

दिल्ली दिनांक

गंगाधर इंदूरकर

श्रीविद्या प्रकाशन

२५० शनिवार, पुणे ३०

प्रकाशक
दामोदर दिनकर कुलकर्णी
श्रीविद्या प्रकाशन
२५० शनिवार, अष्टभुजा रस्ता
पुणे ३०

© सर्व हक्क सुरक्षित

प्रकाशनकाल
प्रथमावृत्ती १ मार्च १९८२

मुखपृष्ठ : सुभाष अवचट

किंमत ३५ रुपये

मुद्रक
चिंतामणी सदाशिव लाटकर
कल्पना मुद्रणालय
शिव-पार्वती
टिळक रोड, पुणे ३०

लेखक
गंगाधर इंदूरकर
डी-२८
गुलमोहर पार्क,
नवी दिल्ली ११००४९

थोडे थांबा

तसे मी मराठीत भरपूर लिखाण केले, पण पुस्तकरूपाने वाचकांसमोर येण्याचा हा माझा पहिलाच प्रसंग. ज्या परिस्थितीत मी पत्रकार झालो आणि ज्या प्रकारचे धकाधकीचे जीवन मला जगावे लागले त्यात पुढेमागे माझ्या पत्रकार जीवनातील घडामोडींचा आढावा घेण्याची संधी मला सापडेल अशी कधी मी कल्पनाच केली नव्हती. त्यामुळे त्यासाठी वेळीच संदर्भ वगैरे जमवून ठेवणे मला जमले नाही. तसेही पुढे उपयोगी पडतील म्हणून महत्त्वाची टाचणे करून ठेवणे आणि त्यांचे जतन करणे फार अवघड असते. एकट्यादुसऱ्या पत्रकाराचे ते कामच नाही. काही दिवस मी तो प्रयत्न केला होता, पण पसारा इतका वाढला की, त्यास सांभाळणे हेच मोठे काम झाले. हे आपल्या आवाक्या-बाहेरचे आहे असे समजून मी ते सोडून दिले. त्यामुळे पत्रकार व्यवसायातील चाळीस वर्षांच्या कालखंडातील घटना मला जशा आठवल्या तशाच लिहीत गेलो आहे. त्यात घटनांचा क्रमही मागेपुढे झाला आहे. काही तारखा मी दिल्या आहेत, पण कालक्रमानुसार इतिहास लिहिण्याचा हा माझा प्रयत्न नाही. त्या दृष्टीने तिकडे कुणी बघू नये. एखाद्या घटनेचा उल्लेख करताना तिच्याशी संबंधित मागील अगर पुढील दुसऱ्या काही घटनाही मी लिहिल्या आहेत.

घटनांचा उल्लेख प्रामुख्याने राजकीय जीवनाशी संबंधित अशा लोकांच्या संदर्भातच झाला आहे. मी पत्रकार म्हणून राजकारणातच अधिक वावरलो म्हणून ते स्वाभाविक आहे. पण काही मोजक्या अगदी वैयक्तिक स्वरूपाच्या घटनांचीही नोंद मी केली आहे. पण तीही प्रामुख्याने राजकारणातील व्यक्तींचे चित्र मला जसे दिसले तसे दाखविण्यासाठी. घटनांच्या उल्लेखाने संबंधित व्यक्तींचे बरे अगर वाईट चित्र साकारेल याची जाणीव मला आहे. पण तो

माझा हेतू नाही. कुणाचीही प्रतिमा उंचावण्याचे उद्दिष्ट माझ्यापुढे नाही आणि कुणाची ती लहान करण्याचेही नाही. माझ्या दृष्टीला जे जसे दिसले तसेच ते मांडण्याचा माझा मर्यादित प्रयत्न आहे.

एक वस्तुस्थिती आणखी निदर्शनास आणावयाची आहे. मी पत्रकार असलो तरी साहित्यिक नाही. भाषापंडित तर नाहीच नाही. त्यामुळे माझे लिखाण फक्त वस्तुस्थितीनिदर्शक — ज्यास इंग्रजीत मॅटर ऑफ फॅक्ट म्हणतात, तसे आहे. त्यावर भाषेचा कसलाही साज चढवलेला नाही. या पुस्तकातील काही प्रारंभिक घटनातच नमूद आहे की, मी हिंदी प्रांतात जन्मलो, तिथेच माझी वाढ झाली आणि हिंदी वृत्तपत्रातच पत्रकार व्यवसायास सुरुवात केली.

माझ्या या लिखाणात निरनिराळ्या प्रसंगी अनेक पुढारी, खासदार, मंत्री वगैरे माझ्याशी काय बोलले याचा बराच उल्लेख आहे. त्यांपैकी बरेच हयात नाहीत. पण जे हयात आहेत त्यांपैकी काहीना त्यांची त्यावेळची विधाने आजच्या परिस्थितीत कदाचित परवडणारी ठरणार नाहीत. त्यांपैकी काही आम्ही तसे बोललोच नव्हतो असे म्हणू शकतील. ते तसे बोलले होते याचा पुरावा मीही देऊ शकणार नाही. कारण मी काम करीत असताना पत्रकाराने टेपरेकॉर्डर वापरण्याची पद्धत भारतात तरी रूढ झाली नव्हती. आणि माझ्या हाती टेपरेकॉर्डर आहे याची जाणीव असती तर निरनिराळ्या पुढाऱ्यांशी मनमोकळेपणाने प्रसंगोपात्त जो संवाद झाला तो झालाही नसता. या संदर्भात मला एकच गोष्ट नमूद करावयाची आहे. मी सभा-संमेलनांचेच नव्हे तर संसदेच्या कामकाजाचे वृत्तही वर्षानुवर्षे लिहिले आहे. त्यात मी लिहिलेले वृत्त चुकीचे होते असा आरोप होण्याचा डाग माझ्यावर कधीच लागलेला नाही. तसेच राजकारणाच्या संदर्भात लिहीत असताना अनेक पुढाऱ्यांच्याविषयीही मला लिहावे लागले. त्यातही मी आकस वाळगून लिहितो असा ठपका आल्याचे मला तरी आठवत नाही. कुणाच्याही विरुद्ध आकसाने लिहिण्याची माझी वृत्तीच नाही. याउपरही माझे लिखाण चुकीचे आहे असे कुणी म्हटल्यास मी त्याबाबत वाद घालणार नाही. वाचकांस जे योग्य वाटेल ते समजावे.

लिखाणात प्रामुख्याने मला दिसलेल्या आणि समजलेल्या गोष्टीच लिहिल्या आहेत. त्या अनुषंगाने आवश्यक वाटलेले काही मतप्रदर्शनही झाले आहे. पण तात्त्विक चर्चा करून मत मांडणे हा हेतू नाही. राजकीय क्षेत्राशी माझा जस-जसा संबंध वाढत गेला तसतसा मी लिहीत असलेल्या घटनांचा विस्तार झाला आहे. स्वातंत्र्यापूर्वीच्या घटना मोजक्याच आहेत. नेहरूयुग काही प्रकरणातच आटोपले आहे. महाराष्ट्र टाइम्समध्ये आल्यानंतर माझे संबंध अधिक वाढले, म्हणून पुढील घटनांची संख्याही अधिक आहे. एवढे प्रास्ताविक पुरे वाटते.

गंगाधर इंदूरकर

ऋणनिर्देश

‘दिल्ली दिनांक’ची घडण बसविताना मला अनेकांचे साहाय्य झाले. त्या सर्वांचा मी आभारी आहे. चाळीस वर्षांच्या माझ्या पत्रकार जीवनात ‘जे दिसले आणि समजले’ ते इतरांनाही सांगावे अशी बरेच दिवस इच्छा होती. लिहिण्यास सुरुवातही झाली. पण वेळेच्या दडपणाशिवाय काम रेंगाळत ठेवण्याचा काही पत्रकारात असलेला अवगुण माझ्यातही आहे. महाराष्ट्र टाइम्समधील माझे सहकारी आणि नंतर पुणे ‘तरुण भारत’चे संपादक श्री. वि. ना. देवधरांनी श्रीविद्या प्रकाशनचे श्री. मधुकाका कुलकर्णींची भेट घालून दिली आणि पत्रकारास हवे असलेले दडपण (deadline) मिळाले. त्यामुळेच लेखन पुरे होऊ शकले. दोघांचाही मी ऋणी आहे. दिल्लीतील माझे मित्र श्री. माधवराव पटवर्धनांनी हस्तलिखिताचा काही भाग वाचल्यावर त्यात ‘काही वाचनीय’ आहे असे उत्तेजन तर दिलेच, पण मोलाच्या काही इतर सूचनाही केल्या. तसेच दिल्लीत आल्यापासूनचे मित्र व समाजकार्यातील माझे सहकारी श्री. चिं. ग. वालिवे, पत्रकार मित्र श्री. बापूराव लेले व श्री. मो. ग. तपस्वी यांच्या आस्थेवाईक चौकशीमुळेच लेखनास हुरूप येत असे. श्री. श्याम नाईक यांनी मुद्रणप्रत तयार करून दिली व तत्पूर्वीचे टंकलिखित श्री. गजानन जोशींनी तयार केले. या सर्वांचाच उल्लेख केला पाहिजे असे ऋण माझ्यावर आहे.

नोव्हेंबर १९८१

गंगाधर इंदूरकर

अनुक्रमणिका

१ पत्रकार कसा झालो	१
२ निवडणूक आणि संयुक्त महाराष्ट्र	१३
३ चीनचे आक्रमण	२७
४ नेहरू युगाची अखेर	३७
५ लालबहादूर शास्त्री	४७
६ भारत-पाक युद्ध व शास्त्रींचा मृत्यू	५३
७ इंदिरा गांधी पंतप्रधान झाल्या	५९
८ काँग्रेस जळाली	६७
९ गिरी राष्ट्रपती कसे झाले	७८
१० काँग्रेसची फाळणी	९०
११ निवडणुकीपूर्वी	१०२
१२ १९७१ ची निवडणूक	११४
१३ नागालँड	१२४
१४ बांगला देशाची निर्मिती	१३६
१५ राजकारण आणि पैसा	१४९
१६ इंदिरा गांधींचा कारभार	१५८
१७ एकोणीसशे पंचाहत्तर	१७७
१८ आणीबाणी आली	१८७
१९ आणीबाणीचे दिवस	२०३
२० जनता पक्ष का मोडला ?	२२३
२१ जनता सरकार आणि श्रीमती गांधी	२४१
२२ राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ	२५०
२३ राष्ट्रपतींचा व्यवहार	२५९

१.

पत्रकार कसा झालो

माझ्या पत्रकार जीवनातील सांगण्यासारखी पहिली गोष्ट. काळ १९४० च्या जवळपासचा. मी अलाहाबादला राहात होतो. जीवनास नुकतीच सुरुवात झाली होती. घरची परिस्थिती अतिशय हलाखीची होती. काही तरी काम करावयाचे म्हणून वाराणसीच्या 'संसार' या दैनिकाच्या अलाहाबादच्या बातमीदाराचे काम घेतले होते. काँग्रेसचे पुढारी श्री. कमलापती त्रिपाठी त्या काळी या वृत्तपत्राचे संपादक होते. माझा मुशाहिरा महिन्यास एक रुपया होता. आजच्या मानाने त्या वेळी रुपयाची किंमत बरीच असली तरी जगण्याच्या दृष्टीने ही रक्कम फारच अपुरी होती पण माझा उत्साह दांडगा होता. वाराणसी-अलाहाबाद हे अंतर रेल्वेने चार तासाचे होते. एखादी महत्त्वाची बातमी वाटली की मी पदरच्या खर्चाने रेल्वेने वाराणसीस स्वतः जाऊन बातमी देत असे. बातमी एक दिवस अगोदर येत असे, त्यामुळे या पत्राचे वृत्तसंपादक श्री. रामस्वरूप पांडे माझ्यावर वेहद खूष होते. ते आठवड्यातून एखाद-दुसरे काडे लिहीत आणि मला उत्तेजन देत. पण मासिक मुशाहिरा वाढविण्याचे मात्र कदाचित त्यांच्या हाती नसावे. पण त्या वेळी मला याची कल्पना नव्हती. त्यांची अशी पत्रे वारंवार आल्यामुळे मी त्यांस चिडून लिहिले, "तुम्ही दर तीन दिवसांनी पत्रे लिहिण्याऐवजी पोस्टेजला लागणारा खर्च मिळवून माझा मासिक मुशाहिरा पाठवा." त्या काळी पोस्टकार्डाची

किंमत दोन पैसे होती. मला कारण नक्की आठवत नाही, पण नंतर 'संसार'ची माझी बातमीदारीच बंद झाली.

माझ्या पत्रकार जीवनाचा प्रारंभ जरी हिंदी वृत्तपत्रसृष्टीतून झाला तरी पत्रकार म्हणून मला नाव मिळाले ते मराठीतच. मी मराठी पत्रकार बनलो त्याचे श्रेय आहे 'केसरी' वृत्तपत्राचे कें. तात्यासाहेब करंदीकर यांना. त्यांनी हात दिला नसता तर मी पुढे आलोच नसतो आणि कदाचित पत्रकारही झालो नसतो. स्वातंत्र्यापूर्वीच्या काळात हिंदी-हिंदुस्तानीचा वाद भरपूर होता. पुण्यास हिंदी साहित्य संमेलनाच्या अधिवेशनासाठी श्री. काकासाहेब कालेलकर यांनी १९३९ च्या वाराणसी संमेलनात पुण्याचे आमंत्रण दिले होते. ते हिंदुस्तानीवादी होते. पण स्वागत समितीच्या निवडणुकीत संस्कृतनिष्ठ हिंदीवाले यशस्वी ठरले. त्यात अनेक हिंदुसभा आणि राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघवाले होते. पराभवामुळे श्री. कालेलकर चिडले आणि त्यांनी आमंत्रणच परत घेतले. पण आमंत्रण परत घेऊ नये असा निवडून आलेल्या स्वागत समितीचा आग्रह होता. पुणे ते अलाहाबाद वरीच धावाधाव झाली आणि अखेर अधिवेशन पुण्यासच करावयाचे असे हिंदी साहित्य संमेलनाने ठरविले.

त्या वेळी श्री. पुरुषोत्तमदास टंडन हे हिंदी साहित्य संमेलनाचे कर्तृकरविते होते. श्री. बाबाराव सावरकर यांच्याशी माझा अगोदर परिचय झाल्यामुळे पुण्याहून येणारी मंडळी माझ्या घरीच उतरत. श्री. टंडन यांच्याशीही माझा थोडाफार परिचय होता आणि हिंदी साहित्य संमेलनाच्या कामकाजातही माझा थोडाफार शिरकाव झाला होता. पुण्याचे संमेलन यशस्वी करण्यासाठी टंडन यांनी मला पुण्यास पाठविण्याचे ठरविले. अनेक अडचणी आल्या आणि संमेलन यशस्वी झाले. त्याच काळात श्री. तात्यासाहेबांशी माझा परिचय झाला होता. पुण्याहून परतताना मी त्यांना भेटायला गेलो. अधिवेशन झाल्यावर केसरीत एक स्फुट आले आणि त्यात संमेलन यशस्वी होण्याचा वाटा मलाही देण्यात आला असल्याचे स्मरते. निरोप घेत असताना ते म्हणाले, "तुम्ही केसरीसाठी वार्तापत्र का लिहीत नाही?" त्या वेळी केसरी द्विसाप्ताहिक होते. माझी छाती धडधडली आणि मी म्हटले, "अहो, मी तसा पत्रकार नाही आणि मराठी तर मला मुळीच येत नाही." ते म्हणाले, "तुम्ही हिंदीत लिहा, आम्ही हिंदीतच ते छापू." पुढे दोन वर्षे संयुक्त प्रांताचे वार्तापत्र या सदराखाली माझा मजकूर केसरीत हिंदीत येत असे. त्यासाठी त्या काळात मला महिन्यास पंधरा रुपये मिळत.

पण एवढ्यावरच ते थांबले नाहीत. त्या वेळी केसरीतून हिंदु महासभेचा पुरस्कार होत असे. त्यांनी मला त्या काळच्या संयुक्त प्रांतात हिंदुसभेच्या कार्यक्रमानिमित्त केसरीच्या खर्चावर जाण्यास सांगण्यास सुरुवात केली आणि अहवाल मराठीत लिहिण्यास सांगितला. हिंदी भागात जन्म झाल्यामुळे आणि हिंदीतच शिक्षण झाल्यामुळे मला मराठी मुळीच येत नव्हते असे म्हटले तरी चालेल. आमच्या मराठीस

महाराष्ट्रातील, प्रामुख्याने पुण्या-मुंबईतील लोक साहजिक हसत. पण माझ्या मराठीत चुका असतात अशी तक्रार केसरीकडून कधीही आली नाही. एकदा लखनौस स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांचे भाषण होते. मला जाण्यास सांगितले गेले. श्री. सावरकर यांचे भाषण हिंदीत झाले. मी माझ्या मोडक्यातोडक्या मराठीत ते पाठविले. पण केसरीत अस्सल सावरकरी मराठीत ते छापून आले. मी पाठविलेले हे भाषण आहे का असा माझा मलाच प्रश्न पडला. ज्या वेळी मला मराठी मुळीच येत नव्हते त्या काळात माझ्या मराठीविषयी न होणारी तक्रार आणि नंतरच्या काळात ज्या वेळी माझे मराठी बरेच सुधारले, त्या वेळी संपादकांनी माझ्या मराठीविषयी नाक मुरडणे हा माझ्या पत्रकार जीवनातील एक विनोद आहे.

जुने संपादक आपल्या सहकाऱ्यास कसे वागवीत याचे श्री. तात्यासाहेब करंदीकर यांच्या संदर्भातीलच पण पुढच्या काळातील एक उदाहरण. मी पत्रकार म्हणून दिल्लीत राहण्यास सुरुवात केली होती. केसरीचे प्रतिनिधित्व माझ्याकडे होते. १९५० साली नाशिकला काँग्रेसचे अधिवेशन होणार होते. सरदार वल्लभभाई पटेल यांचा पाठिंबा असलेले श्री. पुरुषोत्तमदास टंडन हे काँग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून विजयी झाले आणि पं. नेहरूंचा पाठिंबा असलेले आचार्य कृपलानी पराभूत झाले. या अधिवेशनास जाण्याची माझी स्वाभाविक इच्छा होती. माझी तशी इच्छा असल्याचे मी श्री. तात्यासाहेबांस कळविले. त्यांचे लगेच उत्तर आले, "नाशिक हे पुण्यापासून जवळ असल्यामुळे येथूनच कोणास तरी पाठविणे बरोबर ठरेल." व्यवस्थापनाच्या दृष्टीने त्यांचा निर्णय बरोबरच होता. पण मी उलट कळविले, "मी केसरीतर्फे नव्हे, वृत्तपत्रीय अनुभवाच्या दृष्टीने आवश्यक वाटल्यामुळे नाशिकला जात आहे."

नाशिकला केसरीकडून श्री. माधवराव साने आले होते. त्यांच्या पत्नी अचानक आजारी पडल्याची तार आली आणि त्यांस परत जावे लागले. जाताना मला ते सहज म्हणाले, "फारशी गरज नाही, पण विशेष काही असल्यास केसरीस तार करा." ते गेल्यावर नाशिकला खूप पाऊस पडला आणि सर्वत्र पाणीच पाणी झाले. मी तारेने ती बातमी कळविली. ती छापली गेली. नाशिकहून मी पुण्यास गेलो. मी केसरीसाठी नाशिकला आलो नव्हतो. त्यामुळे केसरीकडून मला काही अपेक्षाही नव्हती. केसरीसाठी मी तसे फारसे काही केलेही नव्हते. पण पुण्यास श्री. तात्यासाहेब यांस भेटण्यास जाताच ते म्हणाले, "तुम्ही दिल्ली ते पुणे आपल्या खर्चाचे बिल द्या." मी अवाक झालो. नंतरच्या काळात संपादकांनी आपल्या सहकाऱ्यांस त्यांचे वाजवी देणेही नाकारल्याची अनेक उदाहरणे माझ्या समोर आहेत. त्या काळात श्रमिक पत्रकारांसाठी कसलाही कायदा नव्हता. पण अलीकडे फार कमी प्रमाणात आढळणारी माणुसकी मात्र त्या वेळी ठिकठिकाणी आढळेल.

आपल्या सहकाऱ्यास संपादकाने पाठीशी घालण्याचा अनुभव मला हिंदी वृत्तपत्र-

क्षेत्रातही आला. स्वातंत्र्य मिळण्याच्या काही वर्षे अगोदरचा काळ. मी अलाहाबाद येथील हिंदी दैनिक 'भारत' या पत्रात वार्ताहर म्हणून काम करित होतो. पत्राचे संपादक श्री. बलभद्र मिश्र हे दिसायला अतिशय भोंगळ वाटणारे गृहस्थ होते. एक दिवस वृत्तपत्राच्या कचेरीत अलाहाबादचे डी. एस. पी. श्री. मोहम्मद अब्दुल्ला हे अतिशय तणतणत आले. १९४२ ची चळवळ दडपण्याच्या संदर्भात श्री. अब्दुल्ला यांची अतिशय क्रूर माणूस म्हणून प्रसिद्धी होती. त्या वेळी श्री. दुर्लभभाई त्रिवेदी या तरुणाची त्यांनी अक्षरशः कातडी सोलली होती. त्या काळात श्री. त्रिवेदी यांस मी हिंदी शिकवीत होतो. श्री. त्रिवेदीवर झालेले अत्याचार ऐकून पं. नेहरू तर संतापून असेही म्हणाले होते की स्वातंत्र्यानंतर प्रथम अब्दुल्लास कोतवालीच्या चौरस्त्यावर फाशी दिले जाईल. स्वातंत्र्यानंतर त्यास अधिक बढती मिळाली ही गोष्ट निराळी.

श्री. अब्दुल्ला यांनी संपादकास दरडावून विचारले, "आजच्या पत्रात पोलिसां-विरुद्ध आलेली बातमी कोणी दिली?" बातमी माझीच होती. शहरात ठिकठिकाणी जुगार चालू असून पोलिसांचे हस्ते बांधले असल्यामुळे ते तिकडे मुद्दाम कानाडोळा करतात अशा मजकुराची ती बातमी होती. श्री. अब्दुल्ला यांस माहीत होते की ती बातमी माझी आहे. पण त्यांस संपादकाच्या तोंडून बघून ध्यायचे होते. पण आमचे संपादक अतिशय शांतपणे म्हणाले, "पत्रावर माझे नाव संपादक म्हणून आहे. छापून आलेल्या प्रत्येक बातमीची जबाबदारी माझीच आहे. आम्ही बातमी खरी आहे असे समजूनच छापतो. पण तुम्ही ती खोटी म्हणत असाल तर तुमचे तसे म्हणणे आहे असेही छापू. तसे लिहून द्या." याप्रमाणे वृत्तपत्राच्या कचेरीत माझ्यावरील संकट त्यांनी टाळले.

यामुळे माझा उत्साह वाढला. मी त्याच दिवशी दुसरी बातमी दिली. "आमच्या बातमीमुळे पोलिस अस्वस्थ झाले असून त्यांनी आज जुगाराच्या एका लहान अड्ड्यावर धाड घातली, पण मोठा अड्डा मात्र पूर्ववत काम करित आहे." श्री. अब्दुल्ला हे माझ्यावर आणखीनच नाराज झाले असणार. पुढे त्यांनी मला एका जातीय दंगलीत गोवण्याचा प्रयत्न केला, पण एक पोलिस सबइन्स्पेक्टर श्री. जगत्नारायण यांचा इशारा मिळाल्यामुळे मी निसटलो. एकदा कोर्टाची वेअदबी होणारी आणि वस्तु-स्थितीचा विपर्यास करणारी बातमी माझ्या हातून सुटली होती. पण आमच्या संपादकांनी मला एका शब्दानेही दूषण न देता सर्व जबाबदारी आपल्या शिरावर घेतली.

पं. नेहरूंविषयी माझा पहिला अनुभव. मी 'भारत' या वृत्तपत्रातच होतो. स्वातंत्र्यापूर्वीचा काळ. काँग्रेसच्या पूर्ण स्वातंत्र्याच्या ठरावानिमित्ताने राष्ट्रवादी पत्रे २६ जानेवारीस 'स्वतंत्रता अंक' काढीत असत. एकदा अशा खास अंकासाठी पं. नेहरूंचा 'भारत' करिता संदेश आणण्याची जबाबदारी माझ्यावर टाकण्यात आली. पत्रकारसृष्टीत अतिशय खालच्या पातळीवर असलेल्या आमच्यासारख्यास त्यांची थोडी भीतीच वाटत असे. ते तापट आहेत अशी त्या काळीही त्यांची ख्याती

होती. पण जबाबदारी नाकारूनही भागणार नव्हते. ती उणीव ठरली असती आणि त्याचा नोकरीच्या दृष्टीने उलट परिणाम झाला असता.

मी एक दिवस सकाळी त्यांच्या आनंदभवन बंगल्यावर गेलो. त्या वेळी लोकांची फारशी वर्दळ नव्हती. पं. नेहरू वरच्या माडीवर होते. म्हणून एका नोकराच्या हाती मी माझी चिठ्ठी पाठविली आणि बोलावणे येण्याची वाट पाहता खालच्या व्हरांड्यात बसलो. बराच वेळ झाला तरी बोलावणे येईना. प्रश्न पडला, बोलावणे आलेच नाही आणि तसेच परत जावे लागले तर वृत्तपत्राच्या कचेरीत काय सांगणार? पं. नेहरूंची मी भेटही घेऊ शकलो नाही यावर लोकांचा विश्वास कसा बसणार? आणि बसला तरी त्यामुळे माझ्याविषयी समज काय होणार?

एवढ्यात नेहरूंच्या हरी नावाच्या एका हरिजन नोकराचे माझ्याकडे लक्ष गेले. पत्रकार म्हणून तो मला ओळखत होता. मी त्यास बोलावले आणि सहज आठवल्या-सारखे म्हटले, "हरी, आज तुझे नाव वर्तमानपत्रात आले आहे." ते आल्याचे बहुधा त्यास ठाऊक नसावे आणि ते हरीच्या कर्तबगारीसाठीही आले नव्हते. कुणा भामत्याने त्याच्या खिशातून पैसे पळविल्याची बातमी होती. पण वर्तमानपत्रात नाव आले एवढ्यावर हरी खूष झाला आणि मला त्याने विचारले, "तुमची भेट झाली की नाही?" "चिठ्ठी पाठवून बराच वेळ वाट पाहता आहे" असे मी सांगितल्यावर, "मी बघतो" असे म्हणून तो वर गेला. थोड्याच वेळात पं. नेहरूंचे खाजगी चिटणीस श्री. शिवदत्त उपाध्याय हे खाली आले. त्यांच्याशीही माझी ओळख होती. मला पाहताच ते म्हणाले, "अच्छा, तुम्ही आहात तर." ते वर गेले व लगेच पं. नेहरू धाडधाड जिना वाजवीत खाली आले. मला पाहताच म्हणाले, "माफ करा, तुमची चिठ्ठी मिळाली होती. पण वाचण्याच्या नादात मी विसरलो." पं. नेहरूंनी, 'माफ करा' शब्द वापरल्यामुळे माझ्या मनात बरेच बळ एकवटले होते. आपले काम होणार अशी आशादेखील वाटू लागली होती. पण दुसऱ्याच क्षणास पं. नेहरूंचा आवाज चढला आणि ते म्हणाले, "बोला, काय म्हणता." मी लगेच गारठलो. पण धैर्य एकवटून मी म्हणालो, "स्वतंत्रता अंकासाठी तुमचा संदेश हवा होता." 'भारत'-मधील वार्ताहर म्हणून मला पं. नेहरू ओळखत होते.

पं. नेहरूंचा आणखी आवाज चढला. ते म्हणाले, "हा काय त्रास आहे? मी आता कोणाकोणाला संदेश लिहू?" जर्मन, ब्रिटिश वगैरे आठ-दहा त्याच्याकडून संदेश मागितलेल्या वृत्तपत्रांची नावे त्यांनी घेतली. मी सर्दच झालो आणि आपल्यास रिक्त हस्तानेच परतावे लागणार असे वाटू लागले. पण पुन्हा थोडेसे धैर्य धरून म्हणालो, "पंडितजी, आपण इतके बोलला आहात की त्यातील बहुतेक सर्व संदेशा-सारखेच आहे." पं. नेहरूंचा पारा थोडा खाली आला. "ठीक आहे, मग त्यातूनच तुम्ही काही तरी घ्या." आणखी हिऱ्या करून मी लगेच म्हटले, "आम्ही आपल्याला त्रास दिलाही नसता. यातूनच काही तरी घेतले असते. पण आम्हाला आपली देवनागरी लिपी जनतेपुढे मांडायची आहे." पं. नेहरूंचा आवाज एकदम खाली

आला आणि म्हणाले, “अच्छा, तुम्हास माझी देवनागरी लिपी दाखवायची आहे? ठीक आहे. थांबा थोडा वेळ.” त्या काळी ब्लॉक करण्याच्या दृष्टीने एक खास शाई आणि पेन लागत असे. मी ते बरोबर नेले होते. ते पुढे करताच नेहरू म्हणाले, “नको, मजजवळ आहे.” पंधरा मिनिटांत नेहरूंचा संदेश माझ्या हाती पडला. अक्षर रेखीव काढण्याचा प्रयत्न स्पष्ट दिसत होता.

भाषिक वृत्तपत्रे आता बरीच नावारूपाला आलेली असली तरी अजूनही इंग्रजी वृत्तपत्रांचे प्रभुत्व आहे. त्या काळात तर ते जास्तच होते. इंग्रजी वृत्तपत्रात भाषिक पत्राचा उल्लेख करून बातमी येणे ही जवळ जवळ अशक्य गोष्ट होती. १९४२ ची चळवळ संपून एकदोन वर्षे लोटली होती. काँग्रेसचे बहुतेक मोठे पुढारी तुरुंगात होते. काही दुय्यम दर्जाच्या पुढार्यांना हाताशी धरून सरकार स्थापन करण्याचा इंग्रजी राजवटीचा प्रयत्न गुप्तपणे चालू होता. यासाठी उत्तर प्रदेशात डॉ. कैलासनाथ काटजू यांस हाती धरण्यात आल्याची कुणकुण आमच्या कानी आली. डॉ. काटजू हे उत्तर प्रदेशातील पुढारी, पण उत्तर प्रदेशाचे मुख्यमंत्रीपद त्यांस कधीच लाभले नाही. (केंद्रातून मुख्यमंत्री म्हणून पाठविण्यास त्यांच्यापासूनच सुरुवात झाली. ते मध्य प्रदेशात मुख्यमंत्री होते.) सदर कुणकुण लागल्यामुळे मी डॉ. काटजू यांची मुलाखत घेतली. त्यात त्यांनी मोठे पुढारी तुरुंगात असताना राज्यात मंत्रिमंडळे बनविणे योग्य होणार नाही अशी भूमिका घेतली. ‘भारत’मध्ये प्रकाशित झालेली ही मुलाखत प्रसिद्ध पत्रकार श्री. सी. वाय. चिंतामणी यांचा वारसा सांगू शकणाऱ्या ‘लीडर’ या इंग्रजी दैनिकाने उद्धृत केली. त्या वेळी लीडर या पत्राचे संपादक श्री. सुब्रह्मण्यम् होते. त्यांनी नंतर एक अग्रलेखही लिहिला व ‘भारत’ मधील मुलाखतीचा उल्लेख करून डॉ. काटजू हे गुप्तपणे वाटाघाटी करीत असल्याचाही त्यांनी सविस्तर समाचार घेतला. भाषिक वादाच्या सध्याच्या युगात दक्षिण भारतीय श्री. सुब्रह्मण्यम् यांनी हिंदी पत्रातील बातमीचा उल्लेख करून त्यास महत्त्व द्यावे याचे आज नवल वाटेल. पण तो काळ निराळाच होता.

खरे खोटे याविषयी फारसा विचार न करता पक्षाभिनिवेशाने बोलण्याची सवय त्या काळीही होती. उत्तर प्रदेशात श्री. विश्वंभर दयालु त्रिपाठी या नावाचे फॉरवर्ड ब्लॉक पक्षातील एक प्रादेशिक पुढारी होते. नेताजी सुभाषचंद्र बोस जिवंत असून कधी तरी प्रकट होणार ही त्या काळी त्यांच्या पक्षाची भूमिका होती. मी एकदा त्यांस विचारले, “त्रिपाठीजी, नेताजी जिवंत असून ते परत येणार असे तुम्हास खरोखरीच वाटते का?” यावर ते म्हणाले, “हे पाहा, मी फॉरवर्ड ब्लॉकचा म्हणून जर विचारत असशील तर ते जिवंत असून लौकरच प्रकट होणार असे माझे ठाम मत आहे, पण जर निव्वळ त्रिपाठी म्हणून विचारशील तर बाबा, मला काहीच माहीत नाही.” मी अर्थातच फॉरवर्ड ब्लॉकचे पुढारी श्री. त्रिपाठी यांना नेताजी जिवंत असून ते

लौकरच प्रकट होणार असल्याची खात्री वाटत असल्याची बातमी दिली.

अलीकडे राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाची जेवढी चर्चा होते तेवढी त्या काळात होत नसे. पण संघाविषयीची माहिती प्रमुख पुढार्यांना त्या काळीही होती. अलाहाबाद जिल्हा काँग्रेस कमिटीचे अध्यक्ष श्री. विश्वंभरनाथ पांडे, जे पुढे राज्यसभेचे सभासदही झाले, मला एकदा म्हणाले, “पं. नेहरू म्हणतात, राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाची विचारसरणी त्यांना पसंत नाही. पण युवकांची संघटना हवी ती मात्र राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघासारखीच.” पण श्री. पांडे यांनी संघाची संघटना चांगली आहे असे उद्गार जाहीरपणे कधीही काढले नाहीत, उलट अनेकदा टीकाच केली.

याबाबत काँग्रेस पुढारी श्री. पुरुषोत्तमदास टंडन यांची भूमिका अगदी निराळी होती. गांधीखुनानंतरची हकीगत. मी राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघात असल्यामुळे खुनानंतर जी देशव्यापी धरपकड झाली त्यात माझाही समावेश होता. मी तुरुंगात असताना मला खून खटल्यात गोवले असून दिल्लीत लाल किल्ल्यात नेण्यात आल्याची चुकीची माहिती माझ्या (पहिल्या) पत्नीस कोणीतरी दिली. तिला तो धक्का सहन झाला नाही आणि ती आजारी पडली. मला तुरुंगात बातमी कळली. घरात दुसरे कोणीच बघणारे नसल्यामुळे मी पॅरोलवर बाहेर आलो. पत्नीची परिस्थिती बरीच बिघडली होती. ती वाचण्याची शक्यता नव्हती. तिला त्या परिस्थितीत ठेवून पॅरोल संपल्याबरोबर तुरुंगात जाण्याचे धाडस माझ्यात नव्हते. मी माझ्या एका पत्रकार मित्राची जी ओळख सरकारी गोटात होती त्याचा वापर करून सुटका करून घेतली आणि पत्नीचे शक्य तेवढे औषधपाणी त्याच्या तरतुदीस लागलो. घरी दोन लहान मुलेही होती.

एक दिवस ध्यानीमनी नसताना पोलिस पुन्हा घरी आले आणि मी ताबडतोब दोन हजार रुपयांचा जामीन द्यावा असा हुकूम त्यांनी बजावला. रुपयांची तरतूद अशक्यच होती. कोण जामीन देऊ शकेल याचा विचार करू लागलो. जामीन न देता पुन्हा तुरुंगात जाण्याचा विचार करत नव्हता, कारण पत्नीस त्या परिस्थितीत सोडून जाण्याचे धाडस नव्हते. माझ्या शेजारी विजेच्या सामानाचा एक दुकानदार होता. त्याच्या दुकानात हजारो रुपयांचा माल होता. जामीन देण्याची त्याची तयारीही होती. पण त्याचा उपयोग नव्हता. कारण जामीन देणाऱ्याची स्थावर संपत्ती हवी असते. श्री. टंडन यांच्याशी चांगला परिचय असल्यामुळे मी त्यांचेकडे गेलो. सर्व हकीगत सांगितली. ते प्रथम म्हणाले, “अस्सं. तुझ्याबाबत हे घडले?” नंतर ते विचारात गढले आणि लगेच त्यांनी त्या काळी शहर काँग्रेस कमिटीचे अध्यक्ष श्री. राधेश्याम पाठक यांस ताबडतोब येण्यास फोनवर कळविले. ते येताच त्यांस म्हणाले, “राधे, यांच्या जामिनाची सोय करायची आहे.” श्री. पाठक यांच्याकडून नकार येण्याचा प्रश्नच नव्हता. पण पुढे श्री. टंडन हे त्यांस असेही म्हणाले, “आणि लक्षात ठेव. हे तुझ्या-माझ्यापेक्षाही अधिक राष्ट्रीय आहेत.” जामिनाची तरतूद

झाली आणि मी पत्नीची अखेरपर्यंत सोबत करू शकलो. श्री. टंडन यांचे राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाविषयी मत वाईट नव्हते, पण त्यांनीही कधी तशी जाहीर भूमिका घेतली नाही. पण एवढे मात्र खरे की गांधीखुनानंतरही, त्यांनी संघाविषयी कधी वाईट उद्गार काढले नाहीत.

मी राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघात होतो आणि इतर कुठल्याही संस्थेपेक्षा संघ आणि संघपुढाऱ्यांच्याविषयी माझ्या मनात आजही अधिक आदर आहे. पण त्याबरोबर हेही तितकेच खरे की सर्व गोष्टींवर स्वतंत्रपणे विचार करण्याच्या माझ्या पत्रकारी वृत्तीमुळे मी संघजीवनाशी कधीच समरस होऊ शकलो नाही. त्यात मला आलेले काही विचित्र अनुभवही कारणीभूत झाले असतील. पत्नीच्या मृत्यूनंतर अलाहाबाद सोडले. नंतर काही दिवस दिल्लीस संघाचे दैनिक 'भारतवर्ष' यात काम केले. बंदी उठविण्यासाठी संघाने सत्याग्रहाचा निर्णय घेताच ते बंद पडले. सत्याग्रहाच्या काळात संघाचे प्रमुख प्रचारक श्री. एकनाथ रानडे यांच्या मार्गदर्शनाखाली काम केले. नागपूरला संघाचे साप्ताहिक 'युगधर्म' निघत असे. बंदी उठल्यावर त्यात कामासाठी जाण्यास सांगण्यात आले. इथेच माझे खटके उडाले.

नागपूरला कोठल्यातरी संघशाखेचा मोठा कार्यक्रम होता. त्याला मी आणि 'युगधर्म'चे काम बघणारे माझे दुसरे सहकारी श्री. गिरीशचंद्र मिश्र गेलो होतो. त्या काळच्या दृष्टीने उपस्थिती बरी होती. नंतर कार्यक्रमाविषयी बोलताना संघाचे एक प्रमुख कार्यकर्ते श्री. बच्छराज व्यास आम्हास म्हणाले, "खूप लोक होते ना? निदान पाच हजार लोक तरी असतील." आमच्या पत्रकारी दृष्टीस उपस्थिती एक हजार वाटली होती. म्हणून आम्ही दोघांनीही श्री. बच्छराजजींचा अंदाज नाकबूल केला. पण ते म्हणाले, "‘युगधर्म’त मात्र तुम्ही पाच हजार हाच आकडा घाला." आम्ही दोघांनीही त्यास नकार दिला. त्यामुळे आमच्यावर ते थोडे नाराजही झाले.

१९२५ साली विजयादशमीच्या दिवशी (२७ सप्टेंबर) राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाची स्थापना झाली. १९५० साली त्या दिवशी २५ वर्षे पुरी होत होती. आतापर्यंत संघाचा सूत्रबद्ध असा इतिहास नव्हता. माझ्या पत्रकारी वृत्तीस वाटले की २५ वर्षे पुरी झाल्याच्या अनुषंगाने संघाचा सुसूत्र असा इतिहास लिहावा. मी संघ सत्याग्रहाच्या काळात संघाची विचारसरणी मांडणारे गुरुजींचे चरित्र लिहिले होते आणि ते प्रकाशितही झाले होते. मी आपला विचार त्या काळी संघाची प्रकाशने बघणारे श्री. बाळासाहेब देवरस यांच्यापुढे मांडला. ते म्हणाले, "कल्पना चांगली आहे. संघाची सुरुवातीपासूनची माहिती श्री. कृष्णराव मोहरीर यांस आहे. ती त्यांच्याकडून घ्या. पण त्यातील कोणती माहिती कशी वापरायची याचा विवेक मात्र तुमचा तुम्ही बाळगा."

श्री. कृष्णराव मोहरीर यांच्याकडून माहिती घेऊन मला जमेल तसा सुसूत्र इतिहास मी लिहिला. युगधर्माच्या त्या वेळी प्रकाशित झालेल्या आठ पानांत तो इतिहास होता. अर्थात लेखक म्हणून माझे नाव होते आणि खाली एक टीप होती.

लेखक आणि प्रकाशकाच्या परवानगीशिवाय या लेखाचे पुनर्मुद्रण, भाषांतर वगैरे करता येणार नाही, ही टीप घालण्याचे कारण होते. मी गुरुजींचे चरित्र लिहिले. बंदी संपताच अनेक प्रकाशकांनी भराभर त्याचे पुनर्मुद्रण केले आणि पैसा मिळविला. असे पुन्हा होऊ नये यासाठी सावधगिरी बाळगण्याचा हा प्रयत्न होता. पण त्यातून भलतेच झाले. ज्या दिवशी सदर 'युगधर्म' बाहेर पडला त्याचे बहुधा दुसऱ्या दिवशी संघाशी संबंधित असलेल्या गोपाळ प्रिंटिंग प्रेसमध्ये दुसऱ्याच्या निमित्ताने पान-सुपारीचा कार्यक्रम होता. बोलावणे असल्यामुळे मी गेलो होतो. तिथे आम्ही असतानाच सरसंघचालक श्री. गोळवलकर गुरुजी आले. श्री. कृष्णराव मोहरीर हे त्यांचे बरोबर होते. मला पाहताच गुरुजी म्हणाले, "वा, हे खूप झाले. दुसऱ्याचा लेख स्वतःच्या नावावर छापून घेतला. सर्व काही कृष्णराव मोहरीर यांचे, आणि लेख मात्र यांचा." त्यांनी एक संस्कृत सुभाषितही म्हटले, "यैनकेन प्रकारेण प्रसिद्धः पुरुषो भवेत्." मला अगदी गुदमरल्यासारखे झाले. इतिहासकार अनेकांकडून माहिती मिळवितो पण लिखाण हे त्याचेच समजले जाते. माहिती देणाऱ्याचे लिखाण समजले जावे हे समीकरण मला पटेना. श्री. कृष्णराव मोहरीर हे स्वतः काही बोलले नाहीत. पण मी काही तरी त्यांचा गुन्हा केला आहे असे माझ्याकडे पाहात असल्यासारखे वाटले.

त्याच दिवशी अगर दुसऱ्या दिवशी संघाचे अखिल भारतीय बौद्धिक-प्रमुख श्री. बाबासाहेब आपटे मला म्हणाले, "‘युगधर्म’च्या पुढील अंकात तो लेख श्री. कृष्णराव मोहरीर यांचा होता अशी दुरुस्ती यायला हवी." मी काहीच बोललो नाही. पण श्री. बाळासाहेब देवरस यांस भेटलो. घडलेले सर्व सांगितले व पुढे म्हटले, "पत्र तुमचे आहे, तुम्ही त्यात काहीही प्रकाशित करू शकता, पण श्री. आपटे यांनी सुचविलेल्या मजकुराची दुरुस्ती आल्यास मला मात्र 'युगधर्म'त काम करता येणार नाही." श्री. बाळासाहेब देवरस एवढेच म्हणाल्याचे आठवते की, "तुम्ही आपले काम करा आणि झाले गेले विसरा." मी नागपूरला असेपर्यंत तरी 'युगधर्म'त कोळलीही दुरुस्ती छापून आली नव्हती. काही दिवसांनी श्री. एकनाथ रानडे यांच्याशी या विषयावरच बोलणे झाले. ते म्हणाले, "इंदूरकर, तुमची वृत्ती निराळी आहे. तुम्ही येथे खपू शकत नाही. तुम्ही स्वतंत्र पत्रकार म्हणूनच जीवनात पुढे येण्याचा प्रयत्न करा." त्यांचा सल्ला मान्य करूनच मी पुढील पाऊल टाकले.

राजधानीतील सरकारी खात्यात पत्रकार म्हणून वावरण्यासाठी भारत सरकारची मान्यता आवश्यक असते. त्यास 'अॅक्रेडिटेशन' म्हणतात. मी 'केसरी'चे प्रतिनिधित्व घेऊन ३० एप्रिल १९५० रोजी दिल्लीस आलो. माझ्या ओळखीचे राजधानीत फारसे कोणीच नव्हते. राजधानीचे वातावरण अतिशय नवखे होते. आपले त्यात कसे जमणार याची धाकधुक मनात होतीच. माझे अलाहाबादचे संपादक श्री. बलभद्र प्रसाद मिश्र यांनी राजधानीतील माहिती खात्यातील एक प्रमुख अधिकारी श्री. माधोप्रसाद यांच्या नावे मला मदत करण्यासाठी एक पत्र दिले होते. ते मिश्र यांचे

काही काळ वृत्तपत्रीय सहकारी होते. दिल्लीत येईपर्यंत माझी वेशभूषा संपूर्ण देशी होती. धोतर, खादीचा नेहरू सदरा आणि पायात चपला. हा पोशाख कायम ठेवण्याचा मनात विचार होता.

माहिती खात्याकडे सरकारी मान्यता देण्यासाठी रीतसर अर्ज वगैरे झाले होते. पण दाद लागत नव्हती. ती लौकर लागावी यासाठी श्री. माधोप्रसाद यांस भेटण्याचे मी ठरविले. माहिती खात्याच्या कचेरीत ते आत आहेत हे बघून मी खोलीचे दार उघडून आत शिरलो. काही तरी एकदम गोंधळ व्हावा याप्रमाणे ते मजवर एकदम ओरडले. “गेट आऊट”. मी अधिक तमाशा होण्यापूर्वीच बाहेर आलो. मन अतिशय खिन्न झाले. येथे आपले कसे निभणार हा प्रश्न मनात आला. पुन्हा विचार केला. हातपाय गाळून भागणार नाही. मला त्याने खोलीच्या बाहेर जाण्यास का सांगितले? माझ्यात कोणती उणीव होती? लक्षात आले, येथील वातावरण अधिक पोशाखी आणि पाश्चात्य पद्धतीचे आहे. बहुतेक सर्व सूटबुटातच वावरतात. आपल्यास जर येथे ठिकाणचे असेल तर थोडीफार त्याच पद्धतीची राहणी हवी. लगेच चांदणी चौकात गेलो. एक तयार पॅट आणि बुशशर्ट विकत घेतला. तो घालून दुसरे दिवशी पुन्हा श्री. माधोप्रसाद यांच्या खोलीचे दार उघडून आत शिरलो. मला बघताच त्यांनी प्रसन्न मुखाने आत बोलावले. खुर्चीवर बसावयास सांगितले. मी त्यांस श्री. बलभद्र प्रसाद मिश्र यांचे पत्र दिल्यानंतर त्यांनी माझे काम करण्याचेही आश्वासन दिले. नंतर त्यांनी ते केलेही. माझ्यासाठी त्या वेळी त्यांनी चहाही मागविला. श्री. माधोप्रसाद यांच्याकडे माहिती खात्याच्या प्रचाराचे काम होते. पंतप्रधान पं. नेहरूं-बरोबर माहिती आणि नभोवाणी मंत्री श्री. केसकर दौऱ्यावर गेले असता त्यांनी प्रेसनोट काढली. “नभोवाणीमंत्री श्री. केसकर पंतप्रधान पं. नेहरूंसह आज दौऱ्यावर रवाना झाले.” यात अग्रक्रमाचा व्यक्तिक्रम झाला हे त्यांच्या लक्षात आणताच ते म्हणाले, “माझे काम माहिती मंत्र्यांच्या प्रचाराचे आहे, पंतप्रधानांच्या प्रचाराचे नाही. मी का म्हणून पंतप्रधानांस अग्रक्रम द्यावा?” अधिकारीवर्ग वेषभूषेबाबत त्या काळी कोठल्या विचाराने पछाडलेला होता याचे दिग्दर्शन यातून मला झाले.

अलीकडे पत्रकारांची आर्थिक परिस्थिती थोडी सुधारली आहे. पण मी ज्या काळात दिल्लीस आलो ते दिवस वेगळे होते. केसरीने मला महिन्यास ७५ रुपये देण्याचे कबूल केले होते. पण तेवढ्याने दिल्लीतील खर्च भागण्यासारखा नव्हता. मी ‘वीर अर्जुन’ या वृत्तपत्रात अर्धवेळ काम करू लागलो होतो आणि ‘वीर अर्जुन’चे संपादक श्री. रामगोपाल विद्यालंकार हे नवभारत टाइम्सचे संपादक झाल्यावर मी ‘नवभारत टाइम्स’मधेही काही लिहू लागलो. त्याचे काही पैसे मिळत. पण काही दिवसांत ‘वीर अर्जुन’ बंद पडले आणि काटकसर करण्यासाठी बाहेरचे लिखाण घेणे बंद करण्याची ताकीद बेनेट कोलमन कंपनीचे जनरल मॅनेजर श्री. जे. सी. जैन यांनी दिल्यामुळे माझे ते लिखाणही बंद पडले. आर्थिकदृष्ट्या फार कठाण स्थिति

निर्माण झाली.

याच काळात ‘इंडियन एक्स्प्रेस’चे श्री. रामनाथ गोएंका यांनी ‘जनसत्ता’ नावाने हिंदी दैनिक काढले होते. संपादक होते जातीय दंग्यातील हुतात्मा स्वामी श्रद्धानंद यांचे सुपुत्र श्री. इंद्र विद्यावाचस्पती. बहुधा श्री. रामगोपाल विद्यालंकार यांनी माझे नाव त्यांस सुचविले असावे. त्यांनी मला बोलावले आणि ‘जनसत्ते’चा दिल्ली वार्ताहार म्हणून काम करण्यास सांगितले. महिन्यास तीनशे रुपये पगार, पन्नास रुपये वाहनभत्ता. मला संकट टळल्याचा आनंद झाला. पण रामनाथ गोएंका यांचेविषयी पूर्वी बरेच कानी आले असल्यामुळे मी त्यांस म्हटले, “नेमणूक-पत्र द्या. कामास सुरुवात करतो.” त्यांचा सल्ला लगेच काम सुरू करावे असा होता. मी आग्रह धरल्यामुळे ते म्हणाले, “ठीक आहे. दोन दिवसांत मिळेल.” पण चार दिवस लोटले तरी ते आले नाही. त्यामुळे काळजी वाटून मी एक दिवस श्री. इंद्र विद्यावाचस्पती यांस फोन केला. फोनवर अतिशय खालच्या आवाजात ते म्हणाले, “काय सांगू, तू प्रत्यक्ष येऊन भेट, म्हणजे सांगतो.”

भेटल्यावर ते म्हणाले, “तुझ्याबाबत माझा निर्णय झाला होता. पण तुमच्यापैकीच एक श्री. फणीन्द्र वाजपेयी हे शेट रामनाथजींना भेटले व म्हणाले, ‘त्यांस तुम्ही तीनशे रुपये का देता? मी दीडशे रुपयांत काम करावयास तयार आहे.’ शेटजी मला म्हणतात, ‘जे काम १५० रुपयांत होऊ शकते त्यावर तुम्ही ३०० रुपये का खर्च करता?’ शेटजींची समजूत घालणे अवघड आहे. तू १५० रुपयांत काम करावे असे माझे म्हणणे नाही. पण तयार असल्यास माझी तुलाच नेमण्याची इच्छा आहे.” परिस्थितीमुळे प्रश्न अवघड होता. मी त्यास विचार करून उत्तर देतो म्हणून सांगितले. मी श्री. रामगोपाल विद्यालंकार यांस जाऊन भेटलो. सर्व हकीगत सांगितली आणि सल्ला विचारला. ते म्हणाले, “मला तुझी परिस्थिती माहीत आहे. त्यामुळे ठरल्यापेक्षा कमी पगारात नोकरी पत्करू नकोस हे सांगण्याचे धाडस माझ्यात नाही. पण मला एक वाटते. आला दिवस निघून जातो. पण माणसाने आपली किंमत कधीच कमी करू नये.” मला योग्य सल्ला मिळाला आणि मी श्री. इंद्र विद्यावाचस्पतींस नकार कळविला.

दिल्लीत आल्यावर मला जाणवलेली पहिली घटना. भारत प्रजासत्ताक झाल्या-नंतरही काही काळ श्री. बाबासाहेब आंबेडकर कायदेमंत्री होते. हिंदुकोड बिल असावे असे पंडित नेहरूंनाही वाटत होते. पण श्री. आंबेडकर यांच्या मनात असलेली त्यासंबंधीची तीव्रता मात्र त्यांच्या मनात नव्हती. मतभेद पराकोटीला पोचले आणि बाबासाहेब मंत्रिमंडळातून बाहेर पडले. ज्या दिवशी त्यांनी बाहेर पडण्याचे लोकसभेत जाहीर केले त्या वेळी मी प्रेसगॅलरीत होतो. नंतर त्यांच्याशी दोन शब्द बोलता यावे यासाठी आम्ही बरेच पत्रकार संसदेच्या सेंट्रल हॉलकडे धावलो. बाबासाहेब त्या वेळी काय बोलले हे लक्षात नाही. पण त्यांच्या चेहऱ्यावर भयंकर राग होता. त्या वेळीही

संसदेच्या सेंट्रल हॉलमध्ये फोटो काढण्यास बंदी होती. पण मला आजही असे वाटते की जर ती बंदी नसती तर श्री. आंबेडकर यांचा तो लालबुंद चेहरा टिपला गेला असता व ती भारताच्या राजकीय इतिहासाची एक अमोल ठेव झाली असती.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा माझा प्रत्यक्ष संबंध असा एकदाच आला. ते मला अतिशय तिखट जिभेचे पण तितकेच सावध असे पुढारी वाटले. नागपूरच्या 'तरुण भारता'ने मला त्यांची एक मुलाखत घेण्यास सांगितले होते. मी फोनवर वेळ ठरवून त्यांच्याकडे गेलो. खूप गर्दी होती. मी काही प्रश्न तयार केले होते. मी त्यांस तो कागद दिला. पण त्यांनी प्रश्नांची उत्तरे न देता बहुतेक सर्वच पुढाऱ्यांवर तिखट टीका करण्यास सुरुवात केली. त्यांचे काही शब्द लिहिताही येणार नाहीत. मला आपली वारी वाया घालवावयाची नव्हती. तास दीड तास त्यांचे बोलणे ऐकल्यावर मी म्हटले, "आपण जे बोलला त्यावर आपली मुलाखत तयार करतो." पण यावर बाबासाहेब म्हणाले, "छे, मुलाखत वगैरे नाही". पण मी चिकटपणा सोडावयास तयार नव्हतो. मी पुन्हा म्हटले, "मी मुलाखत तयार करतो. आपल्याला दाखविण्यास आणतो. जो मजकूर आपल्यास योग्य वाटत नसेल तो गाळून टाकू." पण बाबासाहेब म्हणाले, "त्यात छापण्यासारखे काहीच नव्हते." श्री. बाबासाहेब तास दीडतास माझ्याशी जे बोलले ते भाषेच्या दृष्टीने कदाचित छापण्यासारखे नसेल, पण त्यात त्यांच्या अंतरीची तळमळ होती, मनातील आग बाहेर पडत होती, हे मला जाणवले होते.

२.

निवडणूक

आणि संयुक्त महाराष्ट्र

१९५० च्या अखेरीस नाशिकला काँग्रेसचे अधिवेशन झाले. पं. नेहरू यांच्या इच्छेविरुद्ध सरदार पटेल यांचा पाठिंबा मिळाल्यामुळे श्री. पुरुषोत्तमदास टंडन अध्यक्ष निवडून आले होते. श्री. टंडन हिंदीवाद्यत अतिरेकी विचाराचे आहेत असा समज होता. त्या काळी आपली भाषणे लिहवून घेण्याची पद्धत सुरू झाली नव्हती. श्री. टंडन यांचे इंग्रजी भाषण ऐकून आचार्य अत्रे असे म्हणाल्याचे आठवते की, "आज माझा बराच गैरसमज दूर झाला." हेच अधिवेशन सरदार पटेल यांच्या आयुष्यातील शेवटचे होते. व्यासपीठावर सरदार पटेल यांच्यासाठी एक तरतूत मांडले होते. त्यावर मांडी घालून आणि शाल पांघरून शांतपणे बसलेले सरदार पटेल मला आजही आठवतात. या अधिवेशनात त्यांचे भाषण झाले नाही. पण नाव न घेता त्यांच्यावर टीका मात्र भरपूर झाली. टीका करणाऱ्यांत उत्तर प्रदेशातील रफी गटाचे म्हणविणाऱ्या लोकांचा पुढाकार होता. या गटास नेहरूंचे पाठबळ आहे असे म्हटले जात असे. खूप टीका झाल्यावर सरदार पटेल यांचा पाठिंबा असलेल्या गटातील श्री. स. का. पाटील बोलावयास उभे राहिले. ते एवढेच म्हणाले, "जे बोलले जात आहे, त्याचा अर्थ आम्हास समजतो. उत्तर द्यावयाचे म्हटले तर तितक्याच कडक शब्दांत आम्हासही देता येईल. पण ते देऊ नये अशी इच्छा ज्यांस आम्ही आपला नेता मानतो त्यांची आहे.

त्यामुळे काँग्रेस संघटना फुटेल असे त्यांस वाटते आणि ती फुटू नये ही त्यांची इच्छा आहे.” एवढेच बोलून ते खाली बसले. पक्ष फुटण्याच्या नंतरच्या संदर्भात ही गोष्ट बरेच काही सांगून जाते.

नेहरू आणि पटेल यांच्यातील मतभेदाच्या अनेक कथा आहेत. मी दिल्लीत १९५० साली आलो असल्यामुळे आणि सरदार पटेल त्यानंतर फार काळ न राहिल्याने मला त्यांची प्रत्यक्ष फारशी माहिती नाही. पण पं. नेहरूंच्या मनात सरदार पटेल यांच्याविषयी खास आकस होता असे वाटावे अशा अनेक घटना माहीत आहेत. सरदार पटेल वारल्यानंतर पं. नेहरूंनी पहिले पाऊल उचलले. त्यांच्या पाठिंब्यावर निवडून आलेल्या श्री. टंडन यांच्या कार्यकारिणीवर सभासदत्व नाकारून त्यांनी त्यांच्याशी सहकार्य करण्याचे नाकारले. त्याची परिणती श्री. टंडन यांच्या राजीनाम्यात झाली. तसे पाहिले तर श्री. टंडन यांनी आपल्या कार्यकारिणीत मंत्र्यांच्यापेक्षा प्रदेश काँग्रेसच्या अध्यक्षांस अधिक प्रतिनिधित्व देऊन संघटना अधिक लोकशाहीप्रवण करण्याची पावले उचलली होती. त्या संघर्षात मध्य प्रदेशचे माजी मुख्यमंत्री श्री. रविशंकर शुक्ल यांनी श्री. टंडनांना साथ दिली होती हे नेहरू कधीही विसरू शकले नाहीत. त्यांचा पाय थोडासा दुबळा होताच ते मुख्यमंत्री होऊ नयेत म्हणून १९५७ च्या निवडणुकीसाठी तुम्हांस तिकीट दिले जाणार नाही असे सांगितले गेल्याची चर्चा त्या काळात भरपूर होती. आणि त्याचाच धक्का बसून ते अचानक वारले असेही बोलले गेले.

या प्रवृत्तीचे दुसरे उदाहरण श्री. काकासाहेब गाडगीळ यांचे आहे. मी सरदार गटाचा आहे असे ते म्हणतही असत. १९५२ च्या निवडणुकीनंतर त्यांना मंत्रिमंडळात घेतले जाणार नाही अशी शंका त्यांना तर नव्हतीच, इतरांनाही नव्हती. पण याविषयी दोन कारणे सांगण्यात येत. काकासाहेबांना थापा मारण्याची खूप सवय होती हा एक आणि त्यांच्या खात्यात लाचलुचपत वाढली हा दुसरा आरोप. काकासाहेब पैसे घेत होते असे कोणीही प्रत्यक्ष म्हटल्याचे मला माहीत नाही. पण आडून पाडून सुचविले अवश्य जात होते. थापांच्या आरोपाचा इन्कार करता येणार नाही. पण बहुतेक राजकीय पुढाऱ्यांचा तो स्वभावच असतो. काहींच्या थापा उघडकीस येतात आणि काहींच्या येत नाहीत. निव्वळ त्यामुळे त्यांस मंत्रिमंडळाच्या बाहेर ठेवले गेले असेल असे वाटत नाही. लाचलुचपतीचा आरोप अधिक गंभीर आहे. पण याबाबत श्री. काकासाहेब गाडगीळ यांच्याशीच माझे एकदा बोलणे झाले होते. ते म्हणाले, “मी कधी कोणाकडूनही एक पैसाही घेतला नाही. एकदा एकाचे नियमित काम माझ्यामार्फत झाल्यामुळे त्याने मला ५०० रुपये देऊ केले होते. पण मी त्यास द्यायचे असतील तर दिल्लीच्या बृहन्महाराष्ट्र भवनास देणगी म्हणून दे असे सांगितले.” कदाचित एक गोष्ट खरी असेल. काकासाहेब मोकळ्या मनाचे पुढारी असल्यामुळे त्यांचे दिल्लीतील घर सर्वांना खुले होते. त्यामुळे त्यांच्या घरी येऊन राहणाऱ्यांनी काही गैरफायदा घेतला नसेल असे खात्रीने म्हणता येणार नाही. माझ्यावर तरी

आजही अशी छाप आहे की श्री. गाडगीळ सरदार पटेलंच्या गोटातील असल्यामुळेच निवडणुकीनंतर पहिल्या मंत्रिमंडळात त्यांस बगळले गेले. सरदार पटेलंच्या मृत्युदिन काँग्रेसतर्फे साजरा करण्यास बऱ्याच उशिरा सुरुवात झाली. पहिला मृत्युदिन साजरा करण्याचे संसदीय काँग्रेस पक्षाने ठरविले असता मला वेळ नाही असे पं. नेहरू म्हणाले असल्याचेही त्या वेळी बोलले गेले होते.

काकासाहेब थाप ठोकून देत असले तरी वाम-मार्गींनी त्यांनी पैसा मिळवून ठेवला नव्हता असे वाटण्यासारखी नंतरची एक घटना आहे. त्या वेळी ते पंजाबचे राज्यपाल होते. दिल्लीस १९५६ साली मराठी नाट्य परिषद होती. ‘महाराष्ट्र टाइम्स’ चे माजी संपादक श्री. द्वा. म. कर्णिक यांचेमुळे मी कोषाध्यक्ष म्हणून त्यात ओढला गेलो. स्वागताध्यक्ष सुप्रीम कोर्टाचे मुख्य न्यायाधीश श्री. गजेन्द्रगडकर होते. या अधिवेशनासाठी महाराष्ट्र सरकारकडून तेरा हजार रुपये अनुदान मिळणार होते. एका बैठकीत प्रारंभिक खर्चाचा प्रश्न निघाला. पदाधिकाऱ्यांनी सुरुवातीस पाचपाचशे रुपये स्वतःजवळचे द्यावेत आणि महाराष्ट्र सरकारचे पैसे आल्यावर ते परत द्यावेत असे मी सुचविले. पण श्री. गजेन्द्रगडकर यांनी त्यास मोडता घातला. काकांना याबाबत विचारणा करावी, असे त्यांनी सुचविले. दिल्लीत होणाऱ्या मराठी नाट्य परिषदेची काकांचा काहीच संबंध नसताना त्यांना त्रास का द्यावा हे मला समजत नव्हते. उलट स्वागताध्यक्ष श्री. गजेन्द्रगडकर यांची स्वतःची परिस्थिती हजार दोन हजार रुपये सहज उसने देण्यासारखी होती. काका त्या वेळी दिल्लीतच होते. श्री. गजेन्द्रगडकर यांनीच त्यांना फोनवर विचारले. दोन हजार रुपयांची तात्पुरती तरतूद मी करू शकेन असे त्यांनी सांगितले. पैसे आणण्याची जबाबदारी माझ्यावर आली. मी पंजाब हाऊसमध्ये गेलो आणि काकांनी बृहन्महाराष्ट्र भवन निधीतून एक हजार रुपयांचा चेक देवविला आणि स्वतःच्या खात्यातून हजार रुपयांचा चेक दिला. पण चेक देताना म्हणाले, “गंगाधर, माझे पैसे परत मिळतील ही जबाबदारी तुझी बरं.” मी कबुली दिली आणि नंतर त्या वेळच्या मुंबई सरकारकडून पैसे येताच ते परतही केले. मी काकांचे पैसे परत केल्यामुळे श्री. गजेन्द्रगडकर वगैरे काही मंडळी माझ्यावर नाराज झाली, ही गोष्ट निराळी. काकांची वृत्ती खोटानाटा पैसा करणाऱ्या माणसाची होती असे मला कधीच वाटले नाही.

१९५२ सालच्या पहिल्या निवडणुकीचा प्रसंग. माझी ‘नवभारत टाइम्स’ मध्ये नेमणूक झाली नव्हती. पण वृत्ती पत्रकारितेची. यामुळे मी आपल्या खर्चाने निवडणुकीत थोडेफार हिंडण्याचे ठरविले. मूळ अलाहाबादचा असल्यामुळे तेथील आकर्षण हे तर होतेच आणि भारताचे पंतप्रधान, महात्मा गांधींचे राजकीय वारस पं. नेहरू हे तेथील फूलपूर मतदारसंघातून उभे राहणार होते. नेहरूंची लोकप्रियता अफाट होती. पं. नेहरूंनी आपल्या मतदारसंघात प्रचारासाठी न जाण्याचा निर्णय जाहीर केला होता. त्या हिंदुकोड विलावर अनुकूल-प्रतिकूल चर्चा चाटू होती.

पं. नेहरूंस हिंदू भावनांची किंमत नाही असा प्रचारही बराच होत असे. पं. नेहरूंच्या विरुद्ध त्या मतदारसंघातून श्री. प्रभुदत्त ब्रह्मचारी नावाचे एक साधू उभे राहिले होते. पं. नेहरू निवडून येतील याविषयी कोणाच्याही मनात संशय नव्हता. पण नेहरूंच्याविरुद्ध उभे राहणाऱ्यांची अनामतही जप्त झाली पाहिजे, अशी काँग्रेसजनांची स्वाभाविक इच्छा होती. पण प्रभुदत्त ब्रह्मचारी यांच्याविषयी धार्मिक श्रद्धा असलेल्यांत खूप आदर होता. त्यांना लोक 'बाबा' म्हणत. ते तोंडातून "हरेराम, हरेकृष्ण हरे मुरारे" याशिवाय अन्य शब्द उच्चारित नसत. पं. नेहरूंचे मुख्य एजंट श्री. राय अमरनाथ अग्रवाल म्हणून होते. ते अलाहाबादचे एक मोठे प्रस्थ होते. त्यांस 'बडी कोठीवाले' म्हणत. पण "बाबांचा मुख्य आधार गंगेच्या दुसऱ्या कडेला वसलेल्या झंशी (जुने नाव प्रतिष्ठानपूर) गावातील श्रद्धाळू नावाडी होते. झंशीत बाबांचा आश्रम होता. अलीकडच्या किनाऱ्यावरील नावाड्यांचे ठेकेदार श्री. राय अमरनाथ अग्रवाल होते.

बाबांच्या वाढत्या प्रभावामुळे काँग्रेस क्षेत्रात काळजी निर्माण झाली. आपल्या मतदारसंघात न जाण्याचा नेहरूंचा हट्ट कायम होता. अखेर डॉ. कैलासनाथ काटजू यांनी त्या मतदारसंघात नेहरूंसाठी हिंडण्याचे ठरविले. त्यांच्या सभांतील प्रचाराचा आशय असा असे : "मी काँग्रेसमध्ये आहे, पण मी हिंदूही आहे. माझ्या कपाळावर नेहमी असणारा गंधाचा मोठा टिळा बघा. मी काँग्रेसमध्ये असेतो हिंदुकोड विल पास होईलच कसे?"

मतदानाच्या दिवशी मी अलाहाबादला होतो. मतदारसंघात थोडाफार हिंडलो. काश्मीरचे पंतप्रधान (मुख्यमंत्री) म्हणविणारे शेख मुहम्मद अब्दुल्ला हे पं. नेहरूंच्या मर्जीतून तोपर्यंत उतरले नव्हते. त्यांनी पं. नेहरूंचे काम करण्यासाठी काश्मिरातून तरुण मुलींचा एक ताफा पाठविला होता. त्यांपैकी अनेकांची चित्रे मी त्या काळी टिपली होती. त्या वेळी असे सांगण्यात आले की या मुली मतदार खेडुतांचा हात धरत आणि पं. नेहरूंस मत देण्यास सांगत. तरुण गोऱ्या-गोमट्या मुलींनी हात धरणे ही एक नवलाईच होती. बाबांचा आश्रम असलेल्या झंशी या भागात एक निराळेच दृश्य दिसले. अलीकडे अशा घटना मुळीच महत्त्वाच्या वाटणार नाहीत. पण त्या काळी त्यादेखील फारच विचित्र वाटल्या.

अलाहाबाद विद्यापीठातील विद्यार्थी नेहरूंच्या वतीने काम करीत होते. झंशीत मतदानाच्या वेळी मतदारकेंद्राकडे जाणाऱ्या रस्त्यावर ते उभे होते. एखादा खेडूत मतदार जाऊ लागला की त्यास ओरडून विचारीत, "कोणास मत देणार?" मतदाराने "पंडितजी को" असे उत्तर दिले तर काही होत नसे. पण जर त्याने "बाबा को" असे सांगितले तर हे विद्यार्थी जोराने ओरडत, "पोलिस". जवळ असलेले पोलिस तसे करीत काहीच नसत. हाक ऐकून तिकडे बघत. पण अशिक्षित आणि खेडवळ माणसास गर्भगळीत करण्यास तेवढे पुरेसे होई. पण यानंतरदेखील श्री. प्रभुदत्त ब्रह्मचारी यांची अनामत जप्त झाली नाही. येवढी मते त्यांस मिळाली

श्री. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्याप्रमाणेच डॉ. श्यामाप्रसाद मुखर्जी हे लोकसभेच्या पहिल्या निवडणुकीपूर्वीच मंत्रिमंडळातून बाहेर पडले होते. निवडणुकीत ते पुन्हा निवडूनही आले. डॉ. मुखर्जी हे अत्यंत प्रभावी वक्ते होते. निवडणुकीत झालेल्या गैरप्रकारांची चर्चा त्याही काळात होत असे. एक दिवस डॉ. मुखर्जी सेंट्रल हॉलमध्ये अनौपचारिक चर्चेत आम्हा पत्रकारांस म्हणाले, "नेहरू आज भडकणार." त्याच दिवशी प्रश्नोत्तराच्या तासानंतर बहुधा राष्ट्रपतींच्या अभिभाषणावर झालेल्या चर्चेत निवडणुकीत झालेल्या गैरप्रकारांचे त्यांनी वाभाडे काढले. ते मांडीत असलेल्या युक्तिवादांमुळे असो अगर गंगेच्या प्रवाहाप्रमाणे असलेल्या त्यांच्या वक्तृत्वशैलीमुळे असो, सर्व सभागृह निःस्तब्ध होऊन त्यांचे भाषण ऐकत होते. सभागृहावर खूपच छाप पडली होती. ती कमी करण्याचा हेतू असेल अगर पं. नेहरूंनी डॉ. मुखर्जी यांच्या भाषणात तसे वाक्य ऐकले असेल, ते एकदम भडकले आणि थेंबलावर मूठ आपटून काही तरी जोरात म्हणाले. नेहरूंनी ही भूमिका घेतल्यानंतर इतर काँग्रेस खासदारही आरडाओरडा करू लागले. सभागृहात एकच गोंधळ झाला. श्री. दादासाहेब मावळणकर हे त्या वेळी लोकसभेचे सभापती होते.

थोड्याच वेळात गोंधळाचे जे कारण व्यक्त झाले ते असे की, डॉ. मुखर्जी यांनी आपल्या भाषणात निवडणुकीत पैसा आणि बायका (मनी अँड वूमन) यांचा वापर झाला असे म्हटले आणि यात विशेषतः बायकांचा वापर या शब्दप्रयोगावर पं. नेहरूंचा साहजिक असा राग होता. पण मी पैसा आणि दारू (मनी अँड वाइन) असे शब्द वापरले आहेत. बायका शब्द वापरला नाही असे डॉ. मुखर्जी म्हणत होते. पण नेहरूंचे म्हणणे असे होते की, त्यांनी बायका हा शब्दच वापरला. अखेर जेवणाच्या तासानंतर भाषणाचे रेकॉर्ड बघण्याचे ठरले. रेकॉर्डमध्ये मनी अँड वाइन (पैसा आणि दारू) असाच शब्दप्रयोग होता. पं. नेहरूंनी लगेच चुकीचे ऐकल्याबद्दल दिलगिरी व्यक्त केली. प्रकरण संपले. नेहरूंनी खरोखरच चुकीचे ऐकले अगर डॉ. मुखर्जी यांच्या भाषणाची छाप कमी करण्यासाठी त्यांनी ते नाटक केले किंवा १९५२ च्या निवडणुकीत त्यांच्या मतदारसंघात काश्मिरी तरुण मुली आल्याचा हा इशारा आहे, असा समज झाल्यामुळे ते चिडले? संसदीय इतिहासात गाजलेल्या या गोंधळाचे खरे कारण यांपैकी कोणते हे आजही सांगता येणार नाही.

५ नोव्हेंबर १९५२ रोजी 'नवभारत टाइम्स'मध्ये माझी नेमणूक झाली. त्या वेळी त्या पत्राचे मालक शेठ रामकृष्ण डालमिया हे होते. तो काळ पाकिस्तानविरोधी भावनांचा होता. निर्वासितांचा प्रश्न डोळ्यांपुढे होता. अल्पसंख्याकांवर पाकिस्तानमध्ये होणाऱ्या अत्याचारांनी मन उफाळून निघत असे. मी 'नवभारत टाइम्स'मध्ये 'राजधानी-तून' हे सदर लिहीत असे. मी स्वतंत्रपणे हिंदीत लिखाण करतो यासाठीच श्री. रामगोपाल विद्यालंकार यांनी माझी निवड केली होती. माझ्यापूर्वी श्री. व्ही. व्ही. प्रसाद नावाचे एक पत्रकार इंग्रजीत हे सदर लिहीत आणि त्याचे हिंदीत भाषांतर

केले जाई. मी देखील त्या वेळचा 'पाकिस्तान' या लोकप्रिय विषयावर लिहीत असे आणि पाकिस्तानच्या घोरणावर कडक टीका करीत असे. त्यामुळे पत्राचा खपही वाढत होता.

पण एक दिवस श्री. विद्यालंकार यांनी मला आपल्या खोलीत बोलावले व म्हणाले, "आज शेटजीने बोलावले होते. त्यांचे म्हणणे आहे की, 'पाकिस्तानबाबत भारताचीच भूमिका अन्यायाची आहे. नवभारत टाइम्समध्ये पाकिस्तानविरुद्ध तुम्ही जे काही लिहिता ते सर्व बंद करा.' " काय करावे हा प्रश्न पडला आहे. मी नुकताच नोकरीस लागले होते. मी म्हटले, "पंडितजी, तुम्ही सांगा तसे करू." शेट डालमिया हे तसे गोहत्या बंदीवाले आणि हिंदू महासभेचे पुरस्कर्ते असल्यामुळे नेहरू-पटेल विरोधी होतेच. पाकिस्तानात त्यांचे काही व्यापारिक हितसंबंध गुंतल्यामुळे भारतीय पुढाऱ्यांवर त्यांचा अधिक राग होता. श्री. रामगोपाल थोडा विचार करून म्हणाले, "तुमच्या लिखाणात मुळीच बदल करू नका. मी त्यास फक्त मथले देणार नाही. ही मोठी माणसे सर्व मजकूर वाचीतच नाहीत. हा मार्ग स्वीकारल्यास वाचकांस हवा तो मजकूर मिळेल. पत्राचा खप कमी होणार नाही आणि शेटजींचाही रोष शक्यतोवर ओढवणार नाही." नंतर झालेही तसेच. पुढे काही काळाने श्री. विद्यालंकार यांस शेटजींनी कामावरून दूर केले. पण पाकिस्तान विरोधी लिखाणाबाबत त्यांनी पुढे कधीच तक्रार केली नाही.

पं. नेहरू आणि सरदार पटेल यांचे जमत नव्हते. सरदार पटेल वारल्यानंतर पं. गोविंदवल्लभ पंत उत्तर प्रदेशाच्या मुख्यमंत्रिपदावरून दिल्लीस आणण्यात पं. नेहरूंस चांगला गृहमंत्री मिळाला नव्हता. सरदार पटेल यांच्यानंतर माजी गव्हर्नर जनरल श्री. चक्रवर्ती राजगोपालाचारी हेही काही काळ गृहमंत्री होते. पण विचारसरणीमुळे पं. नेहरू आणि त्यांचे सूत कधीच जमले नाही. तसेच ते अतिशय बुद्धिवादी असल्यामुळे पं. नेहरू आणि त्यांचे जुळणे तसेही शक्य नव्हते. श्री. राजगोपालाचारी यांचेनंतर काही काळ डॉ. कैलासनाथ काटजू हे गृहमंत्री होते. पण ते नावाजलेले वकील जरी असले तरी त्यांच्या बोलण्याने आणि व्यवहाराने लोक अधिक नाराजच झाले. ब्रिटिशांची जी कायदा पद्धती भारताने स्वीकारली तिचा मूळ पाया, शंभर गुन्हेगार सुटले तरी चालतील पण एकाही निरपराधी व्यक्तीस शिक्षा होता कामा नये हा आहे. पण डॉ. काटजू यांनी एका पत्रकार परिषदेत काही निरपराध्यांना शिक्षा झाली तरी चालेल पण एकही गुन्हेगार सुटता कामा नये ही भूमिका घेतली असल्याचे मला आठवते. त्यामुळे त्यांच्यावर पत्रकार बरेच नाराजही झाले होते. याशिवाय त्यांची कामाची पद्धतही विचित्र होती. ते फायलींवर लौकर निकाल घेत नसत आणि त्याचे ते समर्थनही करीत. ते म्हणत, "फाईल ठेवून दिल्याने अनेक प्रश्नांचा निकाल आपोआप लागतो. काही प्रश्नांवर निकाल घेण्याची गरजच उरलेली नसते. त्यामुळे निकाल घेण्याचे प्रश्न कमीत कमी उरतात आणि संभाव्य संघर्षास वाव राहात नाही

दोन गृहमंत्र्यांचा अनुभव घेतल्यानंतर पं. नेहरूंनी उत्तर प्रदेशाचे त्या काळचे प्रधानमंत्री पं. गोविंदवल्लभ पंत यांस गृहमंत्री म्हणून दिल्लीस आणावयाचे ठरविले. तसे पं. गोविंदवल्लभ पंत उत्तरप्रदेशीय राजकारणात नेहरूंजवळ समजल्या जाणाऱ्या गटात नव्हते. पं. नेहरूंचे खास मित्र श्री. रफी अहमद किदवई यांच्याशी त्यांचे राजकीय वितुष्टही होते. पण श्री. पुरुषोत्तमदास टंडन यांच्याशी पं. नेहरूंचा संघर्ष झाला असताना पंत पं. नेहरूंच्या वतीने उभे राहिले होते. तसे ते विचारसरणीच्या दृष्टीने टंडन यांचे सहकारी समजले जात. स्वातंत्र्यापूर्वी पं. नेहरूंच्या पत्नी श्रीमती कमला नेहरू व भगिनी श्रीमती विजयालक्ष्मी पंडित यांचे नणंद-भावजईंच्या भांडणाचे जे राजकारण होते त्यात पं. पंत श्रीमती नेहरूंच्या आणि श्री. किदवई श्रीमती पंडित यांच्या बाजूने समजले जात. पं. पंत यांस केंद्रात आणल्यास श्री. रफी अहमद किदवई यांस उत्तर प्रदेशाच्या मंत्रिमंडळाचे प्रमुख म्हणून पाठविले जाईल अशीही चर्चा त्या काळी होती. पण उत्तर प्रदेशातील आपला पाया सुटून देण्याच्या दृष्टीने बहुधा पं. पंत त्यास तयार झाले नाहीत आणि श्री. किदवईंना उत्तर प्रदेशात पाठविले गेले नाही. पं. पंत अतिशय हुशार आणि उत्कृष्ट संसदपटू होते. त्यांचा आवाज बर गेलेला आम्ही कधी ऐकलाच नाही. स्वातंत्र्य संग्रामात त्यांस बसलेल्या लाठीमारामुळे त्यांची मान सतत हलत असे. ते विरोधकांच्या मुद्द्यास नकार देत आहेत असे वाटे. आवाज न चढविता ते विरोधकांचे सर्व मुद्दे खोडून काढीत. हिंदी आणि इंग्रजी या दोन्ही भाषांवर त्यांचे समान प्रभुत्व होते. त्यांचे व पं. नेहरूंचे विचार फारसे जुळत नव्हते. पण पं. नेहरूंच्या विरुद्ध जाहीर तर नव्हतेच पण खासगीतही त्यांनी कधी विरोधी भूमिका घेतली नाही. यासंबंधी एक गोष्ट अशी सांगतात की, अनेक प्रकरणी गाजलेले श्री. टी. टी. कृष्णामाचारी यांनी काही विशिष्ट प्रश्नांबाबत पं. नेहरूंची भूमिका कशी चुकीची आहे हे त्यांस पटविले. श्री. कृष्णामाचारी यांच्या आग्रहास्तव पं. नेहरूंशी त्यांनी त्या विषयावर बोलण्याचे कबूल केले. पण त्यासाठी नेहरूंकडे जाऊन परत आल्यानंतर विचारले असता पंत मान हलवीत म्हणाले, "अरे बाबा, ज्याच्या सर्व गोष्टींस मी होकारच दिला आहे त्यास कुठल्याही प्रश्नावर मी नको कसे म्हणणार?"

पं. पंत यांची आपल्याशी सहमत नसलेल्यास सर्व प्रकारे आपल्या बाजूस बळवून घेण्याची खास हातोटी होती. याचा एक अनुभव मलाही आला. त्या काळात मंत्र्यास भेटणे अवघड नव्हते. पं. गोविंदवल्लभ पंत आणि श्री. रफी अहमद किदवई यांच्यासारख्यांचे तर रोज दरबार लागत. मीही बहुतेक तिथे रोज जात असे. पं. पंत यांचा कितीही मोकळा दरबार असला तरी कुठलीही सरकारी गोष्ट जी सांगण्यासारखी नाही ती त्यांच्याकडून कोणालाही कळत नसे. वेडेवाकडे प्रश्न टाकून माहिती काढणे ही पत्रकारांची कला असते. एकदा आम्ही त्यांस असेच छेडीत असताना ते किंचितही न रागावता म्हणाले, "अरे बाबा, याने तुम्ही माझ्याकडून आणखी काही मिळवू शकाल असे तुम्हास वाटले तरी कसे?"

राजभाषा आयोगाच्या अहवालावर विचार करण्यासाठी संसद सभासदांची एक समिती नेमण्यात आली होती. मी 'नवभारत टाइम्स' या हिंदी वृत्तपत्रात काम करीत असल्यामुळे समितीच्या बैठकीत कशी चर्चा होते हे आमच्या वाचकांस कळविणे मला अत्यंत महत्वाचे वाटत असे. घटनेने हिंदीस राजभाषा म्हटले असले तरी तिच्याविषयीचा काही लोकांचा विरोध कायम होता. मी काही सभासदांशी संधान बांधून ठेवले. आमच्या वृत्तपत्रात समितीच्या बैठकीचे विस्तृत विवरण येत असे, होणारे खटकेही छापले जात. कम्युनिस्ट सभासद आणि अँग्लो-इंडियन खासदार फ्रँक अँथनी यांची भूमिका हिंदीविरोधी असल्यामुळे, हिंदी क्षेत्रात ताण वाढावयास लागला होता. या संदर्भात पं. पंत यांनी मला एकदा बोलावून म्हणाले, "संसदीय समितीचे वृत्त छापता येत नाही. तो संसदेचा हक्कभंग होतो, हे तुम्हास माहीत नाही काय?" मी या प्रश्नासाठी तयार होऊनच गेलो होतो. मी लगेच उत्तर दिले, "ही संसदीय समिती नाही, ही संसद सभासदांची समिती आहे. तिची नेमणूक गृहखात्याने केली असून लोकसभेचे सभापती अगर राज्यसभेच्या अध्यक्षाने केलेली नाही." यावर पंत म्हणाले, "ते ठीक असेल, पण देशाच्या हिताचा काही विचार कराल किंवा नाही? तुमच्या वृत्ताने लोकांच्या भावना भडकतात, ते योग्य नाही. हिंदीला राजभाषेचे पद व्यवहारात सर्वोच्च सहकार्यानेच मिळू शकेल." पं. पंत यांनी असे म्हटल्यानंतर समितीचे वृत्त भडक भाषेत छापण्याच्या आपल्या भूमिकेवर मीही कायम राहू शकलो नाही.

आपल्याला हवे ते करून घेण्याची पं. पंत यांची हातोटी मोठी विचित्र असे. राज्य पुनर्रचना आयोगाची नेमणूक झाली होती. तत्पूर्वी उत्तर प्रदेश फार मोठे राज्य असल्यामुळे, ते एकभाषी असले तरी त्याची किमान दोन राज्ये तरी करावीत अशी मागणी प्रामुख्याने उत्तर प्रदेशाबाहेरील लोकांकडून होत असे. याचे राजकीय कारणही होते. उत्तर प्रदेशाच्या मोठ्या आकारामुळेच देशाच्या राजकारणावर उत्तर प्रदेशाची पकड अधिक आहे असा समज होता. "इंडिया दॅट इज भारत, दॅट इज यूपी." असे लोक म्हणत आणि ते तसे खोटेही म्हणता येणार नाही. आतापर्यंत झालेल्या एकूण सहा पंतप्रधानांत पं. नेहरू, श्री. लालबहादुर शास्त्री, श्रीमती इंदिरा गांधी आणि चरणसिंग हे सर्व उत्तर प्रदेशातीलच, श्री. गुलझारीलाल नंदा हे नेहरू आणि लालबहादुर शास्त्री यांच्या मृत्यूनंतर हंगामी पंतप्रधान होते व गुजरातमधील श्री. मोरारजी देसाई यांची कारकीर्दही फार काळ टिकू शकली नाही. श्री. चरणसिंग हे काळजीवाहूच पंतप्रधान झाले हे जरी खरे असले तरी प्रामुख्याने उत्तर प्रदेशातीलच खासदारांच्या पाठिंब्याने त्यांस ती जागा मिळू शकली. श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्याविषयी नाराजी असूनही 'हमारी विटिया' असे म्हणून त्यांस बराच काळ संबोधिले जात असे.

अशा या उत्तर प्रदेशाचे तुकडे होऊ नयेत याची काळजी पं. पंत यांनी अतिशय सावधगिरीने घेतली. राज्य पुनर्रचना आयोगाचे एक सभासद पं. हृदयनाथ कुंझरू हे उत्तर प्रदेशाचे होते. श्री. पणिकर हे केरळचे, त्यांचे मत उत्तर प्रदेश फार मोठा

असल्यामुळे त्याची लहान राज्ये करावीत असे होते, आणि ते लोकांस माहीतही होते. आयोगाचे अध्यक्ष श्री. फाझल अली यांची याविषयीची निश्चित भूमिका काय असेल याची कल्पना नव्हती. त्या काळात जी माहिती पसरली ती अशी की पं. पंत यांनी श्री. फाझल अली यांस एकदा सहज म्हटले, "माझे तसे काही म्हणणे नाही, पण आयोगाने जर उत्तर प्रदेशाची फाळणी करण्याचे सुचविले तर लोक म्हणतील की तुम्ही मुसलमान असल्यामुळे राम आणि कृष्णाच्या जन्मभूमीचे तुकडे केले." यानंतर काय घडले असेल याची कल्पना करता येण्यासारखी आहे. अहवालात उत्तर प्रदेशाची फाळणी करण्याची शिफारस नव्हती. देशाच्या फाळणीच्या पार्श्वभूमीत आपल्या धर्मनिरपेक्षतेच्या प्रतिमेची जपणूक करणाऱ्या कुठल्याही मुसलमानाने दुसरे काय केले असते?

पहिल्या निवडणुकीनंतर राज्यपुनर्रचनेचा प्रश्न खूप गाजला. बहुधा राज्यपुनर्रचना आयोगाच्या अहवालानंतरची गोष्ट. संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीने आकार धरला होता. बाकी प्रांतांतील सोडाच खुद्द त्या वेळच्या मुंबई प्रांतातील सुद्धा कुठलेही इंग्रजी दैनिक संयुक्त महाराष्ट्राच्या कल्पनेचा पुरस्कार करीत नव्हते. मुंबई प्रांताचे मुख्यमंत्री श्री. मोरारजी देसाईची 'टाइम्स ऑफ इंडिया'वर दारूबंदीबाबत पत्राच्या धोरणामुळे खफा मर्जी होती आणि पत्राच्या सरकारी जाहिराती बंद झाल्या होत्या. त्या वेळी टाइम्सची मालकी शेट रामकृष्ण डालमिया यांच्याकडे होती. पत्र मोरारजीवर नाराज आहे याची जाणीव असल्यामुळे संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीच्या पुढाऱ्यांची इच्छा पत्राचा पाठिंबा आपल्यास मिळावा अशी होती. मध्यस्थांच्या द्वारे मेटीगाठी झाल्या. अशा एका मध्यस्थाशी चर्चा होत असताना मी हजर होतो. श्री. डालमिया पाठिंबा देण्यास तयार होते. चळवळ यशस्वी झाल्यानंतर सरकारी जाहिराती पुन्हा सुरू व्हाव्यात या अटीवर. व्यवहाराच्या दृष्टीने ही फारशी मोठी अट नव्हती. पण चर्चा करण्यास गेलेले श्री. भाऊसाहेब हिरे यांना ती मान्य करण्याचे धाडस झाले नाही.

पुढील गोष्टीची मला प्रत्यक्ष माहिती नाही. पण पुढे घडलेल्या परिणामावरून ती खरी असावी असे वाटते. या वाटाघाटीची कुणकुण श्री. मोरारजी देसाई यांच्या गटास लागली. त्यांचा काहीतरी व्यवहार ठरला, २५ वर्षांच्या टाइम्स वृत्तसंस्थेच्या माझ्या नोकरीत विशिष्ट भूमिकेतून लिहावे असे मला सांगण्यात आल्याचा एकमेव प्रसंग ओढवला तो संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीविषयी. हा निर्देश लेखी नव्हता, तोंडी होता. मी त्या वेळी 'नवभारत टाइम्स'चे काम बघत होतो. माझ्या ४० वर्षांच्या आपल्या पत्रकारी जीवनात आपल्यास जे पटत नाही ते लिहिण्याचे प्रसंग फारच मोजके आले, त्यांपैकी हा एक प्रसंग. विचारांच्या दृष्टीने संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ मला मान्य होती. पण पत्राची भूमिका निराळी होती. मी आपली अडचण संपादक श्री. रामगोपाल विद्यालंकार यांस सांगितली. त्यांनी त्यातून एक मार्ग काढला. तो फारसा चांगला नव्हता, पण व्यावहारिक जीवनात दुसरा इलाज नव्हता. ते

म्हणाले, “तुला जे योग्य वाटेल ते लिही. पण शेवटी ‘ही चळवळ देशहिताची नाही’ असे वाक्य जोड.” मोठ्या द्विभाषिकाची कल्पना पुढे आल्यानंतर माझ्या सदरात संयुक्त महाराष्ट्राच्या वतीने सर्व युक्तिवाद मांडूनही मला शेवटी अनेकदा पुढील वाक्य लिहिलेले आठवते : “हे सर्व असले तरी मोठे द्विभाषिक हेच देशहिताचे आहे.”

श्री. काकासाहेब गाडगीळ यांचा अपवाद सोडल्यास महाराष्ट्रातील काँग्रेस पुढाऱ्यांस काँग्रेस हायकमांडसमोर स्पष्टपणे बोलण्याचे धाडस होत नसे. महाराष्ट्रातील जनतेपुढे त्यांचा आवाज मोठा असे, पण केंद्रीय नेतृत्वाशी बोलताना मात्र त्यांचा सूर दबलेला असे. अमृतसर काँग्रेसमध्ये राज्यपुनर्रचना आयोगासंबंधी एका ठरावावर चर्चा होत असताना मौलाना अबुल कलाम आझाद असे म्हणाल्याचे मला आजही आठवते की, “महाराष्ट्रात या प्रश्नावर भावना तीव्र आहेत असे म्हटले जाते. पण महाराष्ट्राचे प्रतिनिधी काँग्रेस कार्यकारिणीत बोलतात अगर आमच्याशी निराळी चर्चा करतात, त्यावरून तरी तसे वाटत नाही.”

मोठे द्विभाषिक निर्माण झाल्यानंतर १९५७ मध्ये ज्या निवडणुका झाल्या त्यात महाराष्ट्र आणि गुजरात या दोन्ही राज्यांत काँग्रेसने बराच मार खाल्ला. महाराष्ट्रात काँग्रेसचे पुनरुज्जीवन करण्याविषयीची चर्चा होत असे. त्याचा जो मार्ग म्हणून श्री. देवकीनंदन नारायण यांनी सांगितला तो माझ्या आजही लक्षात आहे. जाति-जमातीची भावना कमी करण्याच्या राष्ट्रीय दृष्टीच्या पार्श्वभूमीतून तो अधिकच उठून दिसतो. ते त्या वेळी प्रदेश काँग्रेसचे अध्यक्ष होते. ते म्हणाले, “महाराष्ट्रातील ब्राह्मण-वर्ग अतिशय बुद्धिमान आहे. महाराष्ट्रातील पहिल्या दर्जाचे नेतृत्व त्यांचे हातीच आहे. पण काँग्रेस चळवळीचे नेतृत्व महात्मा गांधींच्या हाती असल्यामुळे ब्राह्मण काँग्रेस-पासून दुरावले. महाराष्ट्रात त्यांच्या नेतृत्वास ब्राह्मणांनी कधीच मान्यता दिली नाही. श्री. गाडगीळ, श्री. शंकरराव देव वगैरे हे काँग्रेसमध्ये होते, पण ते दुय्यम दर्जाचे पुढारी. पण ब्राह्मणांशी वैर असल्यामुळे बहुजनसमाज, ज्यास मराठा समाज म्हणतात, तो काँग्रेसबरोबर आला. त्यामुळेच काँग्रेस आतापर्यंत महाराष्ट्रात टिकली. पण संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीत ब्राह्मण आणि मराठा समाज हे एकत्र आले, त्यामुळे महाराष्ट्रात काँग्रेसचा पराभव झाला. महाराष्ट्रात काँग्रेसला जर आपली गेलेली ताकद पुन्हा मिळवायची असेल तर ब्राह्मण आणि मराठ्यांत फूट पाडली पाहिजे.”

श्री. चिंतामणराव देशमुख हे अर्थमंत्रिपदावर असताना काँग्रेसच्या तिकिटावर निवडून आले होते. मुंबईसकट संयुक्त महाराष्ट्राच्या मागणीचा स्वीकार न झाल्यास आपल्या पदाचे राजीनामे देण्याचा ठराव महाराष्ट्र प्रदेश काँग्रेस कमिटीने केला होता. ही बातमी दिल्लीस, ठराव झाला त्याच रात्री पोचली. माझ्या एका पत्रकार मित्राने श्री. चिंतामणराव यांस फोन करून बातमी सांगितली आणि त्यांची प्रतिक्रिया

विचारली. ते फोनवरच म्हणाले, “मी मागे राहणार नाही.” तसे ते काँग्रेसचे कार्यकर्ते नव्हते. त्यांचे गुण आणि ज्ञानामुळे त्यांस अर्थमंत्री करून काँग्रेसचे तिकीट देण्यात आले होते. पण नंतर महाराष्ट्र प्रदेश काँग्रेसच्या त्या ठरावाची अंमलबजावणी करणारे ते एकटेच शिल्लक उरले.

भाषिकाच्या निर्मितीनंतरही संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ चालूच होती. पंजाबी भाषी पंजाबी सुभ्याची मागणीही पुढे आली होती. या मागणीस जातीय रंग असल्यामुळे व ही पाकिस्तानची मागणी आहे असे वाटत असल्यामुळे ती स्वीकारण्यास पं. नेहरू आणि केंद्र सरकारचे इतर पुढारी तयार नव्हते. पंजाबमध्ये चळवळ जोरात होती. श्री. काकासाहेब गाडगीळ हे राज्यपाल होते. श्री. प्रतापसिंग कैरो मुख्यमंत्री. पंजाबची चळवळ अधिक फोफावेल म्हणूनही संयुक्त महाराष्ट्राच्या कल्पनेस विरोध होत होता. एकदा श्री. काकासाहेब गाडगीळ मला म्हणाले, “पंजाबमुळे संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीत अडचण येण्याचे कारण नाही असे कैरो यांचे मत आहे.” ते म्हणतात, “आमचे आम्ही बघून घेऊ, तुमचा एकभाषी प्रांत होऊ द्या.” श्री. कैरो तसे म्हणाले की नाही हे सांगण्यासाठी दुसरा पुरावा मजबूत नाही. पण श्री. कैरो हे निधळ्या छातीचे होते त्यामुळे ते तसे म्हणाले असतील असे आजही वाटते.

श्री. यशवंतराव चव्हाण यांच्याविषयी मी प्रथम ऐकले आणि त्यांस बघितले, पंजाबमधील काँग्रेसच्या एका अधिवेशनात. दिल्लीत त्या वेळी ‘केसरी’चे काम श्री. द्वा. भ. कर्णिक हे पूर्वाश्रमीचे रॉयस्ट असल्यामुळे श्री. चव्हाणांचे मित्र होते. “मला संयुक्त महाराष्ट्र हवा आहे. पण पं. नेहरू आणि संयुक्त महाराष्ट्र यांत निवड करावयाची झाली तर मी पं. नेहरूंस निवडीन” असा त्यांच्या फलटणच्या भाषणाचा वृत्तान्त त्यांनीच मला सांगितला होता. प्रवाहापेक्षा थोडे निराळे जाणाऱ्याविषयी मला नेहमीच आपुलकी वाटत असे. मी श्री. चव्हाण यांच्याकडे अधिक आदराने बघू लागलो, त्याला आणखी एक कारण होते. भाषावार राज्यरचनेचे तत्त्व जरी मान्य असले तरी त्याबाबत विशिष्ट मर्यादेपलीकडे जाणे मला योग्य वाटत नव्हते. श्री. काकासाहेब गाडगीळ हे मूलतः राजकारणी. ते प्रत्येक साधनाचा वापर राजकारणासाठीच करीत. निश्चित वर्ष आठवत नाही, बहुधा १९५५-५६ असावे, संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ जोरात सुरू होती. बृहन्महाराष्ट्र परिषदेचे अधिवेशन दिल्लीत होते. बृहन्महाराष्ट्र मंडळाचा मी सेक्रेटरी होतो व श्री. काकासाहेब गाडगीळ अध्यक्ष होते. मला असे वाटत असे की ही चळवळ मराठी भाषी प्रांतापुरती मर्यादित असावी. महाराष्ट्राबाहेर पसरलेल्या मराठी भाषिकांचे सांस्कृतिक जीवन कायम ठेवण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या बृहन्महाराष्ट्र मंडळासारख्या संस्थेने या राजकीय स्वरूपाच्या चळवळीत पडू नये, कारण त्याची प्रतिक्रिया होऊन इतर प्रांतांत राहणाऱ्या मराठी भाषिकांचे जीवन अडचणीचे होईल. माजी कायदेमंत्री श्री. हरिभाऊ पाटसकर

यांचेही तसेच मत होते. यामुळे बृहन्महाराष्ट्र परिषदेत संयुक्त महाराष्ट्राविषयी मांडलेल्या ठरावास मी आणि श्री. पाटसकर यांनी विरोध केला. ठराव पास झाला किंवा नाही हे आठवत नाही. पण उत्तर प्रदेशापुरतेच म्हणावयाचे असेल तर, माझी शंका खरी ठरली. स्वातंत्र्यापूर्वी उत्तर प्रदेशात श्री. आत्माराम गोविंद खैर, श्री. धुळेकर वगैरे मंडळी आघाडीवर होती. स्वातंत्र्यानंतर श्री. खैर विधानसभेचे सभापती अनेक वर्षे होते आणि धुळेकरही बरीच वर्षे आमदार व नंतर खासदार होते. पण नंतर मात्र सार्वजनिक जीवनात मराठी माणसास स्थान मिळणे अशक्य झाले. त्यानंतर जनता आणि लोकदलाच्या कारकीर्दीत श्री. मधुकर दिवे हे एकमेव महाराष्ट्रीय मंत्री होते. दिल्लीसारख्या ठिकाणी श्री. वसंतराव ओकांसारख्या धडाडीच्या सार्वजनिक कार्यकर्त्यास जनसंघाच्या तिकिटावरही निवडून येता आले नाही.

संयुक्त महाराष्ट्राची मागणी संसदेच्या वेशीवर मांडण्यासाठी महाराष्ट्रातून खूप मोठा मोर्चा आल्याचे आठवते. याचे नेतृत्व श्री. श्रीपाद अमृत डांगे व आचार्य अत्रे यांच्याकडे होते. संसदेच्या आवाराबाहेर धरणेही देण्यात आले होते. दिल्लीतील थंडीचे दिवस होते. धरणे देणाऱ्यांत श्री. डांगेही होते. थंडीपासून बचाव करण्याची श्री. डांगे यांनी आपली भरपूर सोय केली होती. पण इतर अनेक लोक मात्र थंडीत कुडकुडले. त्या वेळी श्री. डांगे हे जनसामान्यांचे पुढारी कसे हा प्रश्न सहज माझ्या मनात येऊन गेला. याच मोर्चाचे वेळी घडलेली एक दुसरी घटनाही आठवते. मोर्चातील लोकांची संख्या प्रचंड असल्याने त्यांपैकी अनेकांची सोय भावनात्मक दृष्ट्या संयुक्त महाराष्ट्राच्या कल्पनेशी निगडित असलेल्या मध्यम वर्गीय सरकारी नोकरीतील मराठी भाषिकांकडे करण्यात आली होती. आपल्या लहान घरकुलातच त्यांनी त्यांस सामावून घेतले होते. पण यांपैकी काही मंडळींस चांगलाच फटका बसला. कुणाची हातघड्याळे गेली तर कुणाचे पेन, काहींचे कपडेही गेले. पण कुणीही त्याविषयी जाहीर तक्रार केली नाही. कदाचित तोंड दाबून बुकक्यांचा मार सहन करण्यासारखा प्रकार म्हणता येईल. कारण यदाकदाचित राजकीय चळवळीस मदत करण्याचा आरोप झाला असता तर तो सरकारी नोकरीस परवडणारा नव्हता.

राज्यपुनर्रचना आयोगाच्या अहवालावर लोकसभेत श्री. काकासाहेब गाडगीळ यांनी जवळ जवळ एकट्यानेच लढा दिला. ते काँग्रेस पक्षात असूनही अधिक परखडपणे बोलत, पण त्यांनी कधीही संसदीय मर्यादा सोडल्याचे मला तरी आठवत नाही. लोकांच्या भावना ओळखून जर हा प्रश्न लोकशाहीच्या व्यासपीठावर सोडविला नाही तर लोक रस्त्यावर येऊन तो सोडविण्याचा प्रयत्न करतील असा इशारा त्यांनी आपल्या एका भाषणात अवश्य दिला होता. काही वृत्तपत्रांतून त्यांनी हा प्रश्न रस्त्यावर सोडविला जाण्याची धमकी दिल्याचे वृत्त आले. त्यांच्याविरुद्ध एकच गहजब झाला. अनेक अग्रलेख लिहिले गेले. मी तसे बोललो नाही हे काकासाहेबांचे स्पष्टीकरण कुठल्यातरी

कान्याकोपण्यात आले. आचार्य कृपलानी यांनी देखील काकासाहेबांवर कडक टीका केली. पण काकासाहेब यांनी आपली भूमिका सोडली नाही. माजी मंत्री पंजाबराव देशमुख हे त्या वेळी खासदार होते आणि संयुक्त महाराष्ट्राचेच पक्षपाती होते. एकदा लोकसभेतील चर्चेत भाग घेत असताना त्यांनी मुंबई, बेळगाव, कारवार, विदर्भसकट संयुक्त महाराष्ट्र झालाच पाहिजे अशा मजकुराचे उद्गार तावातावाने काढले. तेवढ्यात पं. नेहरू सभागृहात आले. श्री. पंजाबराव देशमुख यांचा चढलेला आवाज एकदम खाली आला आणि ते दुसरेच काही तरी बोलायला लागले. आम्हा पत्रकारांच्या लक्षात ते ताबडतोब आले. पुढे श्री. पंजाबराव देशमुख मंत्री झाले आणि ह्यात असेपर्यंत ते मंत्रीच होते.

श्री. भाऊसाहेब हिरे यांच्या धडाडीचा उल्लेख मी पूर्वी केला आहे. महाराष्ट्र प्रदेश काँग्रेस कमिटीने संयुक्त महाराष्ट्रासंबंधी केलेला एक ठराव गोंधळ निर्माण करणारा होता. त्यात कडक आणि मवाळ अशा दोन्ही भूमिकांचे संमिश्रण होते. असा गोंधळ निर्माण करणारा ठराव तुम्ही कशासाठी केला असे मी एकदा भाऊसाहेबांना विचारले. ते म्हणाले, “गोंधळ वाटावा म्हणूनच तो तसा केला.” त्या ठरावापासून महाराष्ट्रातल्या काँग्रेस पुढाऱ्यांनी काय साधले हे आजवरही कळू शकले नाही.

संयुक्त महाराष्ट्राच्याबाबत श्री. मोरारजी देसाई यांस नेहमीच खलपुरुष समजण्यात आले. ही चळवळ करणाऱ्यांवर त्यांच्या काळात झालेल्या गोळीबाराच्या बातम्याही भरपूर आहेत. एकशेपाच लोक त्यांनी मारले याची चर्चाही खूप झाली. त्या पार्श्वभूमीवर त्या काळातच माझ्या कानावर आलेल्या पुढील हकीगतीवर कुणाचा सहसा विश्वास बसावयाचा नाही. पण ती खरी असल्याची माझी खात्री आहे. श्रीमती इंदिरा गांधी कारणीभूत असोत अगर इतर कुणीही असो, महाराष्ट्राच्या मागणीस मान्यता देण्याचा निर्णय झाल्यानंतरही विदर्भाच्या आठ जिल्ह्यांचे एक निराळे राज्य करण्याचे शिजत होते. त्याचा पाठपुरावा पं. गोविंदवल्लभ पंत करीत होते. पण श्री. मोरारजी देसाई यांनी स्वच्छ भूमिका घेतली. त्यांनी मंत्रिमंडळातच सांगितले, “मी गुजरात आणि महाराष्ट्राची निरनिराळी राज्ये करण्याच्या तत्त्वतः विरोधी आहे. पण तो निर्णय जर घेतच असाल तर मात्र विदर्भास निराळे ठेवण्याची कल्पना मला मुळीच मान्य नाही.” श्री. देसाई यांनी अशी ठाम भूमिका घेतल्यामुळेच महाराष्ट्रात विदर्भाचा समावेश झाला. निराळ्या सौराष्ट्राची मागणी होऊ नये यासाठी त्यांनी सदर भूमिका घेतली असेही त्या वेळी म्हणण्यात आले. या संदर्भात एक दुसरा प्रसंग आठवतो आणि त्यावरूनच असे दिसते की, संयुक्त महाराष्ट्राच्या कल्पनेस त्या काळी खरा अडसर पं. गोविंदवल्लभ पंत यांचा होता. श्री. चिंतामणराव देशमुख यांनी संयुक्त महाराष्ट्राच्या प्रश्नावर राजीनामा दिल्यानंतर आपल्या स्पर्धीकरणाचे भाषण ज्या वेळी केले त्या वेळी पं. पंत यांनी महाराष्ट्रीय पुढारी बुद्धी नसल्यासारखे वागतात

असा ओझरता उल्लेख केला. श्री. चिंतामणराव यांनी त्यास लगेच टोला हाणला. “दोनशे वर्षांपूर्वी रत्नागिरीहून जेव्हा एक कुटुंब उत्तर प्रदेशाच्या डोंगरी मुलखात आले, त्याच वेळी बुद्धिमत्तेने महाराष्ट्रास सोडले असावे.” पं. गोविंदवल्लभ पंतांचे पूर्वज दोनशे वर्षांपूर्वी रत्नागिरीहूनच उत्तर प्रदेशाकडे आले होते.

१९६० साली ३० एप्रिलच्या रात्रीचे १२ वाजून गेल्यानंतर १ मे च्या पूर्वरात्रीच्या मुहूर्तावर पं. जवाहरलाल नेहरू यांच्या हस्ते संयुक्त महाराष्ट्राचे स्वप्न साकार झाले. त्या वेळी श्री. द्वा. भ. कर्णिक, श्री. अनंत सात्त्विक व मी राजधानीत काम करणाऱ्या या तीन मराठी पत्रकारांना खास आमंत्रण होते. संयुक्त महाराष्ट्राचा मंगलकलश प्रतिष्ठापित करण्याचा मान लाभणारे श्री. यशवंतराव चव्हाण यांचे त्या वेळी झालेले भाषण आजही आठवते. भारत आणि चीनची कुरबूर सुरू झाली होती. तिबेटमध्ये राहणे अशक्य झाल्यामुळे श्री. दलाई लामा हे भारतीय अधिकाऱ्यांच्या सहकार्याने भारतात आले होते. त्यास भारत सरकारने आश्रय देण्याचे ठरविलेही होते. अत्यंत सुरक्षित समजल्या जाणाऱ्या हिमालयाच्या सीमेवर प्रथमच धोका निर्माण झाला होता. पं. नेहरूंचे स्वागत करताना श्री. यशवंतराव चव्हाणांनी, “हिमालयाच्या रक्षणासाठी महाराष्ट्रातील सह्याद्रीचा काळा डोंगर आपल्या छातीचा कडेकोट करून उभा राहील” असे उद्गार काढले. चीनच्या संदर्भात असलेल्या त्यांच्या या वाक्यावर मध्यरात्रीच्या निःस्तब्धतेत राजभवनाच्या आवारात टाळ्यांचा जो प्रचंड कडकडाट झाला तो वर्षानुवर्षे कानात घुमत राहिला. श्री. यशवंतराव चव्हाण हेच पुढे संरक्षणमंत्री होतील अशी मात्र त्या वेळी कुणालाही कल्पना नव्हती.

विदर्भाचे निराळे राज्य व्हावे अशी इच्छा लोकनायक अणे, श्री. मा. स. कन्नमवार, श्री. ब्रिजलाल बियाणी वगैरे मंडळींची होती. पं. गोविंदवल्लभ पंत यांच्यासारख्या अतिशय चतुर राजकारणी पुरुषाचा त्यास पाठिंबाही होता. यामुळे संयुक्त महाराष्ट्र होऊन, विदर्भाचे निराळे राज्य न झाल्याबाबतचा असंतोष विदर्भाच्या काही जिल्ह्यांत असणे स्वाभाविक होते. दिल्लीहून गेलेल्या आम्हा मराठी पत्रकारांस बहुधा १ मे १९६० रोजी दुपारी श्री. यशवंतराव चव्हाण यांस भेटावयाचे होते. आम्ही ठरल्याप्रमाणे गेलो आणि काही बोलणे सुरू झाले. एवढ्यात विदर्भात दंगल उसळल्याची बातमी आली. पोलिसांस तिथे गोळीबारही करावा लागला. श्री. मा. स. कन्नमवार श्री. चव्हाण यांचे मंत्री म्हणून एक वरिष्ठ सहकारी होते. पुढील कारवाई श्री. कन्नमवार यांच्या सल्ल्यानेच करावी असे चव्हाणांनी आमच्या समोरच अधिकाऱ्यांस सांगितले. विदर्भावाद्यांची चळवळ शांत करण्यासाठी त्यांच्या भावनांशी समरस असलेल्या पुढाऱ्यांचाच वापर करून घेण्याची त्यांची समयसूचकता आमच्या कौतुकास पात्र ठरली होती.

३.

चीनचे आक्रमण

चीनच्या कम्युनिस्ट राजवटीविषयी पं. नेहरूंच्या मनात कधीच आपुलकी आणि विश्वास नव्हता, उलट त्यापूर्वीचे सत्ताधीश चांग काई शेक हे पं. नेहरूंस अधिक जवळचे वाटत अशी छाप मजवर आहे. मुख्य चीनमध्ये कम्युनिस्ट राजवट झाल्यानंतर पंतप्रधान चाऊ एन लाय यांच्या तोंडून मी सीमावादाच्या संदर्भात काही गोष्टी बदलून घेतल्या होत्या. ते पुढे बदलतील असे मला वाटले नव्हते, असे उद्गार त्यांच्या तोंडून एका पत्रकार परिषदेत निघाल्याचे मला आठवते. चीनच्या संदर्भात संसदेत त्या काळी विरोधी पक्षाकडून जी टीका होत असे आणि काही प्रमाणात ती अजूनही होते ती अशी की, १९५३ साली तिबेटवर चीनची प्रभुसत्ता मान्य केल्यानेच सीमावादाचे हे संकट भारताने आपल्यावर ओढवून घेतले. ते जर आपण त्या वेळी केले नसते तर चीन आणि भारतामध्ये एक ‘बफर’ राष्ट्र कायम राहिले असते आणि हा सीमाप्रश्न उद्भवलाच नसता. वरकरणी ही विचारसरणी बरोबर वाटते. पण इतक्या वर्षांनंतरही आज मला असे वाटते की, त्या वेळच्या दृष्टीने पं. नेहरूंचा निर्णयच बरोबर होता. तिबेटवर आपली प्रभुसत्ता स्थापन करण्यासाठी चीन कृतसंकल्प होता. भारताचे स्वातंत्र्य युद्धाशिवाय भिळाले असल्यामुळे युद्ध करून काही घडवून आणणे याचे भारतास आकर्षण नव्हते. दुसरे असे की, चीनविषयी विचार करून जर भारताने

सुरुवातीसच शस्त्रसामर्थ्यावर आणि लष्करी औद्योगीकरणावर अधिक भर दिला असता तर ज्या औद्योगीकरणाची तयारी झाल्यामुळे पुढे लष्करी उद्योगाची पायाभरणी करता आली ती करता आली नसती. श्री. कृष्ण मेनन यांस कुणी कितीही शिव्या देवोत, पुरेशी माहिती नसल्यामुळे मी देखील त्या वेळी त्यांचेवर बरीच टीका केली, पण आज मात्र निश्चित असे वाटते की, देशाच्या लष्करी उद्योगाचा पाया श्री. कृष्ण मेनन यांच्याच कारकीर्दीत चीनच्या आक्रमणापूर्वीच घातला गेला होता. त्यांचे ते ऋण येणाऱ्या पिढ्या विसरू शकणार नाहीत.

पण याच संदर्भात एका प्रश्नाचा उलगडा मात्र अजूनही होत नाही. १९४८ साली पाकिस्तानी हल्लेखोरांना ज्याच प्रमाणात आपण काश्मीरमधून हुसकावू शकलो. तसेच हैदराबादमधील आपली पोलिस कारवाईही यशस्वी झाली. पण लष्करी संघर्ष करूनच ज्यांनी सत्ता मिळवली त्यांच्याशी संघर्षाची भूमिका घेण्याच्या अगोदर पं. नेहरूंनी काही व्यावहारिक विचार का केला नाही? चीनचे आक्रमण १९६२ साली झाले. पण दलाई लामास भारतात गुप्तपणे आणून आपण त्यांस जो आश्रय दिला त्यातूनच चीनबरोबर कटकटीस सुरुवात झाली. तिबेटी लोकांचे आणि दलाई लामांचे चीनच्या हुकूमशाहीकडून होणारे दडपण भारतीय मनोवृत्तीस आवडणारे नव्हते, ही गोष्ट खरी. पण आपण तिबेटवर चीनची प्रभुसत्ता मान्य केल्यानंतर तो चीनचाच एक भाग झाला होता. कुठल्याही देशाच्या अंतर्गत कारभारात दुसऱ्या देशाने ढवळाढवळ करावयाची नाही हे आपले धोरण तेव्हाही होते. मग दलाई लामास तेथून काढवून आश्रय देण्याचा प्रयत्न आपण कशासाठी केला? तिबेटी लामास तेथून काढवून आश्रय देण्याचा प्रयत्न आपण कशासाठी केला? तिबेटी बंडखोरांस भारतात आपले हंगामी सरकार आपण स्थापू दिले नाही ही गोष्ट खरी. पण आपल्या इच्छेविरुद्ध आपल्या दृष्टीने योग्य वागणूक नसलेल्यास भारताने आश्रय देणे ही गोष्ट भडक विचारातच ज्यांची वाढ झाली त्यांस कशी रुचणार?

लोकशाहीच्या चौकटीत देशाचा विकास करण्यासाठी पं. नेहरूंनी लष्करी अगर शस्त्रसामर्थ्याचे बळ वाढविण्याऐवजी औद्योगीकरणावर अधिक भर दिला ही गोष्ट समजण्यासारखी आहे. पण कळत नाही ते हे की मग त्यांनी दलाई लामास आश्रय देऊन लष्करी सामर्थ्यावरच भर देणाऱ्या चीनशी वितुष्ट कशासाठी घेतले? भारताच्या लक्षाख भागातील अक्षयचीन भागात रस्ता करून भारतीय भाग चीनने व्यापला हे देखील कुरकुरीचे कारण झाले. तो आणि ईशान्य पूर्वेकडील नेफा म्हणून ओळखला जाणारा भाग तिबेटचाच भाग होता. ब्रिटिशांनी तो दडपेगिरीने आपल्या ताब्यात ठेवला ही चीनची भूमिका. १९६२ च्या युद्धानंतरही भारताचा दावा फारच कमी राष्ट्रांनी स्वीकारला. रशियास तर चीनचे नकाशेच मान्य होते आणि त्या काळी भारताचा अभिन्न मित्र म्हणविल्या जाणाऱ्या ईजिप्तनेही चीनने आक्रमण केले असे कधीच म्हटले नाही. ज्या प्रदेशाविषयी हा वाद होता “ तिथे गवताचे तण देखील उगवत नाही. ” असे पं. नेहरूंनी जाहीरपणे म्हटले होते आणि त्याबाबत पक्षातीलच

डॉ. राम सुभगसिंगसारख्या सदस्यांनी त्यांस धारेवर धरले होते. नेहरूंना असलेल्या टक्कलास उद्देशून असेही बोलले गेले की, “ काहींच्या डोक्यावर केस उगवत नाहीत म्हणून त्या डोक्याकडेही दुर्लक्ष करावयाचे की काय ? ”

हा प्रदेश आपलाच आहे किंवा नाही याविषयी देखील नेहरूंच्या मनात संशय होता. याविषयीची एक घटना खासदार श्री. प्रकाशवीर शास्त्री यांनी मला सांगितली. चीनच्या ताब्यात असलेला प्रदेश लौकर परत मिळविण्याची मागणी करण्यासाठी विरोधी पक्षाचे एक शिष्टमंडळ पं. नेहरूंस भेटावयास गेले होते. त्यात श्री. प्रकाशवीर शास्त्री हेही होते. काही तरी बोलणे निघाले आणि पं. नेहरू तणतणले. “ किती दिवस दुसऱ्याच्या जमिनीवर आपण आपला ताबा सांगणार आहोत ? ” या शिष्टमंडळात कम्युनिस्ट पक्षाचे श्री. भूपेश गुप्ता हेही होते. तोपर्यंत चीन-रशियावाद भडकला नव्हता. भारतात त्या अनुषंगाने नंतर झालेली कम्युनिस्ट पक्षाची फाळणी ही देखील जाहीर झाली नव्हती. भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष हा चीन आणि रशियाचेच हितसंबंध जपण्याचा प्रयत्न करतो अशी समजूत होती. चीनचे आक्रमण झाल्यानंतर लोकसभेत जी चर्चा झाली त्यात भारताने आपली वागणूक सुधारल्यास चीनच्या वतीने कम्युनिस्ट पुढारी डांगे यांनी हमी देण्याची तयारी दर्शविण्याची घटनाही फारशी जुनी झाली नव्हती. त्यामुळे श्री. प्रकाशवीर शास्त्री यांस साहजिकच असे वाटले की ही बातमी आता ताबडतोब चीनकडे पोचणार आणि चीन त्याचे भांडवल करणार. म्हणून सावरून घेण्याच्या दृष्टीने ते म्हणाले, “ पंडितजी, तुम्हास बहुधा असे म्हणावयाचे आहे की, सीमावादाच्या बाबतीत जो थोडाफार संशय होता तोदेखील अधिकारी समितीच्या अहवालानंतर उरलेला नाही. ” (सीमावादाची छाननी करण्यासाठी एक अधिकारी समिती नेमण्यात आली होती.) पं. नेहरू तोपर्यंत सावरले होते. ते म्हणाले, “ हो, तसेच, मी ही हकीगत गृहमंत्री श्री. लालबहादुर शास्त्री यांच्या कानावर घातली आणि त्यांनी फक्त आपल्या तोंडावर हात ठेवला. ”

त्या काळात आम्ही सर्वच पत्रकारांनी चीनच्या आक्रमक भूमिकेवर झोड उठविली होती. पण विवाद्य भाग चीनचा की भारताचा याविषयी निःपक्षपणे मी आजही काही सांगू शकणार नाही. पण इतक्या वर्षांच्या अनुभवानंतर मला आज असे वाटते की, न पटणाऱ्या काही गोष्टीदेखील परिस्थितीनुसार प्रसंगी पटवून घ्याव्या लागतात. १९४८ साली पाकिस्तानने काश्मीरच्या काही भागावर आक्रमण केले. त्या काळी काश्मीरचा जो भाग भारताच्या हातून गेला तो आजही ‘ व्याप्त काश्मीर ’ म्हणून आपण ओळखतो. कारणे काहीही असोत, तो भाग आपल्यास परत घेता आला नाही. याबाबत काश्मीरचे मुख्यमंत्री श्री. बक्षी गुलाम मोहम्मद यांच्याशी मी एकदा बोललो होतो. ते म्हणाले, “ तो प्रदेश भारताचा असून आम्ही तो घेणारच असे जाहीरपणे आम्ही म्हणतच राहणार आहोत. पण त्या भागास जेथून सुरुवात होते तीच आता भारत पाकिस्तानमधील व्यावहारिक सीमारेषा आहे. चीनबाबतही

अक्षरशः हेच घडले. ६२ साली आक्रमण झाल्यानंतर संसदेने उभे राहून एकमताने आक्रमकांस हुसकावून लावल्याशिवाय स्वस्थ बसणार नाही अशी आपण शपथ घेतली. अठरा वर्षांनंतर १९८० सालीदेखील परिस्थितीत बदल झाला नाही. आक्रमण कायम असताना चीनशी संबंध सुधारण्याचा प्रयत्न अगोदर इंदिरा गांधी यांच्या काळात झाला. जनता काळात तो आणखी वाढविला गेला. आपल्या देशातील एक इंच जमीनही शत्रूकडून सोडविण्यासाठी वाटेल ती किंमत दिली तरी ती कमीच आहे, असे त्या काळी बोलले गेले. तात्त्विक दृष्ट्या ते बरोबर आहे, पण व्यवहारात मात्र त्याचा अंमल आपली ताकद पाहूनच करावा लागतो.

माझ्यावर अशी छाप आहे की पं. नेहरू शांतता, अलिप्ततावादी धोरण आणि निःशस्त्रीकरणाच्या मोठ्या तत्वांच्या प्रचारामुळे, प्रकाशाच्या झोतात येऊन एकदम जागतिक पुढारी झाले. व्यवहारवादाचा पोच त्यांस तितकासा राहिला नाही. त्यांच्या डोक्यात मोठेपणाचे थोडेसे वारे शिरले असे म्हटले तरी चालेल. विवादग्रस्त भाग खरोखरच कुणाचा हा जरी वादाचा मुद्दा असला तरी आपल्या सामर्थ्याच्या मानाने शेजारच्या राष्ट्रांचे लष्करी सामर्थ्य काय याची जाणीव पंतप्रधानास नसणे ही अक्षम्य गोष्ट होती. योग्य कारणामुळे लष्करी सामर्थ्य वाढविण्याकडे भारताने लक्ष पुरविले नाही हे मी वर म्हटलेच आहे, पण असेही वाटते की ते नसताना चीनच्या खोडसाळ वृत्तीस आळा घालण्यास आपले लष्करी सामर्थ्य पुरेसे आहे असा गैरसमज नेहरूंचा काही काळ झाला होता. म्हणूनच चिनी अतिक्रमणाच्या बातम्या येऊ लागल्यानंतर मद्रास विमानतळावरून कोलंबोस रवाना होताना पं. नेहरूंनी ऐतिहासिक उद्गार काढले. “शत्रूस हुसकावून लावण्यासाठी आम्ही हुकूम काढले आहेत.” (We have issued orders to out push the enemy) झुरळ फेकून देण्यासाठी जसे आपण घरगड्यास फर्मावितो, तसे हे वाक्य.

पण झालेल्या युद्धात ज्यास सामोरे जावे लागले त्यामुळे आपले चुकले याची पं. नेहरूंस नंतर जाणीव झाली. चीनबाबतचे धोरण कसे फसले होते आणि त्याची जाणीव भारतास कशी कशी होत गेली आणि भारताने काय काय सावधगिरी बाळगली याचे सविस्तर वर्णन त्यांनी एका पत्रकार परिषदेत केले. मला राहवले नाही. मी लगेच सवाल टाकला, “हे सर्व जर तुम्हांस माहीत होते तर स्वतः देशाबाहेर जात असताना ‘शत्रूला हुसकावून लावण्याचा हुकूम तुम्ही कशाच्या बळावर काढला?’” इतका सडेतोड प्रश्न लोकसभेतही त्यांस विचारल्याचे मला आठवत नाही. माझ्या या प्रश्नावर नेहरू भडकणार असे मला तर वाटलेच, पण तिथे असलेल्या अनेक पत्रकारांनाही तसेच वाटले. तिथे हजर असलेले सिक्युरिटीचे पोलिसही थोडे सावध झाल्यासारखे दिसले. पण पं. नेहरू मुळीच भडकले नाहीत. त्यांनी आणखी पंधरा मिनिटे चीनच्या फसव्या धोरणाबाबत अतिशय शांतपणे भाषण केले. पण माझ्या प्रश्नाचे उत्तर मात्र दिले नाही. पं. नेहरूंची ही पद्धतच होती. उत्तर देण्याची

त्यांची इच्छा नाही हे कळल्यावर पत्रकारही दुसऱ्या प्रश्नाकडे वळले.

१९६२ साली चीनचे अतिक्रमण आणि भारताचा पराभव नेफा आणि लदाख या दोन्ही भागांत झाला. पण नेफा भागातील पराभव अत्यंत नामुष्कीचा होता भारतीय लष्कर पळत सुटले. त्या वेळचे आसामही चीनच्या घशात जाणार असे वाटून आणि त्यांच्यासाठी आपण काही करू शकत नसल्यामुळे आसाममधील लोकांसाठी माझे अंतःकरण तुटते अशा मजकुराचे पं. नेहरूंनी रेडिओवर भाषणही केले. लदाखकडील भागातही भारताचा पराभव झाला. पण तो नामुष्कीचा नव्हता. काश्मीरचे मुख्यमंत्री श्री. बक्षी गुलाम मोहंमद यांनी आम्हा पत्रकारांस एक दिवस सांगितले की तिथे जागोजागी राणा प्रतापची आठवण करून देणारी ‘हळदीघाटी’ची लढाई झाली. जवान आणि त्यांचे सेनापती धारातीर्थी पडून हुतात्मा झाले. कुणीही रणक्षेत्र सोडले नाही. नेफा क्षेत्रात मात्र आपले जवान पळत सुटले, तेथील प्रमुख सेनापती श्री. कौल सद्दींच्या निमित्ताने दिल्लीस येऊन बसले. असे का घडले? बर्फाच्छादित डोंगरावर युद्धासाठी आवश्यक साधनसामग्रीचा अभाव हा दोन्हीकडे सारखाच असून लष्करी वागणुकीत हा फरक का जाणवला? श्री. बक्षी यांचेच खाजगी स्पर्धीकरण असे की, नेफाकडील सैन्याचे नेतृत्व शिफारसीने सेनापतिपदावर चढलेले श्री. कौल हे करीत होते तर लदाखवरील सैन्याचे नेतृत्व करणारे सेनापती आपल्या गुणवत्तेने वर आले होते. प्रतिकूल परिस्थितीमुळे त्यांचा पराभव झाला हे खरे. पण कुठल्याही प्रकारे नामुष्की वाटणारे कृत्य त्यांच्या हातून घडले नाही.

भारतीय क्षेत्रावर अतिक्रमण करून चीनने जो रस्ता काढला तो लदाख भागाकडेच होता. नेफा भागाकडील मॅकमोहन रेषा चीनला त्या वेळीही मान्य नव्हती, आणि आजही तशी मान्य नाही. पण समझोत्यासाठी ती रेषा स्वीकारण्यास आज चीन तयार आहे. चीनचे लष्कर त्या वेळी मॅकमोहन रेषेच्या अलीकडे का आले आणि नंतर एकतर्फी निर्णय घेऊन ते सैन्य दावा असलेला आणि हाती आलेला भागही सोडून का गेले हे कोडे त्या वेळीही उलगडले नव्हते आणि अजूनही पूर्णपणे उलगडले नाही. काही परदेशी पत्रकारांचे म्हणणे असे की, दलाई लामास भारताने आश्रय देणे चीनला आवडले नव्हते. पण त्यासाठी भारताशी विटुष्ट घेण्याची त्याची तयारी नव्हती. अक्षय चीनकडील ज्या भागाबाबत दोन्ही देशांत वाद होता तो तिबेटशी आपला संबंध सतत कायम ठेवण्यासाठी संरक्षणाच्या दृष्टीने चीनला आवश्यक वाटत होता. ज्या वेळी चीनने तिथे रस्ता बांधण्यास सुरुवात केली त्या वेळी त्यास कुणी अटकावही केला नाही. कदाचित हा वाद लदाख क्षेत्राकडील काही भागापुरता मर्यादितही राहिला असता. पण पं. नेहरूंनी ज्या तोऱ्यात आक्रमकास हुसकावून लावण्याचा हुकूम दिला आणि लष्करी दृष्ट्या समर्थ अशा राष्ट्रांशी व्यवहार करण्याचा अनुभव नसलेल्या नेफा भागाकडे असलेल्या लष्करी अधिकाऱ्यांनी त्याची ज्या प्रकारे अंमलबजावणी केली त्यामुळे तशा शांत

आठवते. अमेरिकेच्या माहिती विभागाने भारतास निरनिराळ्या स्वरूपांत किती मदत केली याची आकडेवारी तयार करून ती पत्रकारांत वाटली. श्री. आयसेन हॉवर हे भारतात आल्यानंतर ते पत्रक घेण्यात आले आणि मदत शब्दाच्या जागी सहकार्य हा शब्द वापरून ते पुन्हा देण्यात आले. मदत घेणाऱ्याच्याही भावना दुखावू नयेत हे बघण्याची सावधगिरीच यात उघड होत होती. अमेरिकन मन न दुखावण्याची सावधगिरी भारतीय पुढाऱ्यांनीही बाळगायला हवी होती. ती बाळगली नाही. रशियाबाबत मात्र आम्ही अधिक सावध होतो असे दिसते. हंगेरीवर रशियाचे स्पष्ट आक्रमण झाले असता ते आक्रमण आहे असे म्हणण्याचे पं. नेहरूंनी अनेक वेळा टाळले. पण विरोधी पक्षांनी त्यांस कात्रीत धरले असता त्यांनी ते आक्रमण झाले आणि रशियन फौजांनी परत गेले पाहिजे, ही भूमिका घेतली.

या पार्श्वभूमीत मेनन यांच्या राजीनाम्याची मागणी वाढली असता पं. नेहरूंनी अगोदर त्यास दाद दिली नाही, आणि ते बरोबरच होते. कारण मेनन हे त्यांच्याच धोरणाची अंमलबजावणी करीत होते. पण पक्षातील तीव्रता एवढी वाढली की, मेनन यांचा राजीनामा घेत नसतील तर पं. नेहरूंचाच राजीनामा मागितला पाहिजे अशी मोहीम सुरू झाली. पौराणिक काळात परीक्षिताने सर्पयज्ञ सुरू केल्यावर इंद्राने वासुकीस पाठीशी घातले. त्या वेळी अगोदर तक्षकाय स्वाहा आणि त्यात अडचण असेल तर “इंद्राय स्वाहा.” याची तयारी सुरू झाली होती. तोच शब्दप्रयोग या काळातही सुरू झाला. मेनन यांचा राजीनामा घेतला नाही तर तुमचाही राजीनामा मागण्यास पक्षातील लोक तयार आहेत, असे पं. नेहरूंस श्री. रघुनाथराव खाडिलकर यांनी सांगितले. नंतर मेनन यांचा राजीनामा आला. ही हकीगत श्री. खाडिलकर यांनीच मला सांगितली होती. खाडिलकर यांच्या स्वभावाप्रमाणे यात थोडेसे तिखट-मीठ असेल, पण येत नसलेला मेनन यांचा राजीनामा त्यानंतर आला ही मात्र वस्तुस्थिती आहे.

श्री. मेनन यांच्या राजीनाम्यानंतर नव्या संरक्षणमंत्र्याचा शोध सुरू झाला. अनेक नावे चर्चेला होती. त्यात पंजाबचे मुख्यमंत्री प्रतापसिंग कैरो, उत्तर प्रदेशाचे मुख्यमंत्री चंद्रभान गुप्त, ओरिसाचे बिजू पटनायक आणि महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण या चार नावांची अधिक चर्चा होती. चव्हाण हे संरक्षणमंत्री होणार ही बातमी सर्व प्रथम मला मिळाली आणि तीही सहज. श्री. चव्हाण यांस दिल्लीस बोलावले होते. त्या काळी ते दिल्लीस आले की मोरारजी देसाई यांच्या घरी उतरत. मी आणि माझे एक सहकारी मराठी पत्रकार चव्हाण यांस भेटण्यास गेलो. आम्ही पोचल्यावर ते बाहेरून आले. बहुधा पं. नेहरूंकडूनच आले असावेत. आम्ही त्यांस रस्त्यातच गाठले. मी खडा टाकला, “हिमालयाच्या रक्षणास सहाद्री आला काय?” महाराष्ट्र राज्यस्थापनेच्या वेळी “हिमालयाचे संरक्षण करण्यासाठी सहाद्रीचे काळे दगड आपल्या छातीचा कोट करतील” या त्यांच्या वाक्याच्या

संदर्भात माझा हा प्रश्न होता. श्री. चव्हाण यांनी उत्तर दिले नाही. ते फक्त हसले. आमची खात्री झाली आणि मी बातमी दिली. प्रत्यक्ष घोषणा होण्याच्या आठ दिवस अगोदर हे घडले. मी ‘नवभारत टाइम्स’ मध्ये होतो. इंग्रजीमुळे भारतीय भाषांत काम करणाऱ्या उपसंपादकांच्या मनात फार मोठा न्यूनगंड त्या काळी असे. आपला बातमीदार येवढी मोठी बातमी देऊ शकेल अशी खात्री उपसंपादकास नसल्यामुळे चार दिवस ती बातमी तशीच पडून राहिली. मी संपादकाकडे तक्रार केली, त्यामुळे पाचव्या दिवशी बातमी छापून आली. पण कुठेतरी कोपण्यात कळेल न कळेल अशी. माझी बातमी छापून आल्यानंतर दुसरे दिवशी टाइम्स वृत्तसंस्थेने तीच बातमी दिल्यामुळे मात्र मोठे मथळे देऊन ती पुन्हा छापण्यात आली.

हिंदी उपसंपादकात हिंदीबाबत किती न्यूनगंड होता याचे एक आणखी फार गमतीदार उदाहरण आहे. मी ‘नवभारत टाइम्स’ मध्ये असतानाची गोष्ट. इंग्लंडच्या महाराणी एलिझाबेथ-द्वितीय यांचा भारत दौरा होता. त्यांच्याबरोबर त्यांचे पती-देखील येणार होते. ठरल्याप्रमाणे पालम विमानतळावर ब्रिटिश एअरवेजचे त्यांचे विमान उतरले आणि स्वागत झाले. मी लगेच हिंदीत बातमी लिहून पाठविली, “महाराणी एलिझाबेथ आपने पतिके साथ आज दिल्ली पहुंची.” दोन दिवसांनंतर बातमीदारांसाठी असलेल्या माहिती खात्याच्या वाचनालयात मी बसलो असताना ‘टाइम्स ऑफ इंडिया’ मधील एक वरिष्ठ बातमीदार तिथे आला व आपल्या एका मित्रास म्हणाला, “महाराणीच्या बातमीबाबत ‘नवभारत टाइम्स’ ने काय धमाल उडवून दिली?” माझे कान एकदम उभे राहिले. कारण ती बातमी माझीच होती. माझी बातमी वृत्तपत्रात कशी छापून आली हे बघण्याची माझी सवय नव्हती. म्हणून मी वर्तमानपत्र काढून आपली बातमी बघितली. डोळ्यांवर विश्वासच बसेना. “महाराणी एलिझाबेथ आपने द्वितीय पतिके साथ दिल्ली पहुंची” असे चुकीचे छापले होते. सामान्य परदेशी महिला पाहुण्याबाबत, “ती आपल्या दुसऱ्या नवऱ्याबरोबर आली” हा उल्लेख निश्चित अपमानारूपी होता. माझ्या हातूनच ती चूक झाली का? मी भीत-भीतच कचेरीतील आपल्या एका मित्रास फोन करून विचारले. तो म्हणाला, “अरे, तुम्ही काहीच चूक नाही. एका संस्करणात तुम्ही बातमी बरोबर गेली. पण रात्रीच्या मुख्य उपसंपादकाने ‘टाइम्स ऑफ इंडिया’चे अनुकरण करण्याचा प्रयत्न केल्यामुळे घोटाळा झाला. इंग्रजीत एलिझाबेथ या पुढे द्वितीय हा शब्द होता. तो आपल्या बातमीदाराने घातला नाही. ही मोठी चूक झाली. या समजुतीने त्याने द्वितीय शब्द घातला. आणि प्रूफ बरोबर न बघितल्यामुळे तो भलत्या ठिकाणी लागला.” द्वितीय हे विशेषण लावण्याची फारशी गरज नव्हती. बातमीच्या दृष्टीने महाराणी एलिझाबेथ आपल्या पतीबरोबर दिल्लीस आल्या एवढे पुरे होते. परंतु इंग्रजीच्या अंधानुकरणात पत्राची प्रतिष्ठा खालावणारी चूक झाली.

श्री. कैरो, चंद्रभान गुप्त आणि बिजू पटनायक यांस डावलून पं. नेहरूंनी यशवंतराव चव्हाण यांस संरक्षणमंत्री का केले याविषयी त्या काळात जे ऐकू आले त्याचा खरे खोटेपणा पारखणे शक्य नव्हते. पण ते बरेच खरे असावे असे वाटते. श्री. प्रतापसिंग कैरोवर पं. नेहरूंचा बराच विश्वास होता. पण ते शीख समाजातील असल्यामुळे फार कडक स्वभावाचे असाही एक समज होता. ते आपल्यास परवडणार नाहीत असे पं. नेहरूंस वाटत असावे. श्री. चंद्रभान गुप्त यांची प्रतिमा विरोधी पक्षाच्या प्रचारामुळे लाचलुचपतीची होती. श्री. पटनायक यांनी इंडोनेशियाचे राष्ट्रपती श्री. सुकार्णो यांस आपला जीव धोक्यात घालून वाचवल्यामुळे पं. नेहरूंस त्यांचेविषयी आपुलकी होती. पण ते वाजवीपेक्षा जास्त हुशार आहेत असा संशयही होता. श्री. चव्हाण यांच्याशी पं. नेहरूंचा फारसा संबंध आला नव्हता. पण संयुक्त महाराष्ट्राच्या भावनात्मक प्रश्नी देखील त्यांनी पं. नेहरूंविषयी जी निष्ठा दाखविली, त्याची आठवण ताजीच होती. शिवाय त्यांच्या पूर्वांचे संरक्षणमंत्री कृष्ण मेनन हे डावे म्हणून प्रसिद्ध होते. त्यात बदल हवा होता. श्री. मेनन यांनी नेहरूंचेच धोरण राबविले असले तरी त्यांच्या कारकीर्दीत भारतास धक्का बसला होता. पं. नेहरू डावे आणि उजवे यांचा समतोल साधण्याचा प्रयत्न करीत. श्री. मोरारजी देसाई हे उजव्या गटाचे म्हणून समजले गेले. त्यांनीच चव्हाण यांच्या नावाची शिफारस केली होती. श्री. चव्हाण यांची प्रतिमा कडक वृत्तीचे म्हणून कधीच नव्हती. त्यांस संरक्षणमंत्री म्हणून नेमणे हे आपल्यास 'नाकापेक्षा मोती जड' असे वाटणार नाही असा पं. नेहरूंचा समज झाला असावा. त्या वेळी देशात कम्युनिस्टविरोधी वातावरण होते. चव्हाण हे रॉयस्ट म्हणूनच कम्युनिस्ट विरोधी समजले जात. कदाचित म्हणूनच चव्हाण यांस संरक्षणमंत्री म्हणून घेण्याची मोरारजी देसाई यांची सूचना पं. नेहरूंस मान्य झाली असावी. पं. नेहरूंची तात्कालिक आपुलकी कुणाशीही असली तरी त्यांची स्थायी स्वरूपाची आपुलकी कुणाशीही नव्हती. आपल्यावर कोसळणार असे वाटू लागताच त्यांनी मेनन यांचेवरील छत्र ज्याप्रमाणे काढून घेतले त्याचप्रमाणे त्यांनी कामराज योजनेच्या निमित्ताने मोरारजी देसाई यांसही मंत्रिमंडळाबाहेर काढले. श्री. मेनन आणि श्री. देसाई हे तसे कितीही परस्परविरोधी असले तरी पं. नेहरूंविषयी दोघांचीही निष्ठा मात्र सारखीच होती. दोघांपैकी कुणीही त्यांच्यावर अन्याय झाला असताना खाजगीतही पं. नेहरूंविरोद्ध बोलल्याची माहिती माझ्याजवळ तरी नाही.

४.

नेहरूयुगाची अखेर

श्री. यशवंतराव चव्हाण यांस पं. नेहरू यांनी संरक्षणमंत्री केले खरे पण संरक्षणमंत्री म्हणून ते सुरुवातीच्या काळात मुळीच चमकले नाहीत. राजधानीतील प्रमुख इंग्रजी पत्रांवर त्यांची छापही नव्हती. ही पत्रे त्यांची अधून-मधून टिंगलही करीत. याचे एक मुख्य कारण होते. श्री. चव्हाण यांस इंग्रजी बोलण्याची फारशी सवय नव्हती. लष्करी तुकडीच्या प्रमुखास 'कोर कमांडर' म्हणतात. पण इंग्रजीत कोरचे स्पेलिंग corps असे आहे. त्यांस इंग्रजी बोलण्याची सवय नसते ते स्पेलिंग-प्रमाणेच उच्चार करतात. श्री. चव्हाण यांनी लोकसभेतील आपल्या एका भाषणात कोर कमांडरचा उच्चार 'कॉर्स कमांडर' असा केला. कॉर्स (corpus)चा अर्थ प्रेत होतो. लष्करी संदर्भात कुणासही प्रेतांचा कमांडर म्हणणे त्याची हेटाळणी करण्यासारखे आहे. श्री. चव्हाण यांच्या तोडून 'कॉर्स' असा उच्चार निव्वळ इंग्रजी बोलण्याची सवय नसल्यामुळे झाला. पण 'हिंदुस्थान टाइम्स'-सारख्या पत्राने या मथळ्याची चौकट छापून चव्हाण यांची टिंगल करण्याची संधी सोडली नाही.

सुरुवातीच्या काळात यशवंतराव चव्हाण यांस राजधानीतील पत्रे कमी लेखीत याचे आणखी एक कारण होते. श्री. चव्हाण हे संरक्षणमंत्री जरी होते तरी संरक्षण खात्याचा

सर्व कारभार त्यांच्या हाती नव्हता. श्री. टी. टी. कृष्णमाचारी हे संरक्षण समन्वय खात्याचे मंत्री म्हणून ओळखले जात आणि संरक्षण खात्याच्या परिसरातच श्री. बिजू पटनायक यांसही एक खोली देण्यात आली होती. श्री. चव्हाण हे या दृष्टीने कृष्णमाचारी यांचे कनिष्ठ सहकारीच होते. आपल्या कनिष्ठ सहकाऱ्यास कृष्णमाचारी हे अतिशय तुच्छतेने वागवीत. चव्हाण यांच्या वावतही अशा काही घटना घडत असल्याची अफवा राजधानीत पसरली होती. कृष्णमाचारी यांस संरक्षण समन्वय मंत्री म्हणून अधिकृत पद तरी होते, पण बिजू पटनायक यांस तसे काहीही नसताना ते संरक्षण खात्यात अत्यंत दिमाखाने वावरत. यामुळे खरा संरक्षणमंत्री कोण याविषयी राजधानीत बरीच कुजबूज होत असे. या कुजबुजीस श्री. हरी विष्णु कामत यांनी लोकसभेत एकदा वाचा फोडली. दिल्लीतील वृत्तपत्रांनी कामत यांच्या उद्गाराकडे फारसे लक्ष दिले नाही. मी त्या काळात नागपूरच्या 'तरुण-भारत' साठी लिहित असे. मी आपल्या साप्ताहिक वार्तापत्रात "कामत यांनी संरक्षणमंत्री कोण याबाबत अनेकांच्या मनात असलेल्या प्रश्नास वाचा दिली" असे लिहिले. चव्हाण यांनी माझा तो मजकूर वाचला किंवा नाही हे मला सांगता येणार नाही, पण ज्या दिवशी हा मजकूर छापलेला अंक दिल्लीत पोचला त्या दिवशी रात्री मी चव्हाण यांस भेटण्यास गेलो असताना त्यांनी मला भेटण्याचे टाळले याची मला आठवण आहे. पुढे काही वर्षांनंतर चव्हाण म्हणाले, "मलाही त्या वेळी त्या परिस्थितीचा राग आला होता. मी एकदा जाऊन पं. नेहरूंस असेही सांगितले की, तुमचा माझ्यावर विश्वास नसेल तर मी राजीनामा देण्यास तयार आहे. पण नेहरू म्हणाले, 'माझा तुमच्यावर पूर्ण विश्वास आहे. पण माझ्या मनाच्या एका दुबळ्या परिस्थितीत बिजू पटनायक यांनी माझ्याकडून वचन घेतल्यामुळे मला त्यांस संरक्षण खात्यात काही अधिकार द्यावा लागला, तिकडे तुम्ही लक्ष देऊ नका.' " नेहरूंच्या मनाची दुबळी परिस्थिती कोणती हे मात्र स्पष्ट झाले नाही.

संघटना मोठी की संसदीय पक्ष मोठा याविषयीच्या वादात पं. नेहरूंचे वजन नेहमीच संसदीय पक्षाच्या तागडीत पडत असे. सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या मृत्यूनंतर श्री. पुरुषोत्तमदास टंडन यांस ज्या परिस्थितीत राजीनामा द्यावा लागला त्यानंतर काँग्रेस अध्यक्षास खरी अशी प्रतिष्ठा कधीच लाभली नाही. काँग्रेस अध्यक्षास नेहरू काय किंमत देत असत याचे एक उदाहरण सांगण्यासारखे आहे. अमृतसरला काँग्रेस महासमितीचे अधिवेशन होते. श्री. यू. एन. देवर काँग्रेसचे अध्यक्ष होते. बैठक चालू होती, पण नेहरू आलेले नव्हते. त्यांच्या वाटेकडे सर्वांचे डोळे होते. काही चर्चा चालू होती. देवर यांनी हजर असलेल्यांच्या अनुमतीने काही कामासाठी काही उपसमित्या नेमल्या. एवढ्यात नेहरू आले. काय चालले आहे याची त्यांनी चौकशी केली. काय घडले हे कळताच त्यांच्या तोंडून उद्गार निघाले, "यह क्या वत्तमीजी है." पुढे त्या नेमलेल्या समित्यांचे काय झाले, कळलेच नाही.

संसदीय पक्षासही नेहरूंनी फार सबळ होऊ दिले नाही असे घटनाक्रम सांगतो. सरदार पटेल ह्यात असताना ते उपपंतप्रधान होते. ते वारल्यानंतर त्या पदास उपयुक्त अशी एकही व्यक्ती अन्य मंत्र्यांत नेहरूंस दिसली नाही. संसदीय काँग्रेस पक्षाच्या नेत्यासच पंतप्रधान होण्याचा मान मिळणे हे स्वाभाविक होते. सरदार पटेल यांच्या मृत्यूनंतर उपपंतप्रधानपद जरी नसले तरी संसदीय काँग्रेस पक्षाचा उपनेता असलेला ज्येष्ठ मंत्रीच नेहरूंनंतरचा अधिकारी असा समज त्या काळी असे. पं. गोविंदवल्लभ पंत यांच्या मृत्यूपर्यंत या समजास धक्का लागला नाही. तेच संसदीय काँग्रेस पक्षाचे उपनेतेही होते. ते वारल्यानंतर ते पद आपल्यास मिळावे म्हणजे नेहरूंनंतर आपणच पंतप्रधान होऊ अशी मोरारजी देसाई व जगजीवनराम या दोघांचीही आकांक्षा होती. संसदीय पक्षातील काहींचा कल मोरारजीकडे होता तर काहींचा जगजीवनराम यांच्याकडे. श्री. देसाई यांनी तर पं. पंत हे बसत असलेल्या संसदभवनातील खोलीत बसावयास सुरुवात केल्याचे वृत्तही पसरले होते. राजकारणात असलेल्या दोघांच्याही मनात सर्वश्रेष्ठ पदाचे वारस आपण व्हावे याविषयी आकांक्षा असणे यात मला आजही काही गैर वाटत नाही. यांपैकी कुणाकडे अगर दोघांसही वगळून तिसऱ्या मंत्र्यास उपनेता करण्याकडे नेहरूंनी कल दाखविला असता तर तो उपनेता झालाही असता आणि त्यात काहीही गैर झाले नसते. पण नेहरूंनी चाललेला वाद बघून उपनेतेपदासच खालच्या पातळीवर आणले. कुणीही मंत्र्याने उपनेतेपदाच्या निवडणुकीसाठी उभे राहता कामा नये, असा नियमच त्यांनी करून टाकला. संघटना पक्ष तर अगोदर दुबळा झाला होताच, संसदीय पक्षही दुबळा होण्याचा पाया यात घातला गेला.

आपला पक्ष दुबळा होत आहे याची जाणीव पं. नेहरूंस चीनच्या आक्रमणानंतर होण्यास सुरुवात झाली. पक्ष सबळ करण्याच्या दृष्टीने तरुण रक्ताच्या हाती पक्षाची सूत्रे देण्याचा विचार नेहरूंच्या मनात येऊ लागला होता असे दिसते. श्री. कामराज हे तोपर्यंत काँग्रेसचे अध्यक्ष झाले नव्हते. संरक्षणमंत्री म्हणून नेमलेल्या यशवंतराव चव्हाण यांस काँग्रेसचे अध्यक्ष करण्याचा विचार नेहरूंच्या मनात डोकावला असल्याचा एक अप्रत्यक्ष पुरावा माझ्याजवळ आहे. महाराष्ट्र टाइम्सचे माजी संपादक श्री. द्वा. भ. कर्णिक यांची ते रॉयवादी असल्यामुळे चव्हाण यांच्याशी बरीच जवळीक होती. त्या काळी कर्णिक हे केसरीचे प्रतिनिधी म्हणून दिल्लीतच होते. त्यांची माझी चांगली मैत्री होती. एक दिवस ते माझ्याकडे आले आणि म्हणाले, "चव्हाण यांनी काँग्रेसचे अध्यक्षपद स्वीकारणे हे त्यांच्या दृष्टीने कसे काय ठरेल?" मी विचारले, "अशी काही सूचना आहे का?" ते म्हणाले, "तसे समजायला हरकत नाही." मी म्हटले, "सध्या जी परिस्थिती आहे त्यात काँग्रेसचे अध्यक्षपद स्वीकारणे हे चव्हाण यांच्या वैयक्तिक जीवनाच्या दृष्टीनेदेखील चांगले ठरेल. आज पक्षावर नियंत्रण असलेला उद्या पंतप्रधानही होऊ शकतो." श्री. कर्णिक यांनाही माझे म्हणणे पटले असे दिसले. पण प्रत्यक्षात यशवंतराव चव्हाण काँग्रेसचे अध्यक्ष

झाले नाहीत. याचा निष्कर्ष मी तरी एवढाच काढला की, मंत्रिपद सोडून काँग्रेस अध्यक्ष होण्यास यशवंतराव तयार झाले नाहीत.

श्री. चव्हाण तयार न झाल्यामुळे असो अगर काही कारणामुळे असो पं. नेहरूंनी कामराज यांस काँग्रेसच्या अध्यक्षपदावर आणले. कामराज यशस्वी मुख्यमंत्री तर होते आणि अत्यंत साधी राहणी असल्यामुळे सर्वसामान्यांच्या अधिक जवळचेही होते. ते अध्यक्ष होताच काँग्रेस संघटना सुधारण्याच्या प्रश्नावर चर्चा सुरू झाली. काँग्रेसचे सर्व प्रमुख पुढारी सरकारमध्ये गुंतले असल्यामुळे संघटनेचे काम कुणी करीतच नाही असा विचारही मांडण्यात आला. पं. नेहरू स्वतः पंतप्रधानकीची जबाबदारी सोडून संघटनेच्या कामास तयार आहेत अशा मजकुराचीही बातमी आली. देश-हिताच्या दृष्टीने पं. नेहरूंनी तसे करता कामा नये असे म्हणणाऱ्यांचीही रीघ लागली. नेहरूंप्रमाणेच इतर मंत्री असलेल्या पुढाऱ्यांनीही संघटनेच्या कामाची तयारी दर्शविली आणि यात ज्या मंत्र्यांनी सरकारमधून बाहेर पडावे असे अखेर ठरले त्या सर्व कारवाईस कामराज-योजना या नावाने संबोधण्यात आले. यात मोरारजी देसाई, स. का. पाटील, जगजीवनराम, लालबहादूर शास्त्री व बक्षी गुलाम मोहंमद ही नावे होती. ही मंडळी 'नाकापेक्षा मोती जड' अशी झाली असल्याची चर्चाही त्या काळात होऊ लागली होती. संघटना सुधारण्यासाठी ही कामराज योजना नसून मोरारजी देसाई यांस काढण्यासाठी नेहरू योजना होती असेही काही नंतरच्या काळात बोलले गेले. श्री. लालबहादूर शास्त्री यांचे नाव त्या यादीत बघून मात्र अनेकांना आश्चर्य वाटले. कारण शास्त्रीजी नेहरूंना फार जवळचे वाटत. श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्यामुळे ते नाव त्या यादीत घालण्यात आले असेही काही लोकांनी म्हटले. कारण काही असो, श्रीमती गांधी ह्या बरीच सूत्रे हलवितात आणि शास्त्री-विषयी त्यांच्या मनात थोडा तिरस्कार आहे असा समजही त्या काळी होता. संघटना सुधारण्याची ही योजना नसून मंत्रिमंडळातून काही लोकांस बाहेर काढण्याचे हे कारस्थान होते हे पुढील घटनांनीही सिद्ध झाले. कारण संघटनेच्या कामासाठी म्हणून ज्या मंडळीस मंत्रिमंडळातून बाहेर काढण्यात आले त्यांपैकी एकासही संघटनेच्या कुठल्याही कामाची जबाबदारी देण्याचा प्रयत्नही झाला नाही. पं. नेहरूंचा मोरारजी-विषयी आकस होता किंवा नाही याचा स्पष्ट असा पुरावा समोर आला नाही. पण श्री. कामराज यांचा तो होता हे तर पुढील घडामोडींत वारंवार स्पष्ट झाले.

कामराज योजनेत पं. नेहरूंनंतर या देशाचे सर्वश्रेष्ठ पुढारी आपणच असा समज असणारे दोन पुढारी श्री. मोरारजी देसाई आणि श्री. जगजीवनराम हे मंत्रिमंडळातून बाहेर पडले. असेही म्हणता येईल की त्यांना मंत्रिमंडळातून बाहेर काढण्यासाठीच कामराज योजना आली. पण या दोन्ही पुढाऱ्यांची मनःस्थिती आपल्यावर झालेल्या कारवाईबाबत सारखीच नव्हती. श्री. मोरारजी देसाई यांच्या मनात कटू भावना असतील असा माझा समज होता. खरे ते काय काढून घेण्यासाठी मी देसाई यांस

एकदा भेटलो. देसाई प्रथम कडक बोलत. पण नंतर खुल्या दिलाने चर्चा करीत. चर्चेच्या ओघात पं. नेहरूंचा कल कम्युनिस्टांकडे अधिक का? असा सवाल मी त्यांना केला. कामराज योजनेत नुकतेच बाहेर पडावे लागल्यामुळे ते नेहरूंच्याविषयी अधिक तिखट बोलतील असे मला वाटले होते. पण ते म्हणाले, "नेहरूंच्या मनात गोरगरिबांच्याविषयी अतिशय कणव आहे. देशात मध्यम मार्गच टिकावा यासाठी ते आपले वजन कम्युनिस्ट समजल्या जाणाऱ्या विचारसरणीकडे टाकतात. तसे कम्युनिस्टांस आपल्या देशात काहीच स्थान नाही." श्री. देसाई यांचा हा निष्कर्ष बरोबरच होता असे मी म्हणू शकत नाही. पण त्या प्रसंगातदेखील पं. नेहरूंच्याविषयी त्यांच्या मनात कसलाही दुर्भाव नव्हता ही गोष्ट मला अधिक जाणवली.

याउलट श्री. जगजीवनराम यांचे उदाहरण. श्री. जगजीवनराम यांस आपला वाढदिवस सार्वजनिक स्वरूपात साजरा करवून घेण्याची हौस होती. ते मंत्री असताना तर तो तसा होतच असे. कामराज योजनेतून बाहेर पडावे लागल्यानंतर साजरा झालेला त्यांचा वाढदिवस मला चांगला आठवतो. जुन्या कॉन्स्टिट्यूशन क्लबच्या आवारात तो झाला होता. गर्दीही बरीच होती. "श्री. संजीवैया (दक्षिण भारतीय हरिजन पुढारी) यांस हरिजन समाजाचे पुढारी म्हणून जर पुढे आणावयाचे असेल तर अवश्य आणा. पण जगजीवनराम यांचे स्थान कुणीही हिरावून घेऊ शकणार नाही." असे उद्गार जगजीवनराम यांनी काढले. भुवनेश्वरला पं. नेहरूंस हृदयविकाराचा पहिला झटका आल्यानंतर लालबहादूर शास्त्री यांस विनंतीच्याचे मंत्री म्हणून मंत्रिमंडळात घेण्यात आले. पण जगजीवनराम यांस परत घेण्याची त्यांनी इच्छाही दर्शविली नाही. तो राग जगजीवनराम यांच्या मनात होता असे दिसते. उत्तर भारतात होळी हा मोठा सण असतो. त्या काळात नेहरूंच्या बंगल्यावर गाणेबजावणे, थोडे खाणे-पिणे करून तो साजराही होत असे. नेहरूंची प्रकृती थोडी सुधारली होती आणि हा समारंभ झाला. या समारंभात नेहरूंना आरोग्य लाभाने हे चिंतण्यासाठी भाषणास कुणी सुरुवात केली हे नक्की आठवत नाही, पण जगजीवनराम यांच्या भाषणाचा काही भाग स्पष्ट आठवतो. "होली है, बुरा न मानो" अशी सुरुवात करून "तुमचे शरीर निरोगी व्हावे, तुम्हांस सुबुद्धी यावी, तुम्ही ज्ञानी व्हाव" अशी माझी प्रार्थना आहे." अशा मजकुराचे उद्गार जगजीवनराम यांनी काढले. रोगी असल्यामुळे तुम्हांस आज बरेवाईट सुचत नाही, तुमची मती कुंठली आहे असेच जगजीवनराम यांस म्हणावयाचे आहे असे ऐकणाऱ्यास त्या वेळीही वाटले. श्री. जगजीवनराम यांचे भाषण चालू असतानाच लालबहादूर शास्त्री तिथे आले आणि भाषणाचा रोख बघून त्यांनी आपल्या तोंडावर हात ठेवला.

कामराज योजनेचा खरा उद्देश काहीही असो, काँग्रेस ही संघटना सामान्यांपासून दुरावत आहे ही भावना बळावल्याची चिन्हे स्पष्ट दिसत होती. या संदर्भात कामराज योजनेनंतर दिल्लीतील सप्त हाऊसमध्ये झालेली काँग्रेस महासमितीची एक बैठक

आठवते. कामराज योजनेत स. का. पाटील यांसही बाहेर पडावे लागले. या बैठकीत भाषण करीत असतानाची पाटील यांची मूर्ती आजही माझ्या डोळ्यांसमोर आहे. श्री. पाटील फॉर्मिंत असले की भाषण करताना तोंडावरून सतत हात फिरविण्याची त्यांची सवय होती. पण मंत्रिमंडळातून काढले गेल्याची बोच अगदी ताजी असल्यामुळे या भाषणात मात्र त्यांचा हात एकदादेखील तोंडावरून फिरला नाही याची नोंद आम्ही पत्रकारांनी त्या दिवशी घेतली. या महासमितीत जी भाषणे झाली त्या सर्वांचा रोख एकच होता. काँग्रेसची धोरणे चांगली आहेत, कार्यक्रमाची दिशाही चांगली आहे. पण धोरण अगर कार्यक्रम यांपैकी कशाचीही नीट अंमलबजावणी होत नाही. या महासमितीच्या बैठकीचा आढावा घेताना मी जो लेख लिहिला त्यात काँग्रेसला “अंमलबजावणी न करण्याचाच खरा रोग आहे” असे लिहिले होते. पुढे बऱ्याच वर्षांनंतर “वचनपूर्तीच्या राजकारणाचे” जे वाक्य यशवंतराव चव्हाण यांच्या नावावर खपले त्याची कल्पनादेखील त्यांच्या मनात त्या वेळी होती असे मला वाटत नाही.

कल्याणकारी राज्य म्हणून भारतीय घटनेची निर्मिती झाली. कल्याणकारी राज्याची स्पष्ट कल्पना सर्वसामान्यांस देण्यास राज्यकर्ते अयशस्वी झाल्यामुळे असो अगर जागतिक परिस्थितीमुळे समाजवाद आणि साम्यवाद याविषयी तरुणवर्गास वाटत असलेल्या आकर्षणामुळे असो, पंतप्रधान पं. नेहरू हे मार्क्सवाद आजच्या काळात उपयुक्त नाही, असे वारंवार म्हणत असतानाही समाजवादी विचारसरणीकडे आकृष्ट होऊ लागले होते. त्यांच्या हयातीत साम्यवादी अगर समाजवादी विचारसरणीने त्यांस खरेखुरे राजकीय आव्हान कधीच दिले नाही. पण ते मिळू शकेल अशी भीती मात्र त्यांच्या मनात होती असे वाटते. आणि म्हणूनच आवडी (मद्रास) काँग्रेसमध्ये मौलाना अबुल कलाम आझाद यांचा प्रचंड विरोध असतानाही समाजवादी पद्धतीची समाजरचना हे काँग्रेसचे उद्दिष्ट म्हणून स्वीकारण्यात आले. त्या काळचे बहुसंख्य काँग्रेस पुढारी समाजवाद अगर साम्यवाद या दोन्हींच्या विरुद्ध होते. म्हणूनच आचार्य नरेंद्र देव वगैरे समाजवादी मंडळी काँग्रेसमधून स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर बाहेर पडली आणि कां. डांगे यांच्यासारखे साम्यवादी अगोदरच बाहेर गेले होते. साम्यवाद आणि समाजवाद यात विचारसरणीच्या दृष्टीने नेमका फरक काय हे सांगणे आजही अवघड आहे. लोकशाहीवर विश्वास पण साम्यवादी उद्दिष्टाची कल्पना म्हणजे समाजवाद आणि रशिया आणि चीनच्या इशान्यावर धोरणे ठरविणारे म्हणजे साम्यवादी असा फरक ढोबळ मानाने काही लोक करतात. कदाचित म्हणूनच काँग्रेसच्या विचारसरणीत समाजवाद शब्दाचा वापर होऊ लागल्यानंतर बरेचसे समाजवादी पुन्हा पुन्हा काँग्रेसमध्ये परत आले.

पण हा इतिहास झाला. निव्वळ ‘समाजवाद’ शब्दाचा वापर करून आपण सर्वसामान्यास आपल्याकडे ओढून घेऊ शकणार नाही ही जाणीवही काँग्रेस नेतृत्वात

हळूहळू वाढू लागली आणि त्यांच्यासाठी आपण निश्चित काय करणार आहोत हे लोकांस सांगितले पाहिजे ही भावना बळावली. याच वातावरणात नेहरूंच्या हयातीतील शेवटली भुवनेश्वर काँग्रेस झाली. श्री. कामराज या अधिवेशनाचे अध्यक्ष होते. अन्न, वस्त्र, निवारा, औषध आणि शिक्षण या सामान्य माणसाच्या पाच गरजा पुण्या करण्याचे आश्वासन याच अधिवेशनात देण्यात आले व हे आश्वासन म्हणजे साम्यवाद अगर समाजवादाच्या दिशेने टाकलेले आणखी एक पाऊल असे म्हटले गेले. पण याच अधिवेशनात मध्यम मार्गाचा हिरिरीने पुरस्कार करणारे लालबहादूर शास्त्री यांचे भाषण अविस्मरणीय असे ठरले. तसेच या अधिवेशनात काँग्रेसची संस्कृती बदलली असे मला वाटले. काँग्रेस हा पक्ष ऐपारामाकडे अधिक कळू लागला. अधिवेशनाची व्यवस्था उत्कृष्ट होती. माझ्या आठवणीत प्रथमच काँग्रेसच्या अधिवेशनात सामिष भोजनाची व्यवस्था झाली. १९५० साली नाशिकला झालेल्या काँग्रेस अधिवेशनात ती काही प्रमाणात होती. पण पैसे देणाऱ्या पत्रकारापुरतीच ती मर्यादित ठेवण्यात आली होती. सर्वसामान्य प्रतिनिधींसाठी ती नव्हती.

राजकीय पक्षांच्या कार्यक्रमाच्या कलमांची संख्या मांडण्याच्या कल्पनेस भुवनेश्वरापासून सुरुवात झाली. पण अंमलबजावणीच्या बाबतीत मात्र कामराज योजना येण्यापूर्वी जी परिस्थिती होती तीच कायम राहिली. भुवनेश्वरला ज्या पाच गरजा पुरविण्याचे आश्वासन देण्यात आले त्यात पन्नास टक्के जरी यश मिळाले असते तरी देशाचा प्रश्न सुटला असता. पण ते न मिळाल्याने कार्यक्रमांच्या सूत्रांची संख्या वाढतच राहिली. किमान पाच गरजांच्या जागी श्री. मोहन धारिया यांचा दहा कलमी कार्यक्रम आला. आणीबाणीत श्रीमती इंदिरा गांधी यांची वीस सूत्रे आणि संजय गांधींची पाच सूत्रे मिळून पंचवीस सूत्री कार्यक्रम झाला. पण परिस्थिती मात्र जशीच्या तशीच राहिली. आता असे वाटते की समाजवादी पद्धतीची समाजरचना, समाजवादी अर्थरचना, किमान पाच गरजा पुरविण्याचे आश्वासन, पुढे वाढत्या संख्येतील कलमांचे कार्यक्रम, अज्ञानी सामान्य जनास लहान मुलासारखे फूस लावण्याची फक्त राजकीय खेळणी होती. त्यावर कसोशीने अंमल करण्याचा प्रयत्न कधीच झाला नाही. भुवनेश्वर अधिवेशनाच्या दिवसातच पं. नेहरूंस हृदयविकाराचा पहिला झटका आला. ज्या उत्तररात्री नेहरूंना झटका आला त्याच्या पूर्वरात्री त्यांना जवळून बघण्याची संधी मला मिळाली होती. महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमावादासंबंधी बोलणी करण्यासाठी महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री श्री. वसंतराव नाईक व कर्नाटकाचे मुख्यमंत्री निजलिंगप्पा नेहरूंकडे आले होते. नेहरूंचा शिष्टाचार प्रसिद्ध होता. दोघांना निरोप देण्यासाठी नेहरू हे अगदी दारापर्यंत आलेले आम्ही पत्रकारांनी बघितले. झटका आल्याची बातमी दुसरे दिवशी अधिवेशन सुरू झाल्यानंतरच अनेकांना कळली.

महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमावादाची चर्चा खूप झाली. महाराष्ट्रात त्यावर वारंवार

चळवळीही झाल्या. पण तो प्रश्न निकालात निघू शकला नाही. या संदर्भात काही गोष्टी आठवतात. महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीनंतर हा वाद न सुटण्याचे कारण गृह-खात्यात राज्यमंत्री म्हणून श्री. बी. एन. दातार अडसर होते असे समजले जात असे. कारण ते कानडीभाषी होते. पुढे ते वारले. त्यानंतर श्री. आर. एम. हजरनवीस यांना ते पद मिळाले. त्या वेळी अनेक महाराष्ट्रीय पुढाऱ्यांनी आता सीमाप्रश्न सुटू शकेल अशी आशा व्यक्त केली. मी मात्र 'महाराष्ट्र टाइम्स' मध्ये लिहिले की "श्री. हजरनवीस हे गृह-राज्यमंत्री झाल्याने सीमाप्रश्न सुटेल अशी आशा महाराष्ट्रात कुणीही करू नये. कारण हा त्यांच्या पातळीवर सुटण्यासारखा प्रश्न नाही." यावर हजरनवीस यांनी माझे आभार मानले. ते मला म्हणाले, "यशवंतराव चव्हाण मंत्रिमंडळात ज्येष्ठ मंत्री असताना जर हा प्रश्न सुटू शकला नाही, तर मी गृह-राज्यमंत्री झाल्याने तो कसा सुटणार?" पुढे श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या कारकीर्दीत यशवंतराव चव्हाण हे गृहमंत्री झाल्यानंतरही तो प्रश्न सुटला नाही.

या संदर्भात माझ्यावर तरी छाप अशी आहे की, सीमावादाचे भरपूर भांडवल करणारे बहुतेक पुढारी त्या भागातील लोकांच्या भावना भडकविण्यात कुशल होते. पण प्रश्न तडीस लावण्यासाठी आपले राजकीय जीवन पणास लावण्यास मात्र कुणीच तयार नव्हते. त्या काळी सीमाभागातील अनेक शिष्टमंडळे दिल्लीस येत व आपल्या दुःखाची कहाणी सांगत. असेच एकदा एक शिष्टमंडळ गृहमंत्री यशवंतराव चव्हाणांना भेटण्यास आले. त्या वेळी मी तिथेच होतो. सीमाभागातील या लोकांच्या व्यथेकडे तुम्ही पत्रकारांनी लक्ष दिले पाहिजे असे चव्हाण मला म्हणाले. खुद्द गृहमंत्री जिथे हा प्रश्न सोडविण्यात यशस्वी होऊ शकत नाहीत तिथे आम्ही पत्रकार तरी काय करू शकणार? हा विचार माझ्या मनात आला, पण मी बोललो नाही.

या बाबतीत विरोधी पक्षांच्या पुढाऱ्यांची वागणूकही मोठी आदर्श होती असे मी म्हणणार नाही. यशवंतराव चव्हाण यांच्या बंगल्यावर माझी जवळ जवळ रोज एक फेरी असे. एक दिवशी मी एस. एम. जोशी, नाथ पै आणि जयंतराव टिळक यांस तिथे बघितले. सीमावादासंबंधी काही चर्चा झाली असेल असा तर्क मी बांधला. ती बातमी कशा प्रकारे द्यायची याबाबत मी आपल्या मनाशी जुळवणी करीत असतानाच नाथ पै यांचे माझ्याकडे लक्ष गेले. ते मला म्हणाले, "हे पाहा, इंदूरकर, आम्ही इथे जमलो हे देखील वृत्तपत्रात येता कामा नये, कारण त्यामुळे महाराष्ट्राचे फार नुकसान होईल." महाराष्ट्राचे नुकसान व्हावे अशी माझी इच्छा कशी असेल. मी बातमी देण्याचा मोह टाळला. पण दुसऱ्या दिवशी 'महाराष्ट्र टाइम्स' मध्ये बातमी होती. श्री. नाथ पै यांनी स्वतःच त्यांस हवी तशी टेलिफोनवर ती दिली होती. पत्राचे संपादक श्री. गोविंदराव तळवलकर यांनी मात्र मला लगेच विचारणा केली की मी ती बातमी का दिली नाही? मला आपल्या कपाळावर हात मारण्यापलीकडे दुसरे काही करता येणे शक्यच नव्हते.

सीमावादाच्या संदर्भात महाराष्ट्रीय नेतृत्व उणे पडल्याचा ठसा माझ्या मनावर राहिला. महाराष्ट्रीय पुढाऱ्यांनी आपली बाजू इतरांना पटविण्यासाठी जो चिकाटीचा प्रयत्न लागतो तो सीमावादाच्या संदर्भात तरी कधीच केला नाही. सीमाभागातील मराठी भाषिकांवर अन्याय होत असल्याच्या तक्रारीस उत्तर म्हणून कर्नाटकाचे सीमाभागातील अनेक मराठी भाषिक म्हणविणाऱ्या सुशिक्षित प्राध्यापक, वकील वगैरे मंडळींस दिल्लीत आणले आणि "आमच्यावर कसलाही अन्याय होत नाही, आम्ही कर्नाटकात सुखात आहोत, महाराष्ट्रात येण्याची आमची इच्छा नाही" असे त्यांच्या तोंडून बघिले. सुवासिक चंदनी पापुड्यावर कर्नाटकाच्या वतीने एक छोटीशी घोषणा छापून त्याचेही वाटप राजधानीत खासदार आणि पत्रकारांत करण्यात आले. तो सुवासिक ढलपा बरेच दिवस लोकांच्या खिशात होता.

पुढे महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री श्री. वसंतराव नाईक आणि कर्नाटकचे मुख्यमंत्री श्री. निजलिंगप्पा या दोघांनीही लवाद मान्य करू अशी कबुली दिल्यानंतर महाजन कमिशन नेमण्यात आले. तशी कबुली देणे योग्य नव्हते असे काही विरोधी पक्षांच्या पुढाऱ्यांचे म्हणणे होते. पण कबुली दिल्यानंतर पुन्हा मागे घेणे हे मात्र कुठल्याही दृष्टीने समर्थनीय ठरत नाही. श्री. महाजन यांनी महाराष्ट्रावर अन्याय केला अशी टीका झाली. महाजन कमिशनचा अहवाल कसा विसंगत आहे याचे सांगोपांग विवेचन करणारे एक पुस्तकही श्री. अंतुले यांनी लिहिले. पण मला एक गोष्ट मात्र कळत नाही, महाराष्ट्रावर मुद्दाम अन्याय करण्याचे श्री. महाजन यांस कारणच काय? या संदर्भात अनेक गोष्टी बोलल्या गेल्या. पण त्याबाबत कसलाही पुरावा नसल्यामुळे त्यात किती सत्य आहे हे सांगणे अवघड आहे. पण या संदर्भात श्री. हरिभाऊ पाटसकर यांच्या तोंडून खाजगी चर्चेत निघालेले एक वाक्य मला आठवते. ते म्हणाले, "महाराष्ट्राचे वकील श्री. अशोककुमार सेन यांस महाजन कमिशनपुढे महाराष्ट्राची बाजू नीट मांडता आली नाही. ते महाजन यांच्या प्रश्नांची उत्तरे देऊ शकले नाहीत. जी उत्तरे त्यांनी दिली त्यावरून त्यांनाच महाराष्ट्राची बाजू समजली नव्हती असे वाटते."

भुवनेश्वरला आलेल्या झटक्यानंतर पं. नेहरू थोडेफार बरे झाल्यावर लोकांच्या भेटीगाठी सुरू झाल्या आणि मुंबईस प्रमुखानंद हॉलमध्ये झालेल्या काँग्रेस महासमितीच्या बैठकीसही ते हजर होते. तिथे थकलेले त्यांचे शरीर आणि उत्साही तरुण मन यात सतत द्वंद्व चालू असल्याचे जे दृश्य मी बघितले ते कधीच विसरू शकत नाही. कुणीतरी पं. नेहरूंसाठी व्यासपीठावर खुर्ची आणून ठेवली. पण खुर्चीवर बसण्यास त्यांनी ठाम नकार दिला. आपण होतो तसेच आहोत हे दर्शविण्यासाठी त्यांनी व्यासपीठावरील एक लोड कुणाच्या तरी अंगावर फेकला. एका छायाचित्रकाराने हे दृश्य टिपलेही होते. पं. नेहरू एका बाजूने दुसऱ्या बाजूस जात असताना त्यांच्या लटपटणाऱ्या पायांचे चित्र एका छायाचित्रकाराने टिपण्याचा प्रयत्नही केला,

पण ते टिपले गेले नाही.

२७ मे १९६४ दुपारची साडेअकराची वेळ. मी लोकसभेच्या प्रेस गॅलरीत होतो. पं. नेहरूंस पुन्हा झटका आल्याची कुजबूज सुरू झाली होती. एवढ्यात बातमी आली, पं. नेहरू गेले. आम्ही सर्व पं. नेहरूंच्या निवासस्थानाकडे धावलो. सर्व रस्ते तीन मूर्तीकडेच जात आहेत असे वाटले. आम्ही काही पत्रकार तीन मूर्ती बंगल्यात शिरलो आणि मोक्याची जागा बघून बसून राहिलो. हुंदके तर अनेकांना येत होते. पण जिवाचा आकांत करीत एखादी व्यक्ती, स्त्री अगर पुरुष जोराने रडताना ऐकू येई. पण तो रडण्याचा अभिनय आहे हेही लक्षात येत असे. पं. नेहरू हे फार मोठे होते. त्यांच्याविषयी आदरही भरपूर होता. पण खरे रडे फुटण्यासाठी जी जवळीक लागते ती मात्र त्यांच्याविषयी कुणातही नव्हती असे वाटले. त्या वेळी श्रीमती इंदिरा गांधी यांची मानसिक परिस्थिती काय होती हे मी सांगू शकणार नाही. कारण आम्ही जिथे बसलो होतो तिकडे श्रीमती गांधी यांना आलेले मी बघितले नाही. सामान्यतः दुपारी दोन अडीच वाजताच्या सुमारास नेहरूंचे शरीर अंत्यदर्शनासाठी तीन मूर्ती भवनाच्या पोर्चमधे ठेवण्यात आले. अंत्यदर्शनासाठी लोकांची रीघ लागली. रात्री दहाच्या सुमारास मी आणि हजरनवीस पुन्हा गेलो. गर्दी बरीच कमी झाली होती. आम्ही सहजगत्या अंत्यदर्शन घेऊ शकलो. दुसऱ्या दिवशी दुपारी शवयात्रा निघाली आणि स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या राजकीय जीवनातील एक पर्व संपले.

या पर्वातीलच आणखी एक आठवण आहे. मंत्र्यांच्या वीजपाण्याच्या खर्चाची चर्चा वृत्तपत्रांतून होऊ लागली होती. ते खर्चाचे आकडे बघून कोणता मंत्री किती उधळला आहे याचे आडाखे बांधले जात. श्री. हजरनवीस यांच्याशी या विषयावर एकदा सहज चर्चा झाली. ते या खर्चाच्या चर्चेवर खूप चिडले होते. ते म्हणाले, “पं. नेहरू राहात असलेल्या तीन मूर्ती भवनाप्रमाणेच आमच्याही बंगल्याचा खर्च राष्ट्रपतिभवनाच्या खात्यात पडला तर ही चर्चाच होणार नाही. पं. नेहरू हॉटेलमध्ये राहिल्याप्रमाणे रोजी साडेसात रुपये दराने आपला आणि आपल्या मुलीचा जसा खर्च देतात तसा आम्हीही आपल्या कुटुंबाचा खर्च देण्यास तयार आहोत. पण आज आमच्या नावावर बंगल्यातील कचेरी, नोकरवर्ग राहात असलेल्या घरात होणारा वीजपाण्याचा सर्व खर्च पडतोच, येणाऱ्या पाहुण्यांची बडदास्तही आम्हास आमच्या खर्चाने राखावी लागते. पं. नेहरूंकडे येणारे सर्व पाहुणे राष्ट्रपतिभवनाचे पाहुणे ठरतात. आमच्या वीजपाण्याची चर्चा वृत्तपत्रांत झाली असताना खरी वस्तुस्थिती पं. नेहरूंनीच सांगायला हवी होती. पण ते ती सांगत नाहीत हे आमचे दुर्दैव !

नेहरूंच्या मृत्यूच्या वेळी श्री. गुलझारीलाल नंदा गृहमंत्री होते आणि मंत्रिमंडळात वरिष्ठ-तेच्या दृष्टीने दुसऱ्या क्रमांकावर त्यांचे स्थान होते. त्या वेळी पंतप्रधान होण्याची ज्याची इच्छा होती त्यात त्यांचेही नाव होते. काँग्रेस अध्यक्ष असल्यामुळे या काळात कामराज यांचे महत्त्व वाढले. आजारी झाल्यानंतर नेहरूंनी ज्या पद्धतीने लालबहादुर शास्त्री यांस बिनखात्याचे मंत्री करून घेतले, त्यावरून त्यांचा ओढा शास्त्रींकडे होता हे उघड दिसत होते. आपणास नेहरूंचा वारस समजणारे आणखी दोन पुढारी त्या वेळी होते. श्री. मोरारजी देसाई आणि श्री. जगजीवनराम. पण यात संसदीय काँग्रेस पक्षात बऱ्यापैकी पाठिंबा मिळेल असे मोरारजी देसाई हेच होते. नेहरूंच्या मृत्यूनंतर काँग्रेसमधील सर्व पुढाऱ्यांनी एकत्रच राहिले पाहिजे हा विचार बळावला आणि प्रत्यक्ष निवडणूक न घेता काँग्रेसचे अध्यक्ष कामराज यांनी पक्षातील मत कोणत्या बाजूस आहे हे आजमावावे असे सर्वानुमते ठरले. पं. नेहरूंच्या मृत्यूनंतर पाच-सात दिवसांच्या आतच कामराज यांनी रात्री दहा वाजता त्यांच्या निवासस्थानी जमलेल्या पत्रकारांस सांगितले की, काँग्रेस पक्षातील बहुमत लालबहादुर शास्त्री यांच्या बाजूचे आहे. आम्हा काही पत्रकारांस ते या निर्णयाप्रत प्रामाणिकपणे आले असतील असे वाटले नाही. मी आणि राजधानीतील दुसरे पत्रकार श्री. जगदीश चतुर्वेदी यांनी

५.

लालबहादुर शास्त्री

कामराज यांस बरेच छेडले. प्रश्नांची उत्तरे न देऊ शकल्यामुळे ते मध्येच रागावून उठून गेले. आम्हा काही पत्रकारांवर तरी अशी छाप पडली की, कामराज यांचा देसाईबद्दल आकस असल्यामुळे त्यांनी तो निर्णय दिला. पं. नेहरूंनी संसदीय पक्षाचे वर्चस्व ठरवून काँग्रेस संघटनेस जवळ जवळ गुंडाळूनच ठेवले होते, तर कामराज यांच्या मनात संसदीय काँग्रेस पक्षास दुबळे करण्याचे होते. याचा पुरावा श्रीमती गांधी यांना पंतप्रधान केले जाण्यापूर्वी मिळाला. काही संसद सभासदांस कामराज यांनी स्पष्ट सुनावले होते, “तुम्हास काय वाटते, तुमच्या बहुमताने पंतप्रधान निवडला जाईल ? मुख्यमंत्री ठरवतील तोच पंतप्रधान होऊ शकेल.” हे मात्र खरे की मोरारजी देसाई यांच्या तिखट स्वभावामुळे गुजरात वगळता कुठलाच मुख्यमंत्री देसाई यांच्या वाजूस त्या काळी नव्हता.

श्री. लालबहादुर शास्त्री यांचे पंतप्रधान होणे देसाई यांस न आवडणे समजण्यासारखे होते. पण त्यांनी विरुद्ध कधीही अवाक्षर काढले नाही. नंतरच्या त्या काळात आमच्या कानावर या संबंधात एक हकीगत आली. उत्तर प्रदेशातील काही ब्राह्मण खासदार मोरारजी देसाई यांच्याकडे गेले होते आणि म्हणाले, “तुम्ही श्रीमती इंदिरा गांधी यांस संसदीय पक्षाचा पुढारी करण्याचा विचार मांडा. त्या नेहरूंच्या असल्यामुळे पक्षातील लोक त्यांच्या वाजूस होतील आणि हे ‘कायस्थांचे पोर’ (लालबहादुर) पंतप्रधान होऊ शकणार नाही. (उत्तर प्रदेशात ब्राह्मण-कायस्थ वाद स्वातंत्र्यापूर्वीच्या काळापासून बराच होता) पण देसाई यांनी उत्तर दिले. ते म्हणाले, “मी लालबहादुर शास्त्रींच्या विरुद्ध नाही. त्यांच्या ऐवजी मी पंतप्रधान व्हावे असे मला वाटते. कारण त्यांच्यापेक्षा मी देशाची अधिक सेवा करू शकेन असा माझा समज आहे. श्रीमती इंदिरा गांधी यांस त्या पदासाठी मी मुळीच योग्य समजत नाही. त्यांच्यापेक्षा लालबहादुर शास्त्री किती तरी पटीने अधिक लायक आहेत.”

श्री. लालबहादुर शास्त्री यांच्या मंत्रिमंडळात, कामराज योजनेत निघालेले मोरारजी देसाई हे वगळता सर्व मंत्री आले. श्री. जगजीवनराम हे पूर्वी शास्त्रीजींविषयी फारसे चांगले बोलत नसत. पण त्यांनीही शास्त्रीजींशी जुळते घेऊन मंत्रिमंडळात पुन्हा स्थान पटकाविले. पण देसाई हे का आले नाहीत यासंबंधीची मला कळलेली हकीगत पुढीलप्रमाणे आहे. राजकीय क्षेत्रात यशवंतराव चव्हाण यांस मोरारजी देसाई यांनीच पुढे आणले. केंद्रात ते संरक्षणमंत्रीदेखील प्रामुख्याने देसाई यांच्यामुळेच झाले. त्यामुळे लालबहादुर शास्त्री हे पंतप्रधान झाले तरी देसाई यांनी मंत्रिमंडळात यावे अशी त्या वेळी त्यांची स्वाभाविक इच्छा होती. श्री. कामराज यांनी लालबहादुर शास्त्री यांच्या वतीने आपला कल जाहीर केल्यानंतर देसाई यांनी स्वतः मंत्रिमंडळात येण्यान येण्याविषयी कुठलीच इच्छा दर्शविली नव्हती. पं. नेहरूंच्या अस्थी घेऊन एक खास गाडी प्रयागला गेली. ज्या मंत्र्यास स्वतंत्र विमान नेण्याची सवलत होती ते विमानाने

गेले. श्री. यशवंतराव चव्हाण हे संरक्षणमंत्री असल्यामुळे विमानाने गेले होते आणि त्यांच्याबरोबर विमानात जागा असल्यामुळे इतर अनेक खासदारांबरोबर श्रीमती मणीबेन पटेलही गेल्या होत्या.

श्री. लालबहादुर शास्त्री यांस संसदीय काँग्रेस पक्षाचे पुढारी निवडण्याची औपचारिकता पुरी झाली होती. प्रयाग संगमावर अस्थी विसर्जन करून विमानाने दिल्लीस परतताच लालबहादुर हे आपले मंत्रीमंडळ जाहीर करणार होते. श्री. देसाई हे गाडीने गेले होते. श्री. यशवंतराव चव्हाण यांस साहजिकच असा प्रश्न पडला की, देसाई हे गाडीनेच परतल्यास लालबहादुर आणि त्यांची भेट होऊ शकणार नाही आणि त्यामुळे त्यांचे मंत्रीमंडळात येणे अशक्य होईल. श्री. देसाई यांस आपल्याबरोबर विमानातून आणणे हाच एक मार्ग होता. पण त्यांच्या विमानात जागा नव्हती. बरोबर गेलेल्यांपैकी कोणास तुम्ही आता बरोबर येऊ नका असे कसे सांगणार ? त्यांनी आपली अडचण श्रीमती मणीबेन पटेल यांस बोलून दाखविली. श्रीमती पटेल “तुम्ही मोरारजीभाईंना न्या. मी गाडीने परतते.” असे म्हणाल्या. श्री. चव्हाण यांनी मोरारजीभाईंना विनंती करून बरोबर आणलेही. त्यांनी लालबहादुर शास्त्री यांस बहुधा सांगितलेही असावे की, “आता पुढचे तुम्हीच बघा.” शास्त्री आणि देसाई यांची भेट झाली आणि देसाई यांनी मंत्रीमंडळात येण्यास नकार दिल्याचे वृत्त प्रसिद्ध झाले. पुढे बऱ्याच दिवसांनंतर मी देसाईंना याबाबत एकदा विचारले होते. “देशहिताच्या दृष्टीने तुम्ही शास्त्री यांच्या मंत्रीमंडळात यावयास हवे होते.” असे मी म्हटले. श्री. देसाई मला म्हणाले, “मी घडलेली वस्तुस्थिती सांगतो. ती ऐकून तूच सांग, मी काय करायला हवे होते. श्री. लालबहादुर माझ्याकडे आले आणि मंत्रीमंडळात या असे सांगून म्हणाले, लोक तर असे म्हणतात की, मंत्रीमंडळात तुम्हास कोणताही क्रम दिला तरी तुम्ही याल, पण मी तुम्हाला तिसरा क्रम देणार आहे. माझ्या दृष्टीने क्रमाचा फारसा प्रश्न नाही. पण मी मंत्रीपदासाठी आसुसलो आहे असा ध्वनी शास्त्रीजींच्या बोलण्यात होता. त्यानंतर कोणता स्वाभिमानी माणूस मंत्रीमंडळात जाण्यास तयार होईल ?” मला शास्त्रीजींविषयी बरीच आपुलकी असूनही मी पुढे उत्तर देऊ शकलो नाही.

श्रीमती इंदिरा गांधी या शास्त्रीजींच्या मंत्रीमंडळात कशा आल्या हेही न उकललेले गूढ आहे. पं. नेहरूंच्या हयातीत आणि नंतरही श्रीमती इंदिरा गांधी यांची मंत्रीमंडळात येण्याची इच्छा नाही, निदान चारदोन वर्षे तरी त्या मंत्रीमंडळात येत नाहीत अशा मजकुराच्या बातम्या वृत्तपत्रातून त्या दिवसात येत असत. तरीही लालबहादुर शास्त्री यांच्या मंत्रीमंडळात त्या आल्या आणि मंत्रीमंडळात अगदी नवीन असूनही त्यांस वरिष्ठतेचा चौथा क्रम देण्यात आला. यासंबंधी मला कळलेली हकीगत अशी : पं. नेहरू बारल्यानंतरचा आठवा दिवस. नेहरूंच्या निवासस्थानी तीनमूर्ती बंगल्यावर त्यांचे अस्थीकुंभ दर्शनासाठी ठेवण्यात आले होते. निरनिराळ्या राज्यातील खासदार गटा-

गटाने दर्शनासाठी जात होते. त्या दिवशी महाराष्ट्रातले खासदार जाणार होते. श्री. रघुनाथराव खाडिलकर हे तोपर्यंत मंत्री झाले नव्हते. पण त्यांचे मित्र श्री. आनंदराव चव्हाण हे उपमंत्री होते. श्री. चव्हाण आणि श्री. खाडिलकर हे गाडीतून बरोबर गेले. तोपर्यंत इतर महाराष्ट्रीय खासदार तीनमूर्ती भवनात आलेले नव्हते. तेथे पं. नेहरूंचे एक जुने सहकारी श्री. शिवदत्त उपाध्याय सहज म्हणाले, “तुम्ही इंदिराजींना घेणार नाही का?” अर्थात् प्रश्नाचे उत्तर कुणीही होकारार्थीच दिले असते.

काही वेळाने श्रीमती इंदिरा गांधी या काळ्या साडीत आल्या. शोकसमाचारासाठी गेलेले लोक इतर चर्चा करीत नाहीत. पण श्री. खाडिलकर यांनी विचारले, “इंदिराजी, तुम्ही मंत्रीमंडळात का सामील होत नाही?” श्रीमती इंदिरा गांधी एकदम चिडल्यासारख्या होऊन म्हणाल्या, “मला कुणी विचारेले तर ना!” परत आल्यावर ही हकीकत आनंदराव चव्हाण यांनी मला सांगितली. मलाही वाटले की, पं. नेहरूंची कन्या असमाधानी राहाणे योग्य होणार नाही. मी ही हकीकत यशवंतराव चव्हाण यांच्या कानावर घातली. त्यांनी शास्त्रीजींना सांगितले असावे असा माझा समज आहे. त्यामुळेच श्रीमती गांधी या खासदार नसतानाही मंत्रीमंडळात आल्या. त्यांना पुढे राज्यसभेचे सभासद करून घेण्यात आले. नंतर एकदा दिल्लीतील काँग्रेस पुढारी चौधरी ब्रह्मप्रकाश हे श्रीमती इंदिरा गांधींना मंत्रीमंडळाबाहेर ठेवणे शास्त्रीजींच्या हिताचे होणार नाही असे त्यांना सांगितल्याचे माझ्याजवळ बोलले होते. पं. नेहरू यांच्या हयातीत श्रीमती गांधी यांना अनेक लोक कारस्थानी समजत. महाराष्ट्र टाइम्सचे माजी संपादक श्री. द्वा. भ. कर्णिक हे तर त्यांचा रझिया बेगम म्हणून उल्लेख करीत.

श्री. आनंदराव चव्हाण यांच्याशी माझे बरेच जवळचे संबंध होते. शेतकरी-कामगार पक्षातून फोडून त्यांना केंद्रात उपमंत्रीपद देण्याचे श्रेय यशवंतराव चव्हाण यांस असेल, पण शास्त्री यांच्या मंत्रीमंडळात त्यांचा समावेश होण्यास मी बराचसा कारणीभूत झालो. महाराष्ट्रातील राजकारणात या दोन चव्हाणांचे कधीच जुळले नाही. आनंदराव यशवंतरावांचे राजकारणातील श्रेष्ठत्व मान्य करूनही त्यांच्या विषयी कधीच फारसे चांगले बोलत नसत. नेहरूंच्या कारकीर्दीत ते संरक्षण खात्याचे उपमंत्री होते खरे, पण श्री. कृष्ण मेनन यांनी त्यांस प्रत्यक्ष कामापासून दूरच ठेवले होते. ते मला अनेकदा म्हणत, “मला विड्या फुंकण्याशिवाय दुसरे काम नाही!” पं. नेहरूंच्या मृत्यूनंतर त्यांस असे वाटले की, त्यांच्या वतीने कोणीच बोलणारे नसल्याने आता त्यांचा मंत्रीमंडळात समावेश होणार नाही. याबाबतीत मी काही तरी करावे असे त्यांनी मला अनेक वेळा सुचविले. मी तरी काय करू शकणार होतो! पण मी या विषयावर हजरनवीस यांच्याशी बोललो. ते त्यावेळी राज्यमंत्री होते आणि चांद्रसेनी कायस्थ प्रभू (सीकेपी) या जमातीचे असल्यामुळे लालबहादुर शास्त्री यांच्या बरेच जवळही होते. ते शास्त्रींशी बोलले असावेत. शास्त्रीजींनी आनंदराव

चव्हाणांना बोलावून मंत्रीमंडळात येण्याविषयी औपचारिक आमंत्रण दिले. शास्त्रीजींकडून परतताच आनंदरावांनी मला फोन केला व म्हणाले, “इंदूरकर, तुमचे हे उपकार मी कधीही विसरणार नाही.” नंतर श्री. हजरनवीस यांनी मला शास्त्रींशी या संदर्भात झालेले बोलणे सांगितले. “श्री. यशवंतराव चव्हाण जरी आनंदराव चव्हाणांना मंत्रीमंडळात घेऊ नका असे म्हणाले तरीदेखील त्यांस तुम्ही घेतले पाहिजे. कारण आनंदराव चव्हाण हे महाराष्ट्रातील दुसऱ्या गटाचे आहेत. राजकारणाच्या दृष्टीने आपला हात दोनही गटांवर पाहिजे.” असा युक्तिवाद हजरनवीस यांनी केला व तो शास्त्रीजींना पटला असे दिसते.

मंत्रीमंडळाच्या रचनेच्या संदर्भात एका गोष्टीचा उल्लेख येथे करावासा वाटतो. पं. नेहरूंना ज्यांना मंत्रीमंडळात घ्यावयाचे असे त्यांना पत्र लिहून सहकार्याची मागणी करीत. श्री. शास्त्री यांनी ती पद्धत बदलली. त्यांनी ज्यांना घ्यावयाचे होते त्यांना तसे बोलावून सांगितले. १९६७ सालचे श्रीमती गांधी यांचे मंत्रीमंडळ कामराज यांच्या सल्ल्याने झाले होते. १९७१ साली त्यांनी बरीचशी शास्त्री यांचीच पद्धत चालविली. पण नंतर मात्र ज्यांना मंत्री करावयाचे असेल त्यांना शपथविधीच्या तास-अर्धा तास अगोदर राष्ट्रपति-भवनात हजर व्हा असे आपल्या स्टाफमार्फत फोनवर फर्माविण्यास सुरुवात केली. मंत्र्यांची जी प्रतिष्ठा पं. नेहरूंच्या काळी होती ती शास्त्री यांच्या काळी राहिली नाही. श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या काळात तर मंत्रीपद भूषविणाऱ्यास प्रतिष्ठा अशी उरलीच नाही.

श्री. लालबहादुर शास्त्री यांनी गुलझारीलाल नंदा यांस ते हंगामी पंतप्रधान असल्यामुळे मंत्रीमंडळात दुसरे स्थानही दिले. (हेच निमित्त करून त्यांनी मोरारजींना तिसरे स्थान देऊ केले होते.) पण शास्त्री पंतप्रधान होणार ही गोष्ट गुलझारीलाल नंदा हे मात्र सहन करू शकले नाहीत. भारताचे शेवटचे ब्रिटिश सेनापती ऑकिनलेक यांनी तीनमूर्ती बंगला रिकामा केल्यानंतर तेथे पं. नेहरूंनी जाऊन राहाणे कितपत योग्य होते हा वादाचा मुद्दा आहे. पण नंतरच्या काळात तीनमूर्ती भवन हे पंतप्रधानांचे सरकारी निवासस्थान झाले होते. पुढील सर्व पंतप्रधान तेथेच राहातील असा सर्वत्र समज होता. पण आपणास पंतप्रधान होण्याची संधी नाही हे स्पष्ट होताच गुलझारीलालनी हंगामी पंतप्रधान या नात्यानेच तीनमूर्ती भवन पं. नेहरूंचे स्मृति भवन राहिल असे जाहीर करून टाकले. श्री. लालबहादुर शास्त्री यांस त्या भवनात राहाण्याची संधी मिळू नये हाच हेतू या घोषणेमागे आहे असे आम्हा पत्रकारांस त्या काळीही वाटले होते. नेहरूंचे स्मृति-भवन म्हणून जाहीर झालेल्या इमारतीचा वापर आपल्या राहाण्यासाठी करण्याचा हिऱ्या लालबहादुर शास्त्री करू शकले नसते!

पंतप्रधानकीसाठी लालबहादुर शास्त्री यांच्या पाठीशी कामराज उभे राहिले नसते

तर ते पंतप्रधान झाले असते का ? हे सांगणे अवघड आहे. पण त्यांच्या पाठीशी उभे राहाण्यात कामराज यांच्या मनात केवळ देशहितच नसावे. श्री. शास्त्री हे आपल्या म्हणण्याप्रमाणे वागतील असा त्यांचा समज होता. पण तसे झाले नाही. त्यामुळे शास्त्री यांस अडचणीत आणणाऱ्या घटना घडू लागल्या. काँग्रेस कार्यकारिणीच्या एका बैठकीत श्री. संजीव रेड्डी यांनी नागालँडसंबंधी काही राजकीयदृष्ट्या जाहीर न करण्यासारखी माहिती विचारली. शास्त्रीजी म्हणाले, “ ती माहिती येथे सांगणे बरोबर होणार नाही. तुम्ही मंत्री आहात. ही माहिती तुम्हास मंत्रीमंडळाच्या बैठकीत विचारता येईल. ” यावर कामराज म्हणाले, “ नाही, येथेही ती माहिती दिली पाहिजे. ” ही हकीकत त्याच दिवशी मला काँग्रेस कार्यकारिणीच्या एका ज्येष्ठ सभासदाने सांगितली होती.

श्री. लालबहादुर शास्त्री यांच्यासारख्या साध्या माणसाचे पंतप्रधान होणे अनेकांना आवडले नव्हते. पं. नेहरूंसारख्या मोठ्या तत्त्वाच्या गोष्टी ते कधीच बोलत नसत. आमच्यापैकी बरेच पत्रकार त्यांस जमिनीवर पाय असलेले पंतप्रधान म्हणत. ते पं. नेहरूंच्या धोरणाप्रमाणे वागत नाहीत हा त्यांच्यावर इतर पुढाऱ्यांचा मुख्य आरोप होता. ते निर्णय घेत नाहीत असेही म्हटले जात असे. एकदा लोकसभेत श्रीमती विजयालक्ष्मी पंडित यांनी त्यांच्यावर कडक टीका केली व त्यांस अनिर्णयाचे बंदी (प्रिझनर ऑफ इंडिसिशन) असे म्हटले. सामान्यतः फारसा आवाज न चढविता बोलणारे शास्त्री हे या वेळी अतिशय त्वेषाने बोलले. नेहरूंच्या धोरणाप्रमाणे सर्व पावले ते उचलित नाहीत ही गोष्ट मान्य करून ते म्हणाले, “ दुसऱ्याने आखून दिलेल्या वाटेवर जो चालतो तो पुढारी असूच शकत नाही. पुढाऱ्यास आपली वाट स्वतःच ठरवावी लागते. ”

श्री. लालबहादुर शास्त्री यांच्याविषयी मला बरीच आपुलकी होती. यशवंतराव चव्हाण पुष्कळदा “ तुमचे शास्त्री ” असा उल्लेख करीत असत. ते त्यांना काही प्रमाणात प्रतिगामी म्हणत. मी एकदोनदा त्यांची बाजू घेतली असताना त्यांनी मलाही प्रतिगामी म्हणून टोमणा मारला. बिनखात्याचे मंत्री झाल्यानंतर पं. नेहरूंनंतर शास्त्रीच असे काहीसे वातावरण होते. शास्त्रीजी निर्णयच घेत नाहीत अशी यशवंतरावांची तक्रार होती. पण पुढे मात्र ते मला एकदा म्हणाले, “ दुसऱ्या स्थानावर असलेल्या माणसाला निर्णय घेण्याबाबत काय अडचणी असतात याची आता मला जाणीव झाली आहे. ” श्री. शास्त्रीजींच्या मृत्यूनंतर तर त्यांच्या तोंडून एकदा असेही उद्गार निघाले की, “ शास्त्रीजी पंतप्रधान असताना त्यांच्याबरोबर काढलेला अठरा महिन्यांचा काळ माझ्या जीवनातील सुवर्णकाल होता. ”

• श्री. शास्त्री यांच्या छोट्या कारकीर्दीतील सर्वात मोठी घटना १९६५ मधील भारत-पाक युद्ध ही होती. काश्मीर खोऱ्यात बरेचसे घुसखोर गुपचुप शिरल्याने या प्रकरणास सुरुवात झाली. आम्हा पत्रकारांच्या मनात त्या वेळी एक संशय निर्माण झाला. एवढ्या मोठ्या प्रमाणात घुसखोर शिरले कसे ? असे काही घडत आहे हे आमच्या गुप्तहेर खात्यास कळले कसे नाही ? काश्मीर खोऱ्यात पाकच्या ताब्यात असलेल्या प्रदेशातील आमचे गुप्तहेर काय करीत होते ? आम्ही एकदा शास्त्रीजींना खूप छेडले. वृत्तपत्रात छपावयाचे नाही या अटीवर त्यांनी खरी माहिती सांगितली. ते म्हणाले, “ त्या भागात काम करणाऱ्या गुप्तहेराने जो अहवाल पाठविला त्यात ही माहिती होती. पण दिल्लीतल्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी तिला फारसे महत्त्व दिले नाही. अहवालाचा कागद फाडलीत पडून राहिला. त्यावर कारवाई झाली नाही. घुसखोरांच्या कारवाया सुरू झाल्यानंतर मात्र त्या अहवालाची आठवण झाली. ”

६.

भारत-पाक युद्ध व शास्त्रींचा मृत्यू

पत्रकारांना विश्वासात घ्यावयाचे ही शास्त्री यांची खास पद्धत होती. पं. नेहरू दिल्लीत असले की त्यांची न चुकता पत्रकार परिषद होत असे. शास्त्री यांच्या १८ महिन्यांच्या काळातील फारशा पत्रकार परिषदा मला आठवत नाहीत, पण ते आपल्या घरी (१० जनपथवर) पत्रकारांना अनौपचारिक चर्चेसाठी

बोलावीत. न बोलावतादेखील आम्ही पत्रकार त्यांच्या घरी जात असू आणि त्यांची भेट न होता कधी परत यावे लागले नाही. जी गोष्ट प्रकाशित होऊ नये असे त्यांना वाटे तीही सांगण्यास ते कचरत नसत. पण फक्त हे छापू नका असे बजावीत. त्यांच्यात आणि पत्रकारात एक प्रकारचे विश्वासाचे नाते जुळले होते. ते जे छापू नका असे सांगत त्यात देशहित हेच कारण प्रामुख्याने असे. विश्वासाच्या या नात्यास तडा जाणारी एक घटना एकदाच घडली आणि तीही युद्धाच्या काळात. नेहरूंच्या काळात परदेशी पत्रकारांना अधिक महत्त्व होते. शास्त्रींच्या काळात भारतीय पत्रकारांचे महत्त्व वाढले. अनौपचारिक चर्चेसाठी ते परदेशी पत्रकारांना कधीच बोलावीत नसत. युद्ध चालू असताना अशाच एका चर्चेत त्यांनी ४८ तासात युद्धविराम होण्याची शक्यता वर्तविली, पण त्याचबरोबर हेही सांगितले की, ही बातमी मात्र देऊ नका. युद्धविरामाबाबत हुकूम प्रत्यक्ष जाहीर होण्यापूर्वी आघाडीवरील जवानांना ही माहिती कळल्यास त्यांच्यात ढिलाई निर्माण होईल आणि त्यामुळे शत्रूकडून ते मारले जाण्याची शक्यता असल्याने त्यांना ही बातमी छापून यायला नको होती. ब्रिटिश परंपरा असलेले पत्र स्टेट्समनमधील श्री. इंदर मलहोत्रा वगळता कुणीही ही बातमी छापली नाही. स्टेट्समनमध्ये ती बातमी आल्यामुळे श्री. मलहोत्रा यांच्या विरुद्ध कारवाई करावी अशा चर्चेसही सुरुवात झाली होती. पण प्रत्यक्षात मात्र काही झाले नाही.

भारत-पाक युद्धकाळातील एक आणखी घटना मला आठवते. २२ दिवसांचे हे युद्ध-जोरावर होते. पाकिस्तानला चांगला मार बसत होता. युनोच्या व्यासपीठावर रशिया काश्मीरबाबत भारताच्या पाठीशी जरी नेहमीच उभा राहत असला तरी भारतीय जवानांकडून पाकिस्तानी सैन्याची होणारी दाणादाण त्यास बघवत नव्हती. अमेरिकेप्रमाणेच रशियाचेही युद्ध थांबविण्यासाठी भारतावर वाढते दडपण होते. पं. नेहरू असते तर त्यांनी काय केले असते - पर्यायाने शांती पत्करली असती असे सुचवून शास्त्रीजींवर युद्ध बंद करण्यासाठी दडपण येत होते. पण शास्त्रीजींनी मवाळपणे परंतु कणखर उत्तर दिले. ते म्हणाले, “पं. नेहरू हे पुढारी होते. ते म्हणत तशी भारतीय जनता वागे. पण मी सेवक आहे. जनतेच्या मनात जसे असेल तसेच मला वागावे लागते.” मी ही बातमी त्या वेळी महाराष्ट्र टाइम्समध्ये दिली होती आणि श्री. अत्रे यांच्या मराठ्यानेही ती नंतर छापली होती.

१९६५ च्या युद्धात भारतास विजय मिळाला. तीनच वर्षांपूर्वी चीनकडून झालेल्या पराभवाच्या संदर्भात हा विजय उठून दिसला. अनेकांना तो चमत्कार वाटला. तो कसा घडून आला याविषयीची मीमांसा अशी होती : श्री. कृष्ण मेनन हे तडफदार मंत्री असले तरी त्यांची संरक्षण खात्यातील सैनिक अधिकाऱ्यांशी वागणूक प्रेमाची नव्हती. ते कोणासही केव्हाही तोडून बोलत. त्यांच्या कारकीर्दीत लष्करी अधिकाऱ्यांस योग्य तो मान नव्हता. याचाच परिणाम असा झाला की, १९६२ साली अधिकारी

मागे राहून सामान्य लष्करास पुढे जाण्यासाठी हुकूम फर्मावीत असत. नेफा भागातील पराभव प्रामुख्याने अधिकाऱ्यांच्या आपला जीव बचाविण्याच्या वृत्तीमुळे झाला होता. श्री. यशवंतराव चव्हाणांनी संरक्षणमंत्री झाल्यानंतर ही भूमिका बदलली. त्यांच्या संपर्कात येणाऱ्या सर्व अधिकाऱ्यांशी ते अदबीने वागत. याचा परिणाम सर्व अधिकारी पातळीवर झाला. युद्ध जिंकण्याची जबाबदारी आपली आहे ही भावना खालच्या पातळीपर्यंत अधिकाऱ्यातही निर्माण झाली. लष्करास पुढे जा असे सांगण्याऐवजी स्वतः आघाडीवर राहून सामान्य सैनिकास बरोबर घेण्याची वृत्ती निर्माण झाली. १९६५ च्या युद्धात भारताची जी जीवहानी झाली त्यात कॅप्टनवर्ग अधिक मारला गेला याचे कारणही हेच होते. सामान्य वाटणाऱ्या अनेक अधिकाऱ्यांनीही समरांगणावर चमत्कार करून दाखविले. अधिकाऱ्यांनी आघाडीवर राहाणे भारतास आर्थिकदृष्ट्या परवडणारे नाही, कारण कॅप्टन आणि त्यापुढील पातळीवरील अधिकाऱ्यांना प्रशिक्षण देण्यासाठी बराच खर्च लागतो, अशी चर्चाही त्या काळी काही वृत्तपत्रातून होत असे. पण सामान्य समज मात्र असा होता की, या नव्या धोरणामुळेच भारत विजयी झाला.

१९६२ अगर ६५ यांपैकी कोणत्याही प्रसंगी प्रत्यक्ष युद्ध चालू असताना रणक्षेत्रावर जाण्याची संधी मला मिळाली नाही. पण १९६५ चे युद्ध संपल्यानंतर जे पत्रकार भारताने मिळविलेल्या पाक प्रदेशात गेले त्यात मीही एक होतो. अमेरिकेकडून पाकिस्तानला मिळालेल्या पॅटन टॅक्सचा जो धुव्वा पंजाब आणि राजस्थान भागात भारतीय जवानांनी उडविला तो नजरेखालून घालण्याचे भाग्य मला मिळाले होते. पण त्या काळातील जी एक घटना माझ्या मनावर ठसली ती निराळीच आहे. लाहोरच्या वेशीवर असलेल्या इच्छोगिल कालव्याप्यंत आम्ही गेलो होतो. त्याच्या अलीकडे बरकी नावाचे एक लहानसे शहर होते. युद्ध संपल्यानंतर विध्वंसाचे जे दृश्य असते ते तेथे दिसत होते. बाटा कंपनीच्या एका दुकानातील माल अस्ताव्यस्त विखुरलेला होता. दिगाऱ्यात हात घालून निरुद्देश्यपणे आमच्यापैकी काही लोक सहज बघत होते. एक कागद हाती लागला. त्यात उर्दू लिपीत काही तरी लिहिले होते. आमच्यापैकी ज्यास उर्दू येत होते त्यांनी ते वाचले आणि त्यावर लिहिलेला मजकूर आम्हास सांगितला. माघार घ्यावी लागलेल्या एका पाकिस्तानी सैनिकाचे ते अंतरंग होते. “सर्व काही उसने घेऊन देश पुढे जाऊ शकत नाही आणि त्याला विजयही मिळू शकत नाही.” अशा मजकुराचे ते वाक्य होते. पाकिस्तानचे सर्व सामर्थ्य अमेरिकेकडून मिळणाऱ्या मदतीवर होते आणि भारताने सर्वच क्षेत्रात स्वावलंबनाचा मार्ग स्वीकारला होता हेच आपल्या पराजयाचे कारण ही भावनाच या लिखाणातून व्यक्त झाली होती. याच वेळी मला जाणवले की, माजी संरक्षणमंत्री श्री. कृष्ण मेनन हे निरनिराळ्या कारणांमुळे भारतात कितीही अप्रिय झाले असले तरी त्यांनी आपल्या कारकीर्दीत संरक्षण उद्योगांचा जो पाया घातला त्याचीच बरीचशी फळे १९६५ च्या युद्धात भारतास विजयाच्या रूपाने मिळाली.

युद्ध बंद करण्याच्या दडपणास लालबहादुर शास्त्री यांनी कसे धुडकावून लावले होते याचा उल्लेख वर झालाच आहे. पण त्यांना युद्ध हवेच होते असे मात्र नाही. त्या वेळी भारताचा रोजी युद्ध खर्च २२ कोटी रुपये होता. अधिक दिवस युद्ध चालू ठेवणे हे भारतास आर्थिकदृष्ट्या परवडणारे नव्हते. दारूगोळा निर्माण करणारे अनेक कारखाने जरी भारतात काम करीत होते तरी त्याचा सतत पुरवठा करणे ही नाजूक बाब होऊन बसली होती. तसेच इंधनाचा पुरवठाही काही दिवसांवर येऊन टपला होता. त्या काळी कुठल्याही दुसऱ्या देशाकडून भारतास मदत मिळण्यासारखी परिस्थिती नव्हती. भारत अडचणीत येत आहे असे कुठेही न दाखविता लालबहादुरजींनी युद्ध यशस्वीपणे संपविले हे त्यांचे वैशिष्ट्य कधीच विसरता येणार नाही.

१९६५ च्या युद्धात अनेक तरुण भारतीय वैमानिकांनी शत्रूच्या महत्त्वाच्या ठिकाणांवर नेमके बॉंब टाकून जे यश मिळविले त्याच्या अनेक कथा त्या काळी प्रचलित झाल्या. पाकिस्तानने भारताशी युद्धाची तयारी बरीच अगोदरपासून सुरू केली होती. बॉंबच्या मान्यासही बरेच अभेद्य असे बंकर सीमावर्ती भागात भरपूर प्रमाणात बांधले होते. अशा बंकरातून होणारा मारा मोडून काढण्यासाठी भारतीय जवानांना जिवावर उदार होऊन ते नष्ट करावे लागले. बरकी भागात आम्ही असे काही बंकर बघितले. जमिनीवर दोन-अडीच फूट उंचीची सिमेंटची खोली, पण आत मात्र चार-दोन मशीनगन्स आणि त्या चालविणाऱ्या सैनिकांसाठी चांगली व्यवस्था. हे बंकर फोडणारा बालकराम नावाचा एक सैनिक आम्ही बघितला. मशीनगनचा मारा चुकविण्यासाठी हा शिपाई सरपटत बंकरच्या मागल्या भागापर्यंत पोचला होता आणि त्याने हाताने एक बॉंबगोळा आत टाकून शत्रूस मारले होते. या जवानाच्या तोंडावरील माशी उडत नव्हती ! त्याने धाडसाचे एक मोठे काम केले असेल यावर आमचा विश्वासच बसत नव्हता. त्याबद्दल विचारता तो म्हणाला, “कसे ते मलाही सांगता येणार नाही, पण त्या वेळी एक भावना अंगात संचारली आणि माझ्या हातून कृती घडली. त्या वेळी मला कसलीही भीती वाटत नव्हती !”

आपल्याला समझोता करावा लागेल, युद्धात मिळविलेला पाकिस्तानी प्रदेश आपल्या ताब्यात ठेवता येणार नाही, याची लालबहादुर शास्त्री यांना ताश्कंदला जाण्यापूर्वीही जाणीव होती. काही पत्रकारांजवळ ते तसे अप्रत्यक्षपणे बोललेही होते. याची कारणे दोन : आक्रमण करणाऱ्या पाकिस्तानचा प्रदेश परत करता कामा नये अशी त्या काळातील सामान्य जनभावना होती. इच्छोगिल कालव्याप्यंत गेल्यानंतर व आपल्या तोफांच्या कक्षेत लाहोर आले असताना त्यावर ताबा न मिळविणे ही लष्करीदृष्ट्या चूक होती असाही त्या वेळी काहींचा समज होता. पण ज्या दृष्टीने भारतीय नेतृत्वाने लाहोरवर ताबा करण्याचा मोह टाळला, थोड्याफार त्याच दृष्टीने पाकिस्तानी प्रदेश आपल्या हाती ठेवण्याचा विचार वाजूला केला. काही प्रमाणात काश्मीरचा अनुभवही

विचारात घेतला गेला. त्या परिस्थितीत लाहोर घेणे सोपे होते. पण भारतविरोधी नागरिक पोसण्यावर सतत खर्च करीत राहाणे हे योग्य होणार नाही याची जाणीव झाली होती. पाकिस्तानचा प्रदेश परत करण्यासाठी रशिया आणि अमेरिका दोघांचे दडपण तर होतेच. जगात राहावयाचे असेल तर काही बाबतीत इतरांचे ऐकावे लागतेच ही जाणीव लालबहादुर शास्त्री यांना ताश्कंदला जाण्यापूर्वीही झाली होती. हे सर्व माहीत असल्यामुळे समझोत्यासाठी फार दडपण आल्याने शास्त्रीजींना हृदय-विकाराचा झटका आला ही तत्कालीन अफवा मला त्या वेळी विश्वासाह वाटली नाही.

पण पुढे मात्र काही हकीकत कळली. त्यामुळे दडपणाच्या कहाणीत काही तथ्य आहे असे वाटले. ही हकीकत शास्त्रीजींबरोबर ताश्कंदला गेलेल्या एका पत्रकाराने बऱ्याच दिवसांनंतर मला सांगितली. पण त्यापूर्वीही माझ्यापुढे एक प्रश्न अनेकदा उभा राहिला होता. शास्त्रीजींच्या ताश्कंदमधील कार्यक्रमाचे एक रंगीत वृत्तचित्र चव्हाण यांना संरक्षणमंत्री असल्यामुळे भेट करण्यात आले होते. दिल्लीतील महाराष्ट्रीय शिक्षण आणि सांस्कृतिक संस्थेतर्फे महाराष्ट्र रंगायन उभारल्यानंतर आम्ही तेथे मोठ्या प्रोजेक्टरची सोय केली. यशवंतराव यांचे खासगी चिटणीस श्री. डोंगरे यांनी ते वृत्तचित्र पडद्यावर बघण्यासाठी आम्हाला दिले. त्यात ताश्कंद ठरावावर ज्या वेळी सद्दा झाल्या त्याचेही चित्रण होते. कुठल्याही महत्त्वाच्या ठरावावर सद्दा झाल्या की, टाळ्या वाजवून आनंद व्यक्त करण्याची पद्धत आहे. या कराराच्या वेळी ज्या टाळ्या वाजल्या त्याचे चित्र टिपले गेले असताना मला चव्हाण यांचा चेहरा अत्यंत मलुल दिसला. त्यांनी टाळ्यादेखील कशातरीच वाजवल्या असे वाटले. करार जर मनासारखा झाला तर चेहऱ्यावर आनंद का नाही हा संशय त्या वेळीच माझ्या मनात आला होता. पत्रकार मित्राने जी हकीकत सांगितली ती अशी : शास्त्रीजी समझोता करण्यास तयार होते, पण त्यांना तो सन्मानपूर्वक हवा होता. पण रशियन पुढाऱ्यांनी समझोत्याचे जे स्वरूप तयार केले होते तेच मंजूर करण्यास भाग पाडले. शास्त्रीजी त्यास अगोदर तयार नव्हते. यावर प्रथम असे सांगण्यात आले की, आतापर्यंत आम्ही तुम्हास युनोच्या सिक्युरिटी काउन्सिलमध्ये साथ देत आलो आहोत, तुम्ही जर आमचे ऐकले नाही तर यापुढे आम्हास ती देता येणार नाही; तुम्ही तिथे एकटे पडाल. यावर भारताने “काही हरकत नाही. प्रसंगी जागतिक व्यासपीठावर एकटेही राहावे लागते.” अशी भूमिका घेतली. पण यावर रशियन पुढाऱ्यांनी एक पाऊल आणखी पुढे टाकले — ठीक आहे. तुम्ही नका ऐकू. पाकिस्तानला अमेरिकेची मदत आहे. चीनही त्याच्या पाठीशी केव्हाही उभा राहू शकतो. या वेळी तुमच्या मदतीस आम्हाला प्रत्यक्ष यावे लागले नाही, पण आमची विमाने आध्यास तुमच्या मदतीसाठी सिद्ध होती. पण यापुढे मात्र तुम्ही आमच्याकडून कुठल्याही मदतीची अपेक्षा करू नये. अमेरिकेची मदत आणि चीनचे प्रत्यक्ष सहकार्य या बळावर पुन्हा आक्रमक होणाऱ्या पाकिस्तानला कुठलीही मदत नसताना तोंड देणे भारतास अवघड जाईल.

या जाणीवेने शास्त्रीजी खचले आणि त्यांनी त्या करारास कबुली दिली. वृत्तचित्रात चव्हाण यांच्या मलुल चेहऱ्याचेही कदाचित् हेच कारण असावे. हा समझोता आपण भारतीय जनतेस पटवू शकणार नाही या जाणीवेने शास्त्रीजी अस्वस्थ झाले असावेत आणि त्यातूनच असलेला जुना हृदयविकार बळावला असावा.

श्री. लालबहादुर शास्त्री जेव्हा ताश्कंदला गेले तेव्हा त्यांना निरोप देण्यासाठी विमानतळावर जमलेल्या पत्रकारात मीही होतो. त्यांनी जाताना प्रत्येकाची थोडीफार वास्तुपुस्त केली. मी त्यांच्या मागे होतो. सामान्यतः त्यांचे लक्ष माझ्याकडे जाणार नाही अशी माझी समजूत होती. पण ते अचानक मागे फिरले आणि मला बघताच म्हणाले, “अच्छा, तो आप भी आये है?” जिवंतपणी त्यांचे मला घडलेले तेच शेवटचे दर्शन. त्यांची त्या वेळची मुद्रा मला आजही आठवते. १९६६ च्या १० जानेवारीच्या रात्री आणि ११ जानेवारीच्या पहाटे तीन वाजता मंत्री यशवंतराव चव्हाण यांचे खासगी सचिव श्री. डोंगरे यांचा फोन आला. त्यांना शास्त्रीजींच्या निधनाची बातमी बहुधा अगोदरच कळली होती, पण त्यांनी मला ती स्पष्ट सांगितली नाही. ते म्हणाले, “ताश्कंदची काही बातमी आहे का?” मी झोपेतून उठलो असल्यामुळे मला काहीच माहीत नव्हते. ते म्हणाले, “चौकशी करा.” मी नवभारत टाइम्सच्या ऑफिसमध्ये फोन करताच ती दुर्दैवी घटना कळली. मग पुढे झोप कसली! दिवस उजाडताच ताश्कंदहून शास्त्री यांचा देह केव्हा येणार याची चौकशी सुरू झाली. त्यांच्या या मृत्यूत काही तरी गूढ आहे, तो सहज झालेला मृत्यू नाही, या चर्चेसही सुरुवात झाली होती. त्यांचा पार्थिव देह घेऊन विमान संध्याकाळी पालमवर आले आणि जवळजवळ संध्याकाळी ६-७ च्या सुमारास १० जनपथ येथील त्यांच्या बंगल्यात ते अंत्यदर्शनासाठी ठेवण्यात आले. विमानतळापासून त्यांच्या घरापर्यंत त्यांना आणणाऱ्या गाडीच्या मी अतिशय जवळ होतो. त्यांचा चेहरा उघडा होता. त्यावर एकदोन ठिकाणी निळसर काळे डाग होते. कदाचित् त्यामुळेच त्यांना बहुधा विष-प्रयोग झाल्याची अफवा तोपर्यंत पसरली होती. खरे ते जाणून घेण्याची उत्सुकता मलादेखील होती. श्री. लालबहादुर शास्त्री यांचे मुख्य खासगी सचिव श्री. सी. पी. एन. श्रीवास्तव यांच्याशी माझा चांगला परिचय होता. ते शास्त्री यांच्या देहाबरोबरच ताश्कंदहून परतले होते. शास्त्रीजींच्या मृत्यूचे दुःख त्यांना आवरत नव्हते. ते रडत असातनाच मी त्यांना विचारले, “यात काही घातपात झाला असल्याचा तुम्हाला संशय आहे का?” ते लगेच म्हणाले, “नाही. काही नाही.” मी दिसलेल्या डागाबद्दलही विचारले. ते म्हणाले, “मृत्यूनंतर शरीर लौकर खराब होऊ नये यासाठी दिलेल्या इंजेक्शनचा तो प्रभाव आहे.” शास्त्रीजींचा मृत्यू घातपाती होता याविषयी नंतर बरीच चर्चा झाली, पण माझा त्यावर कधीच विश्वास बसला नाही.

४३

७.

इंदिरा गांधी
पंतप्रधान झाल्या

श्री. कामराज लालबहादुर शास्त्रींच्या पाठीशी उभे राहिल्यामुळेच पं. नेहरूनंतर ते पंतप्रधान होऊ शकले. त्याचप्रमाणे श्रीमती इंदिरा गांधी यांना पंतप्रधानपद मिळण्याचे कारण कामराज होतेच, परंतु वरिष्ठ पुढाऱ्यांची एकमेकांविषयी असूया हे त्याहूनही अधिक महत्त्वाचे कारण मला त्या वेळी वाटले. पं. नेहरूंच्या मृत्यूनंतर अनौपचारिकपणे संसदीय पक्षाचे मत अजमाविण्याचा कामराज यांचा फॉर्म्युला मोरारजी देसाई यांनी मान्य केला होता. पण त्या वेळी मात्र त्यांनी निवडणूक लढविण्याचेच ठरविले. नवीन पंतप्रधान कोण या विषयाची चर्चा चालू असताना मोरारजी देसाई आणि श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या-व्यतिरिक्त हंगामी पंतप्रधान गुलझारीलाल नंदा, स. का. पाटील आणि यशवंतराव चव्हाण हेही या रिंगणात होते. कारण कोणतेही असो, कामराज यांचा कल श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्याकडेच होता. भारत सेवक समाज आणि साधु सेवक समाजाविषयी श्री. नंदा यांच्या हालचाली त्यांना कधीच आवडल्या नाहीत. श्री. स. का. पाटील यांची प्रतिमा प्रतिगामीपणाची होती. श्री. यशवंतराव चव्हाण पुरोगामी म्हणविणारे असले तरी ते आपल्या कव्हात राहाणार नाहीत असा कामराज यांचा समज असावा. श्रीमती इंदिरा गांधी मात्र आपले ऐकतील या कल्पनेने कामराजांनी इंदिराजींना पाठिंबा दिला अशी माझी समजूत आहे.

प्रत्यक्ष लढत दिल्ली असती तर यशवंतराव हे पंतप्रधान निवडून आले असते का याविषयी निश्चितपणे सांगणे अवघड आहे. पण सुरुवातीच्या चर्चेत त्यांना बऱ्यापैकी पाठिंबा आहे असे दिसत होते. माझा तरी असा समज आहे की, पंतप्रधानकीची माळ आपल्या गळ्यात पडण्याची शक्यता नाही हे स्पष्ट होताच श्रीमती इंदिरा गांधी अगर यशवंतराव चव्हाण यांपैकी कुणीही पंतप्रधान होता कामा नये यासाठी पाटील यांनी एक ट्रूम काढली. भारतीय राजकारणात त्यांनी सामूहिक नेतृत्वाचा विचार प्रथम मांडला. या विषयावर ते माझ्याशीही बोलले होते. ज्या पद्धतीने त्यांनी विचार मांडले त्यात त्यांची हुशारी दिसत होती. माझ्यावर त्या वेळी त्याची छापही पडली होती. पंतप्रधान कोण व्हावा याविषयी चर्चा सुरू होताच ते म्हणाले, “पं. नेहरू आणि शास्त्री यांच्या मृत्यूनंतर आमच्यापैकी कुणीही एक पुढारी देशास यशस्वी नेतृत्व देऊ शकणार नाही ही वस्तुस्थिती आता विसरून चालणार नाही. यापुढे सामूहिक नेतृत्वाचा मार्गच स्वीकारावा लागेल.” सामूहिक नेतृत्वाच्या दृष्टीने त्यांनी त्या वेळच्या प्रमुख सतरा-अठरा पुढाऱ्यांची नावे घेतली आणि त्यात ते नेहमी हेटाळणी करीत असलेल्या कृष्ण मेनन यांचे नाव तर होतेच, पण उत्तर प्रदेशचे चंद्रभान गुप्त आणि यशवंतराव चव्हाण यांचाही समावेश त्यात होता. नामावळी सांगितल्यानंतर ते सहज बोलल्यासारखे म्हणाले, “एकदा सामूहिक नेतृत्वाची कल्पना मान्य केल्यानंतर मग पंतप्रधान कोण यास फारशी किंमत राहात नाही. श्री. नंदा हे झाले तरी त्यात काय हरकत आहे?”

श्री. पाटील यांच्या तोंडून नंदा पंतप्रधान झाल्यास हरकत नाही हे ऐकून मला आश्चर्य वाटले. कारण पूर्वी खासगी चर्चेत ते नेहमी नंदा यांच्या वागणुकीची हेटाळणी करीत असत. त्या वेळी तरी माझा असा समज झाला की, कदाचित् देश-हिताच्या भावनेनेच त्यांनी हा विचार मांडला असावा. श्री. मोरारजी देसाई यांच्या विरुद्ध तर ते नेहमीच होते. हा गृहस्थ कुणाचेही काम करणार नाही असे ते म्हणत. पण त्यांची ही सामूहिक नेतृत्वाची कल्पना निव्वळ यशवंतराव चव्हाणांना बाजूला सारण्यासाठी होती याची जाणीव राजकारणाचे खेळ दुरून बघणाऱ्या माझ्यासारख्या पत्रकारास त्या वेळी तरी झाली नाही. पण यशवंतराव चव्हाणांना ती झाल्याशिवाय कशी राहाती? वयाने मोठे असल्यामुळे यशवंतराव यांनी आपले वजन त्यांच्यासाठी खर्च करावयास हवे असा पाटील यांचा समज असावा. पण ते होत नाही हे दिसताच त्यांनी यशवंतरावांचे घोडे बाजूला सारण्याचा प्रयत्न केला. श्री. पाटील नंदा यांच्या पाठीशी उभे राहात आहेत असे दिसताच यशवंतरावांनीही श्रीमती इंदिरा गांधी यांना पाठिंबा देण्याचा पवित्रा टाकला. या संदर्भात एक दिवस ते मला जे म्हणाले, त्याची मला आजही आठवण आहे. नेहमीप्रमाणे संध्याकाळी मी त्यांच्या बंगल्यावर फेरी टाकली असताना ते थोड्याशा उत्तेजित अशा स्वरात मला म्हणाले, “मी तुम्हाला आपला पाठिंबा देणार असे आज सकाळी इंदिरा गांधींना सांगून आलो आहे.” पण यापुढील वाक्य मला अधिक महत्त्वाचे वाटले. ते म्हणाले, “मी कोणत्याही परिस्थितीत नंदांना

पंतप्रधान होऊ देणार नाही.” श्री. पाटील यांनी टाकलेल्या डावास चव्हाण यांचे हे उत्तर होते. पण याची जाणीव मला मात्र बऱ्याच नंतर झाली. त्या वेळी यशवंतराव यांच्या घरीच कोणत्याही परिस्थितीत “हा स्टेपनी पंतप्रधान नको” असे श्री. नंदा यांना कमलनयन बजाज म्हणाले होते.

श्री. यशवंतराव चव्हाण मोरारजी देसाई यांच्या सहकार्यानेच राजकारणात वर आले. श्री. देसाई यांच्यामुळे गुजराती आमदारांची मते त्यांना मिळाली म्हणून ते मोठ्या द्विभाषिकाचे मुख्यमंत्री होऊ शकले. तरीही त्यांनी पंतप्रधानकीच्या लढ्यात मोरारजी देसाई यांना का पाठिंबा दिला नाही हे गूढ मला त्या वेळी उकललेले नव्हते. मी एक दिवस सहज याविषयी त्यांना विचारले. ते म्हणाले, “मोरारजींनी माझा राजकीय वापर केला आणि मग मीही त्यांचा केला!” हे उत्तर ऐकल्यानंतर मी काही बोललो नाही. पण त्या वेळी जो विचार मनात आला तो लिहीत आहे. मोरारजींनी वापर केला हा यशवंतरावांचा एक अंदाज. पण “मी वापर केला.” ही त्यांची कबुली होती. सत्यतेच्या दृष्टीने अंदाज आणि कबुलीत फरक हा असतोच. पण आज असे वाटते की, यशवंतराव यांनी जे सांगितले ते खरे कारण नव्हते. नंतरच्या घटनांनी हे सिद्ध झाले की, चव्हाण यांच्यात राजकीय धाडसाची नेहमीच उणीव राहिली. संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीत मोरारजी देसाई यांनी १०५ लोक मारले हा प्रचार पुढेही अनेक वर्षे चालू होता. श्री. देसाई यांना पाठिंबा दिला तर महाराष्ट्रातील वातावरण आपल्याविरुद्ध पुन्हा भडकेल अशी भीतीच यशवंतरावांना वाटली असावी. कारण हे मान्य केले नाही तर लालबहादुर शास्त्री यांच्या मंत्रीमंडळात मोरारजींचा समावेश व्हावा यासाठी धडपड करणारे यशवंतराव प्रसंग आला असता त्यांच्या पाठीशी उभे राहाण्यास धजावत नाहीत याचा अर्थच लागत नाही.

जेवढी माहिती माझ्याजवळ आहे त्यावरून मोरारजी देसाई यांनी मात्र यशवंतरावांकडे नेहमीच आपुलकीच्या भावनेने बघितले. ते त्यांना खासगी चर्चेत रावसाहेब म्हणत. १९६९ साली काँग्रेसची फाळणी झाल्यानंतर एक दिवस सहज चर्चेत ते म्हणाले, “जर रावसाहेबांना पंतप्रधान व्हावयाचे होते तर त्यांनी मला का सांगितले नाही? स्वतः मागे राहून त्यांना पंतप्रधान करण्यात मला अधिक आनंद वाटला असता.” तसेच श्री. चव्हाण कुंपणावरचे आपले धोरण सोडून श्रीमती गांधी यांच्या कळपात ज्या वेळी गेले त्या वेळी त्यांची कुठली तरी दुबळी बाजू हाती लागल्यामुळे त्यांच्यावर दडपण आणले गेले असे अनेक गोटात बोलले गेले. यासंबंधीही एकदा श्री. देसाई यांच्याशी बोलणे झाले. त्यांच्याविरुद्ध फाइल तयार करण्यास एका अधिकाऱ्यास सांगितले गेले होते. पण तसे करण्यास नकार दिल्याचे त्यानेच येऊन मला सांगितले. ही माहिती देऊन मोरारजीभाई मला म्हणाले, “राजकीय जीवनात माणसाच्या हातून केव्हा तरी काही तरी चूक ही घडतेच. पण ती दडवून ठेवण्याचा

प्रयत्न केल्यास त्याचे दडपण सतत डोक्यावर राहाते. राजकारणात राहावयाचे असेल तर जे येईल ते डोक्यावर घ्यावे आणि फेकून द्यावे. त्या विषयाची चर्चा एकदा फार जोरात होईल, पण नंतर तो विषय मागे पडतो.” श्री. मोरारजी देसाई यांची स्वतःची वागणूक बरीचशी अशाच प्रकारची होती.

श्री. कामराज यांचा पाठिंबा असल्यामुळे श्रीमती इंदिरा गांधी लोकसभेच्या सभासद नसतानाही संसदीय पक्षाच्या नेतेपदी निवडून येणार याविषयी संशय उरला नव्हता. त्या काळी लोकशाहीच्या दृष्टीने असा अलिखित संकेत होता की, लोकसभेचा सभासद असलेलाच संसदीय पक्षाचा नेता होऊ शकतो. श्री. शास्त्री यांच्या मंत्रीमंडळात आल्यानंतर श्रीमती इंदिरा गांधी यांना राज्यसभेत निवडून आणले होते. मतांचे किती अंतर राहील एवढाच प्रश्न पक्षनेत्याच्या निवडणुकीबाबत होता. पत्रकारांनी याविषयी अंदाज लावले होते. माझा अंदाज मोरारजीभाईंना १७५ मते मिळतील असा होता. प्रत्यक्षात ती १७३ मिळाली. श्री. लालबहादुर शास्त्री यांच्या मंत्रीमंडळात क्रमाचा प्रश्न निघून मोरारजीभाईंचा समावेश झाला नाही, पण श्रीमती गांधी यांच्याशी लढा होऊनही त्यांना त्यांच्या मंत्रीमंडळात तर घेतले गेलेच, ते दुसऱ्या क्रमावरच नव्हे तर परिस्थितीच्या दडपणामुळे उपपंतप्रधानही झाले. त्यांना अर्थखाते देण्यात आले. ही संसदीय पक्षातील श्री. देसाईंच्या लोकप्रियतेची पावती होती.

श्रीमती इंदिरा गांधी पंतप्रधान आहेत ते सुरुवातीच्या काळात फारसे जाणवलेच नाही. १९६६ साली त्या पंतप्रधान झाल्या आणि १९६७ साली त्यांना सार्वत्रिक निवडणुकीस सामोरे जावे लागले. श्री. शास्त्री यांच्या मंत्रीमंडळात त्यांनी फारसा बदल केला नव्हता. श्री. गुलझारीलाल नंदा हे गृहमंत्रीपदावर कायम होते. आणि श्री. चव्हाण संरक्षणमंत्रीपदावर. पण त्यांच्या सुरुवातीच्या काळातही एक गोष्ट जाणवली होती. भारत-पाक युद्धातील विजयामुळे लालबहादुर शास्त्री यांच्याविषयी जनसामान्यात जी आपुलकी वाढली होती ती श्रीमती गांधी यांना खपत नाही असे वाटण्यासारख्या काही गोष्टी घडू लागल्या. पं. नेहरू यांच्या हयातीत कामराज योजनेत बाहेर पडाव्या लागणाऱ्या मंत्र्यांच्या यादीत लालबहादुर शास्त्रींचे नाव श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी स्वतः घातले अशी अफवा होतीच. श्री. शास्त्री यांच्या मंत्रीमंडळात असूनही त्या त्यांना प्रतिगामी समजतात अशा प्रकारच्या बातम्याही कानी पडत होत्या. माहिती आणि नभोवाणी खात्याच्या त्या मंत्री असताना “हीच धोरणे जर कायम राहिली तर मंत्रीमंडळात राहावयाचे की काय याचा मला विचार करावा लागेल.” या मजकुराची मुलाखत श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी एका अमेरिकन वृत्तपत्रास दिली असल्याची चर्चा संसदीय गोटात त्या काळी झाली होती.

श्री. शास्त्री यांच्या लोकप्रियतेच्या पार्श्वभूमीवर आपला टिकाव लागणार नाही

असा न्यूनगंड कदाचित् त्यांच्या मनात निर्माण झाला असावा. पं. नेहरूंचे इतर कर्तृत्व कितीही मोठे असले तरी त्यांच्या कारकीर्दीच्या शेवटी भारतास पराजय बघावा लागला आणि शास्त्री यांच्या कारकीर्दीत भारत विजयी झाला हेही शास्त्रींच्या लोकप्रियतेचे कदाचित् कारण असेल. मृत्यूनंतर कोण अधिक लोकप्रिय होते याची तुलना करणे कदाचित् योग्य होणार नाही, पण पं. नेहरू आणि लालबहादुर यांच्या मृत्यूनंतर जनसामान्यांचे जे प्रेम उसळले त्यात आढळलेला फरक माझ्या मनात ठसला होता. नेहरूंचा मृत्यू मे महिन्यात उन्हाळ्याच्या दिवसात झाला. दुपारी दोन वाजता त्यांचे शरीर अंत्यदर्शनासाठी ठेवण्यात आले. दिल्लीतील उन्हाळा कडक जरी असला तरी उन्हाची उतरती वेळ सुरू झाली होती. दर्शनासाठी येणाऱ्यांना उन्हाचा फारसा त्रास जाणवत नव्हता. रात्री दहा वाजेपर्यंत येणाऱ्यांची गर्दी जवळजवळ ओसरली. पण शास्त्री यांचा मृत्यू झाला ते दिवस कडाक्याच्या थंडीचे होते. शास्त्रींचे पार्थिव शरीर अंत्यदर्शनासाठी संध्याकाळी सहा वाजता ठेवले होते. हाडास कापरे भरावे अशा थंडीतदेखील सकाळपर्यंत त्यांच्या दर्शनासाठी सारखी रीघ होती. पत्रकार या नात्याने घरातील सर्व मंडळींना घेऊन दर्शन घ्यावे अशी माझी भावना होती. रात्री १० च्या सुमारास गेलो. खूप मोठी रांग लागली होती. एक तास रांगेत उभे राहून आणखी तास-दीड तास तरी आपला नंबर लागण्याची शक्यता नाही असे वाटल्यामुळे घरी गेलो आणि पुन्हा पहाटे चार वाजता आलो. रांग कमी झाली नव्हती! कडाक्याच्या थंडीत कुडकुडत असले तरी खेड्यापाड्यातील लोक आपल्या घरचेच कुणी गेले या भावनेने दर्शन घेतल्याशिवाय जाण्याचे नाव घेत नव्हते. जवळजवळ पावणेसहाच्या सुमारास आम्ही दर्शन घेऊ शकलो. असे ते लोकप्रिय होते. पण श्रीमती गांधी यांचे खासगी कामातील मदतनीस श्री. यशपाल कपूर यांना मी एकदा असे बोलताना ऐकले की, “पंधरा दिवसात आम्ही शास्त्रींना विसरायला लावू.” देशाची मान जगात ताठ उभी करणाऱ्या शास्त्रींना विसरावयास लावण्याची कल्पना मला कशीशीच वाटली. मी ही गोष्ट यशवंतराव चव्हाणांजवळ बोललो. ते काही म्हणाले नाहीत, पण त्यांच्या पाणावलेल्या डोळ्यांवरून मात्र असे वाटले की, होणारा हा प्रचार त्यांनाही आवडला नव्हता.

श्री. यशवंतराव चव्हाण संरक्षणमंत्री म्हणून दिल्लीस आल्यावर त्यांच्या जागी महाराष्ट्राच्या मुख्यमंत्रीपदावर श्री. मा. सां. कन्नमवार आले होते. संयुक्त महाराष्ट्राच्या प्रश्नावर मी त्यांचा नेहमीच विरोध केला. पण त्यामुळे माझ्यावरच्या त्यांच्या स्नेहात अंतर पडले नाही. संयुक्त महाराष्ट्र झाल्यानंतर मी माझ्या टीकेचा उल्लेख करताच ते एकदम म्हणाले, “ती लक्षात ठेवण्याचे कारणच काय? तुझ्या त्या विरोधात माझ्या-विषयीचा वैयक्तिक आकस नव्हता. संयुक्त महाराष्ट्राविषयी प्रेम होते.” त्यांना लोक अत्यंत गवाळे आणि खेडवळ समजत असत. त्यांना मुख्यमंत्री करण्यात चूक झाली असाही काहींचा समज आहे. पण वेप असावा वावळा, अंगी असाव्या नाना कळा

या वृत्तीचे ते होते. समाजवादी पुढारी श्री. राजनारायण हे त्या काळात कामगार पुढारी म्हणूनच प्रामुख्याने प्रसिद्ध होते. त्यांनी कामगारांच्या काही मागण्यांच्या संदर्भात “मुंबई बंद” चा घाट घातला होता. आपले कामगार नेतृत्व यशस्वी करण्यासाठी मुंबईस जाण्यापूर्वी ते यशवंतराव चव्हाणांना भेटले. त्यांच्याकरवी श्री. कन्नमवार यांच्यावर दडपण आणण्याची त्यांची इच्छा असावी. सर्वांशीच जुळवून घेण्याचा श्री. चव्हाण यांचा स्वभाव असल्यामुळे श्री. राजनारायण यांच्या सांगण्यावरून त्यांनी कन्नमवारांना फोन केला. फोन कशासाठी आहे याची कल्पना कन्नमवार यांस सुरुवातीची. चारदोन वाक्ये ऐकताच आली. त्यांनी “फोन खराब असल्यामुळे, ऐकू येत नाही” हे दर्शविण्यासाठी एकदोनदा “अँ, अँ” केले आणि नंतर म्हणाले, “साहेब, फोनवर नीट ऐकू येत नाही. तुम्हास जे सांगावयाचे असेल ते लिहून कळवा.” श्री. कन्नमवार यांना खात्री होती की, असल्या गोष्टी यशवंतराव लिहून कळविणार नाहीत.

पुढे श्री. राजनारायण मुंबईला गेले व कन्नमवार यांना भेटले. कामगारांच्या मागण्यांविषयी सुरुवातीचे काही बोलणे झाल्यानंतर राजनारायण म्हणाले, “मी कोण आहे हे तुम्हाला माहीत आहे का?” श्री. कन्नमवार नम्रपणे म्हणाले, “हो, माहीत आहे. आपले नाव राजनारायण आहे आणि आपण कामगारांचे पुढारी आहात.” यावर राजनारायण हे थोडा आवाज चढवून म्हणाले, “हे पाहा, माझे जर ऐकले नाही तर मी मुंबई पेटवून देईन.” (मै बंबई को आग लगा दूंगा.) हे ऐकताच कन्नमवार यांनीही आवाज चढवून चार अस्सल वैदर्भी शिव्या हासडल्या आणि म्हणाले, “नीघ येथून.” धक्के मारून त्यांना बाहेर काढण्यासाठी त्यांनी शिपायासही हाक मारली. श्री. राजनारायण यांना हे अगदी अनपेक्षित होते. त्यांना कापरे भरले. श्री. कन्नमवार यांच्या या रौद्रावताराचा एक परिणाम निश्चित झाला. त्या वेळी मुंबई बंद होऊ शकली नाही. ही हकीकत कन्नमवार यांनी स्वतःच त्यांच्या मृत्यूच्या पूर्वी आठ दिवस अगोदर मी मुंबईस गेलो असताना सांगितली होती.

महाराष्ट्राच्या राजकारणाच्या दृष्टीने चव्हाण आणि श्री. वसंतराव नाईक ही जोडी बराच काळ गाजली. श्री. कन्नमवार यांच्यानंतर वसंतराव नाईक यांना मुख्यमंत्री करण्याचा निर्णय यशवंतराव चव्हाण यांनीच घेतला होता. महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्रीपद मराठा समाजाच्याच हाती असले पाहिजे ही भावना त्या काळीही होती आणि मुख्यमंत्रीपदासाठी बाळासाहेब देसाई हे उमेदवार होते. त्यांना मुख्यमंत्री न केल्यामुळे त्यांचा श्री. चव्हाण यांच्याबद्दलचा राग बराच काळ कायम राहिला. श्री. यशवंतराव चव्हाण यांच्या स्वभावात निर्णायक अशी बाजू घेण्याचे फारसे नाही. पण त्यांनी त्या वेळी मात्र निर्णायक भूमिका घेतली होती. विधानसभेतील बहुमत बाळासाहेब देसाई यांच्या बाजूचे असले तरी वसंतराव नाईक यांना मुख्यमंत्री करण्याचे मी ठरविले आहे असे ते आम्हा दिल्लीतील मराठी पत्रकारांजवळ बोलल्याचे मला आठवते.

श्री. यशवंतराव यांनी बाळासाहेब देसाई यांच्याऐवजी वसंतराव नाईक यांना मुख्यमंत्री केले हे ऐकून महाराष्ट्राच्या दृष्टीने बरेच झाले असे मला आजही वाटते. श्री. बाळासाहेब देसाई यांची प्रतिमा अरेरावीपणाची, लोकांच्या मनात दहशत निर्माण करणारी होती. श्री. नाईक यांचा स्वभाव वागण्यात अत्यंत गोड होता. श्री. बाळासाहेब देसाई यांच्याविषयी सर्वसामान्यांच्या मनात कोणती भावना होती याचा एक अनुभव मलाही आला. त्या काळी ते महाराष्ट्राचे गृहमंत्री होते. माझे आणि त्यांचे संबंध चांगले होते. “समाचार भारती” या वृत्तसंस्थेच्या प्रारंभिक कार्याच्या निमित्ताने मी निरनिराळ्या राज्य सरकारातील मंत्र्यांशी संपर्क वाढवीत होतो. एकदा मुंबईस गेलो असताना श्री. देसाईंना भेटण्यासाठी त्यांच्या बंगल्यावर गेलो. वेळ रात्रीची होती. मी निघालो तेव्हा देसाई यांनी विचारले, “कसे जाणार?” “बाहेर पडताच मिळेल ती टॅक्सी घेऊन जाईन.” असे मी उत्तर दिले. बाळासाहेब म्हणाले, “थांबा. मी टॅक्सी मागवून देतो.” शिपायाने आणलेल्या टॅक्सीने मी उतरलेल्या जागी, माधवाश्रमात, आलो. त्याच रात्री मल रेल्वेने दिल्लीस परतायचे होते. “मी वरून सामान आणतो, तोवर थांब. मला स्टेशनवर जायचे आहे.” असे मी टॅक्सीवाल्यास म्हणालो. पण परत येऊन पाहतो, तो टॅक्सी नाही! श्री. देसाई यांच्या बंगल्यावरून माधवाश्रमापर्यंत येण्याचे भाडे न घेताच टॅक्सीवाला निघून गेला होता. मला आश्चर्य वाटले. मुंबईतील एका पत्रकार मित्राला ही हकीकत सांगितल्यानंतर तो म्हणाला, “यात आश्चर्य काहीच नाही. तो पळून गेला नसता तरच आश्चर्य होते.” श्री. देसाई यांच्याकडे गेलेल्या टॅक्सीला भाडेच मिळत नाही. माधवाश्रमापर्यंतचे आपले भाडे बुडाले तेवढे पुरे झाले, स्टेशनपर्यंत जाण्याचे भाडे आणखी बुडित नको, असा व्यावहारिक विचार टॅक्सीवाल्याने केला असेल.

मुंबईतील जनसामान्यांवर बाळासाहेब देसाई यांची किती दहशत होती याचे हे एक उदाहरण झाले. पण हे वगळल्यास श्री. देसाई यांचा स्वभाव अतिशय उमदा होता. माझे एक पत्रकार मित्र अतिशय अडचणीत सापडले होते. त्यांची नोकरी सुटली होती आणि प्रयत्न करूनही दुसरी मिळणे फार अवघड झाले होते. ते मुंबईतील एका मराठी पत्रासाठी प्रयत्न करीत होते. त्यांची परिस्थिती बघता त्यांचे काम व्हावे अशी माझीही इच्छा होती. मुंबईतील सदर पत्राचे मालक आणि बाळासाहेब देसाई यांचे चांगले संबंध होते. श्री. देसाई यांनी शब्द टाकल्यास माझ्या त्या पत्रकार मित्राचे काम होऊ शकेल असे यशवंतराव चव्हाण यांचे खासगी चिटणीस श्री. डोंगरे यांनी मला सांगितले. त्यांनीच सुचविले, “दिल्लीत त्यांना फारसे कुणी बोलावीत नाही, तरी तुम्ही त्यांना लहानशी का असेना, एक पार्टी द्या. मुख्यमंत्रीपद न मिळणे आणि दिल्लीत फारशी वास्तपुस्त न होणे यामुळे ते अलीकडे बरेच असमाधानी असतात. तुम्ही त्यांना बोलाविल्यास त्यांचे ते असमाधानही जाईल आणि तुमच्या मित्राचे कामदेखील सहजगत्या होईल.”

मला यात काही अडचण नव्हती. ते दिल्लीस येताच मी त्यांना जेवणासाठी घरी येण्याचे आमंत्रण दिले. ते त्यांनी आनंदाने स्वीकारले. तोपर्यंत ते यशवंतराव यांच्या घरीत उतरत असत. जेवण अगदी घरगुती होऊ नये म्हणून मी आपल्या काही पत्रकार मित्रांनाही बोलावले. त्यात नवभारत टाइम्सचे त्या वेळचे संपादक श्री. अक्षयकुमार जैन हेही होते. सर्व कार्यक्रम व्यवस्थित पार पडला. बोलताबोलता मी आपल्या मित्राच्या कामाचा सहजगत्या उल्लेख केला. त्या वेळी ते काही बोलले नाहीत, पण परत पोचविण्यासाठी ज्या पत्रकार मित्रास मी त्यांच्याबरोबर गाडीतून पाठविले त्याला ते म्हणाले, “इंदूरकर एक अतिशय चांगले गृहस्थ आहेत. ते सांगातील ते काम मला करायलाच हवे. त्यांचे आणखी काही काम असल्यास निःसंकोचपणे मला सांगावयास सांगा. मी आनंदाने करीन.” श्री. देसाई यांनी माझ्या पत्रकार मित्राचे काम केले हे सांगावयास नको.

श्री. यशवंतराव चव्हाणांनी त्यांना महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री होऊ दिले नाही हे शल्य त्यांना सतत बोचत होते. अनेकांजवळ ते बोलूनही दाखवीत. बराच काळ त्यांनी यशवंतरावांचा आसरा सोडला नव्हता. पण पुढे ते निराश झाले. श्री. यशवंतराव चव्हाण यांच्या मदतीने आपण कधीच मुख्यमंत्री होऊ शकणार नाही याची त्यांना खात्री पटली आणि मग त्यांनी श्रीमती इंदिरा गांधींशी स्वतंत्र संधान बांधण्यास सुरुवात केली. त्यांचे दिल्लीतील मुक्कामाचे स्थान बदलले. ते पंचतारांकित हॉटेलात उतरू लागले. एकदा ते अशोक हॉटेलमध्ये उतरले असता आम्हा काही पत्रकारांना ती बातमी लागली. हॉटेलमध्ये फोन केला आणि तो बाळासाहेब देसाई यांनी स्वतःच उचलला. आम्हा पत्रकारांना त्यांना टाळावयाचे त्यांच्या मनात असावे. आमच्यापैकी ज्या पत्रकाराने फोन केला होता त्याने विचारले, “बाळासाहेब आहेत का?” उत्तर मिळाले, “नाहीत. आणि ते केव्हा येतील हेही माहीत नाही.” फोन करणाऱ्या पत्रकारांना आवाज श्री. देसाई यांचाच वाटला. पण खात्री करून घ्यावी म्हणून त्याने विचारले, “आपण कोण?” फोनवर उत्तर मिळाले, “मी अशोक हॉटेलचा बेअर बोलतोय.” पत्रकाराला विनोद सुचला. त्याने विचारले, “अशोक हॉटेलचे बेअर मराठी कधीपासून बोलू लागले?” उत्तर मिळाले नाही. फक्त फोन जोरात खाली ठेवण्याचा आवाज आला!

✂

८.

काँग्रेस जळाली

श्रीमती इंदिरा गांधी या १९६६ साली पंतप्रधान झाल्या, त्या वेळी त्या राज्यसभेच्या सभासद होत्या. श्री. मोरारजी देसाई उप-पंतप्रधान व अर्थमंत्री झाले होते, पण गृहखाते पूर्वीप्रमाणे गुलझारीलाल नंदा यांच्याच ताब्यात होते. लालबहादुर शास्त्री यांच्या कारकीर्दीत ते हंगामी पंतप्रधान होते हे निमित्त पुढे करून श्री. देसाई यांच्यापुढे ज्येष्ठतेचा प्रश्न मांडण्यात आला होता. तेच नंदा श्रीमती गांधी यांच्या मंत्रीमंडळात गृहमंत्री असूनही ज्येष्ठतेच्या दृष्टीने तिसरे झाले होते. श्री. नंदा हे वृत्तीने कडवे कम्युनिस्टविरोधी आणि भारत सेवक समाज आणि साधु समाज या दोन चळवळींचे पुरस्कर्ते होते. अनेक काँग्रेस खासदार त्यांना भेपक म्हणत आणि त्यांच्यावर प्रतिगामीपणाचा शिक्काही लावला जात असे. चीन आणि रशियाचे बिनसल्यामुळे भारतीय कम्युनिस्ट संघटनेत दुही पडली होती, पण त्या दुहीची जेवढी दखल देशातील गृहमंत्र्याने घेऊन फायदा उचलावयास हवा होता तो घेण्याचे नंदा यांना सुचले नाही असे म्हणावे लागेल. त्यांच्या कारकीर्दीत देशविघातक कम्युनिस्ट कारवाया जाहीर करणारे एक श्वेतपत्र निघाले. त्यात भरीव अशी भरपूर माहिती असेल असा आम्हा पत्रकारांचा समज होता. पण प्रत्यक्ष पत्रक पाहिल्यानंतर मात्र निराशाच पदरी आली. त्यात कुठल्याही देश-विघातक कारवायांबाबत कम्युनिस्टांवर नेमका

ठपका ठेवता येईल अशी काहीही माहिती नव्हती. माझा तरी असा समज आहे की, हे पत्रक काढल्याने कम्युनिस्टांची राजकीय परिस्थिती बिघडण्याऐवजी ती अधिक मजबूत झाली.

पण गृहमंत्री नंदा आपल्यावर दात ठेवून आहेत ही गोष्ट कम्युनिस्ट विसरू शकले नव्हते. ते गृहमंत्री असताना संसदेपुढे झालेले साधु समाजाचे एक निदर्शन गाजले. निदर्शनासाठी खूप मोठ्या प्रमाणावर साधु आले होते. निदर्शनास कुठे तरी हिंसक वळण लागले आणि संसदेच्या जवळच्या परिसरात असलेल्या अनेक वस्तूंची, प्रामुख्याने मोटारगाड्यांची, नासधूस झाली. अनेक मोटारगाड्या जाळण्यात आल्या. काँग्रेसचे अध्यक्ष श्री. कामराज यांच्या घरावरही मोर्चा गेला होता. त्यांचा खासगी रक्षक श्री. निरंजन याने आपल्या पिस्तुलाचा वापर केल्यामुळेच कामराज बचावले असा समज होता.

पण मला एक गूढ उकलू शकले नव्हते. जमलेले साधु माथी भडकल्यास गुंडगिरी करणार नाहीत असे मला कधीच वाटले नाही, पण त्या प्रसंगी झालेल्या हिंसक कारवायांचे निश्चित असे एक स्वरूप होते—ज्या मोटारी जाळल्या त्यांच्या संदर्भात वापरण्यात आलेली पद्धत बहुधा एकच होती. मोटारीचे बॅनेट उघडून कॉब्युरेटरमध्ये असलेल्या पेट्रोलचा वापर करून त्या पेटविण्यात आल्या होत्या. मोटारीस कुलूप असताना बॅनेट उघडून गाडी पेटविण्याची ही कला सामान्य साधु म्हणून वावराण्यास जमणारी नाही. त्याला थोडेफार तांत्रिक ज्ञान हवे. शक्यता एकच वाटते : या साधूत अशा प्रकारच्या घातपाती कारवायांचे ज्ञान असलेले लोक प्रयत्नपूर्वक शिरले असावेत. श्री. नंदा आणि कम्युनिस्टांचे वैर लक्षात घेता कम्युनिस्ट कार्यकर्त्यांकडून असा काही प्रयत्न झाला की काय अशी शंका मनात आली होती. आजही त्याबाबत निश्चितपणे काही सांगता येणार नाही. पण ही घटना नंदा यांचे गृहमंत्रीपद जाण्यास खात्रीने कारणीभूत झाली असे मात्र म्हणता येईल.

१९६६ मध्ये श्रीमती इंदिरा गांधी पंतप्रधान झाल्यानंतर १९६७ मध्ये सार्वत्रिक निवडणुका होईपर्यंतचा काळ राजकीयदृष्ट्या फारसा लक्षात राहण्यासारखा नाही. श्रीमती गांधी सभागृहात येत, पण फारशा कधी बोलत नसत. त्यांच्यावर टीकास्त्राचा सतत वर्षाव करणारे समाजवादी पुढारी डॉ. राममनोहर लोहिया त्यांना “गुंगी गुडिया” म्हणत. श्रीमती गांधी त्यांचे उत्तरही देत नसत. त्यांना सभागृहात नीट बोलता तर येत नव्हतेच, पण अधिकाऱ्यांनी लिहून दिलेले वाचणेही अवघड जात असे. त्या बोलताना फार अडखळत. या संदर्भातच डॉ. लोहिया यांची थोडीशी चर्चा करणे आवश्यक वाटते. देशातील गोरगरीबांची दुःखे संसदेच्या वेशीवर मांडण्याची सर्व जबाबदारी आपलीच आहे अशी भूमिका पहिल्या निवडणुकीपासून कम्युनिस्ट खासदारांनी घेतली होती. पण देशाच्या दारिद्र्याचे चित्र संसदेच्या व्यासपीठावर प्रथम यशस्वीपणे मांडले ते डॉ. लोहिया यांनीच. त्यांनी सरकारी आकड्यांचाच

आधार घेऊन देशातील जनसामान्यांचे उत्पन्न रोजी पाच आण्यांपेक्षाही कमी आहे हे पटविले. त्यांचे ते लोकसभेत गाजलेले भाषण मी आजतागायत विसरू शकलेले नाही.

डॉ. लोहिया हिंदी आणि इंग्रजीत उत्कृष्ट बोलत. पण त्यांची चारदोन भाषणे सोडली तर ते माझ्या पत्रकार मनाची फारशी पकड घेऊ शकले नाहीत. त्यांच्या विद्वत्तेविषयी आणि त्यांच्या मनात असलेल्या जनसामान्यांबाबतच्या तळमळीविषयी माझ्या मनात आजही संशय नाही. पण त्यांची अनेक भाषणे ऐकल्यावर माझ्या मनावर त्याचा एक ठसा उमटला. कारणे काहीही असोत, नेहरू आणि नेहरू कुटुंबाविषयी त्यांच्या मनात कमालीचा कडवटपणा होता. त्यामुळे त्यांचा विवेक अनेकदा बाजूला सरे. त्यांच्यातील हा कडवटपणा नंतर श्री. मधू लिमये आणि श्री. राजनारायण वगैरे मंडळीतही मला आढळला.

१९६७ सालच्या सार्वत्रिक निवडणुकी काँग्रेस पक्षाने पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली लढविल्या. १९६५ साली पाकिस्तानशी झालेल्या युद्धात मिळालेल्या विजयाची शिंदोरी सत्तारूढ पक्ष काँग्रेसजवळ होती. पण त्या वेळी पक्षाचे नेतृत्व ज्या लालबहादूर शास्त्री यांच्या हाती होते ते ह्यात नसल्याने व नव्या नेत्या श्रीमती इंदिरा गांधी शास्त्रीजींच्या परंपरेपासून निराळ्या आहेत याची बहुधा जनसामान्यांस जाणीव झाली असल्यामुळे या निवडणुकीत काँग्रेसला अपेक्षित यश मिळाले नाही. केंद्रात काँग्रेसचे सरकार कायम झाले, पण पूर्वीचे प्रचंड बहुमत बऱ्याच प्रमाणात रोडावले. केरळ, तामिळनाडू आणि पश्चिम बंगालमध्ये काँग्रेसची सरकारेही कायम राहू शकली नाहीत. पण ज्या हिंदी भागाची पकड देशाच्या राजकारणावर स्वातंत्र्याच्या सुरुवातीपासून होती तिला काँग्रेस आमदारांची संख्या कमी होऊनही फारसा धक्का लागला नव्हता. उत्तर प्रदेश, बिहार, राजस्थान आणि मध्य प्रदेश या चारी राज्यात सुरुवातीस तरी काँग्रेसचीच सरकारे स्थापन झाली.

१९६५ साली झालेल्या भारत-पाक युद्धातील विजयाच्या पार्श्वभूमीवर १९६७ साली काँग्रेस पक्षाची जी पीछेहाट झाली तिचा अन्वयार्थ काही लोक आणखी एका निराळ्या प्रकारे लावतात. भारतीय जनमानस सामान्यतः व्यक्तिपूजक आहे. पं. जवाहरलाल नेहरू यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर काँग्रेस पक्षाने लागोपाठ तीन सार्वत्रिक निवडणुका जिंकल्या. १९६२ साली झालेल्या चिनी आक्रमणाने ते व्यक्तिमत्त्व डागाळले. १९६७ ची निवडणूक जर पं. नेहरूंच्या नेतृत्वाखाली झाली असती तरी काँग्रेसला पूर्वीसारखा जनतेचा साद मिळाला असता का याविषयी संशयच आहे. मधल्या काळात १९६५ च्या युद्धामुळे ज्यांचे व्यक्तिमत्त्व उभारले ते लालबहादूर शास्त्री हेदेखील दुर्दैवाने ह्यात राहू शकले नाहीत. नव्या पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची छाप तोपर्यंत जनमानसावर पडली नव्हती. ती पाडण्यासाठी

श्रीमती गांधी यांनी पुढे काय केले आणि त्याचे देशाच्या राजकारणावर काय परिणाम झाले हाच तर पुढील राजकीय इतिहास आहे.

व्यक्तिमत्त्वातील संघर्ष हा राजकारणातील एक अनिवार्य भाग असतो. तो तेवढ्या-पुरताच मर्यादित राहिला तर फारशी हरकत नसते. पण त्यास तात्त्विक मुलामा देण्याचा प्रयत्न झाल्यास त्याचे परिणाम देशासही भोगावे लागतात. स्वातंत्र्यानंतर काँग्रेस विसर्जित करून आपल्या ध्येयधोरणांनुसार राजकीय पक्ष निर्माण करण्याचा सल्ला महात्मा गांधींनी दिला होता. पण स्वातंत्र्य मिळविण्याचे हत्यार म्हणून काँग्रेस संघटना नावारूपास आली असल्यामुळे सत्तेचा उपभोग घेण्याच्या काळात काँग्रेसच्या नावाचे भांडवल सोडण्यास काँग्रेस पुढारी तयार नव्हते. हाती असलेली सत्ता सोडण्यास सहसा कुणीही तयार नसते. या दृष्टीने या प्रवृत्तीवर फारसा आक्षेप घेता येणार नाही. पण काँग्रेस संघटना हीही सत्तेचे केंद्रस्थान राहू शकली नाही. संघटना मोठी की संसदीय पक्ष मोठा हा वाद सुरुवातीस बरेच दिवस होत असे. पं. नेहरू संसदीय पक्षाचे पुढारी असल्यामुळे संसदीय पक्षावर संघटनेचे नियंत्रण असू शकत नाही अशी काहीशी त्यांची भूमिका होती. १९५० साली झालेल्या नाशिक काँग्रेसनंतर काँग्रेस अध्यक्ष टंडन आणि नेहरू यांच्या वादाची परिणती श्री. टंडन यांच्या राजीनाम्यात झाली. यानंतर काँग्रेसचे जे अध्यक्ष झाले ते सर्वही पं. नेहरूंच्या हाती खेळणारी बाहुलीच ठरत गेले. पण निदान संसदीय पक्षास किंमत आहे हा लोकशाही विचाराशी जुळणारा विचार कायम होता. नेहरूंच्या मृत्यूनंतर लालबहादुर शास्त्री हे पंतप्रधान होत असताना संसदीय पक्षाचे बहुमत खरोखरीच अजमावले गेले का याविषयी मी संशय व्यक्त केला होता. पण निदान त्या वेळी संसदीय पक्षातील बहुमत लालबहादुर शास्त्री यांच्या बाजूने आहे असे काँग्रेसचे अध्यक्ष कामराज हे पत्रकार परिषदेत म्हणाले तरी होते. पण श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या निवडणुकीच्या वेळी आपला पाठिंबा त्यांच्या मागे उभा करीत असताना अत्यंत सावधपणे बोलणारे श्री. कामराज हेही काँग्रेस पक्षाच्या एका खासदारास स्पष्टपणे म्हणाले, “तुम्हास काय वाटते? तुम्ही पक्षाचा पुढारी ठरविणार? संसदीय पक्षाचा पुढारीदेखील काँग्रेस राज्यातील मुख्यमंत्रीच ठरवतील.” श्रीमती गांधी यांची ज्या वेळी निवड झाली त्या वेळी सर्व काँग्रेस राज्यातील मुख्यमंत्री दिल्लीस ठिय्या देऊन होते. खासदारांचे राजकीय भवितव्य त्या काळी मुख्यमंत्र्यांच्या हाती असल्यामुळे मुख्यमंत्री म्हणतील त्याच्यासाठी हात उचलणे हे खासदारांना भागच होते. याप्रमाणे अगोदर पक्षाची सत्ता कमी झाली आणि संसदीय पक्षाची वाढली. पुढे संसदीय पक्षाची सत्ता मुख्यमंत्र्यांच्या हाती गेली. पण ती तिथेही कायम राहू शकली नाही. मुख्यमंत्र्यांचे राजकीय भवितव्य पंतप्रधानांवर अवलंबून राहू लागले. पंतप्रधानांच्या इच्छेप्रमाणे मुख्यमंत्री बदलण्याचे युग सुरू झाले. संघटनेची सत्ता संसदीय पक्षात, नंतर ती मुख्यमंत्र्यांच्या हातात गेली, आणि शेवटी पंतप्रधान या एका व्यक्तीत सीमित झाली. हा काँग्रेस पक्षातील सत्तेच्य

केंद्रीकरणाचा इतिहास आहे.

श्री. यशवंतराव चव्हाण मध्यवर्ती मंत्रीमंडळात आले ते संरक्षणमंत्री म्हणून. त्यांची सुरुवातीची काही वर्षे अत्यंत चांगली गेली. दैवच यांच्या बाजूने उभे होते असे म्हणावे लागेल. संरक्षणमंत्री होण्यासाठी म्हणून त्यांनी ज्या दिवशी दिल्लीत पाऊल ठेवले त्या दिवशी नेफा भागातून चिनी लष्कराने परतीची एकतर्फी घोषणा केली. हा त्यांचा पायगुण समजला गेला. ते संरक्षणमंत्री असतानाच जे भारत-पाक युद्ध झाले त्यात मिळालेल्या विजयाचे ते एक प्रमुख मानकरी होते. १९६७ साली श्रीमती इंदिरा गांधींनी जे मंत्रीमंडळ बनविले त्यात चव्हाणांना गृहमंत्री करण्यात आले. हे त्यांच्या संसदीय कर्तृत्वास आव्हानच होते. संरक्षणमंत्री म्हणून त्यांना जे यश मिळाले त्यात त्यांच्या कर्तृत्वाचा वाटा किती होता याविषयी कदाचित् मतभेद असू शकेल. त्या युद्धाच्या वेळी जो कणखरपणा पंतप्रधान लालबहादुर शास्त्री यांच्यात दिसला तसा तो चव्हाण यांच्यात नव्हता अशी कुणकुण त्या काळी पसरली होती. तीत सत्यांश असेलच असे नाही. युद्धानंतर मी त्यांची एक मुलाखत घेतली होती. संरक्षण-खात्यातील त्यांच्या ज्या खोलीत माझी ही मुलाखत झाली त्याच खोलीत सरसेनापती जनरल चौधरी यांच्याशी विचारविनिमय करून युद्धासंबंधी अनेक महत्त्वाचे निर्णयही घेण्यात आले असल्याचे चव्हाण यांनीच मला सांगितले. त्याच संदर्भात ते असेही म्हणाले असल्याचे मला आठवते की, यातून तिसरे महायुद्ध तर उद्भवणार नाही ना असाही एक संशय मनात अधूनमधून डोकावत असे. हे उद्गार त्यांच्या त्या वेळच्या द्विधा मनःस्थितीचे द्योतक होते का याविषयी काही म्हणणे अवघड आहे.

पण गृहमंत्री म्हणून यशवंतराव चव्हाण यांची कारकीर्द खूपच गाजली. संसदेत, विशेषतः लोकसभेत काँग्रेस पक्षाचे बहुमत कमी झाले होते. विरोधी पक्षात एकाहून एक असे प्रभावी वक्ते होते. अनेक अवघड प्रश्न निर्माण होत होते. श्री. चव्हाण यांनी गृहमंत्री या नात्याने बहुतेक सर्व प्रश्न अतिशय चांगले हाताळले. विरोधी पक्षातही त्यांच्याविषयी एक प्रकारचा आदर निर्माण झाला होता. ते गृहमंत्री असताना त्यांची भूमिका मला न आवडल्याची एकदोनच उदाहरणे आठवतात. पश्चिम बंगालमध्ये मार्क्सवादी सरकार होते. मार्क्सवादी आपल्या विरोधकांना निपटून काढण्याच्या प्रयत्नात आहेत असा समज होता. पश्चिम बंगालमध्ये होणाऱ्या हिंसाचाराच्या घटनादेखील वृत्तपत्रात भरपूर येत असत. एका काँग्रेस खासदारास मार्क्सवादी कार्यकर्त्यांनी बरीच मारहाण केल्याचा प्रश्न संसदेत गाजला. या वेळी गृहमंत्री या नात्याने श्री. चव्हाण यांच्या भाषणात जो त्वेष आणि चीड व्यक्त झाली ती आजही माझ्या लक्षात आहे. पण बहुधा त्याच आठवड्यात पश्चिम बंगालमध्येच मार्क्सवादी म्हणविणाऱ्या लोकांच्या द्वारे राष्ट्रध्वजाच्या अपमानाचीही घटना संसदेपुढे आली. पण त्या वेळी मात्र ती चीड आणि त्वेष यशवंतरावांच्या उद्गारात मला आढळला नाही. मला वाटते की, पक्षातीलच नव्हे तर कुठल्याही व्यक्तीवर होणाऱ्या अत्याचारांची

गंभीर दखल गृहमंत्र्यांनी व्यायलाच हवी, पण त्याहीपेक्षा राष्ट्रध्वजाचा अपमान ही गृहमंत्र्यांच्या दृष्टीने अधिक गंभीर बाब असावयास हवी होती.

श्री. यशवंतराव चव्हाण खासगी व्यवहारात सर्वांशीच अतिशय गोडपणाने वागत. त्यामुळे त्यांची कुणावरही प्रारंभिक छाप अतिशय चांगली पडे. एखाद्या कामासाठी कुणी त्यांच्याकडे गेले म्हणजे ते त्यांना सह्य नाही म्हणत नसत. पण अनुभव मात्र पुढे असा येई की, एखाद्याचे हो म्हटलेले काम झालेच पाहिजे अशी त्यांची भूमिका कधीच नसे. त्यांच्या या वृत्तीमुळे त्यांच्याकडे जा-ये करणारी अनेक महाराष्ट्रीय मंडळी त्यांना “गोडबोले” म्हणत. कदाचित् राजकीय पुढारी या दृष्टीने त्यांना आपला असा स्वभाव घडवावाही लागला असेल. आज मला त्यांच्या असल्या स्वभावाविषयी काही वाटत नाही. पण प्रारंभीच्या काळात मात्र मला एक घटना खटकली होती.

श्री. यशवंतरावांशी माझे पत्रकार या नात्यानेच नव्हे तर सामाजिक क्षेत्रातील कामामुळेही अतिशय चांगले संबंध होते आणि ते पुढे कायमही राहिले. लालबहादुर शास्त्री पंतप्रधान असतानाची गोष्ट. ते कुठल्या तरी परदेशी दौऱ्यावर जाणार होते. पंतप्रधानांबरोबर काही पत्रकारांना नेण्याची पद्धत त्या वेळीही होती. आपली विचारसरणी आणि चांगुलपणाचा ठसा वृत्तपत्रांच्या माध्यमातून भारतीय जनमानसावर उमटविण्याच्या हेतूने असो, अगर आपल्या विचारांची लॉबी तयार करण्याच्या दृष्टीने असो, अनेक राष्ट्रे, प्रामुख्याने रशिया आणि अमेरिका, भारतीय पत्रकारांना आपल्या देशाचे दर्शन घडवीत होती. अशा दौऱ्यात त्यांची चांगली बडदास्त राखण्यात येई. पत्रकार या नात्याने मी सर्व भारत हिंडलो, पण परदेशी जाण्याची संधी मात्र मला कधीच मिळाली नाही. याची अनेक कारणे असू शकतील. कदाचित् माझ्यातच काही तरी उणीव असेल. मी परदेशी जाऊ शकलो नाही याची आज मला खंत नाही. पण त्या काळात परदेशी जाण्याची माझी इच्छाही नव्हती असे म्हणणे अप्रामाणिकपणाच ठरेल.

पं. नेहरूंच्या काळात भारतीय भाषातील पत्रकारांना परदेशी जाण्याची संधी फार कमी मिळे. लालबहादुर शास्त्रींच्या काळात परिस्थिती थोडी बदलली. त्यामुळे त्यांच्याबरोबर जाण्याची संधी मला मिळावी अशी मझी इच्छा होती. शास्त्रीजींशी माझेही संबंध चांगले होते. पण श्री. यशवंतराव चव्हाण हे जर पंतप्रधानांशी बोलले तर माझे काम खात्रीने होईल असे मला वाटले. मी श्री. चव्हाण यांना आपली इच्छा सांगितली आणि मी शास्त्रीजींशी बोलतो असे ते मला म्हणालेही. बोलणे झाले असेही त्यांनी मला सांगितले. त्यामुळे आपले काम होणार अशी मला खात्री वाटली. पण प्रत्यक्षात मात्र काही घडले नाही. राज्यमंत्री हजरनवीस यांच्याशीही माझे चांगले संबंध होते. श्री. चव्हाण यांनी सांगूनही काम झाले नाही असे मी एकदा बोलता-बोलता त्यांच्याजवळ म्हणालो. निरनिराळ्या कारणांमुळे चव्हाण यांच्याविषयी हजरनवीस यांचे मत अतिशय वाईट होते. श्री. चव्हाण हे बोललेच नसतील असे हजरनवीस

यांचे म्हणणे होते. मला ते पटेना. माझी खात्री करून देण्यासाठी हजरनवीस यांनी माझी गाठ शास्त्रीजींचे मुख्य खासगी सचिव श्री. सी. पी. एन. श्रीवास्तव यांच्याशी घालून दिली. शास्त्रीजींच्या काळातही भाषिक पत्रकारांची सरकारात कदर होत नाही याबद्दल मी तक्रार केली आणि चव्हाण यांनी सांगूनही माझ्याबाबत काही घडले नाही असे मी म्हटले. श्रीवास्तव यांनी मला एकच प्रश्न विचारला, “चव्हाण हे पंतप्रधानांशी खरोखरच बोलले का?” त्यांचा सूर असा होता की, बोलणे झाले असते तर तुमचे काम झालेच असते! मुख्य खासगी सचिवास मंत्रीमंडळातील सहकाऱ्यांशीही झालेले बोलणे सांगणे ही शास्त्रीजींची पद्धत होती. मी काय समजावयाचे ते समजलो. पण याविषयीचा उल्लेखही मी पुढे कधीच चव्हाण यांच्यापुढे केला नाही.

श्री. कामराज यांचा पाठिंबा नसता तर श्रीमती इंदिरा गांधी या पंतप्रधान होऊ शकल्या असल्या का या प्रश्नाचे होकारार्थी उत्तर देणे फार अवघड आहे. आपण पुरोगामी विचारांच्या आहोत असा दावा श्रीमती गांधी यांनी सतत केला आणि कामराज यांच्या पुरोगामी विचारसरणीविषयी कधीच कुणी संशय घेतला नाही. पण श्रीमती गांधी आणि कामराज यांच्यातील एक फरक कुणालाही जाणवे. कामराज यांचे जीवन आणि त्यांची राहाणी सामान्य माणसाला आपल्याजवळची वाटे तर श्रीमती गांधींविषयी जनमानसात प्रचंड आकर्षण होते व त्या कुणी तरी देवीदेवता आहेत असेही अनेकांना खरोखरच वाटे. त्या नेहमीच अंतर ठेवून वागत. कामराज यांचा स्वभाव अगदी उलट होता. त्यामुळे कामराज आणि श्रीमती गांधी यांच्यात मतभेद होण्यास सुरुवात झाली अशा बातम्या ज्या वेळी येऊ लागल्या त्या वेळी साझ्यासारख्या पत्रकारास तरी फारसे आश्चर्य वाटले नाही. पण हे मतभेद म्हणजे फक्त वावड्या आहेत असे सुरुवातीस तरी म्हटले जात असे.

काँग्रेसची सत्ता कायम ठेवण्यापेक्षा विरोधी पक्ष अधिक प्रभावी होऊ नयेत यासाठी विरोधी पक्षातील अनेकांना निरनिराळी आमिषे देऊन काँग्रेस पक्षात ओढण्याचे प्रयत्न नेहरूंच्या काळातही झाले. समाजवादी पद्धतीची समाजरचना हे गोंडस उद्दिष्ट आवडी काँग्रेसने स्वीकारल्यानंतर अनेक तरुण समाजवादी कार्यकर्ते त्यास भुलले आणि आता निराळे समाजवादी म्हणून राहाण्यात अर्थ नाही असे वाटून प्रत्यक्ष असे आमिष मिळाले नसतानाही ते काँग्रेसमध्ये आले. पण सत्तेचे आमिष मिळाल्याने विरोधी पक्षाशी हातमिळवणी करून काँग्रेसजनांनीही पक्षांतर करण्याचा पायंडा १९६७ च्या निवडणुकीनंतरच पाडला. मुख्यमंत्रीपदावर डोळा ठेवून उत्तर प्रदेशात श्री. चरणसिंग हे आपल्या काही सहकाऱ्यांसह बाहेर पडले तर मध्य प्रदेशात जुन्या विंध्य प्रदेशाचे प्रमुख पुढारी कॅप्टन अवधेश प्रतापसिंग यांचे चिरंजीव श्री. गोविंद नारायण सिंग यांनी अनेक सहकाऱ्यांसह नाटकीय पद्धतीने पक्षाबाहेर येऊन त्या वेळचे

मुख्यमंत्री पं. द्वारकाप्रसाद मिश्र यांच्या सरकारला हादरा दिला. या दोन्ही प्रकरणी भारतीय जनसंघाने तात्कालिक राजकीय डावपेच या दृष्टीने पक्षांतरास उत्तेजन दिले ही वस्तुस्थिती कुणासही नाकारता येणार नाही. त्यामुळे भारतीय राजकारणाचे जे चित्र पुढे बदलले आणि “आयाराम-गयाराम” चे जे राजकारण पुढे झाले त्या जबाबदारीतून भारतीय जनसंघासही मोकळे होता येणार नाही.

मध्य प्रदेशचे मुख्यमंत्री पं. द्वारकाप्रसाद मिश्र यांच्याविरुद्ध काँग्रेस पक्षात बंड होऊन विधानसभा तहकूब झाली. लोकसभेच्या व्यासपीठावर हा प्रश्न आला. विरोधी पक्षांची मागणी एकच होती. विरोधात असलेल्यांना सरकार बनविण्याची संधी द्यावी. पं. द्वारकाप्रसाद मिश्र विधानसभा विसर्जित करून निवडणुका घ्याव्यात असा सल्ला राज्यपालास देण्याच्या तयारीत आहेत अशी आवई होती. या विषयावर लोकसभेत झालेल्या सर्व चर्चेचे केंद्र तो सल्ला राज्यपालाने स्वीकारू नये एवढेच होते. गृहमंत्री या नात्याने यशवंतराव चव्हाण यांचे या विषयावर अत्यंत उत्कृष्ट भाषण झाले. त्यांनी लोकसभेत शुद्ध घटनात्मक अशी भूमिका घेतली. पं. द्वारकाप्रसाद मिश्र यांचा विधानसभेच्या व्यासपीठावर पराभव झाला नव्हता. काही बंडखोर बाहेर पडल्यामुळे त्यांचे सरकार पाठीशी बहुमत नसलेले दिसू लागले होते. श्री. चव्हाण यांनी सांगितले की, विधानसभेत पराभव झालेल्या मुख्यमंत्र्यानेदेखील विधानसभा विसर्जनाचा सल्ला दिला तर घटनात्मकदृष्ट्या राज्यपालास तो बंधनकारक आहे. यावर खूप गदारोळ झाला. राज्यपाल विधानसभा विसर्जनाची मुख्यमंत्र्यांची मागणी मान्य करणार आणि श्री. मिश्र यांचे कामचलाऊ सरकार असताना मध्य प्रदेशात मुदतपूर्व निवडणुका होणार असे विरोधी पुढाऱ्यांना वाटू लागल्यामुळे ते काळजीत होते. श्री. चव्हाण यांनी त्या वेळी घेतलेल्या त्या भूमिकेत काहीही गैर नव्हते. लोकशाहीत लोकमताचा कौल हीच अखेरची वाव असते. कोणत्याही कारणामुळे पक्षातील आमदारांनी मुख्यमंत्र्यांची साथ सोडली तर त्याविषयी जनतेचा कौल मागण्यास जाणाऱ्या मुख्यमंत्र्यांना घटनात्मक दृष्टीने नकार कसा देता येईल? विरोधी पुढाऱ्यांची काळजी निव्वळ त्यास तावडतोव सरकार बनविता येणार का एवढीच नव्हती. ज्या पक्षाचे सरकार असताना निवडणुका होतात त्याचा बराच फायदा त्या पक्षास मिळतो असा समज असल्यामुळेच ती होती.

मुख्यमंत्र्यांनी विधानसभा विसर्जनाचा सल्ला दिल्यास तो मान्य करावा लागेल अशी भूमिका गृहमंत्री चव्हाण यांनी सभागृहात घेतली असली तरी काँग्रेसचे अध्यक्ष कामराज यांच्या सल्ल्याने प्रत्यक्षात मात्र विरोधी पक्षास सरकार बनविण्याची संधी देण्याचा विचार ठरला होता. तोपर्यंत श्रीमती गांधी पंतप्रधान जरी असल्या तरी सरकारची धोरणे निव्वळ त्या म्हणतील त्याप्रमाणे ठरत नव्हती. हे प्रकरण चालू असताना एक दिवस मी चव्हाण यांच्याशी त्यांच्या बंगल्यावर बोलत बसलो होतो. तेवढ्यात एक फोन आला. तो केंद्रीय मंत्रीमंडळातील एक मंत्री दिनेशसिंग यांचा होता. त्या काळी दिनेशसिंग

यांची श्रीमती गांधी यांच्याशी फार जवळीक आहे असे बोलले जात असे. फोनवरील चर्चेत मला जे कळले ते असे की, विधानसभा विसर्जनाचा पं. मिश्र यांचा सल्ला श्री. चव्हाण का मान्य करीत नाहीत असे दिनेशसिंग विचारत होते. तो मान्य करावा अशी पंतप्रधानांची इच्छा आहे याची ती अप्रत्यक्ष सूचनाच होती. त्या वेळी चव्हाण मला एवढेच म्हणाले, “पाहा, अशा प्रकारे दडपणे येतात.” श्री. चव्हाण यांचा सदर निर्णय काँग्रेसचे अध्यक्ष कामराज यांच्या सल्ल्याने झाला असल्याने त्यांना तो बदलता येणेही शक्य नव्हते. माझा तरी समज असा आहे की, कामराज आणि श्रीमती इंदिरा गांधी यांचे बिनसावयाला येथूनच सुरुवात झाली असावी.

पं. द्वारकाप्रसाद मिश्र यांच्याविषयी श्रीमती इंदिरा गांधींना विशेष आपुलकी का निर्माण झाली हे सांगणे अवघड आहे. सरदार पटेल यांच्या मृत्यूनंतर पं. नेहरू आणि श्री. टंडन यांचा जो खटका उडाला त्या वेळी श्री. मिश्र हे पं. नेहरूंशी न पटल्यामुळे काँग्रेसच्या बाहेर पडले आणि त्यांनी जनकाँग्रेस नावाने एक संघटना स्थापन केली. या संघटनेमार्फत १९५२ मधील निवडणुकीही त्यांनी मर्यादित प्रमाणात लढविल्या. पण त्यांना यश मुळीच मिळाले नाही. त्यांचा पूर्ण फज्जा उडाला. पं. नेहरूंचा स्वभाव आपल्या विरोधकास कधीही न विसरण्याचा होता. काँग्रेसमध्ये परत येण्याच्या पं. मिश्र यांच्या प्रयत्नास पं. नेहरूंनी बराच काळ दाद दिली नाही. श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या प्रयत्नानेच पं. मिश्र हे काँग्रेसमध्ये परत येऊ शकले. पण पं. मिश्र यांचे महत्त्व वाढले श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या कारकीर्दीतच. १९६९ साली आणि नंतरही बराच काळ श्रीमती गांधी यांची सर्व राजकीय व्यूहरचना पं. द्वारकाप्रसाद मिश्र हेच करतात असा प्रवाद राजधानीत होता. त्यांना श्रीमती इंदिरा गांधी यांचे चाणक्य म्हटले जात असे.

श्रीमती गांधी आणि कामराज यांचे बनत नसल्याच्या बातम्या हळूहळू अधिक पसरू लागल्या. अधूनमधून श्रीमती गांधींच्या तोंडचा कामराजांबद्दलचा उल्लेख त्यांच्याविषयी फारसा आदर उरला नाही हे दर्शवू लागला. श्री. कामराज दुपारी नियमित झोपत. ते झोपून आहेत असे हाताच्या इशान्याने दर्शवून त्यांच्याविषयी तुच्छता दर्शविणारे भाव श्रीमती गांधी यांच्या व्यवहारात व्यक्त होऊ लागले. त्यातूनच कामराज हे बरीच वर्षे काँग्रेसचे अध्यक्ष असल्यामुळे आता काँग्रेसच्या अध्यक्षता बदल व्हावा ही कल्पना जन्मास आली. श्री. कामराज हे नेहरू हयात असताना काँग्रेसचे अध्यक्ष झाले होते. पण संघटनेची रचना त्या वेळी तरी श्रीमती गांधी म्हणतील तो अध्यक्ष होऊ शकेल अशी नव्हती. श्री. कामराज यांच्याच संमतीने अध्यक्ष निवडणे श्रीमती इंदिरा गांधी यांना भाग होते. यातूनच श्री. निजलिंगप्पा यांचे नाव पुढे आले. श्री. निजलिंगप्पा हे त्या वेळी कर्नाटकचे मुख्यमंत्री होते. मुख्यमंत्री म्हणून ते सुखात होते. काँग्रेसचे अध्यक्ष होण्याची त्यांना मुळीच इच्छा नव्हती.

मुख्यमंत्री राहूनही त्यांनी काँग्रेसचे अध्यक्ष व्हावे अशी भूमिका श्रीमती गांधी यांची असल्याच्या बातम्या येऊ लागल्या. श्री. कामराज यांचा निजलिंगप्पा यांच्या नावास विरोध नव्हता. पण काँग्रेसच्या अध्यक्षांने आपला संपूर्ण वेळ संघटनेसाठी दिला पाहिजे अशी त्यांची भूमिका होती. कामराज यांची इच्छा असल्यास मुख्यमंत्रीपदाबरोबरच काँग्रेसचे अध्यक्षपद स्वीकारण्यास निजलिंगप्पा हळूहळू तयार झाले होते. पण मुख्यमंत्रीपद सोडण्यास मात्र ते तयार नव्हते. अखेर एका रात्री निजलिंगप्पा यांचा अक्षरशः राजकीय घेराव झाला आणि दुसऱ्या दिवशी ते काँग्रेसचे अध्यक्ष होणार हे वृत्त प्रसिद्ध झाले. श्री. निजलिंगप्पा यांनी काही काळानंतर मुख्यमंत्रीपद सोडावे असे त्या वेळी ठरले होते.

पण काँग्रेसचा अध्यक्ष बदलल्याने कामराज यांचे संघटनेवरील वर्चस्व कमी होईल ही श्रीमती गांधींची इच्छा फलद्रूप झाली नाही. महत्त्वाचे बहुतेक सर्व निर्णय निजलिंगप्पा कामराज यांच्या सल्ल्यानेच घेत असत. त्या काळात काँग्रेसचे नेतृत्व सिंडिकेटच्या हाती आहे असे म्हटले जात असे. सिंडिकेटमध्ये कामराज, स. का. पाटील, संजीव रेड्डी, निजलिंगप्पा आणि बंगालचे पुढारी अतुल्य घोष यांचा समावेश होता. वृत्तपत्रीय प्रचारानुसार सिंडिकेट हा शब्द प्रतिगामी वृत्तीचा द्योतक बनला. पण यातील कामराज यांची प्रतिमा अतिशय पुरोगामीपणाची होती. श्री. स. का. पाटील आणि अतुल्य घोष यांना प्रतिगामी म्हणता आले असते. श्री. निजलिंगप्पा यांची गणती पुरोगामी पुढाऱ्यात होत नसली तरी त्यांना कुणी प्रतिगामीही म्हणत नसे. श्री. संजीव रेड्डी यांच्याविषयी त्या वेळी कुणी फारसे काही म्हणतच नव्हते. त्या वेळी ते लोकसभेचे अध्यक्ष असल्यामुळे त्यांचा दैनिक राजकारणाशी फारसा संबंध नसे. श्री. चंद्रशेखर, मोहन धारिया, कृष्णकांत वगैरे मंडळींनी पुरोगामित्वाची आघाडी उघडली होती. कालवद्ध कार्यक्रमाची भाषा सुरू होऊन जहाल पावले उचलल्या- शिवाय देश पुढे जाऊ शकणार नाही हे मत जोरात मांडले जाऊ लागले होते. काँग्रेस पक्षात तट पडण्यास सुरुवात झाली होती. पंतप्रधान श्रीमती गांधी या उघड-पणे कुणाचीही बाजू घेताना दिसत नव्हत्या, पण त्यांचा कल पुरोगामित्वाकडे आहे असा सूर सतत ऐकू येई.

अशा वातावरणात १९६९ च्या सुरुवातीस हरियाणा राज्यातील दिल्लीस लागून असलेल्या फरीदाबाद येथे काँग्रेसचे वार्षिक अधिवेशन झाले. पुढील घटनांचे प्रतीक म्हणून की काय, फरीदाबाद अधिवेशनात काँग्रेसला खरीखुरी आग लागली. विषय-नियामक समितीची बैठक चालू असताना विजेचे शॉटसर्किट होऊन मुख्य मंडपास आग लागली. त्या वेळी मी तिथेच होतो. आगीचे स्वरूप सुरुवातीस अत्यंत मामुली होते. हजर असलेले पुढारी अगर कार्यकर्ते यांपैकी कुणीही प्रसंगावधान राखून लागलेली आग विझविण्याचा सुरुवातीस प्रयत्न केला असता तर ती फारशी पसरली नसती. पण देशाचे नेतृत्व करण्याचा दावा करणारे पुढारी त्या वेळी चपला सोडून पळत

मुटल्याचे दृश्य माझ्या आजही डोळ्यांपुढे आहे. माझ्यावर तरी अशी छाप आहे की, फरीदाबादला जे घडले त्यात काँग्रेसचा निव्वळ मंडपच जळला नाही, तर तोपर्यंत असलेली काँग्रेसच त्यात जळून खाक झाली. नंतर या अगर त्या नेत्यांच्या मागे जे उभे राहिले ते काँग्रेसच्या नावाने पण काँग्रेसचा आत्मा नसलेले निर्जीव असे सांगाडे होते.

या अधिवेशनात श्री. मोरारजी देसाई आणि श्री. धारिया यांची बरीच चकमक झाली. पण हे अधिवेशन देशाच्या राजकीय इतिहासाला वळण देणारे ठरले ते अगदी निराळ्या कारणाने. अध्यक्ष या नात्याने तयार केलेल्या निजलिंगप्पा यांच्या भाषणात सरकारी उद्योगांच्या परिस्थितीविषयी थोडा टीकात्मक उल्लेख होता. सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांविषयी कसल्याही प्रकारचा टीकात्मक उल्लेख करणे त्या दिवसात प्रतिगामीपणाचे लक्षण समजले जात असे. टीका करणाऱ्यास खासगी भांडवलदारांचा दलालही म्हटले जाई. कदाचित् म्हणूनच काँग्रेस अध्यक्षांच्या सदर उद्गारांविरुद्ध अधिवेशनाच्या आवारातच सध्यांची मोहीम सुरू झाली. याची कुणकुण निजलिंगप्पा यांना लागताच ते आपल्या एका भाषणात भडकले. मला प्रतिगामी म्हणणाऱ्यांनी आपल्या पायाखाली काय जळते आहे याचा विचार करावा अशा अर्थाचे उद्गार त्यांनी काढले. सध्यांच्या सदर मोहिमेस चंद्रशेखर, मोहन धारिया वगैरेंचा तर उघड पाठिंबा दिसत होता, पण पंतप्रधान श्रीमती गांधी यांचाही त्यास पाठिंबा आहे असे बोलले जात होते. माझ्या त्या वेळच्या माहितीप्रमाणे निजलिंगप्पा हे या मोहिमेबाबत भडकण्याचे कारणही हेच होते. श्री. निजलिंगप्पा हे राजकारणात काही नव्याने आले नव्हते. ते पुरोगामी आहेत अगर प्रतिगामी याची कल्पना अगोदरही होती. त्यांची प्रतिमा जर प्रतिगामीपणाची होती तर स्पष्ट पुरोगामी प्रतिमा असलेल्या व्यक्तीस बदलण्यासाठी, त्यांचा घेराव करून काँग्रेसचा अध्यक्ष बनविण्याची काय जरूर होती ?

काँग्रेस संघटनेत श्री. कामराज आणि पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी यांचे बिनसण्यात सुरुवात झाल्यामुळे ज्या अंतःसंघर्षास सुरुवात झाली होती त्याचा भडका पेटण्यास नियतीनेही एक कारण पुरवले. त्या वेळी राष्ट्रपतिपदावर असलेले श्री. झाकिर हुसेन यांचा मृत्यू झाला आणि त्या पदावर कुणाची निवड करावयाची या प्रश्नावरच पुढील सर्व रामायण घडले. पण ती चर्चा करण्यापूर्वी तोपर्यंत राष्ट्रपतींच्या निवडीबाबत घडलेल्या राजकारणाचाही थोडक्यात आढावा घेणे गैरवाजवी ठरणार नाही.

भारताचे पहिले राष्ट्रपती बाबू राजेंद्रप्रसाद हे होते. मी सहा राष्ट्रपती बघितले. त्यात राजेंद्रबाबू यांनाच मी आदर्श राष्ट्रपती म्हणू शकेन. पण त्यांना राष्ट्रपतिपदावर बसविण्याचे पं. जवाहरलाल नेहरू यांच्या मनात नव्हते. त्यांची इच्छा चक्रवर्ती राजगोपालाचारींना तो मान देण्याची होती. सरदार पटेल यांच्या मृत्यूनंतर सरकारप्रमाणेच काँग्रेस संघटनेवरही नेहरूंचे वर्चस्व झाले होते. पण पक्ष जिवंत होता. काँग्रेस संघटनेत राजार्जिपेक्षा डॉ. राजेंद्रबाबूंना अधिक मान होता. त्यांची निवड पहिले राष्ट्रपती म्हणून झाली आणि डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन् हे उपराष्ट्रपती झाले. डॉ. राजेंद्रबाबू आणि पं. नेहरू यांचे मतभेद अनेक होते. पण ते कधीही बाहेर आले नाहीत. मतभेदांच्या विषयांवर त्यांचा बराच पत्रव्यवहारही झाला

होता. पण त्यातील शब्दही बाहेर येत नसे. राजकीय जबाबदारी आणि वैयक्तिक जीवन यातील अंतर याबाबत राजेंद्रबाबू यांचे एक उदाहरण लक्षात ठेवण्यासारखे आहे.

राजेंद्रबाबूंची राष्ट्रपतिपदावर दुसऱ्यांदा निवड झाली होती. २६ जानेवारीचा प्रजासत्ताक दिवस. घटनेप्रमाणे राष्ट्रपती हा जल, स्थल आणि वायुसेनेचा सरसेनापती असतो. राष्ट्रप्रमुख आणि सरसेनापती या दोन्ही नात्यांनी या दिवशी लष्करी संचलनाची सलामी घेण्याची जबाबदारी त्याची असते. त्याप्रमाणे सलामी घेण्यास राजेंद्रबाबू राजपथावर हजर होते. २६ जानेवारीस संध्याकाळी राजधानीतील निरनिराळ्या वर्गातील लोकांना राष्ट्रपतींनी चहापानासाठी बोलावण्याची पद्धत आहे. सरकारी मान्यता असलेले पत्रकार म्हणून माझ्यासारख्या पत्रकारांनाही त्यात आमंत्रण असे. नेहमीप्रमाणे आम्ही चहापानाच्या कार्यक्रमासाठी राष्ट्रपतिभवनात गेलो. पण त्या वेळी यजमान म्हणून डॉ. राजेंद्रबाबूंच्या ऐवजी उपराष्ट्रपती डॉ. राधाकृष्णन् आढळले. सकाळीच राजेंद्रबाबूंना बघितले असल्यामुळे ते आता का नाहीत याची आम्ही साहजिकच चौकशी केली. कळलेली हकीकत मन हेलावून टाकणारी होती. आधल्या रात्री दोन वाजता राजेंद्रबाबूंच्या मोठ्या बहिणीचा मृत्यू झाला होता. राष्ट्रीय कार्यक्रमावर त्याचा कसलाही परिणाम होऊ नये यासाठी राजेंद्रबाबूंनी ती बातमी राष्ट्रपति-भवनाबाहेर पडू दिली नव्हती. आणि सकाळचा सरकारी समारंभ पुरा झाल्यानंतर संध्याकाळचा कार्यक्रम औपचारिक असल्यामुळे ते बहिणीच्या अंत्यविधीसाठी आपल्या काही मोजक्या कुटुंबियांसह निगमबोध घाटावर गेले होते. या मोठ्या बहिणीनेच राजेंद्रबाबूंचे पालनपोषण केले असल्यामुळे तिच्यावर त्यांची आईसारखी माया होती. पण वैयक्तिक सुखदुःखे आणि राजकीय कर्तव्ये यातील अंतर कायम ठेवण्याची त्यांची ती वृत्ती होती. पत्नीची दाढ दुखत असल्यामुळे ठरलेला सरकारी कार्यक्रम रद्द करणारे राष्ट्रपतीदेखील पुढे झाले. त्यांचे नाव न घेतलेले बरे.

१९५७ साली पुन्हा पं. नेहरूंच्या मनात राजेंद्रबाबू यांना राष्ट्रपती करावयाचे नव्हते. असे म्हणतात की, त्यांनी उपराष्ट्रपती राधाकृष्णन् यांना राष्ट्रपतिपदाबद्दल शब्द दिला होता. डॉ. राधाकृष्णन् जुन्या पदावर राहाण्यास तयार नाहीत अशीही वदंता होती. पण संसदीय काँग्रेस पक्षातील बहुमत डॉ. राजेंद्रबाबूंनाच राष्ट्रपतिपदावर कायम ठेवावे या विचाराचे होते. त्या काळी फारशी न आढळणारी सध्यांची मोहीमही झाली आणि अखेर पं. नेहरूंना माघार घ्यावी लागली. आणि दोघेही आपल्या जागांवर कायम राहिले. आतापर्यंतच्या इतिहासात सतत दोनदा राष्ट्रपती होणारे डॉ. राजेंद्रबाबू हे एकटेच आहेत.

१९६२ च्या निवडणुकीनंतर डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन् यांची राष्ट्रपती म्हणून निवड झाली. त्यांच्या कारकीर्दीत चीनशी आणि पाकिस्तानशी युद्धे झाली आणि नेहरू आणि लालबहादुर शास्त्री या दोन पंतप्रधानांचा मृत्यू होऊन श्रीमती इंदिरा गांधी पंतप्रधान झाल्या. सर्वपल्ली राधाकृष्णन् यांची विद्वत्ता प्रचंड असली तरी

९.

गिरी राष्ट्रपती कसे झाले

देशाच्या जनजीवनात आणि राजकारणात त्यांना विशेष स्थान नव्हते. ते पं. नेहरूंमुळेच उपराष्ट्रपती झाले आणि त्यांच्या पाठिंब्यानेच राष्ट्रपतिपदावर चढले. पण ते या ओझ्याखाली वाकले होते असे मात्र मुळीच म्हणता येणार नाही.

ते उपराष्ट्रपती असतानाची हकीकत. उपराष्ट्रपती या नात्याने राज्यसभेच्या अध्यक्षपदाची जबाबदारी त्यांच्यावर होती. त्या काळी राज्यसभेचा अध्यक्ष अगर लोकसभेचा सभापती प्रश्नोत्तरांच्या तासात सभागृहात निश्चित हजर असे. पंतप्रधान पं. नेहरू देखील तो तास कधीही चुकवीत नसत. प्रश्न असतील त्याप्रमाणे ते लोकसभा अगर राज्यसभा यांपैकी कुठल्या तरी एका सदनात असत. त्या दिवशी ते राज्यसभेत होते. नियोजनाचे खाते पं. नेहरूंच्याच हाती होते. आवडी येथे काँग्रेसचे अधिवेशन नुकतेच झाले होते. तिथे नियोजनविषयक काही साहित्य वाटले गेले आणि पक्षासाठी सरकारी संपत्तीचा गैरवापर केला गेला असा आरोप विरोधी खासदाराने एका फेरप्रश्नात केला. पं. नेहरूंनी उत्तर दिले, “आवडी येथे देशातील बुद्धिवंत जमले होते. नियोजनावर देशातील बुद्धिमंतात चर्चा व्हावी असे सरकारचे धोरण असल्यामुळे ते साहित्य तेथे वाटले.” अर्थात् या उत्तराने विरोधी खासदारांचे समाधान होणे शक्य नव्हते. पण त्याबाबत कुणी काही बोलण्याच्या अगोदर डॉ. राधाकृष्णन् पं. नेहरूंकडे बघून उद्गारले, “बुद्धिमत्ता ही काँग्रेस पक्षाचीच मक्तेदारी नाही.” यावर झालेला हंशा विरण्याच्या पूर्वीच डॉ. राधाकृष्णन् यांनी दुसऱ्या प्रश्नास हात घातला आणि या विषयावर अधिक चर्चाच होऊ दिली नाही. विरोधी खासदारही नेहरूंची जिरली या समाधानात होते.

श्री. राधाकृष्णन् यांचे सभागृहाचे संचालन अत्यंत मर्यादशील आणि सभागृहाचा आब राखणारे असे. त्या मानाने लोकसभेत त्या काळी थोडा अधिक गोंधळ होत असे. तेथील सभापती श्री. अनंतशयनम् आयंगार होते. दोन्ही सभागृहातील हा फरक व्यक्त करण्याचा मी एकदा प्रयत्न केला. तो थोडा अंगाशीही आला. मी लिहिले होते, “लोकसभेत होणारे कामकाज बघून मास्तर घेत असलेल्या शाळेतील वर्गाची आठवण होते. राज्यसभेतील कामकाज प्राध्यापकाच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या कॉलेजच्या वर्गाप्रमाणे वाटते.” माझे हे लिखाण नवभारत टाइम्समध्ये प्रसिद्ध झाले. त्याची नोंद घेतली जाईल अशी मला कल्पनाही नव्हती. पण सभापती श्री. अनंतशयनम् आयंगार यांनी मला बोलावणे पाठविले व विचारणा केली. लोकसभेची बदनामी करण्याचा माझा हेतू नव्हता असे मी त्यांना सांगितले. पण ते म्हणाले, “तसे असेलही. पण तुमच्या लिखाणातून राज्यसभेपेक्षा लोकसभेच्या कामकाजाचा दर्जा कमी आहे हे व्यक्त होतेच.” ही गोष्ट मीही नाकारू शकत नव्हतो. श्री. आयंगार पुढे म्हणाले, “मी इकडे लक्षही दिले नसते, पण तुमच्याच प्रांतातील एका खासदाराने मला सदर वृत्ताचे भाषांतर पुरविल्यामुळे लक्ष देणे भाग पडले.” नाशिकचे खासदार श्री. गोविंदराव देशपांडे यांनी ते भाषांतर पुरविले होते असे नंतर कळले. ते माझ्यावर नाराज होण्याचे एक लहानसे कारणही होते. ते नेहमी आवाज चढवून बोलत असत. त्यांच्या एका भाषणास मी “भीमदेवी” ही उपमा दिली होती आणि त्यात फारसे काही नव्हते

असेही लिहिले होते. पण या घटनेने माझा एक फायदाही झाला. श्री. आयंगार यांच्या घरी वारंवार जाण्याची संधी मला मिळू लागली. ते इडली-वडा वगैरे देऊन खूप आदरतिथ्य करीत आणि जोडीला अनेक राजकीय विषयांवर चर्चा करून आपली मते सांगत.

डॉ. राधाकृष्णन् राष्ट्रपती होण्यापूर्वी भारत-चीन कुरबुरीस सुरुवात झाली होती. पण प्रत्यक्ष आक्रमण मात्र ते राष्ट्रपती झाल्यानंतरच झाले. डॉ. राजेंद्रबाबू आणि नेहरू यांचे मतभेद अनेक विषयांबाबत होते, पण ते राष्ट्रपतिपदावर असेपर्यंत त्यांची कुज-बुजीच्या स्वरूपातही कधी वाच्यता झाली नाही. पण त्यांच्यानंतर राष्ट्रपतिभवनात जाणारे खासदार असे सांगत की, पं. नेहरूंनी चीनचा प्रश्न ज्या पद्धतीने हाताळला त्यावर डॉ. राधाकृष्णन् हे अतिशय तिखट बोलतात. त्या वेळी फक्त नेहरूंकन्या म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्याविषयीही त्यांचे मत चांगले नाही हे अनेकांना माहीत होते. कदाचित् यामुळेच ज्या वेळी त्यांचा पाच वर्षांचा अवधी संपला तेव्हा दुसऱ्यांदा राष्ट्रपती करण्याचा विचार त्या वेळच्या पंतप्रधान श्रीमती गांधी यांच्या मनातही आला नाही. डॉ. राधाकृष्णन् यांना फार जाड भिंगांचा खास चष्मा लागू लागला होता हेही दुसरे कारण असू शकेल.

श्रीमती गांधी यांच्या कारकीर्दीत पहिले राष्ट्रपती डॉ. झाकिर हुसेन झाले. डॉ. राधाकृष्णन् हे राष्ट्रपती असताना ते उपराष्ट्रपती होते. ऋजु स्वभाव आणि शुद्ध वागणूक या दृष्टीने ते डॉ. राजेंद्रप्रसाद यांचीच आठवण करून देत. डॉ. झाकिर हुसेन जातीने मुसलमान असल्यामुळे निवडणुकीच्या वेळी त्यांच्याविषयी अपप्रचार भरपूर झाला. विशेषतः भारत-पाक युद्धाच्या वेळी ते उपराष्ट्रपती असताही त्यांच्याविरुद्ध, विशेषतः जनसंघ कार्यकर्त्यांच्या गोटातून, किंवदंती झाली. पण माझ्यावर त्यांची छाप त्यांच्या शुद्ध राष्ट्रीय वृत्तीची आहे. मला माहीत असलेल्या मुस्लिम पुढाऱ्यात त्यांची तुलना फक्त श्री. रफी अहमद किदवई यांच्याशी मी करू शकतो. दोघांनाही संपूर्ण भारताचे हित हेच अभिप्रेत असे. प्रजासत्ताकाच्या पहिल्या दशकानंतर जातीय दंग्यांचे लोण पसरू लागले होते. चीनशी कुरबूर सुरू झाल्यानंतर १९६२ साली एकात्मता परिषदेची पहिली बैठक विज्ञान भवनात भरली होती. डॉ. झाकिर हुसेन यांनी त्या वेळी बिहारचे राज्यपाल या नात्याने बैठकीत भाग घेतला होता. या बैठकीत त्यांनी काढलेले उद्गार कधीच विसरता येणार नाहीत असे होते. ते म्हणाले, “भारतीय एकात्मतेस आम्ही आपल्या व्यवहारानेच तडा लावतो. निवडणुकीत जातीयमातीचा विचार करून उमेदवार ठरवितो. मौलाना अबुल कलाम आझाद यांच्यासारख्या ज्येष्ठ पुढाऱ्यासही मुसलमान अधिक असलेल्या गुडगावा (हरियाणा) मतदारसंघातून उमेदवार लावले. यानेच जातीय वृत्तीचे पोषण होते.” ते पुढे म्हणाले, “मुस्लिम बहुल मतदारसंघातून निवडून येण्यापेक्षा मौलाना आझाद

हिंदू बहुल मतदारसंघातून उभे राहून निवडणुकीत पराभूत जरी झाले असते तरी त्याने एकात्मता अधिक साधली गेली असती.” श्री. झाकिर हुसेन यांचे हे बोल निव्वळ तात्त्विक नव्हते. फाळणीनंतर उरलेल्या पूर्व पंजाबातून बहुसंख्य मुसलमान पाकिस्तानात गेले. तेथील बहुतेक भाग हिंदू बहुसंख्य झाला होता. पण पंजाबमधील अंबाला विधानसभा मतदारसंघातून अब्दुल गफार नावाचे एक मुस्लिम कार्यकर्ते हिंदूंचीच मते मिळवून निवडून येत. असे राष्ट्रीय एकात्मतेचे मूर्तिमंत स्वरूप. डॉ. झाकिर हुसेन वारले आणि देशाच्या एकात्मतेस तडा जाणाऱ्या अनेक गोष्टी घडत गेल्या हा योगायोगच म्हटला पाहिजे.

श्री. झाकिर हुसेन वारल्यानंतर साहजिकच प्रश्न निर्माण झाला : आता नवा राष्ट्रपती कोण ? त्या वेळी श्री. व्ही. व्ही. गिरी हे उपराष्ट्रपती होते. तोपर्यंतच्या परंपरेप्रमाणे उप-राष्ट्रपती हाच पुढे राष्ट्रपती होत असे. पण राज्यसभेचे अध्यक्ष या नात्याने श्री. व्ही. व्ही. गिरी यांच्या व्यवहाराबाबत बरीच कुजबूज होत असे. वयोमानाप्रमाणे त्यांना अनेक गोष्टींचे अवधानही राहात नसे. त्यामुळे काँग्रेस पक्षातर्फे ते राष्ट्रपतिपदाचे उमेदवार ठरतील अशी फारशी आशा नव्हती. याशिवाय त्या काळी एक विचार आणखी बळावला होता. भारतीय घटनेतील सर्वश्रेष्ठ राष्ट्रपतिपद उत्तर भारतातील डॉ. राजेंद्र-बाबू यांनी भूषविले. दक्षिण भारतातील डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन् यांनाही ते भूषविण्याचा मान मिळाला. भारतीय समाजाचा एक मोठा घटक मुस्लिम समाज आहे, त्यातील डॉ. झाकिर हुसेन हेही राष्ट्रपती झाले. राष्ट्रीय एकात्मतेच्या दृष्टीने आता तो मान भारतातील दलित समाजाच्या प्रतिनिधीला मिळायला हवा. हा विचार माझ्यासारख्या पत्रकाराच्या मनात तर आलाच, पण यशवंतराव चव्हाण यांच्यासारख्या पुढाऱ्याच्या मनातही तो आला, हे मला कळले होते. काही वृत्तपत्रात आता श्री. जगजीवनराम हे राष्ट्रपती होणार अशी बातमीही आली. माझ्या माहितीनुसार यशवंतराव चव्हाण यांनी पंतप्रधान श्रीमती गांधी यांच्याकडे विषय काढला व जगजीवनराम यांचे नावही सुचविले. पण मंत्रीमंडळातील समतोल बिघडेल असे म्हणून श्रीमती गांधी यांनी तो विचार त्या वेळी झटकून टाकला होता. त्या वेळी त्यांनी दुसरेही कुठले नाव पुढे केले नव्हते.

त्यानंतर बंगलोरला मे महिन्यात समितीची बैठक होती. त्या प्रसंगी होणाऱ्या संसदीय बोर्डाच्या बैठकीत राष्ट्रपतिपदासाठी काँग्रेस पक्षाचा उमेदवार ठराव्याचा होता. काँग्रेसमधील तथाकथित पुरोगामी मंडळी आणि सिंडिकेटमधील ताण वाढत होता. बँकांवर सामाजिक नियंत्रण अगर त्यांचे राष्ट्रीयीकरण हा वादाचा मुख्य मुद्दा होता. काँग्रेसच्या बहुतेक सर्व अधिवेशनांना महाराष्ट्र टाइम्सतर्फे मी सामान्यतः जात असे. काही तरी कारणामुळे मी बंगलोरला गेलो नव्हतो. महाराष्ट्र टाइम्सतर्फे काही चर्चेसाठी बोलाविले असल्यामुळे असो अगर माझ्या काही खासगी कामाने असो, मी त्या वेळी मुंबईत होतो. काँग्रेस संसदीय बोर्डाचे राष्ट्रपतिपदाचा उमेदवार

म्हणून त्या वेळी लोकसभेचे सभापती असलेले श्री. नीलम संजीव रेड्डी यांची निवड बहुमताने केली आणि श्रीमती गांधींनी सुचविलेले श्री. जगजीवनराम यांचे नाव मंजूर न झाल्यामुळे त्या खूप भडकल्या असल्याची बातमी मी मुंबईतच वाचली. यशवंतराव चव्हाणांनी साथ न दिल्यामुळे त्यांच्यावर त्या फार नाराज झाल्याचाही उल्लेख होता. माझ्या आठवणीनुसार काँग्रेस कार्यकारिणीत अगर संसदीय बोर्डाच्या बैठकीत कितीही मतभेद असले तरी मतदानाने निर्णय घेण्याचा प्रघात तोपर्यंत तरी नव्हता. मतविभागणी होऊन निर्णय झाला असे निदान वृत्तपत्रात तरी येत नसे. पंतप्रधानपदावर असलेल्या व्यक्तीच्या इच्छेविरुद्ध निर्णय होण्याचीदेखील ही एक अभूतपूर्व घटना होती.

मी महाराष्ट्र टाइम्सच्या कचेरीत बसलो असतानाच फोन आला की, यशवंतराव चव्हाण बंगलोरहून परतले असून त्यांनी मराठी पत्रकारांना चर्चेसाठी बोलाविले आहे. महाराष्ट्र टाइम्सचे संपादक श्री. गोविंदराव तळवलकर यांच्याबरोबर मीदेखील मुंबईतील “रिवेरा” इमारतीतील त्यांच्या फ्लॅटवर गेलो. लोकसत्तेचे श्री. विद्याधर गोखले तेथे होते आणि इतरही अनेक मराठी पत्रकार आले होते. श्री. चव्हाण अत्यंत प्रक्षुब्ध झालेले दिसले. पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी त्यांच्याविरुद्ध उठविलेला गहजब अनाटायी आहे हे पटविण्याचाच त्यांचा एकूण सूर होता. नंतर झालेल्या आरोप-प्रत्यारोपात श्री. चव्हाण यांनी श्री. जगजीवनराम यांना पाठिंबा देण्याचे श्रीमती गांधींना कबूल केले होते, पण नंतर आपले आश्वासन मोडले असेही म्हटले गेले. पण त्या वेळच्या श्री. चव्हाणांच्या स्पष्टीकरणात तसे काही आले नाही. मी याच्या अगर त्याच्या विरुद्ध नव्हतो, मत देण्याचा प्रसंग आला आणि मी काँग्रेसच्याच एका उमेदवाराच्या बाजूने मत दिले, यात माझे काय चुकले ? अशी त्यांची भूमिका होती.

याबाबत माझा एक समज असा आहे. अगदी सुरुवातीस श्री. जगजीवनराम यांचे नाव श्री. चव्हाण यांनी सुचविल्याचा उल्लेख मी केला आहे. समतोल बिघडेल म्हणून श्रीमती गांधी यांनी त्या वेळी त्यास नकार दिला होता. पण सिंडिकेटतर्फे पुढे आलेल्या श्री. संजीव रेड्डी यांच्या नावाबाबत त्यांच्या मनात नंतर अनेक संशय निर्माण झाल्यामुळे त्यांनी जगजीवनराम यांचे नाव जवळजवळ ऐन वेळी सुचविले. श्री. चव्हाण यांनीच ते नाव एकदा सुचविले असल्यामुळे त्यांचा पाठिंबा मिळेलच अशी त्यांना खात्री होती. तो मिळाला नाही आणि त्यांचा सर्व डाव उलटला, यामुळे त्यांची श्री. चव्हाण यांच्यावर सर्वात अधिक नाराजी झाली. कदाचित् श्री. जगजीवनराम यांचे नाव श्रीमती गांधींना पसंत नाही हे स्पष्ट झाल्यानंतर कामराज वगैरे मंडळींनी संजीव रेड्डींसाठी चव्हाणांकडून कबुली घेतली असावी. आणि ऐन वेळी श्रीमती गांधी यांनी जगजीवनराम यांचे नाव पुढे करताच त्यांना आपला दिलेला शब्द बदलणे शक्य झाले नसावे. श्री. संजीव रेड्डी यांचा लोकसभेचे सभापती या नात्याने व्यवहार उत्कृष्ट होता. त्यांचे कायद्याचे ज्ञान जरी मर्यादित होते तरी प्रसंग

निभावून नेण्याची कला त्यांना चांगली अवगत होती. याउलट त्याच काळात प्रामुख्याने चव्हाण यांनी सुचविल्यामुळे लोकसभेचे उपसभापती झालेले श्री. रघुनाथराव खाडिलकर यांची स्थिती होती. ते सभापतींच्या खुर्चीवर बसले आणि गोंधळ झाला नाही असे होतच नसे. गोंधळ आणि खाडिलकर हे समीकरणात्मक शब्द झाले होते. माझ्या माहितीनुसार श्रीमती गांधी यांनी श्री. खाडिलकर यांचे नाव सुचविल्याबद्दल चव्हाण यांना एकदोनदा टोमणेही दिले होते. संजीव रेड्डी यांच्या नावाला चव्हाण यांचा पाठिंबा मिळण्यास ही पार्श्वभूमीदेखील कारण असू शकेल.

पण या संदर्भात मला एक गोष्ट अजूनही उमगली नाही. श्री. संजीव रेड्डी यांच्या नावाची चर्चा काही दिवस अगोदरच सुरू झाली होती. ते नाव आपल्याला पसंत नाही हे श्रीमती गांधी यांनी चर्चेस सुरुवात होताच का स्पष्ट केले नाही? याबाबत पराभवानंतर संजीव रेड्डी यांनी एका जाहीर सभेत दिलेली माहिती अधिकच बुचकळ्यात टाकणारी आहे. ते म्हणाले, “राष्ट्रपतिपदासाठी माझ्या नावाची चर्चा सुरू झाल्यानंतर मी एकदा स्वतः पंतप्रधान श्रीमती गांधी यांना भेटलो होतो. मी त्यांना सांगितले, राष्ट्रपतिपदासाठी माझे नाव घेतले जात आहे. माझी इच्छा नाही असे नाही. पण तुमच्या मजोविरुद्ध जाण्याची माझी मुळीच तयारी नाही. तुमच्या मनात दुसरे एखादे नाव असल्यास स्पष्ट सांगा. मी उभाही राहाणार नाही. संजीव रेड्डी यांनी जाहीर सभेत श्रीमती गांधी यांचे जे उद्गार सांगितले ते असे : “माझ्यासमोर दुसरी कोणतीही व्यक्ती नाही. त्या पदासाठी तुमच्याशिवाय मला दुसरा लायक उमेदवार आज तरी दिसत नाही.” ज्या पद्धतीने संजीव रेड्डी त्या वेळी बोलले त्यावरून ते काही बनवाबनवी करीत आहेत असे वाटले नाही. हे जर खरे असेल तर मग संजीव रेड्डीबाबत श्रीमती गांधी यांचा विचार का बदलला?

बंगलोरला काँग्रेस संसदीय बोर्डाची जी बैठक झाली त्या वेळी श्रीमती इंदिरा गांधी यांना राष्ट्रपतिपदावर संजीव रेड्डी नको होते आणि त्यांच्या इच्छेविरुद्ध बहुमताने तो निर्णय घेतल्यामुळे त्या नाराज झाल्या हा उघड इतिहास आहे. पण त्यांनी त्याच वेळी विरोधी पक्षाचे उमेदवार श्री. वराह व्यंकट गिरी यांना पाठिंबा देण्याचे ठरविले होते असे वाटत नाही. निर्णयाबाबत संताप असूनही त्यांच्या मनात बराच काळ चलबिचल चालू असावी. तसे नसते तर त्यांनी सुरुवातीस संजीव रेड्डी यांच्या नामांकनाचे दोन अर्ज स्वतःच्या सहीने दाखल केले नसते. या संदर्भात त्या वेळी ऐकू येणारी एक चर्चा अशीही होती की, संजीव रेड्डी निवडून आल्यानंतर श्रीमती इंदिरा गांधींना पंतप्रधानपदावरून काढून टाकण्याची सिंडिकेटची योजना होती, म्हणूनच श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी “मरता क्या न करता” या भूमिकेतून संजीव रेड्डींची निवड होऊच द्यावयाची नाही असा विचार मनाशी ठरविला असावा. अशी खरोखरच काही योजना होती का याबाबत त्या वेळी आणि त्यानंतरही मला जेवढी चौकशी करता आली त्यात विश्वास

ठेवण्यालायक कुठलाही पुरावा आढळला नाही. नंतरचे पुरावे थोडे उलटच आहेत. त्याची चर्चा पुढे होईलच. याबाबत एक गोष्ट मात्र निश्चित म्हणता येईल. श्री. कामराज असोत अगर सिंडिकेटचे इतर पुढारी असोत, त्यांच्या पाठिंब्यामुळे श्रीमती गांधी पंतप्रधान झाल्या असल्यामुळे त्यांनी आपल्या नियंत्रणात वागावे अशी त्यांची इच्छा होती. श्री. मोरारजी देसाई त्यांच्या इच्छेनुसार वागणार नाहीत हे स्पष्ट असल्यामुळेच त्यांनी त्यांच्याविरुद्ध भूमिका घेतली होती. देशाच्या पंतप्रधानाने काही लोकांच्या इच्छेनुसार वागावे हा विचारच चुकीचा आहे. पण ज्यास आपण वर आणले त्याने आपल्या इच्छेनुसार वागावे अशी इच्छा बाळगणे हा सामान्य माणसाचा स्वभाव असतो. इतर पुढार्यांच्या मानाने श्री. कामराज यांची प्रतिमा किती तरी चांगली राहिली. पण या मानवसुलभ भावनेपासून तेही मुक्त राहू शकले नाहीत.

श्री. वराह व्यंकट गिरी यांना गुप्तपणे का होईना पाठिंबा देण्याचा निर्णय श्रीमती गांधी यांनी कधी घेतला याविषयीही निश्चित असे काही सांगणे अवघड आहे. काही पत्रकार मित्रांचा असा समज होता की, श्री. गिरी हे श्रीमती गांधी यांचा पाठिंबा निश्चित झाल्यानंतरच उपराष्ट्रपतिपदाचा राजीनामा देऊन निवडणुकीस उभे राहिले. या संदर्भात नामांकन अर्ज दाखल करण्यापूर्वी त्यांच्या लखनौ यात्रेचा उल्लेख केला जातो. पण मला हे तितकेसे बरोबर वाटत नाही. तसे काही असते तर त्या वेळचे समाजवादी पुढारी श्री. मधू लिमये यांनी श्री. गिरी यांचा अर्ज दाखल केला नसता. श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्याशी मधू लिमये यांनी हातमिळवणी केली असेल असा संशय मला कधीच आला नाही. श्री. मधू लिमये हे आपल्याला पुरोगामी म्हणवीत असल्यामुळे सिंडिकेटच्या उमेदवारास विरोध करावयाचा एवढीच त्यांची त्या वेळची भूमिका होती. काँग्रेसमधील पुरोगामी म्हणविणारी मंडळी आपल्या उमेदवाराला काही मदत करतील एवढीच त्या वेळी त्यांची अपेक्षा असावी. तुम्ही जर श्री. गिरी यांचा अर्ज भरला नसता तर देशाचे जे चित्र बदलले ते निश्चित बदलले नसते असे मी मधू लिमये यांना नंतर एकदा म्हटले असता ते म्हणाले, “पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी या आपल्या पक्षाच्या उमेदवाराचाच पराभव करण्यापर्यंत मजल मारतील याची मला खरेच कल्पना नव्हती.” पण काही लोकांचा असा समज आहे की, मधू लिमये यांना कदाचित् पत्ता नसेल, पण श्रीमती गांधी यांच्या पाठिंब्याशिवाय श्री. गिरी हे उपराष्ट्रपतिपदाचा राजीनामा देऊन निवडणुकीस उभेच राहिले नसते. राष्ट्रपतींच्या अनुपस्थितीत उपराष्ट्रपतीने त्यांची जबाबदारी सांभाळावी अशी घटनेत तरतूद आहे. दोघेही नसल्यास सुप्रीम कोर्टाच्या मुख्य न्यायाधीशाने निवडणूक होईपर्यंत राष्ट्रपती म्हणून काम बघावे अशीही तरतूद आकस्मिक परिस्थितीसाठी घटनाकारांनी करून ठेवली आहे. या वेळी त्या तरतुदीचा वापर करावा लागला आणि सुप्रीम कोर्टाचे मुख्य न्यायाधीश श्री. हिदायतुल्ला यांना राष्ट्रपती म्हणून काही काळ काम बघावे लागले.

रेड्डी यांची निवड होऊ द्यावयाची नाही यासाठी आटोकाट प्रयत्न करावयाचे हे पंतप्रधान श्रीमती गांधी यांच्या मनात केव्हा आले याविषयी दुमत असले तरी नामांकन अर्ज दाखल केल्यानंतर काही दिवसातच तो विचार त्यांच्या मनात बळावला होता हे उघड झाले. संसदेच्या सेंट्रल हॉलमध्ये चर्चेस सुरुवात झाली. “श्री. संजीव रेड्डी यांच्या उमेदवारीस पंतप्रधान श्रीमती गांधी यांचा पाठिंबा नाही.” श्री. गिरी यांचा प्रचार धुमधडाक्याने सुरू झाला होता. ते जुने श्रमिक नेते असल्यामुळे त्यांना पुरोगामित्वाचे प्रतीक म्हणून मांडण्यात येत होते. श्री. संजीव रेड्डी हे सिंडिकेटचे उमेदवार असल्यामुळे ते प्रतिगामी आहेत असेही मांडले जात होते. इतकेच नव्हे तर संजीव रेड्डी यांचे चारित्र्यहिनन करणारे एक छापील पत्रकही वाटण्यात आले. या पत्रकामुळे पुढे श्री. गिरी यांच्याविरुद्ध झालेला निवडणूक खटलाही गाजला. त्या पत्रकाशी आपला काही संबंध नव्हता अशी भूमिका श्री. गिरी यांनी घेतली आणि निकाल त्यांच्या वतीने लागला. पण या पत्रकाचे अस्तित्व होते हे सत्यही कोर्टापुढे आले. निवडणुकीच्या धामधुमीत या पत्रकाचा संबंध काँग्रेसच्या एका महिला खासदाराशी लावला जात होता.

श्रीमती गांधी यांचा आपल्याच पक्षाच्या उमेदवाराला पाठिंबा आहे किंवा नाही याविषयी उलटसुलट वावड्या उडत असतानाच कॉन्शन्स (आंतरिक जाणीव) या इंग्रजी शब्दाचा खूप वापर झाला. तसा या शब्दाचा अर्थ राष्ट्रपतीच्या निवडणुकीत काँग्रेसमधील आमदार-खासदारांनी आपल्याला योग्य वाटेल त्यास मत द्यावे एवढाच होता. पण प्रत्यक्षात संजीव रेड्डी यांच्या उमेदवारीविरुद्ध उघडलेली ही मोहीमच होती. आम्ही आपल्या अंतरात्म्याच्या निर्देशाप्रमाणे मत देऊ अशा मजकुराच्या पत्रकावर आमदार-खासदारांच्या सव्या घेण्यास सुरुवात झाली. पक्षात दुही वाढत असल्याचे हे स्पष्ट चिन्ह होते. पक्षनेत्या श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी याविरुद्ध भूमिका घ्यावी असा एक प्रयत्न करण्यात आला. पण श्रीमती गांधी यांनी त्यास स्पष्ट नकार दिला. “अंतरात्म्याच्या आवाजाविरुद्ध आमदार-खासदारांनी मतदान करावे असे मी कसे सांगू?” ही भूमिका त्यांनी घेतली. या वेळेपर्यंत कोण कोणत्या बाजूस आहे हे बरेच स्पष्ट झाले होते. महाराष्ट्र वगळता बहुतेक राज्यातील काँग्रेस या निवडणुकीच्या प्रश्नावर दुभंगली होती. ज्या राज्यातील मुख्यमंत्र्यांचा कल श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्याकडे अधिक होता त्या राज्यातील आमदार-खासदारांची अधिक मते श्री. गिरी यांना मिळतील असे वाटू लागले होते, पण तोपर्यंत संघटनेची चौकट कायम होती. संघटनेने ठरविला तोच आपला उमेदवार अशी अनेक आमदार-खासदारांची भूमिका होती. संघटनेच्या शिस्तीविरुद्ध जाण्यास अनेकांचे मन तयार नव्हते. कदाचित् यामुळेच आपला उमेदवार निवडून येईल असे सिंडिकेटच्या पुढाऱ्यांस आणि सिंडिकेटमध्ये नसलेल्या पण या प्रश्नावर सिंडिकेटच्या विचाराशी सहमत असलेल्या श्री. मोरारजी देसाई आणि यशवंतराव चव्हाण यांच्यासारख्या पुढाऱ्यांस वाटत असे. पत्रकार या नात्याने माझा तरी असा समज आहे की, वाजवीपेक्षा अधिक आत्मविश्वास हाच

त्या वेळी त्यांना नडला. श्री. गिरी यांनी तर प्रत्येक राज्याचा दौरा केलाच. श्री. गुजराल, श्री. चंद्रशेखर, मोहन धारिया, कृष्णकांत वगैरे मंडळी श्रीमती इंदिरा गांधी यांचे खास दूत म्हणून निरनिराळ्या राज्यात जात होते. पण काँग्रेस अध्यक्ष निजलिंगप्पा, श्री. कामराज, अतुल्य घोष, स. का. पाटील, यशवंतराव चव्हाण ही मंडळी तर प्रचारासाठी दिल्लीतून फारशी हललीच नाहीत. मुख्य नवरदेव संजीव रेड्डी हेदेखील विजयश्रीची माळ आपल्या गळ्यात पडणार या दिमाखात होते. निवडणुकीच्या पूर्वी त्यांच्या आंध्र प्रदेशात त्यांना किती पाठिंबा मिळेल याची चौकशी केली असताना ते असे म्हणाल्याचे मला आठवते की, “जवळजवळ शंभर टक्के!” पण निवडणुका झाल्यानंतर हे स्पष्ट झाले की, त्यांच्या प्रदेशातच त्यांच्या उमेदवारीस फार मोठा सुरुंग लागला होता !

श्री. संजीव रेड्डी हे काँग्रेसचे उमेदवार असून त्यांना निवडून आणलेच पाहिजे अशी जिद्द बाळगणाऱ्या व्यक्ती माझ्या माहितीत त्या वेळी दोनच होत्या. महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री श्री. वसंतराव नाईक आणि शेतकी राज्यमंत्री श्री. अण्णासाहेब शिंदे. महाराष्ट्रातील तरुण पुढारी मोहन धारिया हे चंद्रशेखर यांच्याबरोबर तरुण तुर्कीच्या यादीत असल्यामुळे श्री. गिरी यांना निवडून आणण्याच्या प्रयत्नात होते. श्री. रघुनाथराव खाडिलकर, ज्यांना चेष्टेने लोक नाना फडणवीस म्हणत, यांचाही श्रीमती गांधी यांच्या भूमिकेस पाठिंबा आहे हे उघड होते. या दोघांनीही महाराष्ट्रातील आमदार आणि खासदारांना फोडण्याचा प्रयत्न केला. पण श्री. नाईक यांचे कर्तृत्व हे की, श्री. संजीव रेड्डी यांच्या वतीने महाराष्ट्रातील काँग्रेस आमदारांचे जवळजवळ १०० टक्के मतदान झाले. श्री. अण्णासाहेब शिंदे हेही दिल्लीत कंबर बांधून उभे होते. बहुधा त्यामुळेच फक्त पाच खासदार वगळता महाराष्ट्रातील कुणाचेही मत श्री. गिरी यांच्या पारड्यात पडले नाही असे त्या वेळी खात्रीने म्हटले गेले. श्री. खाडिलकर आणि मोहन धारिया यांच्याव्यतिरिक्त विदर्भातील देवराव पाटील, तुळशीदास जाधव आणि त्या काळी राज्यमंत्री असलेले आनंदराव चव्हाण यांची मते संजीव रेड्डी यांच्या विरुद्ध गेली.

यांपैकी देवराव पाटील यांचे कारण अगदी निराळे होते. त्यांचे आणि श्री. वसंतराव नाईक यांचे त्या काळात पटत नसे. देवराव पाटील हे साधे शेतकरी होते. राजकीय विचारांची प्रगल्भता ही मला त्यांच्यात कधीच आढळली नाही. वसंतराव नाईक हे संजीव रेड्डी यांच्या बाजूस, म्हणून ते त्यांच्या विरुद्ध गेले. श्री. तुळशीदास जाधव हे मूळचे मोरारजी देसाई यांच्या गटातील. पुढे ते शेतकरी कामगार पक्षात गेले. काँग्रेसमध्ये परत आल्यानंतरही महाराष्ट्राच्या राजकारणात यशवंतराव चव्हाण यांचे आणि त्यांचे जमेना. माझी फार कुचंबणा होत आहे असे ते आम्हाला वारंवार म्हणत. राष्ट्रपती निवडणुकीच्या निमित्ताने त्यांना यशवंतराव चव्हाण यांच्याविरुद्ध एक भूमिका घेण्याची संधी मिळाली आणि त्यांनी ती जिद्दीने घेतली. श्री. तुळशीदास जाधव यांच्या

राजकीय भूमिकेचे मला समर्थन करता येणार नाही, पण त्यांचे आत-बाहेर असे काही नव्हते, त्यांची भूमिका अगदी स्पष्ट होती.

याउलट आनंदराव चव्हाण यांची परिस्थिती होती. यशवंतराव चव्हाण यांनीच त्यांना शेतकरी कामगार पक्ष दुबळा करण्याच्या हेतूने का असेना, काँग्रेसमध्ये आणले आणि पं. नेहरूंच्या कारकीर्दीत उपमंत्रीपदही देवविले. पण त्यांना यशवंतरावांविषयी कधीच जवळीक वाटली नाही. खासगीत ते त्यांच्या विरुद्ध भरपूर बोलत. पण यशवंतराव चव्हाण यांची त्या काळाची लोकप्रियता आणि बुद्धिमत्ता यामुळे यांच्याविरुद्ध कुठलीही स्पष्ट भूमिका घेण्याचे धाडस त्यांच्यात नव्हते. “कॉन्शन्स” प्रमाणे मत देण्याची मोहीम चालू असताना एक दिवस श्री. अण्णासाहेब मला म्हणाले, “इंदूरकर, कॉन्शन्सच्या पत्रकावर तुळशीदास जाधव आणि आनंदराव चव्हाण यांनी सही केली असल्याचे ऐकिवात आहे. तुम्ही चौकशी तर करा.” मलादेखील खरी परिस्थिती जाणून घेण्याची उत्सुकता होती. १५ ऑगस्टच्या निमित्ताने राष्ट्रपति-भवनात चहा-पानाच्या कार्यक्रमाच्या वेळी मला ती संधी मिळाली. मी अगोदर तुळशीदास जाधव यांना निराळे गाठून विचारले. ते लगेच म्हणाले, “हो. मी सही केली आहे आणि मागचापुढचा सर्व विचार करून ती केली आहे. याचे जे परिणाम होतील त्यांना तोंड देण्याची माझी तयारी आहे.” श्री. आनंदरावांनाही तसेच निराळे गाठले आणि “तुमची सही असल्याचे ऐकतो. वस्तुस्थिती काय?” असे विचारले. यावर आनंदराव म्हणाले, “हे पाहा इंदूरकर, मला श्री. त्रिगुण सेन म्हणाले, पाण्यात राहून मगरीशीं वैर करण्यात काय अर्थ आहे? म्हणून मी सही केली. पण माझी सही अंतरात्म्याच्या निर्देशाप्रमाणे मत देण्यासाठी आहे. मी श्री. गिरींना मत देण्याचे वचन दिलेले नाही. मी अजूनही संजीव रेड्डी यांना मत देऊ शकतो.” त्या काळी श्री. त्रिगुण सेन हे पेट्रोलिअम खात्याचे मंत्री होते आणि आनंदराव हे त्याच खात्याचे राज्यमंत्री होते.

याचा काय अर्थ काढावयाचा तो मी काढला. या घटनेचा उल्लेख पुढे श्री. गिरी यांच्या विजयानंतरही मला एकदा जाहीरपणे करावा लागला. पुण्यातील काही पत्रकारांपुढेच आनंदराव चव्हाणांचे उद्गार महाराष्ट्र टाइम्समध्ये छापून आले होते. “त्या काळात मोठ्या धाडसाने आम्हाला श्री. गिरी यांना पाठिंबा देण्याचा निर्णय घ्यावा लागला. मी आपल्या पत्नीपुढे विषय मांडला होता आणि असेही म्हटले की, श्री. गिरी यांना पाठिंबा दिल्यामुळे मला कदाचित् मंत्रीपदही सोडावे लागेल. पण पत्नी म्हणाली, सर्वस्व गेले तरी हरकत नाही, पण आपण श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्याच पाठीशी उभे राहिले पाहिजे.” हे वृत्त छापून आले त्या वेळी राष्ट्रपति-भवनात आनंदराव चव्हाण माझ्याशी जे बोलले होते त्याची आठवण ताजी होती. मी आनंदराव माझ्याशी काय बोलले याचे प्रश्नोत्तर स्वरूपात वृत्त तयार करून महाराष्ट्र टाइम्सकडे पाठविले. आनंदराव चव्हाण यांचा वीरश्रीचा आव किती फुसका होता हे दर्शविणारे वृत्त पाठविणे कितपत योग्य होते हा प्रश्न मला नंतर बरेच दिवस सतावीत होता. पण मला आनंदराव चव्हाण यांच्या भंपकपणाची

चीड आली होती. त्या भरात मी ते वृत्त पाठविले. श्री. आनंदराव चव्हाण कन्हाडचे. पण कन्हाडच्या लोकांचा आनंदरावांपेक्षा माझ्या शब्दावर अधिक विश्वास होता. ज्या दिवशी मी लिहिलेले वृत्त प्रसिद्ध झाले त्याच्या दुसऱ्या दिवशी कन्हाडबाहेर आनंदराव चव्हाण यांचा मंत्री या नात्याने एक कार्यक्रम होता. श्री. आनंदराव यांच्याविरुद्ध वातावरण तापले होते. त्यामुळे त्यांच्या खात्यातील अधिकाऱ्यांच्या सल्ल्याप्रमाणे तो कार्यक्रम त्यांना तहकूब करावा लागला. अर्थात् हे मला मी नंतर कन्हाडला गेलो असताना सांगण्यात आले होते.

ज्या दिवशी संजीव रेड्डी आणि गिरी यांना मिळालेल्या मतांची मोजणी होऊन निकाल जाहीर झाला त्या वेळी मी संसद भवनातच होतो. संसद भवनाच्या एका हॉलमध्ये मोजणी होत होती आणि त्याचे परिणाम तासातासाने संसदेच्या सेंट्रल हॉलमध्ये कळत होते. निकाल काय लागतो याविषयीची उत्सुकता शिगेला पोहोचली होती. अखेर संध्याकाळी साडेसहा-सातच्या सुमारास अखेरचा निकाल आला आणि श्री. वराह व्यंकट गिरी हे राष्ट्रपती झाल्याचे जाहीर करण्यात आले. साहजिकच सिंडिकेटवाल्यांचे चेहरे पडले आणि इंडिकेटवाल्यांचे उजळले. सिंडिकेटच्या विरुद्ध असलेल्या बहुतेक सर्वांना “इंडिकेट” या नावाने ओळखण्यास सुरुवात झाली होती. दुसऱ्या दिवशीच्या वृत्तपत्रात श्री. गिरी यांच्या पत्नी श्रीमती सरस्वती गिरी यांनी विजयाची बातमी ऐकताच श्रीमती इंदिरा गांधी यांना आनंदाने कडकडून मिठी मारल्याची बातमी छापून आली. त्या आनंदात श्रीमती गांधी याही सहभागी झाल्या होत्या. या घटनेने श्रीमती गांधी यांचा विरोधी उमेदवार निवडून आणण्यात हात होता किंवा नाही याविषयी असला-नसला संशयही दूर झाला. पक्षाच्या उमेदवारास निवडून आणण्यासाठी विरोधी पक्षाची मते मिळविण्याचा, ती फोडण्याचा प्रयत्न यापूर्वीही अनेकदा झाला होता. या निवडणुकीतही भारतीय जनसंघाची दुसऱ्या क्रमांकाची मते संजीव रेड्डी यांना मिळाली होती. पण पक्षातच फूट पाडून आपल्या पक्षाच्या उमेदवाराचा पाडाव करण्याचा हा इतिहास भारतीय राजकारणात अगदी नवीन होता. काँग्रेसचे अध्यक्ष निजलिंगप्पा यांनी भारतीय जनसंघाच्या दोन पुढाऱ्यांशी बोलणे केले असा आरोप होता. ते पुढारी कोणते हे मात्र कधीच स्पष्ट झाले नाही. श्री. निजलिंगप्पा आरोपाचा इन्कार करीत होते. पण ते बोलणे झाले असले तरी पक्षाचा उमेदवार निवडून आणण्यासाठी होते. पण असा आरोप करणाऱ्यांनी प्रत्यक्षात मात्र आपल्या पक्षाचा उमेदवार पाडण्यासाठी कम्युनिस्टांसारख्या विरोधी पक्षाशी हातमिळवणी केली होती. या वस्तुस्थितीचा उल्लेख मात्र त्या काळी फारसा झाला नाही. श्री. गिरी विजयी झाले आणि देशातील राजकारणाच्या दुसऱ्या पर्वास सुरुवात झाली.

१०.

काँग्रेसची फाळणी

पंतप्रधान श्रीमती गांधी यांचा हा व्यवहार पक्षाची शिस्त सोडणारा होता याविषयी आजही फारसा मतभेद होणारच नाही. त्या काळीही त्यांच्यावर शिस्तभंगाची कारवाई करावी अशा चर्चेस लगेच सुरुवात झाली. श्री. मोरारजी देसाई ताबडतोब कारवाई करावी या मताचे होते. प्रारंभिक थोड्याशा संकोचानंतर काँग्रेसचे श्री. निजलिंगप्पा हेही त्याच निष्कर्षाप्रत आले. पण श्री. कामराज, श्री. अतुल्य घोष, श्री. स. का. पाटील वगैरे सिंडिकेटच्या पुढाऱ्यांना तसा धीर होत नव्हता. लांबलचक चर्चेचे सत्र सुरू झाले. यात सिंडिकेटच्या पुढाऱ्यांचा मानसिक दुबळेपणा व्यक्त झाला असा निष्कर्ष काही लेखकांनी काढला आहे. मला मात्र निराळेच वाटते. ही मंडळी कशीही असली तरी काँग्रेस संघटनेतच वाढली होती. त्या संघटनेविषयी त्यांच्या मनात एक प्रकारची आपुलकी होती. पंतप्रधानांसारख्या व्यक्तीवर शिस्तभंगाची कारवाई केल्यास पक्ष मोडेल ही भीती त्यांच्या मनात होती. अशाच प्रकारची भावना पूर्वी सरदार पटेल व श्री. टंडन यांच्यातही व्यक्त झाली होती. पण अखेर शिस्तभंगाची कारवाई झाली आणि पक्षाचेही तुकडे झाले. काहींचा समज असा आहे की, अगदी सुरुवातीसच जर शिस्तभंगाची कारवाई झाली असती तर देशाचे चित्र कदाचित् निराळेच राहिले असते. काँग्रेस नेतृत्वाच्या दिलेपणामुळे श्रीमती गांधी यांना जी शक्ती मिळत गेली ती

मिळाली नसती. या विचाराच्या समर्थनासाठी एक उदाहरण दिले जाते. एखाद्या इमारतीस आग लागली की, आगीत सापडलेल्या वस्तू बचावण्याचा प्रयत्न करण्यापेक्षा आग अधिक न पसरू देणे याकडे ताबडतोब लक्ष पुरविणे आवश्यक असते. त्यासाठी आगीत सापडलेल्या भागाचा शेष भागाशी संबंध तोडून टाकला जातो. पण सामान्य माणसाची प्रवृत्ती आगीत सापडलेल्या आपल्या मौल्यवान वस्तू वाचविण्याकडे असते. परिणामी वस्तू वाचतच नाहीत आणि आग अधिकच पसरते. काँग्रेस संघटना वाचवण्याच्या मोहात श्री. कामराज आणि मंडळी अशीच सामान्य माणसाप्रमाणे वागली असे म्हणावे लागते.

याउलट श्रीमती इंदिरा गांधी यांची वागणूक होती. त्या काँग्रेसचे ज्येष्ठ नेते पं. जवाहरलाल नेहरू यांच्या कन्या असल्या आणि पं. नेहरू यांच्या इच्छेमुळेच त्यांनी काँग्रेसचे अध्यक्षपदही भूषविले असले तरी संघटनेच्या कार्यकर्त्या या स्वरूपात त्यांची कधीच वाढ झाली नव्हती. श्री. कामराज यांच्यासारख्यांच्या मनात संघटनेविषयी जी आत्मीयता होती ती त्यांच्या मनास कधी शिवलीही नाही. काँग्रेसचे ज्येष्ठ पुढारी शिस्तभंगाच्या कारवाईची चर्चाच करीत राहिले आणि श्रीमती गांधी यांनी धाडसाने एकामागून एक पावले उचलण्यास सुरुवात केली. संघटनेवर त्याचा काय परिणाम होईल याचा त्यांनी विचारही केला नाही.

बँकांचे राष्ट्रीयीकरण की त्यांचे सामाजिक नियंत्रण हा त्या काळी चर्चेचा विषय होता. त्यांचे राष्ट्रीयीकरण झालेच पाहिजे अशी पुरोगामी आघाडीची मागणी होती. सामाजिक नियंत्रणाचा प्रयोग अगोदर करून बघावा, त्याचे अभीष्ट न साधल्यास राष्ट्रीयीकरण करावे, अशी अर्थमंत्री श्री. मोरारजी देसाई यांची भूमिका होती. पंतप्रधान श्रीमती गांधी यांची या बाबतीत नेमकी भूमिका काय हे तोपर्यंत कधीच स्पष्ट झाले नव्हते. पण श्री. गिरी राष्ट्रपती झाल्यानंतर एक दिवस अचानक बातमी आली — पंतप्रधान श्रीमती गांधी यांच्या सल्ल्यानुसार मोरारजी देसाई यांचे अर्थखाते काढून घेण्यात आले असून १४ बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले आहे. ही बातमी वाऱ्यासारखी पसरली. लगेच दुसरी बातमी आली — मोरारजी देसाई यांनी उपपंतप्रधानपदाचा राजीनामा दिला आहे. संजीव रेड्डी यांना पाठिंबा देण्यात मंत्रीमंडळातील मोरारजी देसाईइतकाच किंवा त्यांच्यापेक्षा थोडा अधिकच यशवंतराव चव्हाण यांचा वाटा होता. म्हणून यशवंतराव चव्हाण हेही राजीनामा देणार अशीही बातमी राजधानीत पसरली. आम्ही राजधानीतील पत्रकार इकडून तिकडे आणि तिकडून इकडे बातम्यांचा मागोवा घेत सारखे धावत होतो. श्री. निजलिंगप्पा यांच्या जनपथावरील बंगल्यावर श्री. मोरारजी देसाई, यशवंतराव चव्हाण वगैरे मंडळी चर्चेसाठी आली होती. ती परत जात असताना आमच्यापैकी एका पत्रकाराने चव्हाण यांना सरळ प्रश्न केला, “तुम्ही राजीनामा देणार आहात का ?” यावर श्री. चव्हाण यांनी ज्या

ठसक्यात उत्तर दिले तो माझ्या नेहमीच लक्षात राहिला. ते म्हणाले होते, “निश्चित पणे नाही !”

श्री. यशवंतराव चव्हाण हे राजीनामा देणार ही बातमी कशी पसरली हे निश्चित सांगता येणार नाही. पण बंगलोरपासून चव्हाण यांनी जी भूमिका घेतली ती श्रीमती गांधी यांनी घेतलेल्या भूमिकेच्या विरुद्ध होती. काही गोटातून तर असेही बोलले गेले की, श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या जागी त्यांना पंतप्रधान करण्याचे आश्वासन सिंडिकेटने दिले होते, म्हणूनच त्यांनी संजीव रेड्डी यांच्या बाजूची निर्णयात्मक भूमिका घेतली. पण या प्रवादावर माझा विश्वास नाही. धाडसी भूमिका घेणे हे श्री. चव्हाण यांच्या स्वभावातच नाही. याचा अर्थ असा मात्र नव्हे की, त्यांना पंतप्रधानपद नको होते. फारसा धोका न पत्करता ते चालून आले असते तर ते त्यांना हवे होते. म्हणूनच त्यांनी संजीव रेड्डी यांच्या वतीने बंगलोरला मतदान केल्यानंतर मराठी खासदारांच्या चारदोन बैठकी घेण्यापलीकडे राष्ट्रपतींच्या निवडणुकीत महत्त्वाची भूमिका बठविली नाही. कदाचित् याच कारणाने मोरारजी देसाई यांचा राजीनामा मागण्यात अन्याय झाला हे दिसत आणि पटत असतानाही त्यासाठी स्वतःचे मंत्रीपद सोडण्याचा धोका पत्करण्याचे धाडस त्यांना झाले नाही.

श्री. चव्हाण यांच्या स्वभावातील ही गोम श्रीमती इंदिरा गांधी यांनीही ओळखली होती. त्या काळात महाराष्ट्रातील अनेक पुढारी श्रीमती गांधी यांना भेटण्यास येत असत. श्री. वसंतदादा पाटील हेही अनेकदा आले. पुढील हकीकत एकदा श्रीमती गांधींना भेटून आल्यानंतर त्यांनीच मला सांगितली होती. बोलताना श्रीमती गांधी या यशवंतराव चव्हाण यांच्या विरुद्ध खूप बोलत. श्री. पाटील यांनी त्यांना विचारले, “तुमचा राग तर यशवंतराव चव्हाण यांच्यावर अधिक दिसतो, पण तुम्ही कारवाई मोरारजी देसाई यांच्यावर केली, हे कसे काय ?” यावर श्रीमती गांधी म्हणाल्या, “मी मोरारजी यांचे फक्त अर्थखाते काढले होते. त्यांच्या उपपंतप्रधानपदास धक्का लावला नव्हता. पण ते स्वाभिमाना आहेत. अर्थखाते काढून घेतल्यानंतर ते उपपंतप्रधानपदी राहाणार नाहीत याची मला खात्री होती. पण श्री. चव्हाण यांचे खाते काढण्याने काहीच फरक झाला नसता. ते तसेच चिकटून राहिले असते. म्हणूनच मी त्यांच्या विषयी आता काही केले नाही.” पुढे झालेही तसेच. पण ती चर्चा नंतर होईल.

राजीनामा न देण्याचे जाहीर केल्यानंतर यशवंतराव चव्हाण हे कामराज, मोरारजी वगैरेंच्या बरोबर नाहीत हे स्पष्ट झाले होते. पण ते श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्याकडेही कलले नव्हते. त्यांच्या त्या वेळच्या भूमिकेची हेटाळणी करण्यासाठी ते कुंपणावर बसून आहेत असे अनेकांनी लिहिले आणि ते कुंपणावर बसून असल्याची व्यंगचित्रेही छापून आली. मला मात्र त्यांची त्या वेळची भूमिका बौद्धिकदृष्ट्या पसंत होती. मी अलाहाबादचाच असल्यामुळे श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या स्वभावाची आणि अनेक गुणांची मला

लहानपणापासून माहिती होती व राजकारणातील त्यांची पावलेही बरीच जवळून बघितली असल्यामुळे त्यांच्याविषयी मला आदराची भावना नव्हती. पण त्याचप्रमाणे सिंडिकेटमध्ये असलेल्या लोकांच्याविषयीही मला मुळीच आपुलकी नव्हती. हा वर्ग कारस्थानी आहे, त्यांना देशाच्या भल्याबुऱ्याचे फारसे सोयरसुतक नाही, अशी छाप माझ्या मनावर होती. अर्थात त्याला मोरारजी देसाई हे अपवाद होते. ते या वेळी जरी सिंडिकेटबरोबर असले तरी ते त्यांच्यात नव्हते. सिंडिकेटनेच त्यांना पंतप्रधान होऊ दिले नव्हते. सिंडिकेटमधील कामराज आणि त्यानंतर निजलिंगप्पा यांच्याविषयी माझ्या मनात थोडाफार आदरभाव होता. पण एकूण सिंडिकेटविषयी मात्र तिरस्काराचीच भावना होती. त्यामुळे चव्हाण यांची भूमिका मला योग्य वाटत होती. ते कुंपणावर आहेत अशी त्यांची हेटाळणी मी कधीच केली नाही.

त्या वेळी काँग्रेसमध्ये तीन गट पडले होते. पक्षाचाच उमेदवार पाडण्यात यशस्वी झालेला श्रीमती गांधी यांचा गट, यासाठी त्यांच्याविरुद्ध कारवाई केली पाहिजे असे म्हणणारा संघटनवादी गट, आणि यापैकी कुठल्याही बाजूस नसलेला चव्हाण यांचा गट. श्री. यशवंतराव चव्हाण हे त्या वेळी अखिल भारतीय पुढारी जरी झाले असले तरी त्यांची मुळे महाराष्ट्रातच होती. १९६५ च्या भारत-पाक युद्धात भारताचा विजय झाल्यानंतर त्या वेळचे संरक्षणमंत्री म्हणून त्यांच्या उत्तर प्रदेशातही लाख-लाख दोन-दोन लाखांच्या सभा झालेल्या मी बघितल्या आहेत. पण त्या वेळी त्यांची जी अखिल भारतीय प्रतिमा तयार झाली ती नंतर टिकली नाही. महाराष्ट्राबाहेरील त्यांच्या अनेक सहकाऱ्यांची त्यांच्याविषयीची तक्रार हीच होती की, महाराष्ट्राबाहेर ते काही बघतच नाहीत. महिन्यातून एक-दोनदा तरी कन्हाडला जातातच. देशाच्या आणि काँग्रेसच्या जीवनात होत असलेल्या या प्रबळ मंथनात आपली भूमिका कार्यकर्त्यांना किती रुचली आहे हे बघणे राजकीय पुढारी या नात्याने त्यांना आवश्यक होते. आपली निश्चित भूमिका काय हे सांगण्याचीही जरूर होती. यातूनच मुंबईस काँग्रेस कार्यकर्त्यांचे एक शिबिर घेण्याची कल्पना निघाली. मुंबईच्या पाटकर हॉलमध्ये सप्टेंबर महिन्यात हे शिबिर घेण्यात आले. श्री. चव्हाण हे त्या वेळी गृहमंत्री होते आणि त्यांना वायुदलाचे विमान वापरण्याची सवलत होती. मी त्यांच्याबरोबरच मुंबईचे शिबिर बघण्यासाठी गेलो. त्या विमानात मंत्र्यासाठी एक लहानशी निराळी खोली असे. श्रीमती गांधी यांच्याविषयी चव्हाण यांच्या मनात त्या वेळी कसल्या प्रकारचे विचार होते हे दर्शविण्यासाठीच पुढील घटना लिहीत आहे.

श्रीमती गांधी यांच्याविषयी मला फारसा आदर नाही हे चव्हाण यांना माहित होते. या विषयावर त्यांच्याशी माझे अनेकदा बोलणेही झाले होते. विमान मुंबईकडे जात असताना श्री. चव्हाण यांनी मला त्यांच्या खोलीत बोलावले आणि काही चर्चा निघाली. श्रीमती इंदिरा गांधी यांची पावले देशाच्या दृष्टीने फार विघातक आहेत हे मी आपले मत त्यांना स्पष्ट सांगितले. त्या वेळी चव्हाण यांच्या तोंडून निघालेले एक

वाक्य माझ्या अंतःकरणावर कोरले गेले. ते म्हणाले, “हे पाहा इंदूरकर, घरातल्या बाईने अन्न उघडी करण्यास सुरुवात केल्यास त्यावर आपल्याला पांघरूण टाकावेच लागते.” त्यांच्या या वाक्यात श्रीमती गांधी यांच्याविरुद्ध शिस्तभंगाच्या कारवाईची चर्चा सुरू झाली होती त्याविषयी नापसंती होती, पण त्याचबरोबर अन्न उघडी करणाऱ्या बाईंशी श्रीमती गांधी यांची तुलनाही होती.

राष्ट्रपतींच्या निवडणुकीत प्रामुख्याने सिंडिकेट आणि इंडिकेट असा लढा झाला. त्याला समाजवादाची तात्त्विक बैठक देण्यात आली होती. त्यामुळे मुंबईच्या शिबिरात समाजवादाविषयी चर्चा होणे स्वाभाविक होते. समाजवाद कशाला म्हणावे याचा तिथे बराच ऊहापोह झाला आणि तेव्हा काही विनोदही झाला. सत्तावाद आणि समाजवाद हे पर्यायवादी शब्द आहेत काय? सम्यक् म्हणजे खूप माजणे यास समाजवाद समजावयाचे की काय? व्यासपीठावरून नव्हे तर एका श्रोत्याच्या तोंडून पुढील उद्गार निघाले — “समाजाच्या जिवावर माजणे यासच आज समाजवाद समजले जाते!” काँग्रेसने स्वीकारलेल्या समाजवादाची निश्चित व्याख्या नसल्यामुळे त्या शब्दाची व्याख्या करण्याचे जे प्रयत्न चालू होते त्यात यशवंतराव चव्हाण यांनीही त्या वेळी हातभार लावला. ते म्हणाले, “सर्वात खालच्या उतरंडीचे तोंड मोकळे करणे याला मी समाजवाद समजतो.” यात समाजातल्या सर्वात खालच्या वर्गाची परिस्थिती सुधारण्याची भावना आहे याविषयी मुळीच आक्षेप घेता येणार नाही. पण सर्वात खालच्या उतरंडीचे तोंड मोकळे करण्याची जी उपमा त्यांनी दिली ती मला त्या वेळीही खटकली होती. माझ्या मनात त्याच वेळी विचार आला — उतरंडीस घरातल्या समृद्धीचे प्रतीक मानतात. उतरंड म्हणजे एकावर एक अशी अनेक मडकी. सर्वात खालच्या उतरंडीचे तोंड मोकळे करावयाचे असल्यास उतरंडीतील प्रत्येक मडके निरनिराळे ठेवावे लागेल. विखुरल्यामुळे त्यात धान्याचा साठा राहू शकणार नाही आणि उतरंड नसलेले घर समृद्धही असू शकणार नाही.

या शिबिराचा श्री. चव्हाण यांच्या राजकीय भूमिकेस पूर्ण पाठिंबा होता. विसंवादी सूर फक्त दोघांचे ऐकू आले. श्री. तुळशीदास जाधव आणि श्री. रघुनाथराव खाडिलकर हे दोघेच तेथील एकूण प्रवाहाच्या थोडे विरुद्ध बोलले. काँग्रेस कार्यकर्ते श्री. तुळशीदास जाधव यांना बोलू देण्यास तयार नव्हते. त्यांच्या भाषणात फार अडथळे येऊ लागले. श्री. चव्हाण यांनी तुळशीदास जाधव यांना बोलू देण्याची विनंती केल्यानंतर मात्र त्यांना बोलू देण्यात आले. श्री. खाडिलकर यांच्या भाषणात मराठी पत्रांच्या संपादकांवर ते भाडोत्री लिहितात अशा आशयाचा हल्ला होता. महाराष्ट्र टाइम्सचे संपादक श्री. गोविंदराव तळवलकर यांनी यशवंतराव चव्हाण यांच्याच भूमिकेचा पाठपुरावा केला होता. तेही त्या वेळी पाटकर हॉलमध्ये माझ्या जवळच बसले होते. हा आपल्यालाच टोमणा आहे असे त्यांना साहजिकच वाटले आणि ते एकदम

रागावून “हे खोटे आहे! हे खोटे आहे!” असे भाषण चालू असतानाच जोरजोरात म्हणू लागले. मी त्यांना थांबविले आणि म्हटले, “आपण पत्रकार म्हणून येथे हजर आहोत. सभेची कारवाई पत्रकाराने फक्त बघावयाची असते. तीत भाग घ्यावयाचा नसतो. आपल्यास कुणी शिव्या दिल्या तरी त्या निमूटपणे ऐकून घेतल्या पाहिजेत. त्याविषयी आपल्यास काही म्हणावयाचे असेल तर ते म्हणण्यास आपल्या पत्रात आपल्यास मोकळीक असते.” श्री. तळवलकर यांना माझे म्हणणे पटले आणि ते गप्प झाले. नंतर ते म्हणालेही की, इंदूरकरांनी आवर घातला नसता तर अप्रिय प्रसंग निर्माण झाला असता.

मुंबईच्या शिबिरात यशवंतराव चव्हाण यांच्या तोंडून निघालेला आणि मला पटलेला आणखी एक विचार माझ्या लक्षात राहिला. नेतृत्वात जो संघर्ष निर्माण झाला होता त्यामुळे काँग्रेस फुटण्याची चिन्हे दिसत होती. समाजजीवनात बदल घडवून आणण्याचा आपला जो संकल्प आहे, त्याचे काँग्रेस ही संघटना हे एक साधन आहे. समाजपरिवर्तनाचा हा लढा आहे व लढाई जिंकण्यासाठी हत्यार हे आवश्यक असते. हत्यार मोडून लढाई जिंकता येणार नाही ही चव्हाण यांची दोन्ही गटांना कळकळीची विनंती होती. तीच त्यांनी शिबिरात मांडली होती. पण पुढे ते हत्यार मोडण्यास त्यांचाही हातभार लागला. तो का आणि कसा हा एक निराळाच इतिहास आहे.

शिबिरानंतर यशवंतराव चव्हाण यांच्याबरोबर मी पुण्याला गेलो आणि नंतर कऱ्हाडला. राजकीय वादात त्यांनी एक विशिष्ट भूमिका घेतली असल्यामुळे आणि ते कऱ्हाडचेच असल्यामुळे त्यांना भेटणाऱ्यांची रीघ लागली होती. आणि त्यात काहीच आश्चर्य नव्हते. मी फक्त पत्रकार होतो. माझा कऱ्हाडशी तसा काहीच संबंध नव्हता. पण महाराष्ट्र टाइम्समुळे मी तेथील वृत्तपत्र वाचकांना चांगला परिचित होतो. मी तिथे आलो आहे हे कळल्यावर दोनएकशे माणसे मलाही भेटण्यास आली. त्या काळात महाराष्ट्र टाइम्समधून मी जे विचार मांडीत होतो ते वाचकांना पटत असल्याची ही पावतीच होती असे वाटून मला साहजिकच मूठभर मांस चढले.

परतताना अहमदाबादला फार मोठ्या प्रमाणावर जातीय दंगा उफाळल्याची बातमी मिळाली. श्री. चव्हाण हे गृहमंत्री असल्यामुळे अहमदाबादमार्गे दिल्लीस परतण्याचे ठरविले. मीही त्यांच्याबरोबर होतो. त्या वेळी श्री. हितेंद्र देसाई गुजरातचे मुख्यमंत्री होते. त्यांचा मोरारजी देसाई यांच्याकडे जाहीर असा कल होता. श्री. चव्हाण यांच्याबरोबर असल्यामुळे अहमदाबादमधील काही पत्रकारांबरोबर कर्फ्यूस्त भागात मला हिंडता आले. मालमत्तेचा भरपूर विध्वंस झालेला बघितला. अनेक ठिकाणी लागलेल्या आगीही तोपर्यंत विझल्या नव्हत्या. या दंग्यात मुसलमान अधिक प्रमाणात मारले गेले. दंगा कसा उद्भवला याविषयी अनेक कारणे सांगितली जात

होती. पण आर्थिक कारणामुळे जातीय दंगली कशा उद्भवतात याचा तो मला एक नमुना वाटला.

देशाच्या दुर्दैवी फाळणीनंतर निर्वासित झालेले सिंधी भारतात आले. त्यातील बऱ्याच लोकांनी गुजरातमध्ये आश्रय घेतला. त्यांपैकी अनेक अहमदाबादमध्ये राहिले. अहमदाबादमधील बहुतेक कापड गिरण्यांची मालकी हिंदू गुजराती शेठांची, पण अहमदाबादमधील कापडाचा व्यापार मात्र बोहरा समाजाच्या हाती होता. आपले सर्वस्व धुळीस मिळालेले बघून जे सिंधी भारतात आले त्यांच्या मनात मुस्लिम समाजाविषयी कडवटपणा होता. अहमदाबादमध्ये उपजीविकेसाठी त्यांनी फुटकळ कापड विकण्याचा धंदा आरंभला. ते अगोदर फुटपाथवर बसत असल्यामुळे त्यांना दुकानांचे भाडे आणि इतर खर्च नव्हता. त्यामुळे ते दुकानातील किंमतीपेक्षा कमी किंमतीत कापड विकू शकत. त्यांची चलती होत गेली आणि बोहरा मुसलमानांचा व्यापार घसरू लागला. हे सिंधी आल्यामुळे आपला व्यापार कमी झाला याची खंत त्या व्यापाऱ्यात होती. या मधल्या काळात सिंधी व्यापाऱ्यांनी सिंधी मार्केट या नावाने एक बाजारही उभा केला. कुठे तरी लहानशी कुरबुर झाली आणि त्यात सिंधी मार्केटला आग लावण्यात आली. मुस्लिम व्यापाऱ्यांनीच ती लावली असावी असा सिंधी लोकांचा समज झाला आणि वर्षानुवर्षे साचून राहिलेला कडवटपणा उफाळून बाहेर पडला. त्यांचा विवेक सुटला आणि त्यांचा राग तेवढ्यापुरताच मर्यादित राहिला नाही. बोहरा समाज श्रीमंत असल्यामुळे त्यांच्याविरुद्ध फारसे असे काही होऊ शकले नाही. पण बड्याचे तेल वांग्यावर या नियमाने सामान्यपणे मजुरी करून पोट भरणाऱ्या गरीब मुसलमानांवर त्याचा राग निघाला. त्यात इतरांनीही भर घातली, नाही असे नाही. पण हा संघर्ष मूलतः आर्थिक कारणामुळे निर्माण झाला होता.

बहुधा ८ ऑक्टोबर १९६९ च्या सकाळच्या वृत्तपत्रात एक धक्कादायक बातमी होती. श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या गटात असलेल्या काँग्रेस कार्यकारिणीच्या सभासदांनी काँग्रेसचे अध्यक्ष निजलिंगप्पा यांना एक कडक पत्र लिहिले होते. त्यात तामिळनाडू प्रदेश काँग्रेसचे अध्यक्ष श्री. सी. सुब्रह्मण्यम प्रदेश अध्यक्ष न राहिल्यामुळे आता कार्यकारिणीचेही सभासद राहात नाहीत अशा मजकुराचे पत्र अध्यक्षांना लिहिल्याबद्दल तीव्र विरोध दर्शविला होता. या पत्रावर जगजीवनराम, फखरुद्दीन अली अहमद वगैरे पूर्वीपासून श्रीमती गांधी यांच्या गटात असलेल्या पुढाऱ्यांच्या सहा तर होत्याच, पण श्री. यशवंतराव चव्हाण यांचीही त्यावर सही होती. श्री. चव्हाण यांनी आतापर्यंतची तटस्थतेची अगर कुंपणावरची भूमिका सोडली होती आणि ते श्रीमती गांधी यांच्या कळपात सामील झाले याची ही जाहीर कबुली होती. श्री. चव्हाण अचानक का बदलले याचे सयुक्तिक कारण आम्हा पत्रकारांना कळेना. त्याच दिवशी प्रेस असोसिएशनने श्री. चव्हाण यांना भेटण्यासाठी चहापानाचा एक कार्यक्रम अगोदरच ठरविला होता. या वेळी सदर विषयावर प्रश्नोत्तरे होणे हे साहजिक होते.

मी त्या दिवशी त्यांना अत्यंत तिखट असे प्रश्न विचारले. भूमिका बदलण्यासंबंधी चव्हाण यांचे स्पष्टीकरण एवढेच होते की, श्री. सी. सुब्रह्मण्यम यांचे कार्यकारिणीचे सभासदत्व रद्द करण्याचा निर्णय अत्यंत चुकीचा होता, तो मला आवडला नाही, म्हणून आता मला ही भूमिका घ्यावी लागली. मधल्या काळात आम्ही पत्रकारांनी बरीच माहिती मिळवली होती. त्या माहितीच्या बळावर मी प्रश्न केला, “काँग्रेसचे अध्यक्ष निजलिंगप्पा यांच्याशी तुमची बोलचाल बंद झाली नव्हती. संयुक्त पत्रावर सही करण्यापूर्वी त्यांनी तसे काही लिहिले आहे काय हे तुम्हाला फोनवर त्यांना सहज विचारता आले असते. तुम्ही ते का विचारले नाही?” यशवंतराव चव्हाण यांचा राग त्यांच्या चेहऱ्यावर व्यक्त झाला असल्याचे मी फारच कमी वेळा बघितले आहे. पण या वेळी ते आपला राग आवरू शकले नाहीत आणि आवाज चढवून म्हणाले, “ते तुम्हाला चांगले माहीत आहे.”

मी यावर आणखी काही विचारणार होतो, पण माझ्या काही पत्रकार मित्रांनी मला आवरले. श्री. यशवंतराव चव्हाण यांच्याशी माझी बरीच जवळीक आहे हे त्यांना माहीत होते. चहापानाचा सदर कार्यक्रम घडवून आणण्यातही माझा बराच हात होता. माझे पत्रकार मित्र मला म्हणाले, “तू त्यांना राग येण्यासारखे प्रश्न विचारावेस हे बरोबर नाही.”

या प्रकरणी आम्हाला काही माहिती मिळाली होती. त्या वेळी काँग्रेसचे एक सचिव श्री. शंकरदयाळ शर्मा यांनी काँग्रेसचे अध्यक्ष निजलिंगप्पा यांना असे सुचविले की, श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या गटात आता असलेले श्री. सी. सुब्रह्मण्यम हे प्रदेश काँग्रेसचे अध्यक्ष या नात्यानेच कार्यकारिणीवर होते, ते आता अध्यक्ष नसल्याने त्यांचे सभासदत्व आपोआप संपते, त्यांना तसे कळवावे. यामुळे कार्यकारिणीतील इंदिरा समर्थकांची संख्याही कमी होईल. श्री. निजलिंगप्पा यांनी तोंडाने होकार भरला. पण याबाबत त्यांचा आपल्या मनाशी काहीच निर्णय झाला नव्हता. श्री. शंकरदयाळ शर्मा यांनी त्या मजकुराचे पत्र तयार केले. ते टाईप करविले आणि सहीसाठी काँग्रेस अध्यक्षाकडे पाठविले. श्री. निजलिंगप्पा यांनी पत्र ठेवून घेतले आणि मी नंतर सही करून पाठवीन असे सांगितले. श्री. शंकरदयाळ शर्मा यांच्या एकूण व्यवहाराविषयी त्यांच्या मनातही काही संशय होते. पत्राची एक प्रत श्रीमती गांधी यांच्याकडे पोचली आणि पत्र प्रत्यक्षात गेले नसतानाही ते गेले या समजुतीने त्या पत्राचे निमित्त करून आक्रमणाची योजना आधल्या रात्री आखण्यात आली होती. तो काळ जवळजवळ मध्यरात्रीच निर्णय घेण्याचा झाला होता! श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या शिबिरातून निघणारी बहुतेक पत्रे आणि पत्रके रात्री अकराच्या पुढेच बाहेर पडत. ज्याप्रमाणे सदर पत्र प्रत्यक्षात रवाना होण्यापूर्वीच श्रीमती गांधी यांच्या गोटात पोचले त्याचप्रमाणे इतरही अनेक महत्त्वाची कागदपत्रे मिळविण्याची सोय श्रीमती गांधी यांच्या वतीने झालेली होती. काँग्रेसची फाळणी झाल्यानंतरही ती बराच काळ कायम होती. यासाठी

काँग्रेसच्या कचेरीत पगारी काम करणाऱ्यांना अनेक प्रकारची आमिषे देण्यात आली होती. संघटनेशी प्रामाणिक असलेल्या काही इतर कर्मचाऱ्यांनी ही व्यथा मजबूत बोलून दाखविली आणि काँग्रेसचे अध्यक्ष श्री. निजलिंगप्पा हे ज्या कर्मचाऱ्यांवर विश्वास ठेवतात ते त्या विश्वासास पात्र नाहीत हे अध्यक्षांच्या कानावर घालण्याची विनंतीही मला केली होती. अध्यक्षांचे खासगी चिटणीस श्री. विकी कपूर यांच्याच-बाबत हा संशय होता. कुणी तरी निजलिंगप्पा यांना सावध राहाण्याचा इशारा दिला होता. पण त्यांचा त्यावर विश्वास बसला नसल्यामुळे असेल अगर काही इतर कारणां-मुळे असेल, त्यांनी त्याबाबत कोणतेही पाऊल उचलले नाही. श्री. शंकरदयाळ शर्मा पुढे लगेच इंदिरा गटात सामील झाले आणि काही काळ त्यांच्या काँग्रेसचे अध्यक्षही होते.

श्री. यशवंतराव चव्हाण बदलण्याचे खरे कारण काय हे जाणून घेण्याची माझ्या मनात फार उत्सुकता होती व त्यासाठी माझा प्रयत्न मी सतत चालू ठेवला होता. श्री. यशवंतराव चव्हाण यांना प्रत्यक्ष विचारून उत्तर मिळेल अशी अपेक्षाच नव्हती. त्यांच्याशी जवळीक असलेल्यांना निरनिराळ्या प्रकारचे प्रश्न विचारून मी उत्तर काढण्याचा प्रयत्न करीत असे. बहुतेकांकडून नेमके कारण सांगता येणार नाही असेच उत्तर मिळे. मी एकदा महाराष्ट्राचे माजी मुख्यमंत्री श्री. वसंतराव नाईक यांना यासंबंधी विचारले. राष्ट्रपतिपदासाठी संजीव रेड्डी यांना पाठिंबा देण्याचा जो निर्णय चव्हाण यांनी घेतला होता त्याची महाराष्ट्रात कसोशीने अंमलबजावणी वसंतराव नाईक यांनीच केली होती. भूमिका बदलण्यापूर्वी त्यांच्याशी काही सल्लामसलत झाली असेल असा माझा समज होता. मी विचारले असता श्री. नाईक म्हणाले, “मला अगोदर काहीच माहीत नव्हते. ज्या दिवशी त्यांची भूमिका बदलल्याचे वृत्तपत्रात आले त्याच दिवशी सकाळी त्यांनी मला फोन केला होता. मी आता श्रीमती इंदिरा गांधी यांना पाठिंबा देण्याचे ठरविले आहे असे त्यांनी मला फोनवर सांगितले. मी त्यावर म्हटले, तुम्ही ठरवूनच टाकल्यानंतर मी आता काय बोलू ?”

श्री. संजीव रेड्डी प्रकरणात यशवंतराव चव्हाण यांची अत्यंत कसोशीने साथ देणारे दुसरे पुढारी माजी शेतकी राज्यमंत्री श्री. अण्णासाहेब शिंदे होते. मी त्यांच्याशी हा विषय अनेकदा काढला, पण त्यांनी तो सतत टाळला. एकदा मात्र मोकळेपणाने काही चर्चा होत असताना ते बोलून गेले — “ज्या दिवशी हे घडले त्या दिवशी मी त्यांच्या घरीच होतो. आम्ही बोलत असताना रात्री १० च्या सुमारास पंतप्रधानांकडून चव्हाणांना बोलावणे आले. श्री. चव्हाण म्हणाले, “काही तरी गंभीर बाब दिसते आहे. रात्रीचे बोलावणे हे त्याचेच चिन्ह आहे.” मी यशवंतरावांना म्हटले, “संजीव रेड्डींसाठी मते मिळविण्यासाठी मी प्रयत्न केला असल्यामुळे माझ्यावर श्रीमती गांधींचा राग असणे स्वाभाविक आहे. मंत्रीमंडळातून मला राजा देण्याची त्यांची इच्छा असल्यास तुम्ही ती ताबडतोब मान्य करा. मला त्याचे काहीच वाटणार नाही.”

त्यानंतर मी घरी आलो. दुसऱ्या दिवशी अगदी पहाटे यशवंतराव चव्हाण यांनी स्वतःच फोन करून मला ताबडतोब घरी बोलावले. मंत्री झाल्यानंतर स्वतःच नंबर फिरवून बोलावण्याची बहुधा ही त्यांची पहिलीच वेळ असावी. मी गेल्यावर त्यांनी मला, “मी काल रात्री इंदिरा गांधी यांना पाठिंबा देण्याचे ठरविले.” असे सांगितले. पण पंतप्रधानांच्या बंगल्यावर रात्री नेमके काय बोलणे झाले आणि कशामुळे हा निर्णय घेतला हे मात्र सांगितले नाही. अर्थात् त्या रात्री झालेल्या भेटीतच काही तरी निर्णायक घडले असे अनुमान काढावे लागते. या प्रकरणावर सर्व बाजूंनी विचार केला असता दोनच गोष्टी संभवतात. सदर भेटीत श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी चव्हाण यांच्यापुढे रोखठोक प्रश्न टाकला असावा — तुमची ही तटस्थपणाची भूमिका आम्हास मान्य नाही. आमच्याबरोबर जर पूर्णपणे राहावयाचे नसेल तर तुम्हास मंत्रीही राहाता येणार नाही. सत्तेच्या या अगर त्या पदावर सतत राहिल्यामुळे त्याशिवाय राहाणे आपल्यास जमणार नाही असे चव्हाण यांना वाटले असावे आणि म्हणून त्यांनी आपल्या इच्छेविरुद्ध श्रीमती गांधींना पाठिंबा देण्याचे ठरविले असावे.”

पण काही लोकांना असे वाटते की, ही विचारसरणी श्री. चव्हाण यांच्यावर अन्याय करणारी आहे. त्यांनी महाराष्ट्रातील काँग्रेस एकसंध ठेवण्यासाठी अनिच्छेने पाठिंबा देण्याचे ठरविले. श्रीमती गांधी यांच्या चिथावणीमुळे प्रत्येक प्रांतातील काँग्रेस दुभंगली होती. श्री. मोहन धारिया, रघुनाथराव खाडिलकर, तुळशीदास जाधव, आनंदराव चव्हाण, देवराव पाटील वगैरेना हाताशी धरून महाराष्ट्रातील काँग्रेस फोडण्याचे प्रयत्न चालू होतेच. तोपर्यंत त्यांना यश मिळाले नव्हते. पण ते मिळणारच नाही असे म्हणणेही कठीण होते. किमान महाराष्ट्रातील काँग्रेस वाचवावी या दृष्टीने श्री. चव्हाण यांचा हा एक प्रामाणिक प्रयत्न होता. पण या विचारात एकच खोट आहे. खरोखरच जर ही दृष्टी होती तर त्याबाबत आपल्या सहकाऱ्यांशी चव्हाण यांनी मोकळेपणाने चर्चा का केली नाही? दुसरे असे की, याबाबतही चव्हाण यांची राजकीय दृष्टी अदूरदर्शी ठरली. काँग्रेस दुभंगू नये यासाठी उचललेल्या या पावलामुळे महाराष्ट्रात काँग्रेस ही तात्पुरती एकसंध राहिली, पण नंतर राजकीय घडामोडीस ज्या कलाटण्या मिळाल्या त्यामुळे महाराष्ट्रातील काँग्रेसचेही अनेक तुकडे झाले. श्री. यशवंतराव चव्हाण यांनी मंत्रीपदाचा मोह बाजूला ठेवून हत्यार मोडून लढा जिकता येणार नाही ही भूमिका कायम ठेवली असती तर कदाचित् काही निराळेही घडले असते.

श्री. यशवंतराव चव्हाण यांनी ज्याप्रमाणे भूमिका बदलली त्यास लोक आत्म-समर्पण म्हणतात. ते आत्मसमर्पण असो अगर नसो, त्याने श्रीमती गांधींचा विश्वासही त्यांना पुन्हा मिळवता आला नाही. सदर घटनेनंतर श्री. चव्हाण यांच्या वागण्या-बोलण्यात एक विशिष्ट फरक पडला. त्यांचा पूर्वीचा मोकळेपणा कमी झाला. राखीव राहाण्याची वृत्ती बळावू लागली. श्री. चव्हाण हे एक उत्कृष्ट वक्ते होते. आवाज न चढवता एकएक मुद्दा उकलून सांगण्याची त्यांची हातोटी विलक्षण होती. पण या

घटनेनंतर ते आवाज चढवून बोलू लागले. आपण जे बोलतो त्यावर आपलाच विश्वास नसला की माणूस आवाज चढवून बोलतो असे म्हणतात. ते त्यांच्याबाबत खरे होते की काय, कोण जाणे.

श्री. यशवंतराव चव्हाण आणि श्रीमती गांधी यांच्यासंबंधीच्या अनेक घटना पुढे सांगावयाच्या आहेत. पण श्रीमती गांधी एकदा आपल्या विरुद्ध गेल्यास कधीच विसरत नाहीत ही गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी आहे. त्यांच्यात आलेली वृत्ती आनुवंशिक आहे. पं. नेहरूंचीही हीच वृत्ती होती, पण ती ते वर दिसू देत नसत. श्री. अण्णासाहेब शिंदे हे मंत्रीपद सोडावयास तयार होते. त्यांनी श्री. यशवंतराव चव्हाण यांना तसे सांगितलेच होते. श्रीमती गांधी यांनी श्री. शिंदे यांना मंत्रीमंडळात कायम ठेवले. पण त्यांच्या गुणांचे चीज मात्र कधीच केले नाही. आपल्या खात्याची पूर्ण माहिती असलेले, खात्याचा कारभार उत्कृष्ट चालविणारे, संसदेतही सरकारी भूमिका प्रभावी मांडणारे अण्णासाहेब शिंदे यांच्यासारखे लोक मंत्रीमंडळात फारच मोजके होते. श्री. फखरुद्दीन अली अहमद आणि श्री. जगजीवनराम हे अन्नमंत्री असताना शिंदे राज्यमंत्रीपदावरून खात्याचे सर्व काम बघत. पण यांना बढती कधीच मिळाली नाही. उलट त्यांच्याच खात्यात श्री. बुद्धप्रिय मौर्य यांना राज्यमंत्री नेमले गेले. श्री. मौर्य यांच्याविषयी अनेक प्रवाद होते. हा शिंद्यांचा उघड अपमान होता. मी एकदा त्यांना तसे म्हटलेही. त्यांनी उत्तर दिले नाही. पण त्यांनी नंतर राजीनामा दिला होता. श्री. चव्हाण यांच्याबद्दल त्यांच्या मनात निष्ठा होती. त्यामुळे ते त्यांना अडचणीत टाकणारी दुसरी कोणतीही भूमिका घेऊ शकत नव्हते. कार्यदक्ष राज्यमंत्री असूनही त्यांची जी सतत मानसिक कुचंबणा झाली तिला तोड सापडणार नाही.

हो-ना करताकरता काँग्रेस कार्यकारिणीच्या एका बैठकीत पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्याविरुद्ध शिस्तभंगाची कारवाई झाली. त्यांना काँग्रेसमधून काढून टाकण्यात आले. उत्तर प्रदेशचे चंद्रभान गुप्त, राजस्थानचे मोहनलाल सुखाडिया वगैरे काही मुख्यमंत्र्यांनी समझोता घडवून आणण्याचा आटोकाट प्रयत्नही केला. झाले-गेले विसरून पुन्हा सर्वांनी एकत्र येऊन काँग्रेस टिकवावी यासाठी लागोपाठ अनेक रात्री बैठकी होत होत्या. एक दिवस काँग्रेस अध्यक्ष निजलिंगप्पा यांना श्रीमती गांधींकडून दुपारच्या जेवणाचे आमंत्रणही आले. जेवणात काय पदार्थ होते याचे त्यांनी सविस्तर वर्णन करून पत्रकारांना सांगितले. पण परिस्थितीत सुधारणा होण्याविषयी ते काहीच बोलू शकले नाहीत. उत्तर प्रदेशचे मुख्यमंत्री चंद्रभान गुप्त यांचा कल तसा श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्याकडे अधिक होता. पण काँग्रेस संघटनेत त्यांची वाढ झाली असल्यामुळे पक्षाचाच उमेदवार पाडण्याचे जे काम श्रीमती गांधी यांच्या हातून घडले त्याला ते उचलून धरू शकत नव्हते. त्यांचा सिंडिकेटशी कसल्याही प्रकारचा संबंध नव्हता. श्री. कामराज यांच्याविषयीही त्यांना आपुलकी नव्हती. श्री. कामराज

यांना ते अनेकदा विनोदाने यमराज म्हणत. श्रीमती गांधी यांचे पंतप्रधानपद अबाधित राहावे ही भूमिका समझोत्यात सर्वांनाच मान्य होती. पण त्यांनी खेद व्यक्त केला पाहिजे एवढी किमान मागणी होती. पण ती श्रीमती गांधींना नामंजूर होती.

श्रीमती गांधी यांना पक्षातून काढण्याच्या काँग्रेस कार्यकारिणीच्या निर्णयावर जनसामान्यात खूप प्रक्षोभ उसळला अशा मजकुराच्या बातम्या त्या काळी वृत्तपत्रात आल्या. जंतरमंतर रस्त्यावरच्या काँग्रेस कचेरीवर झालेली काही निदर्शने मी प्रत्यक्ष बघितली. एका निदर्शनात काँग्रेसचे अध्यक्ष निजलिंगप्पा यांना धक्काबुक्कीही झाली. एकूण प्रकार सुसंस्कृत मनाला पटणारा नव्हता. पण त्या वेळी असे वाटले की, श्रीमती गांधी यांच्याविषयी असलेल्या आपुलकीतून हे घडत आहे. पण खरा प्रकार पुढे एकदा श्री. वसंतराव नाईक यांनी सांगितला. ते म्हणाले, “यशवंतराव चव्हाण यांनी भूमिका बदलली आणि महाराष्ट्रातील काँग्रेसमधील आम्ही सर्व श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्याकडे पूर्णपणे कललो. होणाऱ्या बहुतेक बैठकीत मीही भाग घेऊ लागलो. ज्या दिवशी निजलिंगप्पा यांना धक्काबुक्की झाली त्याच्या आधल्या दिवशी तसे घडणार असल्याची माहिती आम्हास मिळाली होती. मला मला ते आवडले नाही. मी म्हटले, एके काळी ज्यांना आपण आपल्या पक्षाचे अध्यक्ष म्हणत होतो त्यांच्याविरुद्ध अशा प्रकारची निदर्शने करणे बरोबर नाही. पण यावर त्या बैठकीत हजर असलेल्या श्रीमती सुभद्रा जोशी उद्गारल्या, पण आता ते कसे थांबविणार? ह्या लोकांना अगोदरच पैसे दिले गेले आहेत. (They have already been paid.)” या बैठकीत आणखी कोण हजर होते हे मी विचारले नव्हते आणि श्री. नाईक यांनी सांगितलेही नव्हते. श्रीमती सुभद्रा जोशी राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ आणि जातीयताविरोधी आघाडी या नावाने त्या वेळीही खूप गाजल्या होत्या. श्रीमती गांधींशी त्यांची बरीच जवळीक आहे असेही समजले जात होते.

यानंतर काँग्रेसची फाळणी झाली. आम्ही काँग्रेसची फाळणी करीत आहोत असे कुणीच म्हटले नाही. श्री. निजलिंगप्पा-कामराज गटाने श्रीमती इंदिरा गांधी आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांना काँग्रेसमधून बाहेर काढले. आपली संघटना हीच खरी काँग्रेस हा दोघांचाही दावा होता. श्री. निजलिंगप्पा वगैरे मंडळींचा केंद्रातील आणि अनेक राज्यातील संघटनांच्या कचेऱ्यांवर ताबा होता, आणि श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या हाती केंद्रातील सरकार तर होतेच, पण गुजरात वगळता इतर राज्यातील अनेक काँग्रेस सरकारेही होती. त्या वेळी उत्तर प्रदेशचे मुख्यमंत्री असलेले चंद्रभान गुप्त हे निजलिंगप्पांच्या काँग्रेसबरोबर होते, पण उत्तर प्रदेशातील काँग्रेस संघटना आणि काँग्रेस विधायक सर्वच पातळीवर दुभंगलेले होते. श्री. कमलापती त्रिपाठी आणि श्री. बहुगुणा हे श्रीमती इंदिरा गांधींबरोबर होते.

११.

निवडणुकीपूर्वी

ज्या पक्षाचे सरकार असते त्या पक्षाची अधिवेशने आणि बैठकी याकरिता सरकारकडून निरनिराळ्या प्रकारच्या सवलती घेतल्या जातात. काँग्रेसची फाळणी होण्यापूर्वीही त्या मिळत आणि त्याविषयी विरोधी पक्ष तक्रारही करीत. पण काँग्रेस अधिवेशनासाठी पोलिसांनी पक्षाचे स्वयंसेवक म्हणून काम करणे हे तोपर्यंत घडू लागले नव्हते. काँग्रेस कार्यकारिणीने श्रीमती गांधी यांना पक्षातून काढल्यानंतर त्यांच्या पक्षाचा जो पहिला मेळावा विठ्ठलभाई पटेल हाउसच्या आवारात मोठा तंबू उभारून भरला, तिथे हेही दृश्य मला आढळले. हे अधिवेशन श्री. संजीवैया यांच्या अध्यक्षतेखाली झाले आणि ही काँग्रेस संजीवैया काँग्रेस म्हणून ओळखली जाऊ लागली. अमूक व्यक्ती अमूक संघटनेतील अशी ओळख आतापर्यंत होत असे. व्यक्तीच्या नावाने संघटना ओळखली जाण्याचा हा नवा प्रयोग काँग्रेसच्या फाळणीपासून भारतीय राजकारणात सुरू झाला होता. या अधिवेशनातच श्रीमती गांधी यांना आपल्या भाषणात रडू कोसळलेले मी बघितले. देशासाठी सर्व जीवन घालविलेल्या नेहरूंच्या मुलीला त्यांनी काँग्रेसमधून हाकलले याचा विचार तुम्हीच करा, हा विचार रडतरडत त्यांनी मांडला. पण जेवढी मला आठवण आहे, त्याप्रमाणे ज्यामुळे हे सर्व रामायण घडले त्या पक्षाच्या उमेदवारास पाडण्याच्या आपल्या कृत्याचे समर्थन त्यांच्या या भाषणातही नव्हते.

त्या विषयाची त्यांनी चर्चाच केली नाही. या अधिवेशनात काँग्रेस महासमितीचे बहुमत आपल्या बाजूस आहे हे पत्रकारांना आणि त्याच्या माध्यमाने देशाला पटविण्यासाठी प्रांतवार संख्याही सांगण्यात आली. पण सांगितलेली संख्या बरोबर आहे, ज्यास महासमितीचे सभासद म्हटले गेले ते खरोखरच पूर्वी सभासद होते का, हे कसोशीने पडताळून पाहण्याचा पत्रकारांजवळ कोणताच मार्ग नव्हता. श्री. निजलिंगप्पा यांच्या काँग्रेसकडूनही हाच दावा असल्याच प्रकारे होते असे. विठ्ठलभाई पटेल हाउसमध्ये होणाऱ्या या अधिवेशनासाठी मंडपात शिरत असताना एका साध्या वेशातील माणसाने मला हटकले. प्रवेशपत्र दाखवा असे तो मला म्हणाला. तो एक गुप्त पोलीस होता. मी त्यास ओळखत होतो. मी त्यास म्हटले, “हे काँग्रेसचे अधिवेशन आहे. सरकारी समारंभ नाही. प्रवेशपत्र विचारणारा तू कोण ?” तो म्हणाला, “साहेब, मी काय करू ! मला तसा हुकूम आहे.” मी त्यास म्हटले, “मग तुझ्या इतर सहकाऱ्यांनी घातला आहे तसा काँग्रेस स्वयंसेवकाचा गणवेश तरी घाल. तुला या वेशात मी प्रवेशपत्र दाखविणार नाही.” त्यास काय वाटले कोण जाणे — त्याने मला सलाम केला आणि जाऊ दिले.

काँग्रेस फुटल्यामुळे संसदीय काँग्रेस पक्षही फुटला होता. संसदीय पक्षातील बहुमत आपल्या बाजूस आहे हे दर्शविण्यासाठी एक बैठक घेण्यात आली. बहुतेक मुख्यमंत्री श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या पाठीशी असल्यामुळे काँग्रेस पक्षाच्या तिकिटावर निवडून आलेले बहुसंख्य खासदार श्रीमती गांधी यांना पाठिंबा देतील याविषयी संशय नव्हता. आतापर्यंत संसदीय पक्षाची बैठक खुली राहात नसे. ही बैठक पत्रकारांना खुली होती. या बैठकीस कोण हजर नाही हीच मराठी वृत्तपत्रांच्या दृष्टीने बातमी होती. मराठी वृत्तपत्रात काम करीत असल्यामुळे माझे लक्ष मराठी खासदारांपुरतेच मर्यादित होते. नाही म्हणावयास उत्तर प्रदेशातील एक खासदार श्री. मसुरियाद्दीन यांच्या अनु-पस्थितीकडेही माझे लक्ष वेधले. श्री. मसुरियाद्दीन हे एक जुने हरिजन काँग्रेस कार्यकर्ते होते आणि पं. नेहरूंच्या कारकीर्दीत जोवर जोड मतदारसंघ होते, तोवर अलाहाबादच्या फुलपूर मतदारसंघातून नेहरूंच्याबरोबर राखीव जागेवर उमेदवार म्हणून उभे राहात आणि प्रचंड बहुमताने निवडूनही येत. नेहरू कुटुंबाविषयी त्यांना अतिशय आदर होता. काही प्रमाणात ते नेहरू कुटुंबातीलच एक होते. पण त्यांना पक्षाच्या उमेदवारास पाडण्याचा नेहरू-कन्येचा व्यवहार पटला नव्हता, आणि सिंडिकेटशी कसल्याच प्रकारचा संबंध नसताना संघटनेच्या दृष्टीने त्यांनी श्री. निजलिंगप्पा यांना साथ दिली होती. काँग्रेस कार्यकारिणीपैकी निजलिंगप्पा यांच्या बाजूने कोण आहे याची त्यांनी माझ्याशी अनेकदा चर्चा केली होती आणि श्री. शंकरदयाळ शर्मा हे दुटप्पी भूमिका वठवीत आहेत असे मी सांगितल्यावर त्यांना आश्चर्य वाटले होते.

सदर बैठकीत महाराष्ट्रीय खासदारांपैकी मुंबईचे श्री. बी. टी. ऊर्फ तात्या कुलकर्णी आणि माजी मंत्री आर. एम. हजरनवीस हे हजर नव्हते, आणि मी महाराष्ट्र टाइम्स-मध्ये कोणतीही मखलाशी न करता ती बातमी दिली. श्री. हजरनवीस हे मुद्दाम हजर

राहिले नाहीत असा माझा समज होता. कारण श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी १९६७ मध्ये बनविलेल्या मंत्रीमंडळात त्यांना घेतले तर नव्हतेच, पण काही कारणामुळे मी तुम्हास धेऊ शकणार नाही असे औपचारिकपणे म्हणण्याचे साधे सौजन्यही दाखविले नव्हते. माझ्या समजुतीने लालबहादूर शास्त्री यांच्याशी असलेली जवळीक हजरनवीस यांना भोवली होती. श्री. शास्त्री यांच्यानंतर जो थोडा काळ ते मंत्री राहिले त्या वेळी मला आता मंत्रीपदात स्वारस्य उरले नाही असे ते वारंवार म्हणत. श्रीमती गांधी यांच्या-विषयी ते फारसे चांगलेही बोलत नसत. पण श्रीमती गांधी यांनी यांना शब्दाने विचारलेही नाही ही गोष्ट मात्र त्यांना फार लागली. ती त्यांनी मजजवळ अनेकदा बोलूनही दाखविली होती. त्यामुळे प्रसंग आला असताना ते श्रीमती गांधी यांची साथ देणार नाहीत असे वाटले. मला तसे वाटण्याचे आणखी एक कारण होते. श्री. यशवंतराव चव्हाण यांच्याविषयी हजरनवीस यांनी मजजवळ अनेकदा तिरस्कार व्यक्त केला होता. प्रारंभीची भूमिका सोडून यशवंतराव आता पूर्णपणे श्रीमती गांधी यांच्या पाठीशी उभे होते, त्यामुळे देखील ते श्रीमती गांधी यांच्या विरुद्ध जातील असे वाटले. पण माझा अंदाज चुकला. बैठकीनंतर दिल्लीत येताच आपला तुम्हास पूर्ण पाठिंबा आहे असे त्यांनी श्रीमती गांधींना लेखी दिले. पण त्यांची गैरहजेरी छापल्या-बद्दल ते मला मात्र काहीही म्हणाले नाहीत.

श्री. बी. टी. कुळकर्णी यांच्याविषयी माझा तसा काहीच समज नव्हता. ते मुंबई-तील असल्यामुळे त्यांचे स. का. पाटील आणि मोरारजी देसाई यांच्याशी चांगले संबंध होते असे म्हटले जात असे. त्यामुळेच त्यांची निवड राज्यसभेत झाली होती. पुरोगामी म्हणून जे खासदार त्या वेळी गाजत होते त्यातही त्यांना कुणी समजत नव्हते. ते मोरारजी देसाई आणि पाटील ज्या बाजूस होते तिकडे राहिले असते तर ते साहजिकच असे वाटले असते. पण ते गैरहजर होते. महाराष्ट्र टाइम्समध्ये प्रकाशित झालेल्या बातमीचा परिणाम असो अगर इतर काही कारण असो, त्यांनी आपला पाठिंबा श्रीमती गांधी यांना तारेने कळविला. मी ती बातमी दिल्यामुळे ते माझ्यावर फार नाराज आहेत असेही महाराष्ट्रातीलच काही खासदारांनी मला सांगितले. यानंतर एक दिवस यशवंतराव चव्हाण यांच्या घरी मराठी खासदारांना रात्रीचे जेवण होते. पत्रकार या नात्याने मलाही आमंत्रण होते. या वेळी श्री. कुळकर्णी हेही हजर होते. माझा त्यांच्याशी चांगला परिचय असूनही ते या वेळी माझ्याशी शब्दानेही बोलले नाहीत याची मला चांगली आठवण आहे. पुढे कुळकर्णी यांची पॉडिचेरीचे उप-राज्यपाल म्हणून नेमणूक करण्यात आली होती. खासदार असताना श्रीमती गांधी यांच्याच कारकीर्दीत ते काँग्रेस संसदीय पक्षाचे उपनेतेही होते.

निजलिंगप्पा यांच्या काँग्रेसला संसदीय पक्षात पुरेसा पाठिंबा नसल्याने विरोधी पक्षात बसावे लागले. १९६७ च्या निवडणुकीत काँग्रेस पक्षास कसेबसे बहुमत मिळाले होते. काँग्रेसची फाळणी झाल्यानंतर पंतप्रधानपदी श्रीमती इंदिरा गांधी या राहून त्यांचे

सरकार जरी टिकले तरी ते अल्पमताचे सरकार आहे हे त्या काळी स्पष्ट होते. उजव्या कम्युनिस्ट पक्षाच्याच पाठिंब्यावर ते कसेबसे टिके. फाळणीनंतर उजव्या कम्युनिस्ट पक्षाने पाठिंब्याची जाहीर भूमिका घेतली. आणीबाणी सुरू होईपर्यंत १९७१ सालच्या निवडणुकीत श्रीमती गांधींना प्रचंड बहुमत मिळाल्यानंतरही ती परिस्थिती कायम होती. त्यामुळे उजव्या कम्युनिस्ट पक्षास निष्ठावंत विरोधी पक्ष म्हटले जात असे. मधल्या काळात श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्याकडे कम्युनिस्ट पुढारी श्री. भूपेश गुप्त यांची जा-ये खूप वाढली. सरकारमध्ये आपले काम होत नसेल तर ते श्री. भूपेश गुप्त यांना पटविले म्हणजे ताबडतोब होते असा समजही राजधानीत पसरला. माझ्या समजुतीने काँग्रेसची फाळणी झाल्यानंतर काही महिन्यातील ही गोष्ट. ती मला या घटनेत मध्यस्थ असलेल्या पं. मौलीचंद्र शर्मा यांनीच सांगितली होती.

पं. मौलीचंद्र शर्मा हे डॉ. श्यामाप्रसाद मुखर्जी यांच्यानंतर भारतीय जनसंघाचे अध्यक्ष होते. पुढे जनसंघाच्या इतर पुढाऱ्यांशी त्यांचे जमले नाही आणि ते बाहेर पडले. काँग्रेसमध्ये गेले. त्यांनी काँग्रेसच्या तिकिटावर हरियानातून एक निवडणूकही लढविली होती. पण त्यात ते यशस्वी झाले नाहीत. नेहरूंच्या हयातीतही त्यांची तिकडे बरीच जा-ये होती. श्रीमती इंदिरा गांधी या पंतप्रधान झाल्यानंतर ती अधिक वाढली. त्या वेळी भारतीय जनसंघाचे अध्यक्ष असलेल्या श्री. अटल बिहारी वाजपेयी यांना पं. मौलीचंद्र शर्मा यांनी श्रीमती गांधींचा एक निरोप पोचविला - राजकीय परिस्थिती-मुळे रशियाच्या इशान्यावर चालणाऱ्या उजव्या कम्युनिस्ट पक्षाच्या पाठिंब्यावर आम्हास अवलंबून राहावे लागते. त्यात असलेला धोका आम्हास कळतो. या पाठिंब्याची कधी तरी किंमत द्यावी लागेल आणि तो देशास विघातक ठरेल. तुम्ही राष्ट्रवादी आहात. तुमचा पाठिंबा जर मिळाला तर कम्युनिस्टांच्या पाठिंब्यावर आम्हाला अवलंबून राहावे लागणार नाही. निरोपानंतर वाजपेयी व श्रीमती गांधी यांच्या एकदोन भेटीही झाल्या. पण भेटीत मात्र या विषयाची स्पष्ट चर्चा झाली नाही. श्री. वाजपेयी यांनी शर्मांमार्फतच उत्तर पाठविले. उजव्या कम्युनिस्टांविषयी तुमचा समज अगदी बरोबर आहे. तुमचे सरकार कायम राहाण्यासाठी सध्याच्या परिस्थितीत तुम्हास पाठिंबा देण्यासही मला हरकत दिसत नाही. त्यासाठी आम्हास सत्तेत वाटाही नको आहे. पण भारतीय जनसंघाचा पाठिंबा तुम्हास हवा आहे हे मी आपल्या सहकाऱ्यांना कसे पटविणार ? त्यासाठी माझ्या हाती काही तरी लेखी हवे. तसेच रात्र-दिवस तुम्ही आणि तुमच्या पक्षातील लोक भारतीय जनसंघावर लाखोली वाहात असता तीही कमी व्हायला हवी. श्री. शर्मा मला म्हणाले, वाजपेयी यांचा हा निरोप मी इंदिरा गांधींकडे पोचविला. मला यात काहीच वावगे वाटत नाही, मला हे कबूल आहे असे त्यांना सांगा, असे त्या म्हणाल्या. श्री. शर्मा पुढे म्हणाले, पण मी त्यांना काही सांगण्यापूर्वीच उजव्या कम्युनिस्ट पक्षाचा आणि इंदिरा गांधी यांच्या काँग्रेसचा काही समझोता झाल्याची बातमी येऊन गेली. मला उगाच तोंडघशी पडल्यासारखे वाटले. पुढे एकदा मी या बाबतीत श्री. वाजपेयी यांना विचारले. पण

ते म्हणाले, इंदूरकर, जाने दो. ऐसी बातों की चर्चा नहीं की जाती. अशा प्रकारचा निरोप आलाच नव्हता असे मात्र त्यांच्या तोंडून निघाले नाही.

काँग्रेस महासमितीतील बहुमत आपल्या बाजूस आहे असा दावा दोन्ही काँग्रेसचा होता. सामान्य प्रतिनिधीतही आपलीच काँग्रेस मान्य आहे हे शाबीत करण्याची दोन्ही काँग्रेसची स्वाभाविक अशी इच्छा होती. त्यामुळे दोन्ही काँग्रेसनी आपली वार्षिक अधिवेशने करण्याचे ठरविले. डिसेंबरमध्ये अहमदाबादजवळ गांधीनगर येथे संघटना काँग्रेसचे अधिवेशन झाले. त्यानंतर तीनचार दिवसांनीच १९७० च्या सुरुवातीस मुंबईस इंदिरा गांधी यांच्या काँग्रेसचे अधिवेशन झाले. या अधिवेशनात श्री. जगजीवनराम हे काँग्रेसचे अध्यक्ष झाले आणि श्रीमती गांधी यांची काँग्रेस जगजीवनराम यांच्या नावाने ओळखली जाऊ लागली होती. या दोन्ही काँग्रेसला पत्रकार या नात्याने मी हजर होतो. अधिवेशन भरविण्यासाठी सरकारी मदत या दृष्टीने दोन्हीकडे परिस्थिती सारखीच होती. गुजरातेत मुख्यमंत्री श्री. हितेंद्र देसाई हे संघटना काँग्रेसमध्ये होते, तर यशवंतराव चव्हाण यांच्यामुळे इंदिरा गांधी यांच्याकडे वळलेले कार्यदक्ष श्री. वसंतराव नाईक हे महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री होते.

आपणच खरी काँग्रेस असे दावे दोन्हीकडे होते. दुसऱ्या गटाविरुद्ध टीकाही दोन्हीकडे थोड्या कमी-अधिक प्रमाणात सारखीच होती. पण जनसामान्यांच्या हजेरीच्या दृष्टीने गांधीनगरला झालेल्या अधिवेशनाचा क्रम वर होता असा माझा समज झाला. अहमदाबादपासून जलद वाहनाने अर्धा-पाऊण तास अंतरावर असूनही गांधीनगरला खुल्या अधिवेशनाच्या वेळी चोहोंकडे जनसागर पसरलेला दिसला. मुंबईतील अधिवेशन शहराच्या मध्यभागी व्ही. टी. स्टेशनच्या जवळजवळ अगदी समोर होऊनही आज्ञाद मैदान संपूर्ण भरलेले दिसले नाही. पण या हजेरीचा संबंध भावी घडामोडींशी नव्हता असेच म्हणावे लागेल. गांधीनगरच्या अधिवेशनात संघटना काँग्रेसला प्रचंड पाठिंबा आहे असे दिसूनही तिला पुढे सतत उतरतीच कळा लागली आणि श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या काँग्रेसचे मुंबईसारख्या वस्तीतही सर्वसामान्यांस आकर्षण न वाटूनही तिची छाप सतत वाढत गेली.

या दोन्ही काँग्रेसमध्ये मला आणखी मोठा फरक आढळला. गांधीनगरचे अधिवेशन काँग्रेसची जुनी अधिवेशने ज्यांनी घडितली होती त्यास त्या अधिवेशनांसारखेच वाटले. अधिवेशनाचा मंडप, प्रतिनिधी, बहुतेक पुढारी आणि पत्रकार एका विशिष्ट परिघात राहात होते. पण मुंबईत प्रतिनिधी निवास, पत्रकार निवास, प्रमुख पुढारी निवास अशी काही तरतूद नव्हती. ज्यांना थोडीफार किंमत होती अशा प्रादेशिक पुढार्यांनादेखील उत्कृष्ट पंचतारांकित हॉटेल्समध्ये ठेवण्यात आले होते आणि पत्रकारांची सोयही अशाच खर्चिक हॉटेलात करण्यात आली होती. निरनिराळ्या प्रांतातील प्रतिनिधींचे एकत्र जेवण वगैरे काँग्रेस अधिवेशनात नेहमी दिसणाऱ्या गोष्टींचा

मुंबईत मागमूस नव्हता. पैसा पाण्यासारखा वाहाताना दिसत होता. हा सर्व पैसा कोठून आला हे कोडे मला कधीच उलगडले नाही. पत्रकार या नात्याने माझीही सोय चर्चगेट स्टेशनजवळ असलेल्या एका वातानुकूलित हॉटेलात झाली होती. एका लहानशा पण सर्व दृष्टींनी सुसज्ज अशा खोलीत आम्ही तीन पत्रकार होतो. जेवणाची सोयही तेथेच होती. तीन दिवसांनंतर हॉटेल सोडताना मला सहाशे अगार सातशे रुपयांच्या बिलावर सही करावी लागली. ते पैसे कुणी भरले हे मी सांगू शकणार नाही. मुंबईत कशा प्रकारे खर्च झाला याचा नमुना म्हणून मी ही घटना मांडली आहे. पण काही सामान्य प्रतिनिधींनी मात्र संडासाची सोय नाही, आंघोळीस पाणी नाही, जेवणही मिळत नाही, मुक्कामाचे ठिकाण दूर असल्यामुळे अधिवेशनासाठी वेळेवर येणे फार अवघड होते, अशा तक्रारी केल्याचेही मी ऐकले. पण स्वतः जाऊन प्रत्यक्ष वस्तुस्थिती बघणे हे मात्र मला त्या वेळी जमले नाही, असे म्हटल्यास वावगे होणार नाही की, या अधिवेशनापासून काँग्रेसच्या अंतर्गत राजकारणात पैशाचा वापर फार मोठ्या प्रमाणावर होऊ लागला. श्री. चंद्रशेखर यांच्यासारख्या समाजवादी तरुण तुर्कांची सोय मुंबई सचिवालयाजवळ असलेल्या रिट्झसारख्या पंचतारांकित हॉटेलात होती. भुवनेश्वरला काँग्रेसची संस्कृती बदलण्यास सुरुवात झाली होती. या अधिवेशनात ती पूर्णपणे बदललेली दिसली.

हे अधिवेशन आणखी एका कारणाने ऐतिहासिक ठरले. या अधिवेशनात यशवंतराव चव्हाण यांचे भाषण त्या काळात खूप गाजले. त्यांचे ते भाषण मराठीत होते. वेळ संध्याकाळची होती. मावळत्या सूर्याची साक्ष ठेवून त्यांनी पंतप्रधान श्रीमती गांधींना असे सांगितले की, समाजवादाच्या दिशेने जे पाऊल उचलण्यात आले आहे त्यात आता माघार घेणे नाही. श्रीमती गांधी यांच्याकडे ते बोट दाखवून म्हणाले, “तुम्ही जरी माघार घेतली तरी आता आम्ही मागे सरणार नाही.” समाजवादाच्या दिशेने पुढे खरोखरच किती वाटचाल झाली याविषयी राजकीय इतिहासकारांचे कदाचित्त दुमत असेल, पण मावळत्या सूर्यास साक्ष ठेवल्याचा परिणाम म्हणून की काय, यशवंतराव चव्हाण यांचे राजकीय तेज पुढे हळूहळू कमीच व्हायला लागले असे मात्र निश्चित म्हणता येईल !

मुंबई अधिवेशनानंतर काही दिवसांनी यशवंतराव चव्हाण यांना गृहखात्यातून बदलणार या वावड्या उठू लागल्या. सोयीसवलतीच्या दृष्टीने पंतप्रधानांनंतर संरक्षण आणि गृहखात्यास महत्त्व असते. पंतप्रधानाशिवाय या दोन मंत्र्यांनाच वायुसेनेचे विमान कुठेही जाण्या-येण्यासाठी वापरण्याचा अधिकार आहे. एक दिवस त्यांच्याशी बोलताना या वावड्यांचीही चर्चा निघाली. श्री. चव्हाण अत्यंत गंभीरपणे म्हणाले, “पं. नेहरूंनी म्हटले म्हणून मी महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्रीपद सोडून येथे संरक्षणमंत्री झालो. संरक्षणमंत्री असताना संरक्षणाच्या एका पंचवार्षिक योजनेस मी सुरुवात केली

होती. ती योजना पुरी होईपर्यंत संरक्षणमंत्री असावे अशी माझी इच्छा होती. पण माझी इच्छा नसताना मला गृहमंत्री करण्यात आले. मी तिथेही आपल्या मगदुरा-प्रमाणेच काम केले आणि करित आहे. पण आता जर माझे खाते बदलले तर मी येथे राहाणार नाही. सरळ कन्हाडला घरी परत जाईन.” योगायोगाचीच गोष्ट म्हणजे श्रीमती गांधींनी श्री. चव्हाण यांना आता तुम्ही अर्थमंत्रीपद सांभाळा म्हणून सांगण्यासाठी बोलावले त्या वेळी मी चव्हाणांच्या बंगल्यावरच होतो. त्यांना पंतप्रधानांनी कशासाठी बोलावले हे मला माहीत नव्हते. चेहऱ्यावर फारसे भाव व्यक्त न होऊ देणारे चव्हाण परत आल्यावर बरेच मल्लू दिसले. मी त्यांना “काय विशेष?” म्हणून विचारले. त्यावर ते म्हणाले, “मला खाली पाहायला लावले (I was humbled down).” नंतर त्यांना अर्थमंत्री केले जात असल्याचे त्यांनी सांगितले. श्री. चव्हाण अर्थमंत्री होत आहेत ही बातमी वृत्तपत्रात आल्यावर एक व्यंगचित्र छापून आले. त्यात श्री. चव्हाण यांचे विमान श्रीमती गांधी घेऊन जात असून त्यांना हात हलवून “टा टा” करत आहेत असे त्यात दाखविले होते. त्यांना प्रत्यक्ष अर्थमंत्रीपद देताना त्या खात्यातील “आर्थिक हेरखाते” हा महत्त्वाचा विभागही काढून पंतप्रधानांनी तो आपल्या ताब्यात घेतला होता. आपला अपमान झाला असे वाटूनही चव्हाण मंत्रीपदाचा राजीनामा देण्याचा निर्णय घेऊ शकले नाहीत असे कोणते बंधन त्यांच्यावर होते हे कोडे मला आजतागायत उलगडलेले नाही. तुम्ही म्हटल्याप्रमाणे आता कन्हाडला का जात नाही हे मात्र मीही त्यांना त्या वेळी विचारले नाही!

मुंबई अधिवेशनानंतर ज्या राज्यातील मुख्यमंत्री आपल्या पाठीशी उभे राहिले नाहीत त्यांना बाजूला सारण्याचे पर्व सुरू झाले. श्री. कमलापती त्रिपाठी, हेमवतीनंदन बहुगुणा वगैरे मंडळींच्या प्रभावळीत असलेल्या उत्तर प्रदेशातील काँग्रेस आमदारांनी पाठिंबा काढून घेतल्यामुळे उत्तर प्रदेशचे मुख्यमंत्री चंद्रभान गुप्त यांचे सरकार चालू शकत नाही अशी परिस्थिती निर्माण झाली. त्रिपाठींच्या व बहुगुणांच्या गटातील आमदारांच्या बळावर इंदिरा काँग्रेसचे सरकार सत्तारूढ होऊ शकेल असेही नव्हते. श्री. चरणसिंग १९६७ सालीच काँग्रेसमधून बाहेर पडले होते आणि भारतीय जनसंघाच्या मदतीने मुख्यमंत्रीपदाचा उपभोगही त्यांनी घेतला होता. पण संविदचा प्रयोग अधिक दिवस चालला नाही. या वेळी त्यांचा भारतीय क्रांतिदल पक्ष संख्येच्या दृष्टीने निर्णायक ठरणार होता. साहजिकच उत्तर प्रदेशात राजकीय तोडजोड करण्यास सुरुवात झाली. तेथील राजकीय रागरंग पाहण्याच्या दृष्टीने महाराष्ट्र टाइम्सतर्फे मला लखनौला पाठविण्यात आले.

१९६७ साली पक्षांतर करून सरकार पाडल्यामुळे चंद्रभान गुप्त हे चरणसिंग यांच्यावर नाराज होते. पण त्या वेळी भारतीय जनसंघाच्या पुढाऱ्यांनी चंद्रभान गुप्त यांना पटविले की, राष्ट्रपतींची राजवट आल्यावर केंद्राच्या अर्थात श्रीमती गांधींच्या हातीच सत्ता दिल्यासारखे होईल. श्री. चरणसिंग यांची मुख्यमंत्री होण्याची महत्त्वा-

कांक्षा आहे. ती आपण मान्य केली तर श्रीमती गांधी यांच्या हाती निदान सत्ता तरी जाणार नाही. चरणसिंग यांचा नेहरू आणि नेहरू कुटुंबावर भयंकर राग असल्यामुळे ते कोणत्याही परिस्थितीत श्रीमती गांधी यांच्याकडे तरी वळणार नाहीत असा जनसंघ गटाचा समज होता. वाटाघाटी सुरू झाल्या आणि चंद्रभान गुप्त यांच्या घरी चरणसिंग आले. जनसंघ आणि गुप्त वगैरे संघटना काँग्रेसच्या लोकांशी चर्चा झाली. त्या वेळी इतर अनेक पत्रकारांप्रमाणे मीही त्या बंगल्यावरच होतो. चर्चेनंतर आम्हास सांगण्यात आले की, चरणसिंग मुख्यमंत्री होतील आणि त्यांना जनसंघ आणि संघटना काँग्रेस दोघेही पाठिंबा देतील. हे ठरल्यानंतर माझ्या दृष्टीने लखनौतील राजकीय घडामोड तात्पुरती तरी संपली होती. जवळच आलो होतो म्हणून मी एक दिवसासाठी सकाळी कानपूरला गेलो व त्याच दिवशी संध्याकाळी दिल्लीस परतणार होतो. संघटना काँग्रेस आणि जनसंघाच्या पाठिंब्याने चरणसिंग हे मुख्यमंत्री होणार अशी बातमीही पाठविली होती. पण कानपूरहून लखनौस येऊन दिल्लीस परतण्यासाठी गाडीत बसलो असताना संध्याकाळीच निघालेल्या एका वृत्तपत्राच्या खास अंकाकडे माझी नजर गेली. श्रीमती गांधी यांच्या गटाचा पाठिंबा घेऊन चरणसिंग मुख्यमंत्री होत असल्याचे वृत्त होते. एका दिवसात सर्व चित्र पालटले होते. मी आघल्या दिवशीच पाठविलेली बातमी चुकीची ठरली होती. राजकीयदृष्ट्या चरणसिंग हे किती अविश्वसनीय आहेत याचा हा आणखी एक पुरावा होता. २५ लक्ष रुपयांवर हा सौदा झाला अशी त्या दिवशी लखनौत अफवा होती. श्रीमती गांधी यांच्या पाठिंब्याने मिळालेल्या मुख्यमंत्रीपदाचे शिरपेचाचे काटे चरणसिंग यांना लौकरच खुपू लागले आणि त्यांचे ते सरकारही अल्पायुषी ठरले.

ज्याप्रमाणे उत्तर प्रदेशात चंद्रभान मुख्यमंत्री राहू शकले नाहीत त्याचप्रमाणे गुजराततही संघटना काँग्रेसमध्ये असलेल्या हितेंद्र देसाई यांच्या सरकारला सुरुंग लागला. गुजरातमधून ज्यांनी सुरुवातीपासून श्रीमती गांधी यांना साथ देण्याचे ठरविले होते त्यात श्री. घनश्याम ओझा हे प्रमुख होते. गुजरातमध्ये संघटना काँग्रेस सोडून जगजीवनराम काँग्रेसमध्ये येणाऱ्यांची संख्या एवढी मोठी होती की, श्रीमती गांधी यांच्या पक्षास तिथे आपले सरकार सहज कायम करता आले. श्री. ओझा हे मुख्यमंत्री झाले. श्री. मोरारजी देसाई गुजरातचे मोठे पुढारी असले तरी ते गुजरातला आपल्या कव्हात ठेवू शकले नाहीत. पण ओझा यांच्याही नशीबी मुख्यमंत्रीपदाचे सुख फार दिवस भोगण्याचे नव्हते. त्यांच्या पक्षातच त्यांच्याविरुद्ध सुरू झालेल्या कारवायांना श्रीमती गांधींचा अप्रत्यक्ष पाठिंबा आहे असा संशय त्यांना आला होता. श्री. ओझा हे सरळ आणि साध्या वृत्तीचे कार्यकर्ते. त्यांना फारसे छक्केपंजे माहीत नव्हते. ते त्रस्त झाले. पण आपली व्यथा बोलणार कुणाजवळ? ते एकदा दिल्लीहून अहमदाबादला जात होते. विमान अहमदाबादमार्गे मुंबईस जाणार होते. त्या विमानात महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री श्री. वसंतराव नाईक हेही होते. श्री. नाईक यांना

पाहून श्री. ओझा त्यांच्याजवळ येऊन बसले आणि सहज विचारल्यासारखे म्हणाले, “का हो, बाई (इंदिरा गांधी) तुमच्याशी बोलतात का?” श्री. नाईक म्हणाले, “हो, बोलतात की.” यावर ओझा यांनी आपले दुःख व्यक्त केले. ते म्हणाले, “पण माझ्याशी त्या बोलतच नाहीत. मी राज्याचे प्रश्न घेऊन जातो. त्या फक्त ऐकून घेतात. समोर ठेवलेल्या फायलीतील कागद उलटत असतात. उत्तर मात्र मुळीच देत नाहीत.” यावर नाईक म्हणाले, “अहो, हे मुद्दाम नसेल. इतर कामात त्यांचे मन त्या वेळी गुंतले असल्यामुळे तुम्हास तसे वाटले असेल.” पण यावर ओझा एकदम म्हणाले, “नाही हो. माझ्या विरुद्ध तक्रारी घेऊन जे लोक जातात त्यांचे म्हणणे त्या अगदी कान लावून ऐकतात.” ही हकीकत नाईक यांनीच मला नंतर सांगितली होती. श्री. ओझा काही दिवसांनंतर परत संघटना काँग्रेसमध्ये गेले आणि जनता पक्ष निर्माण झाल्यानंतर त्यात गेले.

पण असली काही उदाहरणे वगळली तरी काँग्रेसजनांचा लोंढा इंदिरा गांधींच्या काँग्रेसकडेच वाहात होता. त्यापैकी अनेकांशी माझे खासगी बोलणे नेहमीच होत असे आणि अनेकांच्या तोंडून श्रीमती गांधी यांच्याविषयी फार चांगले म्हणता येणार नाही असे उद्गार मी पूर्वी ऐकले होते. ही मंडळी अशी कशी बदलतात याचे मला आश्चर्य वाटत असे. एकदा मी या विषयाची चर्चा श्री. वसंतदादा पाटील यांच्याशी सहज केली. ते म्हणाले, “इंदूरकर, त्यात काहीच आश्चर्य नाही. इंजीन नसलेल्या गाडीच्या डब्यात कुणीच बसत नाही. एखादी भरलेली गाडी काही कारणामुळे मधूनच कापली गेली तर ज्या भागाला इंजीन लागले असते त्या भागात दुसऱ्या भागातील लोक जागा नसली तरी दाटी करून बसतात. बिगर इंजीनच्या डब्यात राहाण्यास कुणीच तयार नसते. राजकारणातही तसेच घडते. श्रीमती गांधी या आज राजकारणातील शक्तिशाली इंजीन आहेत.”

जे खासदार संघटना काँग्रेसमध्ये उरले त्यातील सर्व मोठ्या तत्त्वनिष्ठेने प्रेरित होते असे मी म्हणू शकणार नाही. त्या वेळी श्री. मोरारजी देसाई हे तर होतेच. श्री. कामराज हेही लोकसभेचे सभासद होते. श्री. कामराज यांची पूर्वीही लोकसभेत तोंड न उघडण्याबद्दल ख्याती होती. विरोधी पक्षात बसावे लागल्याने त्यांच्यात कोणताही बदल झाला नाही. श्री. मोरारजी देसाई यांनी या काळात एकदोनदा भाषण केल्याचे मला आठवते. पण त्यांच्या भाषणात काही सरकारी धोरणांवर टीका असली तरी कडवटपणा मुळीच नव्हता. त्यांनी श्रीमती गांधींवर वैयक्तिक स्वरूपाचे असे आरोप कधीच केले नाहीत. आणि श्रीमती गांधी यादेखील देसाई यांच्याविषयी जाहीरपणे वैयक्तिक आणि कटू असे कधी बोलल्याचे मी ऐकले नाही.

संघटना काँग्रेसमध्ये असलेले श्री. राम सुभगसिंग मात्र लोकसभेत श्रीमती गांधी यांच्याविषयी अतिशय तिखट बोलत. त्यात वैयक्तिक स्वरूपाचीही थोडीफार टीका असे.

पुढे ते निवडून आले नाहीत. पण संघटना काँग्रेसमध्ये काही वर्षे राहिले. पुढे राजकीय वनवास असल्यामुळे ते इंदिरा काँग्रेसमध्ये आले. पण तरीही राजकारणात त्यांना कुठेही स्थान मिळाले नाही. राजकीय वनवासात असतानाच ते आजारी झाले. बरेच दिवस आजारी राहिल्यानंतर ते वारले.

काँग्रेसची फाळणी झाल्यानंतर संघटना काँग्रेसमध्ये तीन महिलाही आल्या. त्यांपैकी श्रीमती शारदा मुखर्जी यांची नेहरू कुटुंबाशी जवळीक असल्यामुळे, त्यांचे पती एअर व्हाइस मार्शल सुब्रतो मुखर्जी जपानमध्ये वारल्यानंतर, काँग्रेस संघटनेशी त्यांचा काहीही संबंध नसताना, त्यांना खासदारकीचे तिकीट देण्यात आले होते. काँग्रेस एक असतानाही त्या लोकसभेत फार गाजल्या नाहीत. काँग्रेस फुटल्यानंतरही त्यांचा व्यवहार अत्यंत मर्यादशील असा होता. श्रीमती गांधी यांच्याशी तशी जवळीक असूनही त्यांची वागणूक चुकीची आहे असे वाटल्यामुळे त्या त्यांच्या गटात गेल्या नाहीत. जनता कारकीर्दीत त्यांना राज्यपाल करण्यात आले. दुसऱ्या डॉ. सुशीला नैय्यर या महात्मा गांधींच्या तालमीतच वाढल्यामुळे त्यांची विचारसरणी बऱ्याच प्रमाणात तात्त्विक होती. जनता पक्षात संघटना काँग्रेस विलीन होईपर्यंत त्या काँग्रेसमध्येच राहिल्या. जनता कारकीर्दीत त्या खासदारही झाल्या होत्या.

तिसऱ्या महिला खासदार श्रीमती तारकेश्वरी सिन्हा यांचा इतिहास अगदी निराळा आहे. अगदी तरुण वयात त्या खासदार झाल्या आणि पं. नेहरूंच्या कारकीर्दीत त्यांना उपमंत्रीपदही मिळाले. त्यांचे वक्तृत्व चांगले होते आणि त्यास शेरशायरीची जोड देण्याची कला अवगत असल्यामुळे त्या उपमंत्री असतानाच बऱ्याच चमकल्याही होत्या. त्यांची श्री. मोरारजी देसाई यांच्याशी राजकीय आणि वैयक्तिक बांधिलकी आहे असा समजही त्या काळी होता. इतरही अनेक प्रवाद होते. काँग्रेस फुटण्यापूर्वीही श्रीमती तारकेश्वरी सिन्हा यांनी श्रीमती गांधींच्या विरुद्ध आघाडीच उघडली होती. त्यांच्या विरोधास अनेकदा वैयक्तिक टीकेचेही स्वरूप येत असे. काही वृत्तपत्रातूनही त्यांनी श्रीमती गांधींच्या विरुद्ध बरेच काही लिहिले होते. काँग्रेस फुटल्यानंतर त्यांच्या तोंडून श्रीमती गांधी यांच्यावर होणारी टीका ऐकल्यावर त्या पुढेमागे इंदिराजींच्या काँग्रेसमध्ये जातील अशी भविष्यवाणी करणाऱ्यास सर्वांनीच वेड्यात काढले असते.

त्या काळी घडलेली एक मजेशीर घटना मला आठवते. काँग्रेस नुकतीच फुटली होती. श्री. चंद्रशेखर श्रीमती गांधी यांच्या उजव्या-डाव्या हातांपैकी होते. संसदेच्या सेंट्रल हॉलच्या बाहेरील आवारात चंद्रशेखर आणि श्रीमती तारकेश्वरी सिन्हा यांची गाठ पडली. श्री. चंद्रशेखर यांनी श्रीमती सिन्हा यांचा हात धरला आणि म्हटले, “तू म्हातान्यांच्या तावडीत कुठे सापडली आहेस? तुला आमच्याबरोबर यायला हवे.” हे हात धरल्याचे चित्र कुठल्या तरी छायाचित्रकाराने टिपले आणि ते एका साप्ताहिकात छापूनही आले. मध्यंतरी गंगेतून बरेच पाणी वाहिले आणि सत्ताधारी

पक्षापासून सतत दूर राहाण्याचा खेळ श्रीमती तारकेश्वरी सिन्हा यांना अवघड वाटू लागला. त्यांच्या बदलत्या वृत्तीचा अंदाज मला लागला होता. त्या एकदा सेंट्रल हॉलमध्ये आल्या: असताना मी सहज प्रश्न टाकला, “आता तुम्ही लौकरच इंदिरा गांधींच्या काँग्रेसमध्ये जाणार असे ऐकतो?” मी त्यांच्या राजकीय निष्ठेविषयी शंका घेतली म्हणून त्या माझ्यावर खूप संतापल्या. पत्रकार अशाच खोऱ्यानाट्या वातम्या पिकवितात असेही त्या म्हणाल्या. मी त्यांना एवढेच म्हटले, “चालू घटनांवरून आम्ही काही अंदाज बांधतो. ते नेहमीच खरे ठरतात असे नाही.” पण त्यानंतर त्या लौकरच श्रीमती गांधी यांच्या काँग्रेसमध्ये सामील झाल्या! ही आणीबाणीच्या बरीच अगोदरची घटना आहे. श्री. चंद्रशेखर श्रीमती गांधी यांच्या “पुरोगामी” व्यवहाराने निराश झाले होते. पण ते बाहेर फारसे बोलत नव्हते. मावळणकर हॉलमध्ये इंदिरा काँग्रेसच्या महासमितीचे अधिवेशन होते. तिथे तळमजल्याच्या दरवाजापाशी श्रीमती सिन्हा आणि श्री. चंद्रशेखर यांची गाठ पडली. या वेळी श्रीमती सिन्हांनी चंद्रशेखर यांचा हात धरला आणि म्हटले, “म्हाताऱ्यांच्याबरोबर का राहातेस असे तू म्हणत होतास ना? आता मी म्हाताऱ्यांचा नाद सोडून इकडे आले आहे.” श्री. चंद्रशेखर काहीच बोलले नाहीत. मी तिथे जवळच होतो. माझे ते बोलणे योग्य नव्हते असे आज मला वाटते. पण माझ्या तोंडून तत्काळ उद्गार निघून गेले, “तुम्ही म्हाताऱ्यांच्या चक्रांत नव्हता, म्हातारे तुमच्या चक्रांत होते.” यावर श्रीमती सिन्हा माझ्यावर पुन्हा संतापल्या आणि वाटेला ते बोलल्या. त्यांच्या त्या संतापावर मला राग आला नाही. कारण खोडी मीच काढली होती. श्रीमती तारकेश्वरी सिन्हांना इंदिरा काँग्रेसमध्ये प्रवेश मिळाला, पण त्यांचे राजकीय पुनर्वसन मात्र झाले नाही. काँग्रेस पुन्हा फुटल्यानंतर त्यांनी रेड्डी, स्वर्णसिंग, अर्से या नावाने प्रसिद्ध झालेल्या काँग्रेसमध्ये आसरा घेतला.

श्रीमती तारकेश्वरी सिन्हांच्या संदर्भात नेहरूंच्या काळातील एक घटना आहे. त्या नुकत्याच निवडून आल्या होत्या. तरुण आणि राहाणी आकर्षक असल्यामुळे त्यांच्याकडे खासदारांचा ओढा बराच होता. खासदार होण्यासाठी पुरेसे त्यांचे वय आहे का हाही काही काळ वाद होता. महाराष्ट्रातील दोन महिला नागपूरच्या सौ. अनसूयाबाई काळे व पुण्याच्या श्रीमती इंदिराबाई मायदेव याही लोकसभेत निवडून आल्या होत्या. दोघींचीही इच्छा आपल्यास किमान उपमंत्रीपद तरी मिळावे अशी होती. अनसूयाबाई काळे तर जुन्या मध्य प्रदेशात उपसभापतिपदावरही होत्या. मिळाले तर यापैकी कुणा एकासच उपमंत्रीपद मिळणे शक्य होते. आणि ते आपल्यासच मिळावे अशी दोघींचीही इच्छा असण्यात काहीच गैर नव्हते. दोघींच्या मनातील हा दुबळेपणा माहीत असल्यामुळे आम्ही काही पत्रकार त्यांची थड्याही करत असू. आत्ताच आम्ही इंदिराबाईंना नेहरूंच्या खोलीतून येताना बघितले असे अनसूयाबाईंना सांगत असू आणि इंदिराबाईंना अनसूयाबाईंना बघितले असे सांगत असू. दोघीही थोड्या चिडत

असत. पण प्रत्यक्षात मात्र श्रीमती तारकेश्वरी सिन्हा यांची नेमणूक झाली. श्रीमती इंदिराबाई मायदेव या विषयावर कधी बोलल्याचे आठवत नाही. पण अनसूयाबाई मात्र खूपच चरफडल्या होत्या. आकर्षक तारुण्यामुळेच श्रीमती सिन्हा यांची नेमणूक झाली आणि या घटनेचा त्यांच्या मनावर इतका परिणाम झाला की, त्याही पुढे गाल आणि ओठ रंगवून आकर्षक दिसण्याचा प्रयत्न करू लागल्या! पण त्याचा परिणाम उलटच झाला — त्यांचा चेहरा अधिकच विचित्र दिसू लागला!

या मधल्या काळातच काँग्रेस महासमितीच्या एका अधिवेशनात फारशी उपस्थिती नसताना एका आर्थिक ठरावात संस्थानिकांचे तनखे बंद करण्याची श्री. मोहन धारिया यांची दुरुस्ती बहुमताने अचानक मंजूर झाली. यापूर्वी संस्थानिकांने तनखे बंद करण्याची मागणी संसदेच्या व्यासपीठावर वारंवार होत असे. त्याचे सरकारतर्फे नेहमी एकच उत्तर दिले जाई : “संस्थानांचे विलीनीकरण करताना तनखे देण्याचा शब्द दिला आहे. तो मोडला तर सरकारच्या शब्दावरील विश्वास उडेल.” दुसरे कारण असे सांगण्यात येई की, तनख्याची रक्कम हळूहळू कमी होत आहे. संस्थानिकांच्या आणखी एक-दोन पिढ्यात ती नामशेष होईलच. मग दिलेला शब्द का मोडा? पण पुरोगामी विचारसरणी असलेल्यांना पाच-सात कोटी रुपयांच्या आत असलेला हा खर्च प्रतिगामीपणाचे चिन्ह वाटे. काही लोक खासगीरीत्या आणखी एक मुद्दा मांडत. सदर तनखा मिळविणारे राजे-महाराजे काँग्रेसच्या विरुद्ध उमे राहाण्याचे जोवर वातावरण होते तोवर असले पाऊल उचलण्याची थोडीफार राजकीय गरज होती. पण काही अपवाद वगळता सर्व राजे-महाराजे आता काँग्रेसच्याच पठडीत असल्यामुळे हे पाऊल उचलण्याची गरज काय? पण त्या वेळी तरी दोन मोठे संस्थानिक श्रीमती गांधींच्या काँग्रेसविरुद्ध होते. ग्वाल्हेरच्या महाराणी विजयाराजे शिंदे

भारतीय जनसंघात होत्या तर बडोद्याचे श्री. फत्तेसिंगराव गायकवाड हे संघटनेबरोबर राहिल्यामुळे इंदिरा गांधींच्या काँग्रेसपासून दूर गेले होते. सदर ठरावाची अंमलबजावणी होणार किंवा नाही याविषयी काही दिवस संशय होता. पण पंतप्रधान श्रीमती गांधी यांनी ठराव मान्य करण्याचे ठरविले. बँकांचे राष्ट्रीयीकरण, संस्थानिकांचे तनखे बंद करण्याचा निर्णय, गोरगरीबांविषयी अत्यंत आपुलकीची श्रीमती गांधींची भाषणे, या कारणांनी त्यांच्या काँग्रेस पक्षाची प्रतिमा अत्यंत पुरोगामी अशी झाली होती. बहुधा या वातावरणाचा फायदा घेण्याच्या हेतूनेच २७ डिसेंबर १९७० रोजी त्यांच्या सल्ल्यानुसार राष्ट्रपती श्री. व्ही. व्ही. गिरी यांनी लोकसभा विसर्जित करून भारताच्या राजकीय इतिहासात प्रथमच लोकसभेच्या मुदतपूर्व निवडणुका घेण्याचे ठरविले. डिसेंबरच्या तिसऱ्या आठवड्यापर्यंत संसदेचे हिवाळी अधिवेशन चालू होते. पण मुदतपूर्व निवडणुका घेण्याचा श्रीमती गांधी यांचा विचार आहे असा संशयही कुणाच्या मनात आला नव्हता. लोकसभा आणि विधानसभांच्या निवडणुका निरनिराळ्या वेळी करण्याचेही याच खेपेस प्रथम घडले. दोन्हीकडे प्रश्न निराळे असतात, निवडणुका एकत्र घेतल्याने मतदारांचा गोंधळ होतो, असे कारण देण्यात आले. पण पुढे मात्र १९७७ आणि १९८० या दोन्ही वेळा लोकसभेच्या निवडणुकातील कौल हाच खरा जनतेचा कौल आहे, त्यात विसंगत असलेली सरकारे राज्यात असली तर जनतेचा पुन्हा कौल घेण्यात यावा, ही भूमिका घेण्यात आली. केंद्र आणि राज्यातील सरकारे निरनिराळ्या पक्षांची असू शकतात हे भारतीय घटनेतील सूत्र अजून तरी तसेच कायम आहे. पण कारभार सुरळीत चालण्याच्या दृष्टीने केंद्र आणि राज्यात एकाच पक्षाची सरकारे हवीत हा विचार १९८० साली तर फारच जोरदारपणे मांडला गेला.

१९७१ च्या निवडणुकीत श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या पक्षास नेत्रदीपक यश मिळाले. श्रीमती गांधींच्या काँग्रेसविरुद्ध संघटना काँग्रेस, भारतीय जनसंघ, स्वतंत्र पक्ष आणि समाजवादी पक्षाची निवडणुकीपुरती जी युती झाली होती तिला बडी आघाडी हे नाव मिळाले होते. या निवडणुकीच्या वेळी त्या आघाडीस विजय मिळाल्यास विचारात परस्परविरोध असलेले हे पक्ष काय घडवून आणणार याचा निश्चित असा कार्यक्रम जनतेपुढे नव्हता. फक्त श्रीमती गांधी आणि त्यांचा पक्ष नको हीच भूमिका प्रामुख्याने होती. याचाच नेमका फायदा श्रीमती गांधी यांनी उचलला. श्रीमती गांधी यांच्या पक्षातर्फे एक पोस्टर लावण्यात आले होते. ते फार प्रभावी ठरले. “ते म्हणतात, “इंदिरा गांधी यांना हटवा.” मी म्हणते, “गरीबी हटवा.” आता तुम्हीच निवडा.” अशा मजकुराचे ते होते. मतदारांनी गरीबी हटविण्याची निवड केली. निवडणुकीत आश्वासन देऊनही तुम्ही गरीबी हटवू शकला नाहीत असे पुढे ज्या वेळी विरोधी पक्षांनी म्हणावयास सुरुवात केली त्या वेळी मी तसे आश्वासन दिले नव्हते असे श्रीमती गांधी म्हणाल्या ही गोष्ट निराळी.

या निवडणुकीच्या वेळी मी बिहार आणि उत्तर प्रदेशातील काही खास मतदार-संघांचा दौरा केला होता. श्रीमती गांधी यांच्या बाजूने लाट उसळली होती असे मला

१२.

१९७१ ची निवडणूक

अनेक मतदारसंघात दिसले. तसे त्या वेळी मी महाराष्ट्र टाइम्समध्ये लिहिलेही. पण मी दौरा केलेल्या सर्वच मतदारसंघात सारे काही सरळ चालले होते असे नाही. त्या वेळी संघटना काँग्रेसच्या गाजलेल्या नेत्या श्रीमती तारकेश्वरी सिन्हा यांच्या मतदारसंघात मी गेलो होतो. त्यांच्याविरुद्ध श्री. धर्मवीर सिन्हा यांना उभे करण्यात आले होते. मी दोन्ही उमेदवारांना भेटलो होतो. श्रीमती तारकेश्वरी सिन्हा ह्या “मी निवडून येणारच.” अशी ग्वाही देत होत्या. श्री. धर्मवीर सिन्हा यांचा कोणताच दावा नव्हता. पण मतदारसंघात चार-दोन तास हिंडले असता श्रीमती तारकेश्वरी सिन्हा निवडून येणे जवळजवळ अशक्य आहे असा वृत्तांत मी धाडला होता.

दुसऱ्या ज्या महत्त्वाच्या मतदारसंघात मी हिंडलो तो समाजवादी खासदार श्री. मधू लिमये यांचा होता. ते या वेळी मोंघीर मतदारसंघातून उभे होते. श्री. लिमये तसे अखिल भारतीयदृष्ट्याही महत्त्वाचे खासदार होतेच. तथापि महाराष्ट्रीय म्हणूनही मराठी वाचकांना त्यांच्या भवितव्याविषयी खास उत्सुकता होती. या वेळी माझीही श्री. लिमये यांच्याविषयी एक विशेष सहानुभूती होती. संसदेपुढे झालेल्या एका निदर्शनात पोलिसांनी त्यांची पाठ रक्तबंबाळ केल्याचे मी बघितले होते. त्या वेळी गृहमंत्री या नात्याने यशवंतराव चव्हाण त्यांना ते भेटून आले होते आणि असा अमानुष व्यवहार करणाऱ्या पोलीस अधिकाऱ्यांना कडक शिक्षा दिली जाईल असे ते बहुधा संसदेत हा विषय निघाला असताना बोललेही होते. पण प्रत्यक्षात मात्र काही पाऊल उचलल्याचे आम्हा पत्रकारांना तरी कळले नाही.

यू. एन. आय. च्या बातमीदाराबरोबर मी संध्याकाळी दिवेलगणीच्या सुमारास मोंघीरला पोचलो. आम्ही एका सामान्यशा हॉटेलमध्ये आपला बाडबिस्तरा ठेवला होता. माझ्या यू. एन. आय. च्या मित्रास श्रीमती गांधींच्या पक्षाचे उमेदवार श्री. देवनंदन प्रसाद यादव खाली रस्त्यावरून जाताना दिसले. ओळखीचे असल्याने मित्राने त्यांना हाक मारून वर बोलावले. येताच त्यांनी “फार भूक लागली आहे. काही तरी खायला द्या.” अशी मागणी केली. मागविलेले येईतो माझ्याजवळचा बिस्किटांचा पुडा मी काढला आणि त्यांच्यापुढे केला. त्यांनी त्यातील काही बिस्किटे भराभर खाल्ली आणि पाणी पिऊन झाल्यानंतर म्हणाले, “आता बोला.” आम्ही विचारले, “कोण निवडून येणार?” त्यांनी एका क्षणाचाही विचार न करता उत्तर दिले, “जो अधिक मतदान-केंद्रे काबीज करू शकेल तो.” मतदान-केंद्र काबीज करण्याची प्रवृत्ती बिहार आणि पश्चिम उत्तर प्रदेशात त्या काळीसुद्धा बरीच होती. त्यास “स्टंपिंग ऑफ बूथ्स” असे इंग्रजीत म्हणत. मतदान अधिकाऱ्यास दहशतीने गप्प बसवून असलेल्या सर्व मतपत्रिका ताब्यात ध्यावयाच्या आणि त्यात आपल्या उमेदवाराच्या नावापुढे फुलीची मोहोर लावायची अशी सामान्यतः पद्धत होती. ज्याच्या हाताशी अधिक गुंड त्याची निवडणूक तितकी सोपी समजली जात असे. मतदान-केंद्रे काबीज करणे हे कुठल्याही एका पक्षापुरते मर्यादित नव्हते. आपा

पल्या शक्तीनुसार सर्वच पक्ष हा प्रकार करीत. या निवडणुकीत श्री. देवनंदन प्रसाद यादव विजयी झाले. पुढे त्यांची नेमणूक शिक्षण खात्यात उपमंत्रीपदावरही झाली. जनता कारकीर्दीत मी एकदा त्यांना त्यांच्या त्या उद्गाराची आठवण दिली असता आपण तसे बोललो असल्याची त्यांनी कबुली दिली आणि म्हणाले, “हो. अगदी तसेच घडले होते.”

पण त्यांची कबुली हे एक अर्धसत्य होते. ते निवडून यावेत आणि मधू लिमये यांना अधिक मते मिळू नयेत यासाठी आणखी एक राजकीय डाव खेळला गेला होता. त्याची माहिती आम्हास दुसऱ्या दिवशी सकाळी मिळाली. बिहार राज्य जातीजमातींच्या भावनांनी पछाडलेले आहे. श्रेष्ठ जातींपैकी भूमिहार आणि रजपूत या दोन जातींचे लोक तिथे अधिक आहेत तर मागासलेल्या जमातींपैकी यादव ही एक फार मोठी जमात आहे. मोंघीर येथील निवडणुकीत तीन उमेदवार होते. श्री. देवनंदन प्रसाद यादव आणि श्री. मधू लिमये यांच्याशिवाय मोंघीरपासून चाळीस मैलांवर असलेले एक छोटे संस्थानिक गिद्धौरचे महाराजही या निवडणुकीच्या रिंगणात होते. त्यांच्या कार्यकर्त्यांनी दिलेली माहिती बरीच खरी आहे याची आम्ही इतरत्र चौकशी करून खात्री करून घेतली.

आपल्यावर झालेल्या अन्यायाचे परिमार्जन करून घेण्यासाठी गिद्धौरचे महाराज निवडणुकीसाठी उभे आहेत असे त्यांच्या कार्यकर्त्यांनी आम्हाला सांगितले. तो अन्याय असा — त्यांना दिल्लीस बोलावून तुम्ही आमच्या पक्षातर्फे उमेदवार म्हणून उभे राहा असे श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्यातर्फे सांगण्यात आले. त्यांनी कबुली दिल्यावर त्यांना रोख पाच हजार रुपये आणि चार जीप्स निवडणूक प्रचारासाठी देण्यात आल्या. आपणच सत्ताधारी काँग्रेस पक्षाचे उमेदवार आहोत आणि त्यामुळे निवडून येणारच या मस्तीत महाराज होते. उमेदवारीचा अर्ज भरावयाच्या दिवशी महाराज काँग्रेसकडून मिळालेल्या चारी जीप्स आणि आपल्या इतर मोटारींचा ताफा घेऊन जवळजवळ मिरवणुकीच्या स्वरूपात मोंघीरला जिल्हा कचेरीत आले. पण अर्ज भरण्यापूर्वी जिल्हा अधिकाऱ्याने काँग्रेसची उमेदवारी त्यांना दिलेली नाही अशी सरकारी सूचना मिळाल्याचे सांगितले. यावर महाराज साहजिकच संतापले आणि त्यांनी आपल्या समर्थकांची तिथेच सभा घेऊन आपल्यावर झालेल्या अन्यायाचे वर्णन केले. समर्थकांनी घोषणा केली. या अन्यायाचे परिमार्जन झालेच पाहिजे. तुम्ही अपक्ष म्हणून उभे राहा. जनतेच्या विनंतीस मान देऊन गिद्धौरच्या महाराजांनी अपक्ष म्हणून अर्ज भरला. त्यांच्या कार्यकर्त्यांची भूमिका एकच होती. अन्यायाचे परिमार्जन करण्यासाठी महाराजांना निवडून द्या. त्यांच्यावर अन्याय इंदिरा गांधी यांच्या पक्षाने केला होता. तिकीट कबूल करून नंतर नाकारले होते. पण त्यांचे कार्यकर्ते मात्र बोलत होते श्री. मधू लिमये यांच्याविरुद्ध. मला त्या वेळी बड्याचे तेल वांग्यावर असा हा प्रकार भासला. पण पुढे सर्व स्पष्ट झाले. रजपूत जमातीचा बराच पाठिंबा मधू लिमये यांना होता. गिद्धौरचे महाराज हेही राजपूत होते. त्यांना

यादव जमातीची मते मिळणे शक्यच नव्हते. राजपूत जमातीचीच काय ती मते मिळाली असती. ती विभागली जात असल्यामुळे श्री. मधू लिमये निवडून येणे कठीण आहे असे त्या वेळी मी लिहिले होते आणि माझ्या लेखाचा उल्लेख जनता कारकीर्दीत श्री. लिमये यांच्या पत्नी सौ. चंपा लिमये यांनी आपल्या एका लेखात केला होता. गिद्धौरच्या महाराजांना उभे करण्याचा डाव राजपूत मते विभक्त करण्यासाठीच टाकला होता असा निष्कर्ष काढल्यास त्यात काहीच चुकणार नाही. तो डाव त्या वेळी यशस्वीही झाला. पुढे एका फेरनिवडणुकीत मधू लिमये हे बिहारच्या बांका मतदार-संघातून निवडून आले.

मी हिंडलेल्या भागात दुसरा महत्वाचा मतदारसंघ रायबरेली हा होता. या मतदार-संघात या निवडणुकीत झालेल्या गोष्टींमुळे भारताच्या राजकारणास पुढे एक नवी कलाटणी मिळाली. काँग्रेस पक्षातर्फे पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी या उभ्या होत्या तर त्यांच्याविरुद्ध समाजवादी पक्षाचे श्री. राजनारायण हे असून त्यांना कम्युनिस्ट वगळता बहुतेक सर्व विरोधी पक्षांचा पाठिंबा होता. पंतप्रधान झाल्यानंतर श्रीमती गांधी यांनी हा मतदारसंघ निवडला होता आणि १९६७ साली त्या तेथून निवडूनही आल्या होत्या. त्या तेथील लोकप्रतिनिधी झाल्यानंतर रायबरेलीचा खूपच विकास झाला. वैयक्तिक फायद्यासाठी त्यांनी आपल्या अधिकाराचा गैरवापर करून रायबरेलीचा भरमसाट विकास केला असा आरोपही विरोधी पक्षातर्फे करण्यात येत असे. पण त्याचे मला कधीच महत्त्व वाटले नाही. कारण हा दोष असलाच तर त्यापासून पं. नेहरू आणि काही प्रमाणात मोरारजी देसाई वगळता मंत्रीपदावर गेलेल्या कुठल्याही पुढाऱ्यास वगळता येणार नाही.

या मतदारसंघात जाण्यापूर्वी निवडणुकीच्या संदर्भात त्याविषयी काही गोष्टी मी ऐकल्या होत्या. निवडणुकीत फार मोठ्या प्रमाणावर खर्च होत आहे. प्रामुख्याने श्री. राजनारायण यांच्याकडून निवडणूक प्रचाराची पातळी खाली आणली गेली आहे. मतदारांना आकृष्ट करण्यासाठी श्रीमती गांधी यांच्याकडून कांबळी, धोतरे, साड्या वगैरेंचे फार मोठ्या प्रमाणावर वाटप झाले आहे असे म्हटले जात असे. यापैकी काही मुद्दे पुढे झालेल्या निवडणूक खटल्यात होते. मला त्यात शिरावयाचे नाही. मी रायबरेलीत जे बघितले आणि जे ऐकले तेवढ्यापुरतेच काही लिहिण्याचा विचार आहे.

माझ्या एका पत्रकार मित्राने आपल्या गाडीने मला लखनौहून रायबरेली शहरापाशी आणून सोडले होते. त्याला पुढे माजी मंत्री श्री. दिनेश सिंग यांचा मतदार-संघ प्रतापगड येथे जायचे होते. गाडीतून उतरताच दिसेल त्या सायकलरिक्षात मी बसलो आणि त्यास शहरात नेण्यास सांगितले. माझा हा नेहमीचाच प्रघात होता. कुठल्याही मतदारसंघाचा आढावा घ्यायचा असल्यास शक्य तितक्या खालच्या पातळी-वर तेथील वातावरणाची चौकशी करावयाची. रिक्षा चालू झाल्यावर मी रिक्षेवाल्यास विचारले, “अरे, निवडणुकीचे काय हालहवाल आहेत?” तो म्हणाला, “साहेब, खूप जोर

आहे.” मी विचारले, “कशावरून?” रिक्षेवाला म्हणाला, “साहेब, दोघांच्याहीकडे भरपूर गाड्या आहेत. निश्चित सांगू शकणार नाही. पण राजनारायण यांच्याकडे साठसत्तर गाड्या असतील आणि श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्याकडे तीनशेच्या जवळपास.” एवढ्यात आम्ही शहरात पोचलो आणि निवडणूक खरोखरच जोरावर असल्याची चिन्हे दिसू लागली. छोटेसे रायबरेली शहर काँग्रेस आणि समाजवादी पक्षाच्या झेंड्यांनी माखून निघाले होते. झेंडे बघून तरी असे वाटत होते की, शहर दोन राजकीय वर्गात पूर्णपणे विभागले आहे. मी श्री. राजनारायण यांच्या कचेरीत गेलो. तिथे श्री. राजनारायण नव्हते, पण त्यांचे काही कार्यकर्ते भेटले. माझ्यावर त्यांची छाप परिश्रमी, जिद्दीचे आणि फारसा राजकीय स्वार्थ नसलेले अशी पडली. त्यांच्या कचेरीत कसलाही डामडौल दिसला नाही. नंतर श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या कचेरीत गेलो. त्या दिवशी तिथे होणाऱ्या सभेसाठी त्या यावयाच्या होत्या. विमानतळावर त्यांचे स्वागत करण्यासाठी बहुतेक कार्यकर्ते तिकडे गेले आहेत असे मला सांगण्यात आले. जी चार-दोन मंडळी मला तिथे भेटली त्यात आपल्यास कचेरी-प्रमुख म्हणविणारा तरुण वयाचा एक विद्यार्थी होता. थोडीशी माहिती घेतल्यानंतर मी निघालो. तो विद्यार्थीही मजबरोबर बाहेर आला. मला म्हणाला, “माझा राजकारणाशी काहीच संबंध नाही. नुकताच एम. ए. झालो. या लोकांशी संबंध आल्यास सरकारी नोकरी मिळेल या आशेने थोड्या पगारावर येथे काम करीत आहे.” त्याने ही गोष्ट मला कशासाठी सांगितली याचे आकलन मला आजवर झालेले नाही. पण एका गोष्टीची मात्र जाणीव झाली. श्री. राजनारायण यांच्या कचेरीत पगारी नोकर दिसले नव्हते. येथे पगारी नोकर होते.

माझ्या डोक्यात जो दुसरा प्रश्न खालच्या पातळीवरील प्रचाराचा घोळत होता त्याबाबत खरी माहिती कशी कळेल? कारण पक्षाशी संबंधित असलेले लोक परस्परां-विरुद्ध तसे आरोप करणारच. या विचारात असतानाच मी स्टेशनच्या रस्त्याला लागलो. स्टेशन जवळच होते. चालतच जावयाचे होते. शहरातून स्टेशनकडे जात असताना उजव्या बाजूस एक लांबलचक भिंत दिसली. ही भिंत कोणत्या आवाराची होती हे मला सांगता येणार नाही. पण तिचा सर्रास वापर पोस्टर्स लावण्यासाठी आणि घोषणा लिहिण्यासाठी झाला होता. भिंतीवरील पोस्टर्स आणि घोषणा यातून प्रचाराच्या पातळीच्या दृष्टीने काही सापडते का म्हणून मी बघू लागलो. मला श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या विरुद्ध वाटणारी एक घोषणा आढळली. “इंदिरा राज का देखो खेल, खा गयी गह्ना, पी गयी तेल!” ही घोषणा निश्चितपणे खालच्या दर्जाची होती. पण या घोषणेचा एक आर्थिक पैलू म्हणता आला असता. इंदिरा राज्यात अन्नधान्य आणि तेल मिळत नाही हे ही घोषणा लिहिणाऱ्यास सुचवायचे होते. या घोषणेच्या जवळच एका दुसऱ्या घोषणेकडे माझे लक्ष गेले. ती राजनारायण आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांच्या विरुद्ध होती. “बाजपेयी का तेल कडुवा, सुचेता रंडी, राजनारायण भडुवा.” याशेजारीच दुसरी घोषणा दिसली : “मोरारजी देसाई कामराज की दोहाई, सुचता तेरी लुगाई.” या घोषणांना कोणत्या पातळीवर समजावयाचे हे मला कळले

नाही आणि या घोषणातून कोणता राजकीय अगर आर्थिक अर्थ व्यक्त होतो हे तर आजवर कळलेले नाही. जर पहिल्या घोषणेची जबाबदारी श्री. राजनारायण यांची तर दुसऱ्या दोन घोषणांची श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्यावरच टाकावी लागते. आणखी एका गोष्टीचा शोध घेण्याचे माझ्या मनात होते. आरोप होत असल्याप्रमाणे कापडा-चोपडाचे खरोखरच वाटप झाले का? पण वस्तुस्थिती कोण सांगणार? देणारा तर सांगणार नाहीच, घेणाराही त्याची कबुली देणार नाही. याबाबत निश्चित अशी माहिती मिळणार नाही अशा समजुतीने लखनौला परतण्यासाठी मी रायबरेली स्टेशनवर आलो. लखनौकडे जाणारी गाडी येण्यास दीड-दोन तासांचा अवधी होता. उगाच कुठे भटकायचे म्हणून पहिल्या वर्गाचे तिकीट घेतले आणि आराम करण्यासाठी वेटिंग-रूममध्ये आलो. बसलो असेन-नसेन तो वेटिंग-रूमचा चपरासी आला आणि त्याने तिकीटाची नोंद करण्यासाठी रजिस्टर पुढे केले. मी तिकीटाची नोंद केली आणि सहज खडा टाकल्यासारखे त्याला विचारले, “अरे, येथे निवडणूक लढविणाऱ्या उमेदवारांपैकी कुणाकडून कांबळी, साड्या, धोतरे वगैरेंचे काही वाटप झाले होते का?” तो लगेच म्हणाला, “होय सरकार. झाले होते. पण मला गरीबाला मात्र काहीच मिळाले नाही. काही वाटप श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी स्वतः केले, पण त्यांच्याजवळ अधिक वेळ नव्हता. त्यांनी वाटण्याच्या वस्तू स्थानिक पुढाऱ्यांजवळ दिल्या. त्यांनी त्यांचे वाटप न करता स्वतःच गडप केल्या.” या चपराशाला वाटप झाले यात काहीच गैर वाटत नव्हते. त्याला त्यात काही मिळाले नाही एवढीच त्याची खंत होती.

१९७१ च्या निवडणुकीत श्रीमती गांधी यांच्या काँग्रेसला नेत्रदीपक असा विजय मिळाला. देशात एकूण जे वातावरण होते आणि जे बिहार आणि उत्तर प्रदेशातील दौऱ्यात मला जाणवलेही होते, ते लक्षात घेता त्यात आश्चर्य वाटण्यासारखे काहीच नव्हते. या निवडणुकीबाबत ही बाईची करामत नव्हती, शाईची होती, असा जो आरोप त्या वेळी भारतीय जनसंघाचे एक पुढारी श्री. बलराज मधोक यांनी लावला होता त्यावर माझा कधीच विश्वास बसला नाही. रशियाने पुरविलेल्या अशा एका अदृश्य शाईचा वापर मतदानपत्रिका तयार करण्यात झाला, त्यामुळे प्रत्यक्ष मतदानात लावलेली मोहोर उडून जाई आणि पूर्वीच लावलेली पण मतदानाच्या वेळी अदृश्य असलेली मोहोर मतमोजणीच्या वेळी दिसू लागे, या कल्पनेवर श्री. मधोक यांचा इतका विश्वास होता की, त्यांनी हे निमित्त करून एक खटलाही लढविला. पुरेसा पुरावा मांडता न आल्यामुळे तो निकालात काढला गेला. पण तरीही तसे काही घडले होते यावर त्यांचा विश्वास कायम होता. मला मात्र तसे कधीच वाटले नाही. पण त्याचबरोबर हेही खरे की, काही मतदारसंघांचे जे निकाल लागले त्याने मलाही त्या काळात फार आश्चर्य वाटले होते. मी अनेक सार्वत्रिक निवडणुका बघितल्या. निवडणुकीपूर्वीचे वातावरण बघून जे अंदाज आम्ही लावीत होतो तेही बहुधा बरोबर ठरत

होते. १९७१ च्या निवडणुकीतही श्रीमती तारकेश्वरी सिन्हा आणि मधू लिमये यांच्या पराभवाबाबतचा अंदाज बरोबर ठरला होता. त्या वेळी मतदानाच्या दिवशी मी दिल्लीतच होतो. बाह्य दिल्ली मतदारसंघ वगळता सर्व मतदारसंघात हिंडलोही होतो. मतदानाच्या दिवशीचे वातावरण बघून चांदणी चौक मतदारसंघात श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या काँग्रेसच्या उमेदवार श्रीमती सुभद्रा जोशी या निवडून येतील याविषयी माझ्या मनात संशय नव्हता. पण इतर मतदारसंघात मात्र भारतीय जनसंघाचे उमेदवार निवडून येतील अशी खात्री अनेक मतदान-केंद्रातील वातावरण बघता झाली होती. श्री. बलराज मधोक यांचा पराभव होईल असा संशयही आला नव्हता. पण दिल्लीतील भारतीय जनसंघाचे सर्व उमेदवार पडले. कुठे तरी काही तरी घोटाळा असल्याचा संशय अवश्य आला. पण तो नेमका काय होता हे कधीच सांगता आले नाही. पुढे एका निवडणुकीत निवडून आलेले श्री. अमरनाथ चावला यांची निवड खर्चाच्या बाबतीत निवडणूक कायद्यातील तरतुदी मोडल्यामुळे रद्द करण्यात आली. या निवडणुकीनंतर दिल्ली महापालिकेची जी निवडणूक झाली त्यातही भारतीय जनसंघाला बहुमत मिळाले. त्यामुळे लोकसभेच्या निवडणुकीत काही तरी काळेबेरे झाले असले पाहिजे हा संशय बळावला. पण खरोखरच तसे काही होते का आणि होते तर ते काय होते याविषयी मात्र मनाशीदेखील कधी निकाल लागू शकला नाही.

१९७१ हे वर्ष श्रीमती इंदिरा गांधी आणि त्यांच्या सरकारला अतिशय चांगले गेले. निवडणुकीत दोनतृतीयांशापेक्षा अधिक बहुमत मिळाल्यामुळे संसदेत विशेषतः लोकसभेत उजव्या कम्युनिस्टांवर अवलंबून राहाण्याची गरज संपली. गृहमंत्रीपदावर नेहरू घराण्याशी जुनी जवळीक असलेले श्री. उमाशंकर दीक्षित यांची नेमणूक करण्यात आली. श्री. यशवंतराव चव्हाण यांना काही महत्त्वाचे भाग कापून अर्थखाते देण्यात आले. संरक्षणमंत्रीपदावर जगजीवनराम यांची नेमणूक झाली आणि अन्नमंत्रीपदावर श्री. फखरुद्दीन अली अहमद यांची. श्री. उमाशंकर दीक्षित हे गृहमंत्री म्हणून संसदेत कधीच गाजले नाहीत. त्यांना गृहखात्यासारखे नाजूक खाते का देण्यात आले याचा उलगाडा आम्हा पत्रकारांना कधीच झाला नाही. वयाने त्यांची गणती जुन्या पिढीतच करावी लागेल. पण स्वातंत्र्याच्या चळवळीत त्यांचा काही महत्त्वाचा वाटा होता असे ऐकिवात नाही. १९४० साली ते मारवाडी असोसिएशनचे सेक्रेटरी म्हणून मुंबईत होते हे मला माहीत आहे. कदाचित स्वातंत्र्यापूर्वीच्या काळात शेट-सावकारांकडून काँग्रेस संघटनेस त्यांच्या माध्यमाने पैसा मिळत असावा. पण तसे असते तर पं. नेहरूंनीही त्यांना जवळ करायला हवे होते. पण तसे झाले नाही. श्री. उमाशंकर दीक्षित यांची एकूण प्रतिमा पडद्याआड कारवाया करण्याची होती. याचा उल्लेख पुढे यथावकाश होईलच. श्री. कुमार मंगलम्, श्री. सिद्धार्थ शंकर रे आणि हरिभाऊ गोखले यांचाही या वेळी मंत्रीमंडळात समावेश झाला.

श्रीमती गांधी यांच्या मंत्रीमंडळातील दुसरे महत्त्वाचे मंत्री जगजीवनराम. फाळणी-

नंतर झालेल्या अधिवेशनात तेच काँग्रेस अध्यक्ष होते. संरक्षणखाते त्यांना मिळाल्या-
नंतर त्याच वर्षी पाकिस्तानशी युद्ध झाले आणि भारतास विजयही मिळाला. संरक्षण-
मंत्री झाल्यानंतर जगजीवनराम यांचीही एक महत्त्वाची कामगिरी वाटते. श्री. कृष्ण
मेनन हे संरक्षणमंत्री असताना वरिष्ठ आणि कनिष्ठ बहुतेक लष्करी अधिकाऱ्यात
आपण पगारी नोकरापेक्षा अधिक नाही ही भावना बळावली होती. त्यामुळे आपली
जबाबदारी जिद्दीने पार पाडण्याचा त्यांच्यात उत्साह नव्हता. यशवंतराव चव्हाण
यांनी संरक्षणमंत्री झाल्यानंतर अधिकाऱ्यांना मानाने वागविण्यास सुरुवात केली आणि
१९६५ च्या युद्धात त्याचे फळही मिळाले. श्री. जगजीवनराम यांनी सामान्य
जवानातही बसण्याबोलण्यास सुरुवात केल्यामुळे त्यांचाही आत्मसन्मान वाढला आणि
१९७१ मधील विजयात याही गोष्टीचा बराच वाटा होता असे मला वाटते.

राष्ट्रपती निवडणुकीच्या प्रश्नावर काँग्रेस संघटनेत जे वादळ झाले त्यात श्रीमती
गांधी यांच्या गटात केंद्रीय प्रमुख अशा मंत्र्यांपैकी जगजीवनराम आणि फखरुद्दीन
अली अहमद हे सुरुवातीपासून होते. पण या दोघांच्याहीबाबत पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा
गांधी यांचा व्यवहार मात्र अगदी निराळा राहिला. श्री. फखरुद्दीन अली अहमद हे
श्री. गिरी यांचा अवधी संपल्यानंतर राष्ट्रपतिपदावर चढले, तर ज्या जगजीवनराम यांचे
नाव काँग्रेस पार्लमेंटरी बोर्डाने मंजूर न केल्यामुळे पुढील सर्व घटना झाल्या त्यांना
१९७४ साली सर्व सत्ता श्रीमती गांधी यांच्या हाती असतानादेखील तुम्ही आता
राष्ट्रपती व्हा असे औपचारिकपणेदेखील विचारले गेले असल्याचे ऐकिवात नाही.
माझ्या दृष्टीने याचे एकच कारण. श्री. फखरुद्दीन अली अहमद हे श्रीमती गांधी यांना
एकनिष्ठ होते. श्रीमती गांधी जे सांगतील ते काहीही विचार न करता करावयास ते
तयार होतेच. श्रीमती गांधी यांना आवडेल या समजुतीने ते कोणतेही पाऊल उचला-
वयास तयार असत. या संदर्भात पुढील हकीकत मला श्री. अण्णासाहेब शिंदे यांच्या
तोंडून सहज कळली होती. त्या वेळी श्री. अण्णासाहेब शिंदे हे शेतकी खात्यात राज्य-
मंत्री होते आणि फखरुद्दीन अली अहमद त्या खात्याचे प्रमुख मंत्री होते. एक रशियन
शिष्टमंडळ आले होते. त्या वेळी रशियास केरळच्या समुद्री किनाऱ्यास जवळ असलेल्या
समुद्रात मच्छीमारीचे अधिकार हवे होते आणि त्या दृष्टीने त्यांच्या बोटी भारतीय
किनाऱ्यास लावता याव्यात व त्यातील कोळ्यांना भारतीय किनाऱ्यावर उतरण्याची
सवलत हवी होती. त्या वेळी रशियाकडे उघडउघड कल असलेले श्री. दुर्गाप्रसाद
धर हे नियोजन खात्याचे मंत्री होते. नेमके कसे घडले हे सांगता येणार नाही. सदर
विषयाची फाइल शेतकी खात्यात ज्या वेळी आली ती पंतप्रधानांच्या कचेरीतून आली
असून ती सवलत देण्याविषयी पंतप्रधानांची अनुकूलता आहे असा समज निर्माण
झाला होता. पण विषयाशी संबंधित असलेल्या वरिष्ठ अधिकाऱ्याने परकीयांना ही
सवलत देणे देशहिताचे होणार नाही असे लिहिले. कारण अशाच प्रकारे परकीयांना
फक्त व्यापाराची सवलत दिल्याचा परिणाम पुढे फार वाईट झाल्याचा इतिहास

त्यांच्यापुढे होता. पण श्री. फखरुद्दीन अली अहमद यांना असे वाटले की, श्रीमती
गांधी यांची इच्छा ती सवलत द्यावी अशी आहे. त्यांनी खात्यातील अधिकाऱ्यांचा
विरोध ठोकून आपल्या खात्यातर्फे त्यास होकार दिला. पण पुढे हा विषय मंत्री-
मंडळाच्या बैठकीत गेला असता श्रीमती गांधी यांचे तिकडे सहज लक्ष गेले. त्या
चमकल्या आणि म्हणाल्या, “ही गोष्ट देशात सहन होणार नाही.” त्यामुळे ही
फाइल बाजूला सरली आणि देशावर येऊ घातलेले एक संकट टळले.

पण ही परिस्थिती श्री. जगजीवनराम यांची नव्हती. आपले स्वतंत्र अस्तित्व आहे
याची जाणीव त्यांच्यात सतत असे. पंतप्रधानपदाचीही महत्त्वाकांक्षा त्यांच्या मनात
पं. नेहरू ह्यात असल्यापासून होती. श्री. यशवंतराव चव्हाण आणि जगजीवनराम हे
एका मंत्रीमंडळात वर्षानुवर्षे असूनही त्यांचे आपसात कधीच जमले नाही. पण सर्व
प्रकारची इच्छा असून त्यासाठी लागणाऱ्या धाडसाचा अभाव हा दोघातही सारखाच
होता. आपल्या इच्छेविरुद्ध मान तुकवत जाणे हादेखील दोघांचाही स्वभाव.
दोघांनीही नंतर श्रीमती गांधी यांना सोडले. पण त्यास फार उशीर झाला होता. काँग्रे-
सचे अध्यक्ष असताना श्री. जगजीवनराम यांच्या तोंडून एकदा असे उद्गार निघाले,
“मी शोभेचा अध्यक्ष नाही. (I am not a sleeping President.)” यावर
थोडेसे वृत्तपत्रीय वादळ झाले आणि नंतर “तुम्ही मंत्रीपद अगर काँग्रेसचे अध्यक्षपद
यातून काही तरी एक निवडा.” असे त्यांना सांगण्यात आले. ते काय निवडणार
याची सांगणाऱ्यासही कल्पना होती. त्यांनी मंत्रीपद निवडले. पण त्यांना संबंधित
मंत्रीपदाचाही पुरा सन्मान मिळाला नाही. १९६५ च्या युद्धात विजयाचे मानकरी
म्हणून पंतप्रधान श्री. लालबहादूर शास्त्री व त्या वेळचे संरक्षणमंत्री श्री. यशवंतराव
चव्हाण यांचा देशाने उदोउदो केला होता. पण १९७१ मधील विजय त्या मानाने
किती तरी मोठा असूनही त्याचे श्रेय संरक्षणमंत्री जगजीवनराम यांना मुळीच मिळाले
नाही. सरकारी माध्यमातून तर मुद्दाम तसा प्रयत्न झाला अशी छाप माझ्यावर आहे.
या विजयानंतर जे समारंभ झाले त्याचे दृश्य टेलिव्हिजनवर दाखविताना जगजीवनराम
हे समोर येताच तो भाग कापला जात आहे असे वाटे. हे सहजगत्या घडले असेल
असे मला आज इतक्या वर्षांनंतरही वाटत नाही.

१३.

नागालँड

१९७१ मध्येच नागालँडमध्ये विधानसभेच्या प्रथम निवडणुका झाल्या. त्या निवडणुका बघण्यासाठी दिल्लीहून जे पत्रकार गेले त्यात माझाही समावेश होता. मलाही या भागाविषयी उत्सुकता होती. त्या वेळी सामान्यतः चार लाख लोकसंख्या असलेल्या नागालँडचे निराळे राज्य स्थापन करण्याचे विधेयक अगोदरच मंजूर झाले होते. त्यात नागालँडऐवजी भारतातील काही इतर राज्यांप्रमाणेच नागा प्रदेश हे नाव असावे ही सामान्य सूचना तर नामंजूर झालीच होती. इंग्रजी भाषेस येथील राज्यभाषा म्हणूनही स्वीकारण्यात आले होते. बंडखोर नागांविषयी खूप वाचले आणि ऐकले होते. म्हणून तेथील प्रश्न समजावून घेण्याची फार इच्छा होती. काही लोक असेही म्हणत की, तेथील प्रश्न चिघळला आहे. जवळच्यास दूर लोटण्याच्या आणि दूरच्यास आपले समजण्याच्या भारत सरकारच्या धोरणामुळे वर्षानुवर्षे लष्करी छावण्या तेथे असूनही बंडखोर नागांना कव्हात आणण्यात यश मिळाले नाही. आम्ही गेलो त्यापूर्वीच बंडखोर नागांचे तिथे दोन तट पडले होते. त्यातील एक भारत सरकारला थोडा अनुकूल होता. ती चर्चा पुढे होईल. पण आम्ही निवडणुका बघण्यासाठी गेलो असल्यामुळे त्यात आम्हास काय दिसले याचा उल्लेख अगोदर करायला हवा.

प्रत्यक्ष मतदान होत असताना आम्ही अनेक मतदान केंद्रे बघितली. सर्वच केंद्रांवर मत

देण्यासाठी उभ्या असलेल्यांच्या लांबलांब रांगा होत्या. मात्र या निवडणुकात नागा नॅशनल ऑर्गनायझेशन, जो एन. एन. ओ. नावाने ओळखला जात असे, तो विजयी झाला. बंडखोर नागा पुढारी श्री. फिशो यांच्याशी जवळीक असलेला पक्ष पराभूत झाला. पण प्रत्यक्ष निवडणुकीच्या वेळी आम्हास जी गोष्ट प्रामुख्याने जाणवली ती रांगेत उभ्या असलेल्या अनेक मतदारांचे वय ही होती. ही निवडणूक भारतीय निवडणूक कायद्याखाली होती. त्या कायद्याप्रमाणे २१ वर्षांपेक्षा कमी असलेल्या कुणासही मत देण्याचा अधिकार नसतो. पण आम्ही मतदारांच्या रांगेत मात्र ज्यांची वय दहा-बारा वर्षांपेक्षा अधिक वाटत नव्हती अशी अनेक पोरे बघितली. आमच्यापैकी काहींनी एका निवडणूक अधिकाऱ्याचे लक्ष या परिस्थितीकडे वेधलेही. तो म्हणाला, “तसे असेलही. पण मी काहीच करू शकत नाही. ज्यांचे नाव मतदारांच्या यादीत आहे त्यांना मतदान करण्यापासून मी थांबवू शकत नाही. ते त्यात कसे आले हे मला सांगता येणार नाही. तुम्ही म्हणता तसे असेल तर नंतर निवडणूक खटला होऊ शकेल.” हे कसे घडले असेल याचीदेखील आम्ही चौकशी केली. त्या वेळी वातावरण असे होते की, शहरापासून थोड्या अंतरावर असलेल्या खेड्यात नावे नोंदणाऱ्यास घरोघरी जाऊन प्रत्यक्ष चौकशी करून नावे नोंदणे शक्य नव्हते. नोंदणी करणाऱ्यास आपल्या जिवाची भीती वाटे. त्यामुळे अनेक ठिकाणी पोलीस कचेरीत ग्रामप्रमुखास बोलावून त्याने सांगितली ती नावे लिहून घेण्यात आली. त्याला सर्वांची वय बरोबर लक्षात नसल्यामुळे असे घडले असावे. केंद्र सरकारला अनुकूल असा पक्ष एन. एन. ओ. हाच निवडून यावा कदाचित् यासाठीदेखील हे घडवून आणले असेल. एन. एन. ओ. स त्या वेळी नागालँडमधील काँग्रेस म्हटले जात असे.

कारणे कोणतीही असली तरी त्या भागात भारतीयांविषयी मुळीच आपुलकी नाही ही गोष्टही आम्हास प्रामुख्याने जाणवली. नागालँडची राजधानी कोहिमातही भारतीयांस रात्रीअपरात्री हिंडणे अवघड होते. नागा म्हणजे भारतविरोधी असा सर्रास समज होता. तिथे असे म्हणत, कुणी अंडरग्राउंड नागा आहे, कुणी ओव्हरग्राउंड आहे, पण भारतीय असा कुणीच नाही ! पण असे का घडले याचा योग्य असा विचार स्वातंत्र्यापूर्वी होणे शक्यच नव्हते. स्वातंत्र्यानंतर तो लगेच व्हायला हवा होता. पण तोही झाला नाही. उलट हा भाग भारताशी एकरूप होणार नाही अशीच पावले उचलण्यात आली. प्रसिद्ध मिशनरी मायकेल स्कॉट बंडखोर फिशोच्या वतीने उभे राहिल्यामुळे पं. नेहरूंनी त्यांच्याविरुद्ध भूमिका घेतली होती. पण इतर मिशनरी तिथे प्रत्यक्षात काय करीत आहेत याची चौकशी करून त्याला आळा घालण्याचा प्रयत्न करण्याकडे त्यांचे कधी लक्षही गेले नाही. डॉ. आराम यांच्या नेतृत्वात पीस-मिशन या नावाने बंडखोर नागा आणि भारत सरकार यांच्यात दुवा जुळविण्याचे जे काम होत होते त्यात प्रत्यक्षात काय घडले याचीही वास्तुपुस्त वेळेवर झाली नाही. डॉ. आराम हे त्या वेळी तिथे एक मोठे प्रस्थ होते. भारताच्या सीमावर्ती भागातील

लोकांची संस्कृती कायम राहावी, त्यांचे भारतातील इतर भागाच्या लोकांनी शोषण करू नये यासाठी इतर भारतीयांना त्या भागात त्यांच्या जाण्याऐव्यावर निर्बंध होते. आम्हा पत्रकारांनाही परवाना घ्यावा लागला होता. भारतीयास तिथे मालमत्ता घेण्यावरही प्रतिबंध असे आणि बहुधा तो आजही आहे. त्याचे भारताच्या दृष्टीने अनेक प्रतिकूल परिणाम झाले. यातही आश्चर्य असे की, त्या वेळीही याची जाणीव त्या भागात प्रत्यक्ष काम करणाऱ्या भारतीय अधिकाऱ्यांना होई. पण राजकीय केंद्रीय नेतृत्वास ती होत नव्हती. अधिकारी काही करू शकत नव्हते. नागालँडला गेलो त्या वेळी कोहिमाचे कमिशनर श्री. देव म्हणून अशाच प्रकारचे एक बंगाली गृहस्थ होते. त्यांच्या कामगिरीची पावती म्हणून त्यांना नंतर पद्मश्री हा किताबही देण्यात आला होता.

भारतापासून नागालँडला निराळे ठेवण्याचे भारत सरकारचे धोरण त्यांना मुळीच पसंत नव्हते. आम्ही काही पत्रकार अनौपचारिक चर्चा करीत असताना त्यांनी कुणीही विचार करावा अशा काही गोष्टी सांगितल्या. नागालँडची संस्कृती कायम ठेवण्यासाठी भारतातील इतर लोकांनी फारशी जागृता करू नये या धोरणाबाबत ते म्हणाले, संस्कृती कायम ठेवायची म्हणजे काय करायचे? नागालँडचे लोक आज जसे अर्धनग्न आणि रंगीबेरंगी पोशाखात भाले घेऊन राहातात तसेच त्यांना राहू द्यावयाचे काय? वेशभूषेची संस्कृती कधीच एकसारखी राहात नाही. त्यात नेहमी बदल होत असतो. त्या वेशभूषेचे रक्षण एखाद्या संग्रहालयात करणे ठीक आहे. ते मी आणि माझ्यासारखे काही लोक करीतही आहोत. दहावीस वर्षांनी आमचे पूर्वज कसे राहात होते असे नागा लोक मला विचारतील आणि मी ते सांगूही शकेन. पण ते राहातात तसेच त्यांनी राहावे हा आग्रह धरणे हे त्यांना प्रयत्नपूर्वक मागासलेले ठेवण्यासारखे आहे. भाले नाचवत रंगीबेरंगी पोशाखात दर २६ जानेवारीस दिल्लीत त्यांचे प्रदर्शन केल्याने त्यांची प्रगती होणार नाही. संस्कृती म्हणून त्यांची वेशभूषा टिकविण्याचा आपण जो प्रयत्न करतो तोही साध्य होणार नाही. श्री. देव यांच्या या सदर विधानाची सत्यता आम्हास या दौऱ्यातच पटली. आम्ही बंडखोर नागांचे पुढारी श्री. फिशो यांच्या खनूमा या नावाच्या गावी गेलो होतो. तिथे १६, १७, १८ वर्षांच्या काही तरुण पोरी अंगाला चिकटून असलेले आणि जवळजवळ पारदर्शक सूट घालून हिंडताना आढळल्या. सरकारच्या धोरणामुळे नागालँडमध्ये भारतीय संस्कृतीचा प्रवेश होऊ शकला नव्हता. पण ती जागा अमेरिकन संस्कृतीने पटकाविण्यास सुरुवात केली होती.

श्री. देव यांनीच आणखी जी एक हकीकत सांगितली ती भारतास अनुकूल अशा प्रवृत्तीकडे आपण कसे दुर्लक्ष केले याचा कुणाचेही डोळे उघडावेत असा नमुना होता. नागालँडमध्ये राणी गदीलो नावाची एक स्त्री अजूनही हयात आहे. तिने ब्रिटिशांच्या काळातही सत्तेविरुद्ध बंड पुकारून बंदीवास पत्करला होता. नागांच्या ज्या अनेक जातीजमाती आहेत त्यातील एक तिच्या प्रभुत्वाखाली आहे. तिच्या

प्रभावळीतील लोक नागालँडशी सलग असलेल्या आसाम आणि मणिपूर भागातही राहातात. सर्व मराठी भाषिक प्रदेश एकत्र यावा अशी इच्छा संयुक्त महाराष्ट्र होत असताना महाराष्ट्रात होती तशीच सर्व नागा जमाती एकत्र याव्यात अशी तिची इच्छा होती. पण या विचारास आसाम आणि मणिपूर सरकारचा विरोध तर त्यांचा काही भाग त्यात जात असल्यामुळे होताच. नागालँडच्याही पुढाऱ्यांचा तो होता. याचे जे कारण कळले त्यावर कुणालाही आश्चर्य वाटेल. हा भाग जर जोडला गेला असता तर नागालँडमध्ये ख्रिश्चनांचे आधिपत्य राहू शकले नसते. कारण राणी गदीलो आणि तिची जमात ही ख्रिश्चन नाही.

श्री. देव यांनी सांगितले, “मागणी मान्य न झाल्यामुळे या राणीने पुन्हा बंड उभारले. ते मोडण्याची जबाबदारी सरकारने माझ्यावर टाकली. राणी गदीलो ही भारतविरोधी नाही याची जाणीव मला होती. त्यामुळे तिच्या आणि तिच्या सहकाऱ्यांविरुद्ध कडक उपाययोजना करावी हे मनास पडेना. पण बंड मोडण्याची चिन्हे नव्हती. ज्या भागात तिचा मुक्काम असण्याचा संशय होता तो भागच बाँब टाकून नष्ट करावा असाही सल्ला देण्यात आला. पण तो मला पटला नाही. मी कुठे तरी सहज बोलून गेलो, माझी आणि राणी गदीलोची भेट झाल्यास तिचा मार्ग कसा चुकीचा आहे हे मी तिला पटवू शकेन. हे तिच्या गटास कसे कळले, सांगता येत नाही. पण मला एक दिवस निरोप मिळाला — तुमची भेटावयाची इच्छा असल्यास भेट होऊ शकते. पण पूर्णपणे निःशस्त्र आणि एकटे यावे लागेल. यात जिव्हास धोका आहे, मी जाता कामा नये, निदान निःशस्त्र जाण्याची अट तरी मान्य करू नये, असे माझ्या अनेक सहकाऱ्यांनी मला सांगितले. पण मी धोका पत्करण्याचा निर्णय घेतला. जागा ठरली आणि तिथे मी एकटाच आणि निःशस्त्र गेलो. मला एक जीपमध्ये बसविल्या-नंतर माझे डोळे बांधण्यात आले. ती जीप किती वेळ चालत होती हे सांगता येणार नाही. पण पाचसात तास सहज असेल. आवाजावरून डोंगराळ आणि दुर्गम भागातून ती जात आहे असेही वाटले. अखेर जीप थांबली आणि मला उतरविण्यात आले. माझे डोळे उघडल्यानंतर माझ्या दोन्ही बाजूंना बंदुकी खांद्यावर असलेल्या लष्करी पोशाखातील शिपायांची लांबच्या लांब रांग मी बघितली. क्षणभर वाटले की, आता आपण काही जिवंत परत जात नाही. पण काही तरी विचार मनात आला आणि मी जयहिंदची घोषणा जोरात केली. जयहिंदच्या घोषणेनेच मला प्रतिसाद मिळाला आणि माझ्या जिवात जीव आला. पुढे भेट झाली आणि मी राणी गदीलोची समजूत घालू शकलो. तिने समर्पण करण्याचे ठरविले. तिच्या मागणीविषयी काही सांगण्याचा मला अधिकार नव्हता. मी श्रीमती इंदिरा गांधी यांची भेट करवून देतो, तुम्ही त्यांना पटवा, असे सांगितले. ती भेट झालीही. पण त्यातून निष्पन्न मात्र काहीच झाले नाही.” श्री. देव म्हणाले, “राणी गदीलोचे आत्मसमर्पण करविण्यात मी जो हातभार लावला त्यात माझ्या हातून देशाच्या हिताविरुद्ध तर काही काम घडले नाही ना, असा विचार कधीकधी माझ्या मनात अजूनही येतो. त्यातल्या त्यात समाधान एवढेच की,

राणी गदीलोचे जे सैनिक होते त्यांचा समावेश नागालँडच्या पोलिसात करून घेता आला. ज्यांच्यावर संपूर्णपणे विश्वास ठेवता येईल असा तोच एक वर्ग आज इथे आहे.”

या हकीकतीनंतर आम्हास राणी गदीलोस भेटण्याची साहजिकच इच्छा झाली. श्री. देव यांनी आमची ती सोयही करून दिली. त्या वेळी त्यांच्याशी काय बोलणे झाले हे आता नक्की आठवत नाही. पण त्यांचे घर बघितल्यानंतर जी छाप पडली ती कायम राहिली. नागालँडमधील निरनिराळ्या पुढाऱ्यांना आम्ही भेटलो. कुणाच्या घरी आम्हास कुठल्याही भारतीय पुढाऱ्याचे चित्र आढळले नव्हते. फक्त राणी गदीलोच्या घरी पं. जवाहरलाल नेहरूंचे चित्र असलेले एक कॅलेंडर दिसले. राणीच्या सहकाऱ्यांनी जी व्यथा सांगितली तीही अत्यंत दुःखद होती. नागालँडमध्ये जीप-शिवाय प्रवास करणे शक्यच नाही. पीस मिशनच्या नावावर डॉ. आराम यांच्या तैनातीस जीप्सचा ताफा ठेवणाऱ्या सरकारला राणी गदीलोस एकदोन जीप्स पुरविणे हा वायफळ खर्च वाटत होता. साधन नसल्यामुळे त्या आपल्या अनुयायांच्या भेटी-गाठी घेऊ शकत नव्हत्या.

काश्मीरप्रमाणेच नागालँडमध्येही शेष भारतातील नागरिकांना मालमत्ता घेण्यावर, जाहीरपणे आपल्या मालकीचा धंदा करण्यावर बंदी होती. हेतू तेथील साध्याभोळ्या लोकांचे शोषण होऊ नये हा. या हेतूबद्दल आक्षेप घेता येणार नाही. पण प्रत्यक्षात काय घडले? कोहिमात मी जे बघितले तेच लिहीत आहे. आम्ही कोहिमात एकेका लहानशा खोलीची दुकाने बघितली. त्यावर लिहिलेले असे, मालक अमूक अंगामी, अमूक सेमा वगैरे. पण त्याच्या पुढचे नाव असे मॅनेजर मेहरसिंग, सुखलाल, गिरधारीलाल वगैरे. हा काय प्रकार आहे याची चौकशी केली असता पुढील हकीकत कळली. ही कायद्यातून काढलेली पळवाट होती. खोली नागा अंगामी अगर सेमाच्या मालकीची अगर त्याने भाड्यावर घेतलेली. पण त्यास धंदा करता येत नसल्यामुळे त्या लहानशा खोलीचे दोनतीनशे रुपये भाडे घेऊन मेहरसिंग अगर सुखलाल, गिरधारीलाल दिलेली. त्या वेळी संबंध नागालँडची लोकसंख्या चार लक्ष म्हटली जात असे. त्या प्रमाणात कोहिमातही ती असली पाहिजे. यावरून जास्तीत जास्त विक्री किती होत असेल याची कल्पना करता येते. लहान खोलीचे दोनशेतीनशे रुपये भाडे देणारा दुकानदार आपल्या नफ्यासकट त्याची वसुली वस्तूची किंमत वाढवून करणारच. ज्यांचे शोषण होऊ नये म्हणून ही तरतूद, त्यांचे दुष्पट शोषण होण्याचा मार्ग याने मोकळा झाला होता.

नागा प्रदेशाची भाषा इंग्रजी का ठरविली याचाही मला कधीच उलगडा झाला नाही. खरोखरच त्या प्रदेशाची भाषा इंग्रजी असती तर तसे करण्यास काहीच हरकत नव्हती. पण जी माहिती तिथे त्या वेळी कळली त्याप्रमाणे नागा प्रदेशात अंगामी, सेमा वगैरे सोळा बोलभाषा होत्या. त्यातील काहीत आकाशवाणीने गीते प्रसारित करण्यास

सुरुवात केली होती. कोहिमात असताना मी ती ऐकली आहेत. वेदमंत्रांप्रमाणे मला ती मधुर वाटली. या सोळा बोलभाषा बोलणाऱ्या नागांचा आपसात व्यवहार कसा होतो याची चौकशी केली असताना असे कळले की, या बोलभाषा आणि आसामी मिळून नागासामी म्हणून एक आणखी व्यवहाराची भाषा निर्माण झाली आहे. त्या वेळी नागालँड विधानसभेचे सेक्रेटरी असलेले आणि माझे पूर्वीचे मित्र श्री. हरी परांजपे यांनी मला असे सांगितले की, विधानसभेत बहुतेक भाषणे नागासामीतच होतात. पण राजभाषा ही इंग्रजी असल्यामुळे रेकॉर्ड इंग्रजीत ठेवणे आवश्यक होते. इंग्रजी आणि नागासामी दोन्ही जाणणारे लोक फारच कमी असल्यामुळे रेकॉर्ड तयार करण्याचे काम अतिशय अवघड झाले आहे. इंग्रजीऐवजी नागासामीलाच राजभाषा केले असते तर ती कोणत्या लिपीत लिहावयाची एवढाच प्रश्न राहिला असता. पण उर्दू ही आपली भाषा असा आग्रह ज्याप्रमाणे मुसलमान धरतात तसाच ख्रिश्चनही इंग्रजीस आपली भाषा समजतात. माझी तरी अशी खात्री आहे की, धार्मिक दुराग्रहास केंद्रीय नेते बळी पडल्यामुळे नागालँडची भाषा इंग्रजी ठरली.

कोहिमाचे कमिशनर श्री. देव यांची भारतनिष्ठा अतिशय जबर होती. नागा पुढाऱ्यांना भारतीयत्वाशी समरस करण्याचे त्यांचे प्रयत्नही चालू असत. आमदार अगर खासदार म्हणून निवडून आल्यानंतर घटनेशी एकनिष्ठ राहाण्याची शपथ घ्यावी लागते. श्री. देव यांनी १९७१ मधील निवडणुकीत कोहिमातून जे उमेदवार उभे होते त्यांना अर्ज दाखल करण्यापूर्वी ती घ्यायला लावली. इतकेच नव्हे तर सर्व शहरभर लाउडस्पीकर लावून त्यांचे त्यांनी प्रसारणही करविले होते. त्याबाबत विचारता ते म्हणाले, “हे कुठल्याही कायद्याप्रमाणे करण्याचा मला अधिकार नव्हता. पण अर्ज दाखल करताना घटनेशी एकनिष्ठ राहाण्याची शपथ घेऊ नये अशी बंदीही नाही. नागात भारताविषयी बंडखोरीची भावना आहे. परिस्थितीनुसार त्यातील काही निवडणुकीत भाग घेत आहेत. तशी नागा जमात अत्यंत प्रामाणिक आहे. भारतीय घटनेशी एकनिष्ठ राहाण्याची शपथ त्यांनी जरी जाहीरपणे घेतली आणि ती हजारो लोकांनी ऐकली तरी याचा त्यांच्या मनावर परिणाम होईल आणि ते पुन्हा बंडखोरीकडे वळणार नाहीत अशी माझी कल्पना आहे.”

नागालँडमध्ये ख्रिश्चन लोकसंख्या अधिक असल्यामुळे प्रदेशाचे नाव इंग्लंडप्रमाणे नागालँड ठेवण्यात आले आणि राजभाषाही इंग्रजी ठरविण्यात आली असा समज आहे. पण खरोखरच तशी परिस्थिती होती का या प्रश्नाचे उत्तर मी तिथे असताना मिळू शकले नाही. आमच्या दौऱ्यात आम्हास अनेक खेडीही लागली. तिथे जो आदिवासी वर्ग बऱ्याच मोठ्या संख्येने आम्हास दिसला तो निश्चितपणे ख्रिश्चन नव्हता. मी त्यास हिंदूही म्हणू शकत नाही. पण त्यांपैकी विशेषतः थोड्या अधिक वयाच्या पुरुषांच्या डोक्यावर दोनतीन बोट रुंद आणि हात-दीड हात लांब शेंड्या

दिसत. या शेंड्यांचे केस मात्र बटांसारखे एकमेकात गुंतलेले असत. ही मंडळी दगडी देवाची पूजा करतात असेही सांगण्यात आले. नागालँडमध्ये मिशनऱ्यांच्याशिवाय इतर शाळाच नसल्याने शाळेत मुलांचे अगर मुलींचे नाव घालताच त्यांचा धर्म रीतसर बातिस्मा झाला नसला तरी ख्रिश्चन म्हणून नोंद केला जातो. भारतीय संस्कृतीची फारशी चिन्हे आम्हास तिथे आढळली नाहीत. पण कोहिमापासून काही अंतरावर ओखा नावाचे जरा बऱ्यापैकी गाव आहे. ते उषा-अनिरुद्ध कथेशी संबंधित आहे असे आम्हास सांगण्यात आले. एक पडके मंदिरही दुरून दाखविण्यात आले. नागालँडला सलग असलेला मणिपूर हा भाग आजही कृष्णकथेशी इमान राखून आहे. तेथील प्रसिद्ध मणिपुरी नृत्य कृष्णकथेवरच आधारित आहे. नागालँड हा ठिसूळ डोंगराळ प्रदेश असल्यामुळे जुन्या संस्कृतीची कुठलीच चिन्हे तिथे उरली नसावीत असा आमचा समज झाला.

अमेरिकन संस्कृतीचा प्रवेश तिथे बराच झाला असल्याचा उल्लेख मी वर केला आहे. पण त्याचबरोबर हेही आढळले की, पोशाखी संस्कृतीचा प्रवेश झाला, पण अमेरिकेतील चांगल्या गोष्टी मात्र तिथे सरळ आणि भोळ्या स्वभावाच्या नागांना शिकविल्या गेल्या नाहीत. एकूण वातावरण भारतातील वैदिक काळाप्रमाणे वाटले. आम्ही गेलो त्या काळात नागालँडमध्ये कोणाजवळ गायींची संख्या किती यावरच त्या माणसाची श्रीमंती ठरविली जात असे. सामान्यतः नागा माणूस जसा आकाराने ठेंगणा त्याचप्रमाणे तेथील गायीही आकाराने लहानच आहेत. कुणाजवळ शंभर गायी, कुणाजवळ दीडशे गायी आहेत अशी माहिती त्या वेळी मिळाली. त्या वेळी असे वाटले की, इथे दूधदुभते चांगले असेल. पण चौकशी केली असता असे कळले की, तेथील गोपालन फक्त गायींचे मांस खाण्यासाठीच होते. गायींचे दूध काढून त्याचा वापर करणे याची तिथे त्या वेळी तरी जाणीवच नव्हती. नागालँडमध्ये गायींची संख्या भरपूर असून चहासाठी कन्डेन्सड अगर डब्यातील दूधच वापरावे लागे. दुधाचा वापर आरोग्यास पोषक असा आहे याची शिकवण ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनीही त्यांना का दिली नाही या प्रश्नाचे उत्तर मला तरी तिथे मिळाले नाही.

महाराष्ट्र टाइम्समध्ये लिहीत असल्याने सर्व पातळींवरील मराठी वाचकांना माझे नाव माहीत होते. कोहिमापासून नऊ मैलांवर चखामा नावाच्या गावी एक लष्करी कॅंप होता. तेथील प्रमुख अधिकारी कर्नल उपासनी नावाचे एक महाराष्ट्रीय गृहस्थ होते. इतर पत्रकारांबरोबर मीही आलो आहे याची त्यांना माहिती मिळाली आणि त्यांनी रात्रीच्या जेवणासाठी बोलावले. कोहिमाहून नेण्याची आणि परत पोहोचविण्याची सोयही केली. नागालँडच्या एकूण परिस्थितीविषयी लष्करी अधिकाऱ्यांना काय वाटते हे जाणून घेण्याची इच्छा माझ्याही मनात होती. मी आनंदाने आमंत्रण स्वीकारले. त्या जमान्यात दारूचे वावडे नसल्याने व्हिस्कीचा आस्वाद घेत गप्पांना सुरुवात झाली.

कर्नल उपासनी बोलताबोलता थोडे आवेशात आले. पण तो दारूचा परिणाम नव्हता. नागालँडच्या परिस्थितीविषयी त्यांच्या मनात असलेल्या भावनांचा तो उद्रेक होता. कारण वर्षानुवर्षे लष्करात आयुष्य काढलेले कर्नल उपासनी हे एखाददुसऱ्या ग्लासने वाहावणे शक्यच नव्हते. त्यांनी मला विचारले, “जगातील अंतिम सत्य काय ? (What is the truth in the world?)” मला अगोदर त्यांच्या प्रश्नाचा रोखच समजला नाही. त्यामुळे मी त्यांच्याकडे निव्वळ बघत असतानाच ते पुढे म्हणाले, ‘मी सांगतो. एका. मृत्यू हेच एकमेव सत्य आहे. (Death is the only truth in the world.) सतत मृत्यूपुढे उभे असल्यामुळे आम्ही सत्याच्या जवळ असून खोटेपणापासून फार दूर आहोत.” कर्नल उपासनीचा रोख कुणीकडे आहे हे अजूनही मला कळले नव्हते. पण तेच म्हणाले, “देशाच्या सीमेचे रक्षण करणे हे आमचे काम. ती सीमा काय असावी हे राजकीय पुढाऱ्यांनी ठरवावे. नागालँड हा परकीय मुखूख आहे असे वाटत असल्यास दीमापूर ही सीमा ठरवा. आम्ही तिचे रक्षण करू. पण एकदा सीमेच्या रक्षणाचे काम आम्हास दिल्यानंतर त्यात मात्र राजकीय पुढाऱ्यांनी ढवळाढवळ करू नये.” बंडखोर नागा भारतीय सैनिकांना एकटेदुकटे गाठून जिवानिशी मारण्याच्या घटना त्या काळी बऱ्याच होत होत्या. पण बहुधा पीस मिशनच्या दडपणामुळे, भारतीय लष्कराने उलट कारवाई करू नये असा राजकीय आदेश होता. डोळ्यांसमोर आपले जवान मारले जात असताना आपल्याला काही करता येत नाही या विचाराने कर्नल उपासनी संतप्त होत होते. श्री. उपासनीच नव्हे तर चखामा कॅंपमधील इतर अधिकाऱ्यांचीही हीच भावना होती. हे सर्व अधिकारी या धोरणासाठी पं. नेहरूंना जबाबदार समजत. नंतर आम्ही मेसमध्ये जेवणासाठी गेलो. रात्रीच्या ११-१२ चा सुमार होता. दारूचा अंमल त्या वेळी अगदीच नसेल असे म्हणता येत नाही. तिथे राजस्थानमधीलही एक लष्करी अधिकारी मेजर शर्मा या नावाचे होते. त्यांच्या तोंडून पं. जवाहरलाल नेहरूंविषयी संताप व्यक्त करणारे पुढील उद्गार निघाले : कधीकधी माझ्या मनात असे येते की, नेहरूंच्या पुतळ्यास जोड्यांचा हार घालावा. (I want to garland the Nehru's statue with shoes;) यावर कुणी काही बोलण्याच्या अगोदर कर्नल उपासनी यांच्या तोंडून एकदम निघाले, हा जोड्यांचा दुरुपयोग होईल. (It will be waste of shoes.) ही वाक्ये ऐकावयास भयानक वाटली तरी त्या काळी असलेल्या वातावरणामुळे निर्माण झालेल्या भावनेची प्रतीक समजली पाहिजेत. शब्दार्थाने त्याचा अर्थ करणे बरोबर होणार नाही. या अधिकाऱ्यांची भारतासाठी जीव देण्याची तयारी होती. पण कारण नसताना लष्करी जवानांचे जीव जाणे त्यांना मानवत नव्हते. चखामा कॅंपकडून आम्ही रात्रीच परतलो. दुसऱ्या दिवशी सकाळी कोहिमातील एकमेव पेट्रोल पंप बॉब टाकून उद्ध्वस्त केल्याचे वृत्तिले. हे होते त्या वेळचे वातावरण.

वरिष्ठ लष्करी अधिकाऱ्यांची सदर भावना समजण्यासारखी म्हणता येईल. गुन्हे-

गाराला शासन झालेच पाहिजे ही यामागील वृत्ती समर्थनीय आहे. पण लष्कराकडून तेथील सामान्य नागरिकांचा छळ होण्याच्या अनेक घटनादेखील नागालँडमध्ये ऐकावयास मिळाल्या. त्यावर विश्वास बसावा अशी एक घटना आमच्या समोरच पडली. नागा प्रदेश हिंडण्यास आम्ही निघालो असताना तेथील प्रसिद्धी खात्यातील एक अधिकारी आमच्याबरोबर होता. कोहिमापासून जवळच दोन लष्करी टेहळणीकरांनी आम्हास अडविले. आम्ही कोण हे सर्व सांगितल्यानंतरही प्रसिद्धी खात्याच्या त्या अधिकाऱ्यांशी ते फारच वाईट वागले. त्यांनी त्यांना थोडी मारहाणही केली. अशा वागणुकीनंतर सर्वसामान्य नागात भारताविषयी आपुलकी कशी निर्माण होणार हा विचार त्याच वेळी माझ्या मनात आला. हे सर्व घडले होते रमच्या एकदोन वाटल्या चोरीस गेल्यामुळे. जवळच्या लष्करी चौकीतून रमच्या काही वाटल्या चोरीस गेल्या होत्या. त्या वेळी असेही कळले की, सामान्य नागा माणूस उघड्यावर सोने पडले असेल तरी त्यास हात लावणार नाही, पण रमची वाटली दिसली की, ती लंपास करण्याचा मोहही तो आवरू शकत नाही!

नागालँडमधील एकूण परिस्थिती बघून मला तरी असे वाटते की, व्यवहारात कुशल श्री. देव यांच्यासारख्या अधिकाऱ्यांची नागालँडमध्ये गरज आहे आणि नागालँडमधील जो वर्ग शिकून तयार होत आहे त्यांना इतर राज्यात जबाबदारीच्या जागा द्यायला हव्यात. शेष भारताशी नागालँडचे आदानप्रदान वाढले पाहिजे. या भागास अगदी निराळे ठेवण्याची जी चूक झाली ती ताबडतोब सुधारण्याची गरज आहे. नागा प्रदेश आणि शेष भारताचे जेवढे एकीकरण होईल तेवढे झाले पाहिजे. पुण्यातील रिसबूड नावाच्या एका गृहस्थाने या दिशेने पाऊल उचललेलेही मी बघितले. त्यांनी नागा जमातीतील एका मुलीशी लग्न केले असून तिचे नाव मीरा ठेवले. १९७१ साली त्यांना दोन लहान मुले होती. आमचा भारताशी काही संबंध नाही असे म्हणण्याचे वातावरण असतानाच ही मुले आम्ही मराठी आहोत असे अभिमानाने सांगत. लग्न केल्यामुळे त्यांना कोहिमात सुरुवातीच्या काळात फार कठीण परिस्थितीस तोंड द्यावे लागले. पण नंतर ते राज्य सरकारचे एक प्रमुख अधिकारी झाले.

भारताशी आपली जवळीक दाखविणाऱ्यास ख्रिश्चन धर्म स्वीकारणारे त्याच जमातीतील इतर लोक मदत तर करीत नाहीच, उलट अत्यंत वाईट प्रकारे वागवितात असाही माझा अनुभव आहे. घटना नागालँडची नाही, पण त्याच्या जवळपास असलेल्या गारोहिल्स (मेघालय) मधील आहे. आम्हा काही पत्रकारांना तो भाग दाखविण्यासाठी नेले होते. ख्रिश्चन धर्माचा प्रसार वाहतुकीची साधने अधिक उपलब्ध असलेल्या भागात होता. तिथे आम्हास चर्चिल, आयसेन हॉवर वगैरे नावे असलेले लोक सापडले. त्यांची राहाणी गरीबीची पण बरीच आधुनिक होती. पण थोडे अधिक आत शिरल्यानंतर खऱ्या आदिवासी राहाणीतील लोक आढळले. तरुण मुलींच्याही

अंगावर कमरेच्या खाली असलेल्या लहानशा वस्त्रापलीकडे काही नसे. पण नावे मात्र भारतीय संस्कृतीस सुपरिचित अशी होती. लतिका, अर्जुन वगैरे. इथे आमच्याबरोबरच तेथील एक प्रसिद्धी अधिकारी होता. त्याचे नाव श्री. इंगटी असे होते. तसा या अधिकाऱ्याचा व्यवहार आमच्याशी अत्यंत चांगला होता. या भागात हिंडत असताना दहावीस लोक कुठून तरी आले आणि काही बोल् लागले. आम्हास काहीच समजत नव्हते, पण आमच्याबरोबर असलेला श्री. इंगटी हा अधिकारी अत्यंत संतापला आणि त्याने हातातल्या छडीने काहींना मारले आणि हाकलून लावले. अत्यंत सज्जन वाटणारा हा अधिकारी का संतापला आणि हात उचलण्यापर्यंत त्याची मजल का गेली याचे आम्हास आश्चर्य वाटले. नंतर आम्ही इतरत्र चौकशी केली असता असे कळले की, त्या लोकांना आम्हा पत्रकारांना भेटावयाचे होते. ते आपल्यास आहो नागा म्हणतात. आहो नागा म्हणजे हिंदू नागा असा त्यांचा समज आहे. तेथील प्रशासनाविषयी त्यांना तुमच्याजवळ तक्रार करावयाची होती आणि म्हणूनच श्री. इंगटी यांनी त्यांना तुम्हास भेटू दिले नाही.

१९७१ सालचे युद्ध भारताच्या पूर्व आणि उत्तर दिशांकडे झाले. प्रत्यक्ष युद्धाच्या वेळी मला तिकडे जाण्याची संधी मिळाली नाही. १९६५ सालच्या युद्धानंतर काही पत्रकारांबरोबर मी पाकिस्तानचा जो भाग भारताच्या हाती आला तो बघितला होता. १९७१ साली पूर्व बंगालमध्ये बांगला देशाच्या स्वातंत्र्याचा लढा चालू असताना भारताच्या उत्तर सीमेकडीलही वातावरण तापले होते. उत्तरेकडे प्रत्यक्ष युद्ध सुरू होण्याच्या अगोदर महाराष्ट्र टाइम्सचे संपादक श्री. गोविंदराव तळवलकर आणि मी पंजाबच्या सीमेवर हिंडलो आणि युद्धानंतर वृत्तसंपादक श्री. दि. वि. गोखले आणि मी जम्मू सीमेवर गेलो होतो. युद्धापूर्वी गेलो असताना सीमेवरील जवान आणि अधिकारी उत्साहाने भारले होते. १९६५ साली आम्हास निरनिराळ्या कारणांमुळे पाकिस्तानला पूर्ण धडा शिकविता आला नाही, या वेळी युद्ध सुरू झाल्यास तो शिकविल्याशिवाय आम्ही राहाणार नाही, युद्धानंतर जम्मू सीमेवर गेलो असताना आपण योग्य तो धडा शिकविला, याचे समाधान भारतीय जवानात मला आढळले.

१४.

बांगला देशाची निर्मिती

बांगला देशाचे स्वातंत्र्य तेथील मुक्तिवाहिनीने मिळविले नसून ते भारतीय लष्कराने मिळवून दिले. तसेच पश्चिम पाकिस्तानकडे डिसेंबरच्या तिसऱ्या आठवड्यात जी रणभेरी वाजली तिची सुरुवात पाकिस्तानकडून झाली

नव्हती तर भारताकडून झाली होती असे त्या काळातही फार जाहीरपणे नव्हे पण काही खासगी चर्चेत बोलले जात असे. याबाबत मजजवळ अधिकृत अशी माहिती नाही. पण निरनिराळ्या सूत्रांकडून जी माहिती त्या काळी मिळाली त्यावरून हे प्रवाद अगदीच बिनबुडाचे होते असे मी म्हणू शकणार नाही. माझ्या एका मित्राचा मुलगा लष्करात असून एका तुकडीचा तो कॅप्टनही होता. मुक्तिवाहिनी आम्हीच होतो असे नंतर त्याने मला सांगितले. मुक्तिवाहिनीस शस्त्रांचा पुरवठाही भारताकडूनच झाला होता. लढा चालू असताना शस्त्रे सापडल्यास ती पाकिस्तानचीच आहेत हे दाखविण्यासाठी मेड इन पाकिस्तान (Made in Pakistan) असा त्यावर शिक्काही असे.

ज्या दिवशी पाकिस्तानने भारतावर आक्रमण केले अशी बातमी आली त्याच्या आधल्या दिवसाची गोष्ट. वातावरण धुमसत होते. युद्ध कधी सुरू होईल हे सांगता येत नव्हते. ते केव्हाही सुरू होऊ शकेल असे एकूण वातावरण होते. संध्याकाळी चार-साडेचारची वेळ. मी सेंट्रल हॉलमध्ये होतो. शेतकी राज्यमंत्री श्री. अण्णासाहेब शिंदे मला तिथे भेटले. ते नुकतेच पार्लमेंट हाउसमध्ये असलेल्या विमान बुकिंगच्या कचेरीतून आले होते. त्यांना महाराष्ट्र प्रदेश काँग्रेस कमिटीच्या बैठकीसाठी दुसऱ्या दिवशी मुंबईस जावयाचे होते. ते म्हणाले, बुकिंगवाले म्हणतात, तुम्हास जायचे असेल तर आजच जा, उद्या विमाने जातील किंवा नाही हे सांगता येत नाही. दुसऱ्या दिवशी संध्याकाळी पी. आय. बी. च्या प्रेस कॉन्फरन्स हॉलमध्ये सीमेवरील परिस्थितीविषयी सरकारी माहिती ऐकण्यासाठी बसलो असताना अचानक ब्लॅक-आउट झाला आणि थोड्याच वेळाने आम्हास सांगण्यात आले की, पाकिस्तानने भारतावर हल्ला चढविला आणि उत्तरेकडेही युद्धास तोंड लागले. बांगला देशातही भारतीय फौजा अधिकृतपणे शिरल्या. थोड्याच दिवसात युद्धाचा निकाल लागला. पूर्व बंगालमध्ये ले. जनरल नियाझी यांनी ले. जनरल अरोडा यांच्यापुढे आत्मसमर्पण केले. बांगला देशाची निर्मिती झाली. वंगबंधू श्री. मुजिबुर रहमान यांचे स्वप्न साकारले.

त्या काळी राजधानीत पुढीलप्रमाणे चर्चा होती. बांगला देशाची निर्मिती ही भारताची त्या वेळची राजकीय गरज होती. तेथील स्वातंत्र्य चळवळ दडपून टाकण्याचा पाकिस्तानी अधिकाऱ्यांचा इरादा होता. बांगला देशात जे पाकिस्तानी पंजाब लष्कर होते ते मुक्तिवाहिनीस दडपण्यास अपुरे पडू लागले. पश्चिम पाकिस्तानातून आणखी लष्कर पाठविण्याचा पाकिस्तानचा इरादा ठरला. ते लष्कर जर तिथे पोहोचले असते तर मुक्तिवाहिनीच्या स्वरूपात जे भारतीय सैनिक पूर्व बंगालमध्ये होते तेही पुरे पडले नसते. त्यामुळे तेथील स्वातंत्र्यलढ्याचा निकाल लौकर लागावा यासाठी उत्तरेकडे दुसरी आघाडी उघडणे अत्यंत आवश्यक होते. तसे झाले नसते तर जागतिक गुंतागुंत वाढली असती. अमेरिकेचा पाकिस्तानी भूमिकेस पाठिंबा होता आणि अमेरिकेने काही केल्यास आम्ही तुमच्या पाठीशी उभे राहू असे रशियाचे भारतास आश्वासन होते. या दोन महाशक्ती आपल्या प्रदेशात झुंजणार की काय असा प्रश्नही

थोडा वेळ निर्माण झाला होता. युद्ध लौकर निकाली निघाल्यामुळे ती वेळ आली नाही. उत्तरेकडील आघाडी उघडल्यामुळेच पाकिस्तानी सैन्य तिथे गुंतले म्हणूनच युद्धाचा निकाल लौकर लागू शकला असे म्हणावे लागते.

बांगला देशाच्या स्वातंत्र्य संग्रामात मुक्तिवाहिनीच्या रूपाने भारतीय सैनिकांनी गुप्तपणे काम करणे कितपत योग्य होते, तसेच पाकिस्ताननेच आक्रमण केले असे म्हणून उत्तरेकडील आघाडी उघडणे योग्य होते का, याबाबत पाश्चात्य पत्रकारांनी तर भारतीय नेतृत्वास अनेकदा धारेवर धरले. पूर्व बंगालमध्ये जनसामान्यांशी अमानुष असा व्यवहार होत होता हे कारणही भारताने जी पावले उचलली त्यांच्या समर्थनार्थ पुरेसे वाटत नाही असे त्यांचे म्हणणे. दुसऱ्या देशाच्या अंतर्गत कारभारात कुणीही ढवळाढवळ करावयाची नाही हे धोरण भारताचे पहिले पंतप्रधान नेहरूंनी पुरस्कारिले होते. मग पाकिस्तानी नागरिकांशी पाकिस्तान सरकार कसा व्यवहार करते याचा विचार भारताने का करावा? उद्या भारतात काही लोकांवर अत्याचार होत आहेत या भूमिकेतून दुसऱ्या राष्ट्रांनी त्यांना मदत करावयाचे ठरविले तर भारतास काय वाटेल? बंडखोर नागांस चीन आणि पाकिस्तानकडून चिथावणी आणि शस्त्रांची मदत दिल्या जाण्याच्या बातम्या भारतास कशा वाटल्या? त्याविरुद्ध भारताने तक्रार केली नाही का?

मुक्तिवाहिनीत भारतीय सैनिक मोठ्या प्रमाणात वावरत होते, तसेच उत्तरेकडे पाकिस्तानने प्रथम युद्ध सुरू केले नसून ते भारताने केले होते हे मान्य करूनही पंतप्रधान श्रीमती गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली भारताने जी पावले उचलली ती मला आजही बरोबर वाटतात. माझी या बाबतीत भूमिका अशी की, प्रत्येक देशास दुसऱ्या कुणाचीही ढवळाढवळ न होता आपला अंतर्गत कारभार करण्याची मोकळीक असते आणि ती असावीही, पण याचा अर्थ हा मात्र नव्हे की, त्यांना हे करताना इतर देशांची व्यवस्था मोडण्याचा परवाना मिळतो. पूर्व बंगालमध्ये जी चळवळ सुरू झाली तिला दडपण्याचे जे मार्ग पाकिस्तानने अवलंबिले त्यांचा भारताच्या आर्थिक जीवनावर फार मोठा परिणाम झाला.

पूर्व पाकिस्तानातील जीवन असह्य झाल्यामुळे सुमारे एक कोटी निर्वासित, ज्यात पूर्व बंगालमधील हिंदू-मुसलमान दोघेही होते, भारतात आले. एवढ्या निर्वासितांचे पालनपोषण हा भारतावर फार मोठा बोजा होता. फाळणीनंतर आलेले निर्वासित परत जातच नाहीत असाच आतापर्यंतचा इतिहास होता. जर बांगला देशची चळवळ यशस्वी झाली नसती तर हे निर्वासितही परत जाणे शक्य नव्हते. त्यामुळे निव्वळ भारताच्या आर्थिक हिताच्या दृष्टीने त्या चळवळीस मदत करणे हे भारतास क्रमप्राप्त झाले. आलेले निर्वासित परत जातीलच असे हमखासपणे पंतप्रधान या नात्याने श्रीमती गांधी ह्या म्हणाल्या होत्या. त्यांनी आपली जी मोजकी आश्वासने पुरी केली त्यातील हे आश्वासन अत्यंत महत्त्वाचे होते. आलेल्या निर्वासितांपैकी बहुतेक सर्व परत गेले.

भारताचे हे एक वैशिष्ट्य आहे. भारतीय पुढारी निरनिराळ्या विषयांवर आपसात खूप भांडतात. पण दुसऱ्या देशाच्या आक्रमणाचा अगर लढ्याचा प्रश्न आला की, सर्व भारत हा एकवटून उभा राहातो. पूर्व बंगालमध्ये पाकिस्तानी जे अत्याचार करीत होते त्याच्या बातम्यांनी सर्वसामान्य भारतीय मनात चीड निर्माण झाली होती. त्यातच उत्तर सीमेवर पाकिस्तानने भारतावर हल्ला चढविल्याची बातमी येताच सर्व भारत एकवटून श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या पाठीशी उभा राहिला. भारतीय जनसंघाचे श्री. अटलबिहारी वाजपेयी आणि श्रीमती गांधी यांचे कधीच पटले नाही. पण त्यांनीसुद्धा एकदा जाहीरपणे त्यांना दुष्टसंहारिणी दुर्गादेवीची उपमा दिली. त्या काळी श्रीमती इंदिरा गांधी यांची छाप सामान्य जनमानसावर किती पडली होती ते एकदा त्यांनीच मला सांगितले ते म्हणाले, लोक म्हणतात, तुम्ही जनसंघवाले अखंड भारताच्या गप्पा भरपूर मारता, पण तुमच्या हातून प्रत्यक्ष असे काहीच घडले नाही. बघा. श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी निदान पाकिस्तान मोडून तर दाखविले. १९७१ साली पाकिस्तानला जो धडा मिळाला त्याचा भारताच्या दृष्टीने राजकीय असा फायदा किती कायम राहिला याविषयी मतभेद असतील, पण सदर युद्धात पाकिस्तानची आघातशक्ती इतक्या प्रमाणात खालावली की, वर्षानुवर्षे अमेरिकन मदतीमुळे भारतास धोका वाटणारे पाकिस्तान ती मदत कायम असूनही आता तसे वाटत नाही.

त्या काळी जशी श्रीमती गांधी यांची प्रतिमा उंचावली तशीच बंगबंधू मुजिबुर रहमान यांचीही खूप उंचावली होती. पाकिस्तानच्या कारागृहातून त्यांची सुटका झाल्यानंतर ते ढाक्यास जात असताना वाटेत दिल्लीत थोडा वेळ थांबले होते. विमानतळावर त्यांचे प्रचंड स्वागत झाले आणि तेथून जवळच त्यांची एक सभाही झाली. सभेस खूप गर्दी होती आणि त्यांचे बंगाली भाषण कान लावून अत्यंत उत्साहाने सर्वांनी ऐकले. ढाक्यास त्यांचे स्वागत झाले त्याचे वृत्त आकाशवाणीकडून सारखे प्रसारित होत होते. ते ऐकण्यासाठी दिल्लीतीलच नव्हे तर सर्व भारतातील लोक कानाशी रेडिओ लावून कित्येक तास सतत बसले होते.

श्री. मुजिबुर रहमान हे इतर पाकिस्तानी पुढाऱ्यांप्रमाणे नाहीत, पाकिस्तानची भारत आणि हिंदूविरोधी भूमिका त्यांना मान्य नाही, ते भारतातील राष्ट्रीय वृत्तीच्या मुसलमानांसारखे आहेत, असे त्यांच्याविषयी सांगण्यात येत असे. कदाचित् यामुळेच बांगला देशाच्या स्वातंत्र्ययुद्धात पूर्व पाकिस्तानातील हिंदू आणि मुसलमान दोघांनीही भाग घेतला. पण हे सर्व ऐकत असताना त्या काळातही माझ्या मनात एक प्रश्न निर्माण होत असे. पाकिस्तानी शासकांविषयी श्री. मुजिबुर रहमान यांना तिरस्कार केव्हापासून वाढू लागला? पूर्व पाकिस्तानातील हिंदूविषयी त्यांच्या मनात आपुलकी कधी निर्माण झाली? श्री. मुजीब यांचा इतिहास त्यांना स्वातंत्र्यापूर्वीच्या काळात श्री. सुहरावर्दी यांच्या पठडीत ठेवतो. श्री. मुजिबुर रहमान यांनी राजकीय धडे हे

त्यांच्यापासूनच घेतले. स्वातंत्र्यापूर्वी १९४६ साली सुहरावर्दी हे बंगालचे मुख्यमंत्री असताना कलकत्त्यात जे हत्याकांड झाले त्यात मुस्लिम लीगचे पुढारी या नात्याने सुहरावर्दी जबाबदार होते असे बहुतेक लेखकांचे मत आहे. 'कलकत्ता-किलिंग' या नावाने ही घटना प्रसिद्ध आहे. या वेळी श्री. मुजीब यांनी कोणती भूमिका बठविली याचा अधिकृत इतिहास नाही. पण सुहरावर्दी यांच्याप्रमाणे त्यांचेही हात त्या काळी रक्ताने माखले असले पाहिजेत. जोपर्यंत पूर्व पाकिस्तानात निव्वळ हिंदूंचे अत्याचार होत होते तोवर त्यांनी कुठलाच उठाव केला नव्हता. बंगाली भाषिक मुसलमानांवर पाकिस्तानी अधिकाऱ्यांची वक्रदृष्टी बळताच त्यांचे डोळे उघडले.

विद्या विनयेन शोभते हे संस्कृत सुभाषित आहे. वृक्ष फळांनी बहरला की तो वाकतो हे निसर्गाचे उदाहरण आहे. १९७१ च्या युद्धात श्रीमती गांधी यांची प्रतिमा खूपच उचावली यात संशय नाही. पण त्यांच्या वृत्तीत नम्रपणा मात्र आला नाही. भारतातील शेलक्या पुढाऱ्यात आपली गणती आहे ही भावना त्यांच्यात फार मोठ्या प्रमाणात बळावली. १९७१ सालच्या युद्धात विजय मिळाल्यानंतर त्या निमित्ताने उत्सव-समारंभ वगैरे होणे स्वाभाविक होते. दिल्लीच्या पांडवकालीन जुन्या किल्ल्याच्या वातावरणात भारताच्या स्वातंत्र्याची चळवळ आणि त्यानंतर झालेली प्रगती यांची वाटचाल दर्शविणारा ध्वनिप्रकाशसंगीताचा एक कार्यक्रम माहिती आणि नभोवाणी खात्याच्या संगीत आणि नाट्य विभागाने बसविला. कलात्मक दृष्टीने हा कार्यक्रम अत्यंत उत्कृष्ट होता. पण यातून जे ध्वनित करण्यात आले ते मात्र मला आवडले नाही व मी तसे महाराष्ट्र टाइम्समध्ये लिहिलेही. या कार्यक्रमाचा एकूण रोख आधुनिक भारतात फक्त तीनच पुढारी झाले असा होता. ते म्हणजे गांधी, नेहरू आणि पुन्हा गांधी. सर्वात अगोदर महात्मा गांधी, मग पं. जवाहरलाल नेहरू, आणि नंतर श्रीमती गांधी. स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचा उल्लेख तर सदर कार्यक्रमात नव्हताच. सरदार भगतसिंग आणि श्री. सुभाषचंद्र बोस यांच्या कार्याचा फक्त तो ओझरता होता. मौलाना अबुल कलाम आझाद, डॉ. राजेंद्र प्रसाद, आधुनिक मनु म्हणून ज्यांचा उल्लेख केला जातो त्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनीही या देशाचा इतिहास घडविला असे हे संगीतनाट्य बघून वाटूच शकत नव्हते. पण मला सर्वात अधिक एक निराळीच गोष्ट खटकली. बँकांचे राष्ट्रीयीकरण व संस्थानिकांचे तनखे बंद झाल्यामुळे सर्वसामान्य जनांस आनंद झाल्याचे दृश्य म्हणून जल्लोष दाखविला होता. पण सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी अत्यंत चातुर्याने संस्थानांचे विलीनीकरण घडवून एकसंध भारताचा जो पाया घातला त्या घटनेचा या संगीतनाट्यात उल्लेखदेखील नव्हता. याचे कारण एक असावे : त्या घटनेचे संपूर्ण श्रेय सरदार पटेल यांचे होते आणि देशात गांधी, नेहरू, गांधी या मालिकेबाहेर दुसरा कोणी मोठा पुढारी झाला हे मुळी दाखवायचेच नव्हते. पण विलीनीकरणाची घटना दाखविल्याशिवाय संस्थानिकांचे तनखे बंद करणे दाखविण्यात काय औचित्य होते ?

यानंतर १९७२ सालच्या विधानसभांच्या निवडणुका तोंडावर आल्या. गेल्या निवडणुका १९६७ साली झाल्या होत्या. त्या वेळी असलेल्या काँग्रेसला त्यात जबर-दस्त हादरा बसला होता. त्यानंतर काँग्रेस फुटली होती. पण पुरोगामी वाटणाऱ्या धोरणामुळे आणि पाकिस्तानशी झालेल्या युद्धात विजय मिळाल्यामुळे श्रीमती गांधी यांच्या पक्षास देशात फार मोठे स्थान मिळाले होते. त्यांच्या पक्षास बहुतेक राज्यात विजय मिळणार याविषयी कुणासच संशय नव्हता. संघटना काँग्रेस टिकून होती. पण कुठल्याही राज्यात तिचे सरकार नव्हते. १९७२ सालच्या विधानसभा निवडणुकांसाठी काँग्रेसचे उमेदवार निवडण्याचा प्रश्न निर्माण झाला. श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या पुरोगामी प्रतिमेने प्रभावित झाल्यामुळे श्री. चंद्रशेखर, श्री. मोहन धारिया यांनी काँग्रेसच्या जुन्या पुढाऱ्यांविरुद्ध आघाडी उघडून त्यांना भुईसपाट करण्यात यशही मिळविले होते. श्री. वराह वेंकट गिरी यांची निवड घडवून आणण्यात चंद्रशेखर यांचा भरपूर वाटा होता. या निवडणुकांच्या अगोदर चंद्रशेखर यांच्या मनात श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या पुरोगामित्वाविषयी संशय निर्माण झाला होता असे मी म्हणू शकत नाही. पण चंद्रशेखर यांचे पुरोगामित्व श्रीमती इंदिरा गांधी यांना परवडणारे नव्हते हे मात्र याच वेळी प्रथम निदर्शनास आले. सिमल्यास काँग्रेस महासमितीची बैठक होती. संसदीय बोर्डाच्या सभासदांव्यतिरिक्त काँग्रेस महासमितीकडून केंद्रीय निवड समितीत सभासदांची होणारी निवड याच अधिवेशनात होणार होती. या निवडीसाठी जी अधिकृत यादी तयार झाली त्यात चंद्रशेखर यांचे नाव नव्हते. पण चंद्रशेखर यांनी निवडणुकीस उभे राहायचे ठरविले. यासाठी सिमल्यास झालेले मतदान मला आठवते. श्रीमती इंदिरा गांधी यांची कृपा असल्यामुळे गृहमंत्री झालेले उमा-शंकर दीक्षित हे मतदान केंद्राजवळ उभे होते. अधिकृत यादीतील उमेदवारास मते द्या असा निर्देश, हा त्यांच्या या उभे राहाण्याचा अर्थ होता. पण तो निर्देश काँग्रेस महासमितीच्या सभासदांना पूर्णपणे न कळल्यामुळे असो अगर इतर कोणत्याही कारणामुळे असो, चंद्रशेखर हे पुरेशी मते मिळवून निवडून आले. तरुण तुर्काचा विजय झाला म्हणून या घटनेची नोंद झाली.

याच संदर्भात मला एक दुसरी घटनाही आठवते, ती मात्र काँग्रेस फाळणीपूर्वीची आहे. महाराष्ट्र काँग्रेसचे पुढारी आपली विचारसरणी डावी आहे असे म्हणत. या संदर्भात कामगार पक्षाच्या खासदारांना काँग्रेस खासदारांची थड्या उडवितानाही मी बघितले आहे. तुम्ही डावे आहात खरे, पण तुम्ही कुणाचे डावे आहात हे सांगा. डावे अंग म्हणजे बायको असेही समजण्याची पद्धत आहे. त्यांना अनुलक्षूनच हा विनोद होता. बायकोप्रमाणेच कुणाच्या तरी हुकुमाप्रमाणे वागणे हीच तुमची डाव्या-मागची भूमिका आहे असा हा आरोप होता. असो. या वेळी काँग्रेस कार्यकारिणीसाठी ज्या एकतृतीयांश सभासदांची निवड होते त्यासाठी चंद्रशेखर यांची जवळीक असल्यामुळे श्री. धारिया यांनी महाराष्ट्रातील मते चंद्रशेखर यांना द्यावीत असा आग्रह धरला. त्या वेळी श्री. अण्णासाहेब शिंदे यांनी त्यांना विरोध केला. महाराष्ट्राची

मते श्री. रामसुभगसिंग यांना द्यावयाची असे अगोदरच ठरले आहे असे त्यांनी सांगितले. त्या काळातील वातावरणात रामसुभगसिंग यांची प्रतिमा डावी तर नव्हतीच, काही प्रमाणात उजवीच समजली जात असे. त्या वेळी मला जी माहिती कळली त्याप्रमाणे निदान माझे मत तरी मला चंद्रशेखर यांना देऊ द्या असा आग्रह मोहन धारिया यांनी धरला. पण तसे करता येणार नाही, तशी परवानगी दिल्यास पश्चात शिस्तच उरणार नाही, अशी भूमिका अण्णासाहेबांनी घेतली. श्री. धारिया यांनी नंतर आपले मत कुणास दिले हे मात्र मी नक्की सांगू शकणार नाही.

१९७२ च्या निवडणुकीपूर्वी महाराष्ट्रात श्री. वसंतराव नाईक आणि शंकरराव चव्हाण यांच्यात बराच वाद निर्माण झाला होता. श्री. शंकरराव चव्हाण यांची इच्छा आपल्यास महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्रीपद मिळावे अशी होती आणि त्यात मला काही गैरही वाटत नव्हते. या इच्छेस एक तात्त्विक भूमिकाही जोडण्यात आली होती. संयुक्त महाराष्ट्र झाल्यानंतर पहिले मुख्यमंत्री श्री. यशवंतराव चव्हाण हे पश्चिम महाराष्ट्रातील. ते संरक्षणमंत्री म्हणून दिल्लीस आले आणि विदर्भातील श्री. मा. सां. कन्नमवार हे मुख्यमंत्री झाले. ते वारल्यानंतर पुन्हा विदर्भातीलच श्री. वसंतराव नाईक यांना मुख्यमंत्री करण्यात आले आणि पुढे वर्षानुवर्षे तेच टिकून राहिले. मराठवाड्याचा मुख्यमंत्री होण्याची संधीच मिळाली नाही. जाहीरपणे म्हटले जात नव्हते, पण खासगी चर्चेत एक गोष्ट आणखी बोलली जात होती. महाराष्ट्रात मराठा हा बहुजन समाज आहे. महाराष्ट्राचा मुख्यमंत्री हा मराठा जमातीतीलच असला पाहिजे. श्री. नाईक हे मराठा नसून वंजारी होते. श्री. वसंतराव नाईक यांच्याप्रमाणेच श्री. शंकरराव चव्हाण यांच्याशीदेखील माझा चांगला परिचय होता. ते पाटबंधारेमंत्री म्हणून वारंवार दिल्लीस येत. माझ्या मनात त्यांची प्रतिमाही चांगली होती. त्या वेळी महाराष्ट्राची एकच तक्रार असे. महाराष्ट्राच्या पाटबंधारे योजनांना केंद्र सरकार लवकर मंजुरी देत नाही. महाराष्ट्राने पाठविलेल्या पाटबंधार्यांच्या अनेक योजना केंद्र सरकारच्या दस्तरी पडून आहेत, यामुळे महाराष्ट्रात पाण्याखाली जमीन आणण्याची सोय व्हावी तितकी होत नाही आणि महाराष्ट्राचे शेती उत्पादनही वाढत नाही. याची आम्ही मराठी पत्रकार ज्या वेळी नियोजन मंडळात आणि केंद्र सरकारच्या पाटबंधारे खात्याकडे चौकशी करीत असू, त्या वेळी असे काही नाही असे सांगण्यात येई. हा गोंधळ काय आहे हे आम्हास कळेनासे झाले. केंद्राकडे तुमच्या कोणत्या योजना पडून आहेत याची एक सविस्तर यादी व त्या तुम्ही केव्हा आणि कोणास पाठविल्या ही माहिती आम्हास द्या, आम्ही त्याची येथे अधिक खोलात जाऊन चौकशी करतो, असे आम्ही एकदा शंकरराव चव्हाण यांना त्यांनी तशी तक्रार केली असताना म्हटले. त्यांनी ताबडतोब पाठवितो असे सांगितले. पण अनेक महिन्यांनंतरही ती माहिती आली नाही. एकदा आम्ही महाराष्ट्र सरकारच्या पाटबंधारे खात्याच्या एका अधिकाऱ्यास याबाबत छेडले. मंत्र्याने सांगितले असतानाही तुम्ही माहिती पाठवीत नाही म्हणजे काय? पण

यावर तो अधिकारी गयावया करून म्हणाला, "माझ्यावर रागावू नका. मी फक्त हुकुमाचा ताबेदार आहे. ती माहिती तुमच्याकडे पाठविण्याची जरूर नाही असे साहेबांनीच सांगितले आहे." श्री. शंकरराव चव्हाण यांची अशी दुटप्पी वागणूक का हे. मला कधीच कळले नाही. केंद्राकडे आपल्या योजना पडून आहेत हा त्यांचा दावाच चुकीचा आहे का? माहिती पाठविल्यास सत्य आमच्यासमोर येईल आणि आम्ही ते छापल्यास ते अडचणीत येतील अशी त्यांची समजूत असावी. श्री. शंकरराव चव्हाण यांची माझ्या मनातील प्रतिमा याच वेळी प्रथम थोडी खालावली. पण तरीही त्यांना मुख्यमंत्रीपद मिळू नये असे मला कधीच वाटले नाही.

इतर कुठल्याही प्रांताच्या मानाने महाराष्ट्रातील काँग्रेस संघटना अधिक सुदृढ होती व या संघटनेवर निरनिराळ्या माध्यमांनी श्री. यशवंतराव चव्हाण यांची चांगली पकड होती. प्रत्येक राज्यात काही असंतुष्ट असतातच. त्याप्रमाणे ते महाराष्ट्रातही होते. १९७२ च्या निवडणुकीसाठी महाराष्ट्र प्रदेश काँग्रेसने जी निवड समिती तयार केली त्यात एकाच गटाचे वर्चस्व आहे, इतरांना न्याय मिळणार नाही, अशा तक्रारीस सुरुवात झाली. श्री. यशवंतराव चव्हाण म्हणजेच महाराष्ट्र काँग्रेस असे समीकरण त्या काळी होते. श्री. वसंतदादा पाटील हे महाराष्ट्र प्रदेश काँग्रेसचे अध्यक्ष होते आणि ते चव्हाणांचे कट्टर अनुयायी होते. म्हणून महाराष्ट्र काँग्रेसविषयी निर्माण झालेला काही प्रश्न दिल्लीतच चव्हाणांशी बोलून सहज सोडविता आला असता. पण पंतप्रधान श्रीमती गांधी यांच्या खास विश्वासातील पण काँग्रेस संघटनेत कुठलेही स्थान नसलेल्या श्री. यशपाल कपूर यांना पाठविण्यात आले आणि निवड समितीवर त्यांनी मराठवाड्यातील श्री. बाबासाहेब सावनेकर आणि विदर्भातील श्री. बापूराव देशमुख यांची नेमणूक केली. ती महाराष्ट्र प्रदेश काँग्रेसने मान्यही केली. कदाचित् मान्य केल्याशिवाय इलाजही नव्हता. हे दोघेही महाराष्ट्राच्या राजकारणात श्री. यशवंतराव चव्हाण आणि श्री. वसंतराव नाईक यांच्या विरुद्ध होते. यशवंतराव चव्हाण यांच्या महाराष्ट्रातील काँग्रेस नेतृत्वास हा पहिला हादरा देण्यात आला.

या निवड समितीने जे उमेदवार निवडले त्यात शंकरराव चव्हाण यांना पाठिंबा देणारेही काही होते. पण महाराष्ट्र काँग्रेस संघटनेवर यशवंतराव चव्हाण आणि नाईक यांची पकड जबर होती. त्यामुळे सर्व समितीने मिळून जी निवड केली त्यात श्री. वसंतराव नाईक यांचाच वरचष्मा कायम होता. याची जाणीव शंकरराव चव्हाण यांना होतीच. त्यांच्या वतीने केंद्राकडे पुन्हा धाव घेण्यात आली. केंद्रीय निवड समितीत महाराष्ट्राच्या यादीवर बरीच चर्चा झाली. पण लौकर निकाल होऊ शकला नाही. दुसऱ्या दिवशी पुन्हा विचार होईल असे आम्हा पत्रकारांना औपचारिकपणे सांगण्यात आले. चौकशी केली असता असे कळले की, महाराष्ट्र प्रदेश काँग्रेसने सादर केलेल्या यादीत मराठा जातीचे उमेदवार किती आहेत याची माहिती केंद्रीय निवड मंडळाने अधिकृतपणे मागितली होती. हे पुढे शंकरराव चव्हाण हे मुख्यमंत्री म्हणून

निवडून यावेत या दृष्टीने मराठा जातीचे उमेदवार अधिक हवेत यासाठी होते की मराठा समाजावर यशवंतराव चव्हाण यांचे वर्चस्व असल्यामुळे ते कमी करण्याच्या दृष्टीने होते हे मी सांगू शकत नाही. पण श्री. नाईक यांच्या मंत्रीमंडळात असलेल्या एका मंत्र्याने मात्र मला या वेळी सांगितले होते की, हे मराठा उमेदवारांची संख्या कमी करण्यासाठी होते.

पण ही माहिती दिल्यानंतरही निवड समितीच्या बैठकीत निकाल होऊ शकला नाही. श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या अत्यंत विश्वासातील पं. द्वारका प्रसाद मिश्र यांना यादीची छाननी करून ती प्रसिद्ध करण्याचे अधिकार देण्यात आले. प्रसिद्ध झालेल्या यादीने शंकरराव चव्हाण यांच्या गटास एकदम हादराच बसला होता. कारण मूळ यादीत शंकरराव चव्हाण यांना पाठिंबा देणारे आहेत असे ज्यांच्याबद्दल वाटत होते, नेमकी त्यांचीच नावे गाळून त्या जागी श्री. नाईक यांना पाठिंबा देणाऱ्यांची नावे आली होती. श्री. शंकरराव चव्हाण यांना काहीच करता येत नव्हते. कारण श्री. मिश्र यांच्याविरुद्ध पंतप्रधान श्रीमती गांधींकडे जाऊन तक्रार करण्याचे धाडस शंकरराव यांच्यात नव्हते. पण त्या वेळी राजधानीत मात्र असे बोलले गेले की, जुन्या मध्य प्रदेशातील पं. द्वारका प्रसाद मिश्र यांच्याशी असलेल्या मैत्रीचा वापर करून श्री. नाईक यांनी यादीत आपल्यास हवा तो बदल करून घेतला.

आपल्याविरुद्ध व्यूहरचना होत आहे याची जाणीव यशवंतराव चव्हाण यांना झाली असावी. महाराष्ट्र प्रदेशच्या कारभारात काँग्रेस संघटनेत कुठलेही स्थान नसलेल्या श्री. यशपाल कपूर यांना लुडबूड करता आली यामागे प्रेरणा कुणाची हे न समजण्याइतपत यशवंतराव अज्ञानी नव्हते. पण कारण कोणतेही असो, त्या प्रेरणा-स्थानाविरुद्ध भूमिका घेण्याचे सामर्थ्य त्यांच्यात नव्हते. पण त्यांचे पाय कापण्याचे प्रयत्न होत आहेत ही गोष्टही ते विसरू शकत नव्हते. काँग्रेस उमेदवारांची यादी श्री. वसंतराव नाईक यांना अधिक अनुकूल अशी झाली त्यात यशवंतराव चव्हाण यांचा काहीच वाटा नव्हता. ते वसंतराव नाईक यांनी आपल्या जुन्या संबंधांच्या बळावर घडवून आणले होते. यामुळे यशवंतराव चव्हाण यांच्या मनातील राग खदखदत होता. श्री. शंकरराव चव्हाण श्रीमती गांधी यांच्या आहारी चालले आहेत असा संशय त्यांना असावा. कदाचित् म्हणूनच औरंगाबादच्या एका निवडणूक सभेत निवडणुकीनंतर मुख्यमंत्री वसंतराव नाईक हेच होतील असे ते बोलून गेले. असे त्यांना बोलण्याची जरूर नव्हती आणि कारण नसताना काही तरी बोलून जाणे हा त्यांचा स्वभावही नव्हता. पण कदाचित् महाराष्ट्रातील राजकारणात आपल्या स्थानास धक्का लागलेला नाही हे दर्शविण्याच्या हेतूने त्यांनी ते उद्गार काढले असावेत. यावर शंकरराव चव्हाण यांना राग येणे स्वाभाविक होते. थोडेसे वृत्तपत्रीय वादही झाले. निवडणूक पुरी होण्याच्या अगोदरच पक्षाचा नेता ठरविणारे यशवंतराव चव्हाण कोण असेही बोलण्यात आले. पण निवडणुकीनंतर महाराष्ट्र काँग्रेस विधायक पक्षाचे नेतेपद

श्री. वसंतराव नाईक यांना त्या वेळी तरी मिळाले.

श्री. नाईक हे मुख्यमंत्री होणार हे ठरले. पण त्यांच्या मंत्रीमंडळाच्या रचनेपूर्वीच त्यांना त्यांची जागा दाखवून देण्यात आली. पूर्वीच्या महाराष्ट्र मंत्रीमंडळात असलेल्या मंत्र्यांची श्रीमती इंदिरा गांधी या स्वतः मुलाखत घेणार असून त्यांपैकी कोणास नव्या मंत्रीमंडळात घ्यावयाचे आणि कोणास नाही हे त्या ठरवतील असा निरोप गेला. आपले सहकारी निवडण्याचा मुख्यमंत्र्यांचा अधिकार गुंडाळला गेला. १९६७ सालच्या निवडणुकीनंतर वसंतराव नाईक यांनी यशवंतराव चव्हाण यांच्या सल्ल्याने मंत्रीमंडळ बनविले होते. या वेळी यशवंतराव चव्हाण या चौकटीत फारसे नव्हते. नोकरी मागण्यास जाणाऱ्या उमेदवाराप्रमाणे, जुने महाराष्ट्र मंत्रीमंडळ एक दिवस सकाळी दिल्लीस येऊन धडकले. फक्त श्री. मधुकरराव चौधरी हे त्यात आले नव्हते. मंत्रीमंडळ आल्याची सूचना पंतप्रधानांकडे देण्यात आली आणि जामानिमा करून सर्व मंत्री बोलावणे येण्याची वाट पहात बसले. संध्याकाळपर्यंत बोलावणे आले नाही आणि ते केव्हा येईल याचाही अंदाज येत नव्हता. बोलावणे आल्यावर आपण हजर नाही असे व्हायला नको म्हणून महाराष्ट्र सदनाच्या बाहेरही कुणी जाऊ शकत नव्हते. आपले भवितव्य काय या विचाराने सर्वच मंत्री अस्वस्थ होते. आम्ही काही मराठी पत्रकार तिथेच होतो. वेळ जात नव्हता अगर अस्वस्थता होती म्हणून त्या वेळी राज्यमंत्री असलेले श्री. शिवाजीराव पाटील यांनी मुंबईस आपल्या घरी फोन लावला महाराष्ट्र सदनाच्या रिसेप्शन काउंटरवरूनच त्यांनी फोन लावला असल्यामुळे श्री. पाटील काय बोलले हे आम्ही ऐकत होतो. फोन त्यांच्या पत्नीनेच घेतला. बहुधा पत्नीने विचारले असावे, “काय करीत आहात?” श्री. पाटील म्हणाले, “बाईंकडून बोलावणे येण्याची वाट पाहात बसलो आहोत.” यावर तिकडून पत्नी म्हणाली, “तुम्हास काही लाजाबिजा आहेत की नाहीत?” पत्नी असे म्हणाली असल्याचे शिवाजीराव पाटील यांनीच त्या वेळी आम्हास सांगितले. अशा प्रकारे वाट पाहात बसणे अपमानास्पद आहे हे मंत्र्यांच्या पत्नीस कळत होते, पण सत्तेच्या मोहात सापडलेल्या मंत्र्यास ते कळत नव्हते. अखेर रात्री साडेसात-आठच्या सुमारास बोलावणे आले आणि महाराष्ट्र सदनातून मोटारींचा ताफा पंतप्रधानांच्या बंगल्याकडे गेला. बहुतेक मुलाखती मिनिट दोन मिनिटात आटोपल्या. पंतप्रधान श्रीमती गांधी यांनी फारसे असे कुणास काही विचारले नाही. मुलाखत देण्यास गेलेले उमेदवार बाहेर आल्यावर कुणास काय विचारले याची चौकशी करतात तशीच हे मंत्रीही आपसात करीत होते. अखेर जे मंत्रीमंडळ तयार झाले त्यात श्री. नाईक यांच्याशी अत्यंत जवळीक असलेले श्री. शेषराव वानखेडे हे अर्थमंत्रीपदावर नव्हते. श्री. शिवाजीराव पाटीलही गळाले होते. श्री. वसंतदादा पाटील यांचा समावेश झाला होता. पुढे श्री. वानखेडे यांना विधानसभेचे सभापती करण्यात आले. श्री. वसंतदादा पाटील यांचा समावेश यशवंतराव चव्हाणांच्या समाधानासाठी केला असा काहींचा समज होता.

यानंतर श्री. शंकरराव चव्हाण आणि श्री. वसंतराव नाईक यांचे वितुष्ट बरेच वाढले. जवळजवळ बोलचालही बंद झाली. बहुसंख्य आमदारांचा कल वसंतराव नाईक यांच्याकडे आल्यामुळे पक्षात त्यांना आव्हान देण्याची शंकरराव चव्हाण यांची परिस्थिती नव्हती. ते केंद्राकडे तक्रारी घेऊनच येत. एकदा दोघांनाही बोलावण्यात आले. दोघेही महाराष्ट्र सदनातच उतरले. साउथ ब्लॉकमध्ये पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्याशी त्यांची एकत्र भेट होणार होती. गृहमंत्री श्री. उमाशंकर दीक्षित बैठकीस हजर राहाणार होते. दोघेही निरनिराळ्या गाडीने साउथ ब्लॉकमध्ये गेले. तिथेही निरनिराळ्या खोल्यात वाट पाहात बसले. एका राज्यातील दोन ज्येष्ठ मंत्र्यांचा हा अबोला मला फारच चमत्कारिक वाटला. हा अबोला धरणे शंकरराव चव्हाण यांना योग्य नव्हते. निदान मुख्यमंत्री या नात्याने वसंतराव नाईक यांनी तो मोडण्यास पुढाकार घ्यायला हवा होता असे मी महाराष्ट्र टाइम्समध्ये लिहिले. एका मंत्रीमंडळातील दोन मंत्र्यांनी परस्पराशी शत्रूप्रमाणे वागावे ही कल्पनाच मला कशीशी वाटली. याबाबत महाराष्ट्र टाइम्समधील माझ्या लिखाणात जी भावना व्यक्त झाली ती मुख्यमंत्री वसंतराव नाईक अगर शंकरराव चव्हाण यांना कितपत पटली अगर आवडली हे मी सांगू शकत नाही. कारण त्यांच्याशी याबाबत माझे बोलणे झाले नाही. पण महाराष्ट्रातील जनसामान्यांस मात्र माझे विचार पटत होते. याचे प्रत्यंतरही मला मिळाले. श्री. वसंतराव नाईक यांचा जो अंगरक्षक दिल्लीस नेहमी येत असे त्याने या विषयावर माझे लिखाण वाचले होते. तो एक दिवस मला म्हणाला, “साहेब, तुम्ही अगदी बरोबर लिहिले. दुधाचे दूध आणि पाण्याचे पाणी करून दाखविले.” सामान्याची ही पावती निश्चितच माझ्या दृष्टीने अधिक मोलाची होती.

श्री. वसंतराव नाईक हे महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री असताना त्यांच्याविषयी खूप बोलले गेले. ते ‘कुलक’ समजल्या जाणाऱ्या सधन शेतकऱ्यांचे हितसंबंध अधिक जपतात, ते उजव्या विचारसणीचे आहेत, त्यांनी आपल्या कारकीर्दीत भांडवलदारांची कामे करून भरपूर पैसा मिळविला, वगैरे. माझा-त्यांचा अधिक संबंध दिल्लीतच येत असल्यामुळे त्यांच्यावर होणाऱ्या या आरोपात सत्यांश किती ते मला ठाऊक नाही. पण त्यांचा दिल्लीस जो व्यवहार मी बघितला आणि त्यांच्याशी जे बोलणे होत असे त्यामुळे मजवर तरी त्यांची छाप चांगली होती. श्री. वसंतराव नाईक यांना मुख्यमंत्रीपदावर यशवंतराव चव्हाण यांनी बसविले असले आणि त्यांच्या जीवनातील शेवटचा थोडासा काळ जर वगळला तर राजकीय जीवनात त्यांच्याच सहकार्याने ते वागत आले असले तरीही ते त्यांच्याशी थोडे अंतर राखूनच होते. श्री. यशवंतराव चव्हाण यांच्यानंतर श्री. मा. सां. कन्नमवार महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री झाले. ते जोवर हयात होते तोवर दिल्लीत आले असता श्री. यशवंतराव चव्हाण यांच्या बंगल्यावरच उतरत. पण मुख्यमंत्री होताच श्री. वसंतराव नाईक यांनी ही पद्धत बदलली. ते आपले मेव्हणे कमांडर घाटे यांच्या बंगल्यावर उतरत. श्री. घाटे मफतलाल कंपनीचे

दिल्लीत प्रतिनिधी असल्यामुळे मुख्यमंत्र्यांनी उद्योगपतींच्या प्रतिनिधीकडे उतरणे कितपत योग्य आहे, मुख्यमंत्र्यांचा गैरफायदा तो उद्योगपती घेणारच अशी थोडीफार कुजबूजही त्या काळी होत असे. पण श्री. नाईक यांनी त्या कुजबुजीची कधीच पर्वा केली नाही. सरकारी महाराष्ट्र सदन तयार होईपर्यंत ते घाटे यांच्या घरीच उतरत. पुढे मात्र ते सदनात उतरू लागले.

आपल्याविरुद्ध होणाऱ्या टीकेची जाणीव त्यांना असे आणि मोकळा वेळ असला की ते त्याविषयी आमच्याशी बोलतही. तो काळ शेतजमिनीची कमाल धारणा मुक्रर करावी या विचारावर भर देणारा होता. शेतजमिनीचे फार लहान तुकडे करू नयेत हा विचार प्रतिगामीपणाचा समजला जात असे. एकदा त्यांनी शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाबद्दल नियोजन मंडळात जे विचार मांडले ते आम्हास सांगितले. श्री. नाईक म्हणाले होते, “जमिनीची कमाल धारणा काय असावी याबाबत माझे काहीच म्हणणे नाही. ती तुम्ही ठरवा. पण शेतकऱ्याने कोणत्या पातळीवर जगावे असे तुम्हाला वाटते हे मात्र अगोदर निश्चित करा. सरकारी कामगारांच्या अनेक पातळ्या आहेत. चपरासी, क्लार्क, सेक्शन ऑफिसर, अंडर सेक्रेटरी, डेप्युटी सेक्रेटरी, जॉईंट सेक्रेटरी, अॅडिशनल सेक्रेटरी, सेक्रेटरी, वगैरे. त्यांपैकी शेतकऱ्याने कोणत्या पातळीवर असावे असे तुम्हास वाटते ते सांगा.” प्रश्नाचे उत्तर देणे सोपे नव्हते आणि ते कुणी दिले असेही नाईक यांनी सांगितले नाही. पण त्यांचा एकूण रोख शेतकऱ्यांची परिस्थिती चांगली असावी असा होता. पं. जवाहरलाल नेहरू यांच्या कारकीर्दीतही ज्या वेळी हा प्रश्न निघे त्या वेळी जमिनीची कमाल मर्यादा ठरविण्याचा विरोध करणारे म्हणत, “इतरांच्या उत्पन्नावर जर तुम्ही बंधन घालत नाही तर शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नावर ते का घालता?” यावर पं. नेहरू म्हणत, “उत्पन्नावर बंधन घालण्याचा हा प्रयत्न नाही. देशात शेतजमीन कमी असल्यामुळे तिचे फक्त समान वाटप करण्याचा हा प्रयत्न आहे.” पण शेतीशिवाय शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविण्याचे प्रयत्न यशस्वी न झाल्याने ती विचारसरणी मांडणे पुढे कमी झाले.

शेतजमिनीची कमाल धारणा ठरविणे तात्त्विकदृष्ट्या कितपत योग्य अगर ती ठरवावयाची असल्यासही तिचे काय स्वरूप असावे याबाबत कोणताही विचार मांडण्याचा माझा प्रयत्न नाही. पण वसंतराव नाईकांनी उपस्थित केलेला विचार ऐकल्यावर सधन श्रीमंत शेतकरी कोण या शंकेने मला बरेच सतावले. शेतीधंद्याशी संबंधित अशा अनेकांशी मी चौकशी केली. शेतीपासून होणारे उत्पन्न जास्तीत जास्त दहा लाख असू शकते असे मला सांगण्यात आले. वर्षास दहा लाख मिळविणारे व्यापारी तर पुष्कळच आहेत. काही सरकारी अधिकाऱ्यांचाही पगार आणि भत्ता वगैरे मिळून दहा लाखांचे वर उत्पन्न जाते. त्यांच्याविषयी कुणी बोलत नाही. पण शेतीत थोडे बऱ्यापैकी उत्पन्न होताच त्यांचेविषयी ओरड का व्हावी? याचे कारण राजकीय असावे असे वाटते. कितीही पगार मिळविणारा कामगार तो आणखी अधिक मिळविण्यासाठी कामगार पुढाऱ्यांच्या आहारी जाऊ शकतो, पण थोडासादेखील

मुस्थितीत असलेला शेतकरी तसा जात नाही हेच याचे कारण असेल.

सर्वच उद्योगांचे राष्ट्रीयीकरण करण्याची भाषा बोलणे हे त्या काळी पुरोगामीपणाचे लक्षण समजले जात असे. दोन्ही कम्युनिस्ट, समाजवादी पक्ष आणि काँग्रेसमधील तरुण तुर्क म्हणविणारे चंद्रशेखर, मोहन धारिया, कृष्णकांत वगैरे राष्ट्रीयीकरणावर सतत भर देत असत. श्री. वसंतराव नाईक यांची याबाबतची भूमिका थोडी निराळी होती. कुठलाही उद्योग यशस्वीपणे चालविण्यासाठी जे कसब लागते ते दर वेळी सरकार पुरवू शकेलच असे नाही असे ते म्हणत. यशस्वीपणे उद्योग चालला तरच तो कुणाच्या हाती आहे ही गोष्ट महत्त्वाची ठरते. त्यांनी श्री. मोहन धारिया यांना एक आव्हानही दिले होते. “मी आपल्या खर्चाने एक पिठाची गिरणी काढून तुम्हास देतो. ती तुम्ही यशस्वीपणे चालवून दाखवा. म्हणजे राष्ट्रीयीकरणाबाबत तुमचा विचार मी मान्य करीन.” श्री. धारिया यांनी हे आव्हान कधीच स्वीकारले नाही. पण एक निराळ्या संदर्भात श्री. वसंतराव नाईक यांच्या बोलण्यात बरेच तथ्य होते हे सिद्ध झाले. चंद्रशेखर हे ‘यंग इंडियन’ नावाचे साप्ताहिक चालवीत असत. साप्ताहिक तसे चांगले होते. तरुण तुर्कांचे ते अधिकृत विचारपत्र असल्यामुळे त्यातील काही अग्रलेख वृत्तसंस्था प्रसारित करीत. पण व्यावसायिकदृष्ट्या मात्र हे साप्ताहिक यशस्वी होत नव्हते. एकदा चंद्रशेखर हे सेंट्रल हॉलमध्ये माझ्याशी सहज बोलून गेले, “साप्ताहिकाचे काम करण्यासाठी ज्यांना नेमले आहे त्यांना माझ्या शक्तीप्रमाणे मी चांगला पगार देतो. पण ते कामच करीत नाहीत.” या साप्ताहिकामुळे चंद्रशेखर बऱ्याच आर्थिक संकटात सापडले होते. त्या काळी त्यांच्याशी खासदार आबासाहेब कुलकर्णी यांची बरीच जवळीक होती. पैसा असलेल्या महाराष्ट्रातील बहुतेक सर्व प्रकारच्या सहकारी संस्थांशी त्यांचा संबंध होता. श्री. चंद्रशेखर यांनी ‘यंग इंडियन’ चा एक खास अंक काढला आणि त्यात कुलकर्णी यांनी महाराष्ट्रातील साखर कारखाने आणि सूतगिरण्या चालवीत असलेल्या सहकारी संस्थांच्या भरपूर जाहिराती देववून त्यांचे ते संकट दूर केले. पण तरीही बोलणे आणि करणे यात बरेच अंतर असते या श्री. नाईक यांच्या भूमिकेची जाणीव या मंडळींस तोपर्यंत झाली नव्हती. श्री. धारिया यांनी मुख्यमंत्री वसंतराव नाईक यांना प्रतिगामी ठरवून त्यांच्याविरुद्ध आघाडीच उघडली होती. पुढे श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्याशी त्यांचे बिनसल्यानंतर श्री. धारिया हे मला एकदा म्हणाले, “पंतप्रधानांच्या इशान्यामुळेच आम्ही श्री. नाईक यांच्याविरुद्ध आघाडी उघडली होती.”

१९७२ च्या निवडणुकीनंतर श्री. वसंतराव नाईक जवळजवळ दोन वर्षे मुख्यमंत्री राहिले. त्यांना मुख्यमंत्रीपद ज्या परिस्थितीत सोडावे लागले ती खचितच अपमानास्पद होती. मुख्यमंत्री असताना त्यांनीच मला पुढील हकीकत सांगितली. ते म्हणाले, “श्रीमती इंदिरा गांधी यांना एकदा मी स्पष्ट सांगितले, दहा वर्षे मुख्यमंत्रीपदावर

राहावे अशी माझी इच्छा होती. ती जवळजवळ पुरी झाली आहे. पण आता मला मुख्यमंत्रीपद नकोसे झाले आहे असे मात्र नाही. पण ते तुमच्या इच्छेवर अवलंबून आहे. तुमची इच्छा असेल तोपर्यंत मी मुख्यमंत्री राहीन. ज्या वेळी तुम्हाला वाटेल मी आता ते सोडावे, त्या वेळी तुम्ही मला फक्त निरोप द्या. कसलीही खळखळ न करता मी राजीनामा देईन. इतकेच नव्हे तर तुम्हास जी व्यक्ती मुख्यमंत्रीपदावर हवी असेल तिला महाराष्ट्र काँग्रेस विधायक पक्षाच्या नेतेपदी निवडून आणण्याची जबाबदारीही माझी.” वैयक्तिक आकांक्षा, लोकशाही आणि नेत्याविषयीचा आदर यांचा यात चांगला समन्वय होता असे मला वाटते.

मुंबईजवळ बोर्डीला महाराष्ट्र काँग्रेसचे एक शिविर झाले. या शिविराचा जो वृत्तांत वृत्तपत्रात छापून आला त्यावरून श्री. वसंतराव नाईक यांचे भाषण थोडे अधिक तिखट झाले असे वाटले. दिल्लीच्या नेतृत्वास परखडपणा परवडत नव्हता. त्यांचे भाषण वाचताच दिल्लीतील परिस्थितीची एकूण जाणीव असल्यामुळे मी सहज अंदाजाने बातमी दिली — “हे भाषण श्री. वसंतराव नाईक यांना महागात पडणार.” ज्या दिवशी ही बातमी छापून आली त्याच दिवशी श्री. शंकरराव चव्हाण यांना दिल्लीस बोलाविण्यात आले असल्याची बातमी होती. ते आता मुख्यमंत्री होणार ही बातमी वाऱ्यासारखी पसरली. योगायोगाने त्या दिवशी मी मुंबईत होतो. तिथे मला कळले की, श्री. नाईकांच्या खोलीबाहेर त्यांना भेटण्यासाठी आमदारांची रीघ लागली आहे तर श्री. शंकरराव चव्हाण यांना भेटण्यास मुंबईतील उद्योगपती आणि मारवाडी-वर्ग यांनी गर्दी केली आहे.

श्री. शंकरराव चव्हाण हे दिल्लीस आले आणि बोलावले नसताना श्री. वसंतराव नाईकही आले. वसंतराव नाईक यांना ज्या वेळी पत्रकार भेटत त्या वेळी त्यांची खरी पंचाईत होई. “तुम्ही राजीनामा देणार का? श्री. शंकरराव चव्हाण हे आता मुख्यमंत्री होणार का?” असे ठराविक प्रश्न असत. श्री. नाईक म्हणत, “मला माहीत नाही. मला अजून तरी तसे सांगण्यात आलेले नाही.” पंतप्रधान म्हणतील तेव्हा मुख्यमंत्रीपद सोडण्याची तयारी दर्शविली असताना त्यांना विश्वासात का घेतले गेले नाही याचे उत्तर सापडत नाही. सर्व काही ठरल्यानंतर त्यांना सांगण्यात आले आणि त्यांनी राजीनामा दिला. त्यांना देण्यात आलेल्या या अपमानास्पद वागणुकीचे मला तरी एकच कारण दिसते. श्री. यशवंतराव चव्हाण यांच्या सांगण्यावरून त्यांनी १९६९ साली झालेल्या राष्ट्रपतींच्या निवडणुकीत महाराष्ट्र आमदारांची १०० टक्के मते श्री. संजीव रेड्डी यांच्या पारड्यात टाकविली होती. आपल्याविरुद्ध गेलेल्यास श्रीमती गांधी कधीही माफ करू शकत नाहीत याचे हे आणखी एक उदाहरण. त्या वेळी आम्हा पत्रकारांना आणखी एका गोष्टीचे आश्चर्य वाटले. श्री. वसंतराव नाईक यांना ही अपमानास्पद वागणूक मिळत असताना श्री. यशवंतराव चव्हाण यांनी एका शब्दानेही आपली नापसंती दर्शविली नव्हती.

श्री. वसंतराव नाईक मुख्यमंत्री असताना मुंबईत घडलेली, पण दिल्लीत आम्हा पत्रकारांना जाणवलेली आणखी एक गोष्ट आठवते. दोन जीप्स वाहतुकीचे नियम धाव्यावर बसवून भरधाव चालल्या होत्या. पोलिसांनी त्यांना थांबवण्याचा इशारा देऊनही त्या थांबल्या नाहीत. उलट अडविणाऱ्या एका पोलिसास धडक मारून त्या पुढे गेल्या. पोलिसांनी त्यांचा पाठलाग केला असताना त्या महाराष्ट्र प्रदेश काँग्रेसची कचेरी असलेल्या टिळक भवनाच्या बोंळात वळल्या असे वृत्त छापून आले. या जीप्स कोणाच्या होत्या असा प्रश्न विधानसभेत विचारला गेला असता त्यांची नोंदणी कुलाबा आणि रत्नागिरीचे खासदार श्री. शंकरराव सावंत आणि शामराव पेजे यांच्या नावावर होती असे सांगण्यात आले. त्यात कौशल्य कुणाचे हे सांगता येणार नाही, पण विधानसभेत या विषयावर अधिक चर्चा झाली नाही. पण आम्ही दिल्लीतील मराठी पत्रकारांनी ही बातमी वाचल्यानंतर श्री. सावंत आणि श्री. पेजे या दोघांनाही त्याबाबत विचारले. दोघेही म्हणाले, “प्रत्यक्ष घटनेशी आमचा काहीही संबंध नाही. त्या जीप्सही आम्ही विकत घेतल्या नव्हत्या. आमदार-खासदारांना निवडणुकीच्या वेळी लष्करीदृष्ट्या टाकाऊ झालेल्या जीप्स कमी किंमतीत विकण्याची पद्धत आहे. महाराष्ट्र प्रदेश काँग्रेसने काही अर्जावर आमच्या सहाय्य अवश्य घेतल्या होत्या. त्यात घेतल्या गेलेल्याच या जीप्स असाव्यात.” दोघांनाही याप्र करणी त्यांचे नाव बददू झाले याची खंत होती. दोघांनीही तसे पुढे जाहीर निवेदनही दिले.

या प्रकरणी मी पुढे आणखी चौकशी केली. त्या काळात महाराष्ट्र प्रदेश काँग्रेसचे चिटणीस श्री. विठ्ठलराव गाडगीळ हे होते. श्री. वसंतदादा पाटील हे प्रदेश काँग्रेसचे अध्यक्ष असतानाची ही हकीकत होती. श्री. गाडगीळ यांनी मला सांगितले, “अहो, श्री. वसंतदादांचा सर्व कारभार हा असाच. त्यांनी पंधरा रुपये रोजाने महाराष्ट्र प्रदेश काँग्रेसच्या कचेरीत काही गुंड पाळून ठेवले आहेत. या गुंडांना दारूचा विधिनिषेध नसणारच. दारूच्या धुंदीत या जीप्स चालवल्या गेल्या आणि त्यात पोलिसांना धडक देणे वगैरे प्रकार घडले.”

४३

१५.

राजकारण आणि पैसा

१९७० सालच्या सुरुवातीस मुंबईत काँग्रेसचे जे अधिवेशन भरले त्यात काँग्रेसची संस्कृती पूर्णपणे बदलली आणि राजकारणासाठी पैशाचा वापर फार मोठ्या प्रमाणावर होऊ लागला याचा उल्लेख मी केलाच आहे. वापर होऊ लागला म्हणजे कोठून तरी पैसा यायलाही हवा. यासंबंधी १९७० मध्ये ७१ च्या निवडणुकांपूर्वी श्री. यशवंतराव चव्हाण अर्थमंत्री असताना जी घटना घडली ती नागरवाला प्रकरण या नावाने गाजली. स्टेट बँकेचे कॅशियर श्री. मलहोत्रा यांनी टेलीफोनवर श्रीमती गांधी यांचा आवाज ऐकला. त्यावर विश्वास ठेवून ठरलेल्या संकेताप्रमाणे ६० लाख रुपयांची रक्कम नागरवालाच्या हवाली केली. नंतर त्यांना काही संशय आला. त्यांनी चौकशी केली आणि ती रक्कम श्रीमती गांधी यांना मिळाली नाही असे कळताच शोधाशोध झाली आणि नागरवाला धरला गेला. रक्कमही मिळाली. हा ज्ञात इतिहास आहे. श्री. मलहोत्राने बांगला देशच्या नावावर भारावून रक्कम दिली असे स्पष्टीकरणही नंतर देण्यात आले. पण या प्रकरणाचा जेवढा म्हणून खुलासा झाला त्याने त्यातील गूढ वाढतच गेले. गृहमंत्री या नात्याने यशवंतराव चव्हाण हे अतिशय अवघड अशा प्रश्नांची समाधानकारक उत्तरे देत असताना मी बघितले आहे. पण या प्रकरणात अर्थमंत्री या नात्याने त्यांच्या उत्तरांनी माझे तरी समाधान झाले नाही. श्री. नागरवालाने श्रीमती गांधी

यांचा आवाज काढून फसविले असल्यामुळे या प्रकरणी श्रीमती गांधी यांच्या नावाचा उल्लेख होणे स्वाभाविक होते. पण लोकसभेतील चर्चेत श्रीमती गांधींचा या घटनेशी तुम्ही संबंध लावू नका असे श्री. चव्हाण यांना वारंवार म्हणताना मी ऐकले. श्रीमती गांधी यांच्या नावाचा उल्लेख झाल्यामुळे त्यांना वाईट वाटण्याचे काय कारण होते?

सरकारचे काही खर्च असे असतात, ज्यांचा सामान्य हिशेब दिला जात नाही, पण सरकारी खर्चाची कुठलीही रक्कम मंत्र्यांच्या फोनवरील हुकुमाने बँकेतून काढून एखाद्या तिन्हाईत व्यक्तीला देण्याची ही घटना असाधारणच होती. खर्चास मंजुरी देण्याचा अधिकार मंत्र्यास असतो. पण प्रत्यक्ष बँकेचे व्यवहार तो कधीच करीत नाही. इतर अधिकारीच तो करतात. दुसरे असे की, बँकेत सरकारही एक खातेदार असते. कोठल्याही सरकारी खर्चासाठी जी रक्कम काढावी लागते ती त्या खात्यातून निघते. पण या रकमेची स्टेट बँकेच्या कुठल्याही खात्यात नावे झाली असे अधिकृतपणे सांगण्यात आले नाही. मग ही रक्कम निघाली कशी? पंतप्रधानांच्या आवाजामुळे श्री. मलहोत्रा हे फसले हे जरी गृहीत धरले तरी अशा प्रकारे फोनवर सांगून मोठाल्या रकमा काढण्याची पद्धत सुरू झाली होती की काय हा प्रश्न निर्माण होतो. असे पूर्वी किती वेळा घडले या घटनेबाबत रिझर्व्ह बँकेच्या काही वरिष्ठ अधिकार्यांशी मी बोललो होतो. असला व्यवहार जबाबदार अधिकारी करू शकतात याचे ते कुठल्याही प्रकारे समर्थन करू शकत नव्हते. श्री. मलहोत्रा अत्यंत बेजबाबदारीने वागले अशी कबुली अर्थमंत्री या नात्याने श्री. यशवंतराव चव्हाण यांनी संसदेत दिली. त्यांना पुढे स्टेट बँकेच्या नोकरीतून काढण्यातही आले. पण बेजबाबदारीने वागणाऱ्यास पुन्हा कोणी जबाबदारीचे काम देत नाही. नंतर श्री. मलहोत्रा यांची संजय गांधी यांच्या मारुती कंपनीत कॅशिअर या पदावर नेमणूक झाली आणि मारुती कंपनीचे राष्ट्रीयीकरण झाल्यानंतर त्यास सरकारी पातळीवरही अधिक जबाबदारी देण्यात आली. असे कसे घडले? दुर्दैवाने श्री. नागरवाला यांचा हृदयविकाराने तुरुंगातच मृत्यू झाला आणि हे प्रकरण हाताळणारे पोलीस अधिकारी श्री. काश्यप एका अपघातात वारले. त्यामुळे याबद्दलचे न उकललेले गूढ म्हणूनच इतिहासात नोंद होणार आहे.

नागरवाला प्रकरणानंतर राजधानीत आपल्याला हवे ते निर्णय करून घेण्यासाठी पैशाचा वापर होत असल्याची बरीच चर्चा ऐकू येऊ लागली. हे निर्णय राजकीयही असत आणि आर्थिकही असत. आमदार आणि खासदारांना आपल्या गटात ओढण्यासाठी इतके हजार अगर काही लक्ष रुपये देण्यात आले असे सेंट्रल हॉलमध्ये खूपदा बोलण्यात येई. पैसा देताना अगर घेताना मी प्रत्यक्ष कुणालाच बघितले नाही. पण पूर्वी ही चर्चा फारशी ऐकू येत नसे, आणि आता ऐकू येऊ लागली, याचा अर्थ पाणी कुठे तरी मुरत आहे असा निष्कर्ष कुणीही काढला असता. या काळात अगोदर व्यापारमंत्री असलेले आणि त्यांच्याविषयी खूप ओरड झाल्यानंतर रेल्वेमंत्री करण्यात आलेले श्री. ललित नारायण मिश्र यांच्यामार्फत यांपैकी बरेच व्यवहार होतात असा

समज होता. ते व्यापारमंत्री असताना जे व्यवहार झाले त्यांपैकी दोन, रँग (चिंध्या) आणि पॉडिचेरी लायसन्स स्कँडल हे नंतरही बरेच गाजले. जरी बहुतेक राज्यात इंदिरा गांधी यांच्या काँग्रेसशी संबंध असलेली सरकारे होती तरी बहुतेक राज्यात सारखे अदलबदल होत होते. बिहारमध्ये पक्षात फारसे स्थान नसलेले श्री. अब्दुल गफूर हे ज्या वेळी पक्षात काँग्रेस विधायक पक्षाचे नेते म्हणून निवडले गेले त्या वेळी संसदीय गोटात वावरणारे एक गुजराती ज्येष्ठ पत्रकार श्री. चंद्रकांत शहा हे लोकसभेच्या प्रेस गॅलरीबाहेर मला भेटले आणि अत्यंत उत्तेजित स्वरात म्हणाले, “जीत गया भाई जीत गया. बोटलवाला जीत गया.” त्यांचा इशारा श्री. अब्दुल गफूर यांना वाटलीची फार सवय आहे असा होता. ती होती किंवा नाही हे मी सांगू शकत नाही. पण काँग्रेसजनांनी दारू पिता कामा नये, पूर्वी हे बंधन होते आणि आता अनेक काँग्रेस खासदार नियमितपणे दारू पीत असल्याचेही मला माहीत होते. त्यामुळे श्री. शहा यांच्या बोलण्यावर माझा विश्वास बसला. श्री. गफूर हे दारू पीत असूनही का निवडले गेले याचे मला आश्चर्य वाटले नाही. पण पक्षात त्यांना फारसे स्थान नसताना ते निवडले कसे गेले याचे मला निश्चित आश्चर्य वाटले. पण यासंबंधी सेंट्रल हॉलमध्ये त्या काळातच एक बातमी पसरली होती. मुख्यमंत्रीपदाचा प्रश्न निर्माण झाला असता बिहारमधील काँग्रेसचे बरेच आमदार हे दिल्लीत ठाण देऊन बसत. श्री. ललित नारायण मिश्र हेही बिहारचेच असल्यामुळे आमदारांचे त्यांच्याकडे जा-ये होणे स्वाभाविक होते. याप्रमाणे त्यांच्या घरी गेले असता त्यांना पाकिटातून पैसे दिले जात अशी बातमी होती. पाकिटातून प्रत्यक्ष रक्कम किती होती हे कुणी कधी सांगितले नाही. पण पाकिटे देण्याच्या अभिनव पद्धतीबाबत मात्र बरीच चर्चा असे. आमदारांच्या लायकीप्रमाणे त्यांना कमी-अधिक रक्कम दिली गेली असे वाटे. चर्चा अशी होती की, आमदार श्री. ललित नारायण मिश्र यांना भेटण्यास गेला की ते आपल्या सेक्रेटरीस सांगत, यांना पंतप्रधानांचा संदेश नंबर एक द्या, यांना दोन द्या, अगर तीन द्या. सेक्रेटरी पाकीट आणून आमदारांच्या हाती द्यावयाचा. अशा प्रकारे संदेशवाटप होत आहे असे मी त्या काळात महाराष्ट्र टाइम्समध्ये लिहिलेही होते.

श्रीमती गांधी यांच्या काँग्रेसला फार मोठ्या प्रमाणावर पैसा मिळत आहे हे अगदी उघड दिसत होते. पण तो नेमका कोटून येतो यावर आम्ही बोट ठेवू शकत नव्हतो. १९६७ च्या निवडणुकीत स्वतंत्र पक्ष आणि भारतीय जनसंघाचेही काही आमदार, खासदार निवडून आल्यामुळे राजकीय पक्षास देण्याबाबत कंपन्यांवर बंदी घालावी ही मागणी अगोदर कम्युनिस्ट आणि समाजवादी पक्षांनी केली आणि नंतर ती काँग्रेसमधील आपल्याला पुरोगामी म्हणविणाऱ्या तरुण तुर्कांनीही उचलली. १९७१ च्या निवडणुकांपूर्वी कम्युनिस्ट पक्षाच्या मदतीने याबाबत कायदाही झाला. बिलावर चर्चा होत असताना श्री. स. का. पाटील यांनी हे पाऊल उचलू नका, त्यामुळे काळा पैसा वाढेल, असा इशाराही दिला होता. त्यांची भूमिका अशी होती की, जोपर्यंत निवड-

गुकीसाठी पैसा लागतो तोपर्यंत राजकीय पक्ष आपापल्या कुवतीप्रमाणे तो आणण्याचा प्रयत्न करणारच आणि जिथे पैसा आहे तेथूनच तो येणार. त्यावर कायद्याने बंदी घातल्यास त्याचा प्रवाह चालूच राहील, पण बेकायदेशीरपणे. आणि त्यामुळे अनेक गैरप्रकार वाढतील. श्री. पाटील यांची त्या वेळची ही कल्पना भविष्यवाणीच ठरली. १९७१ च्या निवडणुकांनंतर कलकत्त्यात विधाननगरला झालेल्या काँग्रेस अधिवेशनात वर्षभराच्या काँग्रेस खर्चाचा जो ताळेबंद मांडण्यात आला त्यात निवडणुकीचा खर्च इतका कमी दाखविला होता की, त्यावर कुणाचाही विश्वास बसणे शक्य नव्हते. निवडणुकीसाठी काँग्रेसनेच नव्हे तर इतर पक्षांनीही जो पैसा उभारला तो हिशेबी कुठेच न आल्यामुळे त्याचा काळा पैसा झाला असेच त्या काळी सर्वांनी म्हटले.

पण पुढे मी ज्या घटनेची चर्चा करीत आहे त्या वेळीदेखील तसे काही असू शकेल अशी कल्पना मला नव्हती. इतकी रक्कम पुरवा असे पंतप्रधानांच्या बंगल्यावर बोलावून आम्हास सांगण्यात आले असे दिल्लीत असलेल्या उद्योगपतींच्या अनेक प्रतिनिधींनी मला सांगितले. पण पंतप्रधान श्रीमती गांधी यांनी स्वतः तसे सांगितले असे म्हणणारे मात्र फारसे कुणी भेटले नाहीत. पण एका घटनेची चर्चा मात्र मी ऐकली. ती खरी असावी असे वाटण्यासारख्या नंतर अनेक गोष्टीही घडल्या. प्रथम घटना येणेप्रमाणे : मफतलाल कंपनीचे श्री. अरविंद मफतलाल हे श्रीमती इंदिरा गांधी यांना काही तरी निमित्ताने भेटण्यास गेले. त्या वेळी काही कामानिमित्त २५ लाख रुपयांची गरज आहे असे श्रीमती गांधी यांनी त्यांना सांगितले. ठीक आहे, कुणास तरी पाठवून द्या, असे सांगून ते निघून गेले. पुढे काही दिवसांनी ते त्यांना पुन्हा भेटले असता “अरविंदभाई, आपने अपना वादा पूरा नहीं किया.” असे श्रीमती गांधी यांनी त्यांना मोघम म्हटले. यावर श्री. अरविंद मफतलाल ताडकन् उद्गारले, “अरविंद अपने वादे से कभी नहीं मुकरता. जिस को आपने भेजा उसी को पूछिये.”

त्या काळात राजधानीत अचानक बातमी पसरली की, श्री. के. के. शहा यांना मंत्रीमंडळातून गाळले जात आहे. श्री. के. के. शहा हे अत्यंत काळजीतही दिसू लागले. पण नंतर श्री. शहा यांची नेमणूक तामिळनाडूचे राज्यपाल म्हणून झाली. यासंबंधी त्या काळी जे बोलले गेले ते असे की, पैसे आणण्यासाठी श्री. के. के. शहा यांना पाठविण्यात आले होते. त्यांना २५ लक्ष रुपये मिळाले, पण हा सर्व गुपचुपीचा सौदा असल्यामुळे त्यांनी त्यातील अर्धी रक्कम ठेवून घेतली आणि अर्धीच पोचती केली व एवढीच दिली असे सांगितले. जर पुन्हा विचारणा झाली नसती तर ही रक्कम पचलीही असती. अधिक खरेखोटे मला माहीत नाही. पण तामिळनाडूचे राज्यपाल झाल्यानंतर फार मोठे आर्थिक नुकसान सोसावे लागत आहे अशी तक्रार श्री. शहा करीत असल्याचे मी ऐकले आहे. एका मंत्र्याच्या खासगी चिटणीसाशी या विषयावर बोलणे निघाले असता तो मला म्हणाला, “बातमी बरोबर आहे. या काळात ते आमच्या साहेबांना भेटण्यास कुठून तरी आले होते. त्यांच्या हातात मोठ्या आकाराची ब्रीफ केस होती. तिला ते आपल्या हातावेगळी क्षणभरही राहू देत नव्हते. बाथरूममध्ये जात

असतानादेखील ते ती बॅग आपल्याबरोबरच घेऊन गेले असल्याचे मला आठवते.”

असे काही घडले असेल यास पोषक अशा आणखी दोन घटना आहेत. मफतलाल कंपनीचे दिल्लीतील प्रतिनिधी श्री. घाटे यांच्या घरी मुख्यमंत्री श्री. नाईक उतरत असताना मी तिथे जात-येत असल्यामुळे ते मला चांगले ओळखत होते. आणीबाणी लागू झाल्यानंतर सर्व देशाचे वातावरण हवालदिल असताना श्री. घाटे यांचा मला एकदा फोन आला. आमच्या एका डायरेक्टरला तुमच्याशी बोलायचे आहे. तुम्ही या. मी तुमच्यासाठी गाडी पाठवितो. मी सांगितले, “मी येतो. पण गाडीची जरूर नाही. माझी गाडी माझ्याजवळ आहे.” मी त्या वेळी त्या डायरेक्टरचे नाव विचारले नाही आणि नंतरही ते विचारण्याची मला आठवण राहिली नाही. मफतलाल कंपनीच्या दिल्लीतील गेस्ट हाउसमध्ये माझी ही भेट झाली. हे डायरेक्टर अत्यंत चिंताग्रस्त दिसले. त्यांनी मला विचारले, अहो, हे सर्व काय चालले आहे? याचे काय परिणाम होतील? भांडवलदार श्रीमती गांधी यांना पैसा पुरवितात या समजुतीने सर्वच भांडवल दारांविषयी माझ्याही मनात राग होता. मी ताडकन् म्हटले, आजच्या परिस्थितीस तुम्ही लोकच जबाबदार आहात. डायरेक्टरने विचारले, ते कसे? मी म्हटले, तुम्ही जर पैसा पुरविला नसता तर श्रीमती गांधींची ताकद आज आहे तेवढी कधीच झाली नसती. डायरेक्टर म्हणाले, आम्ही पैसा देतो हे खरे, पण ते नाइलाजाने. आम्ही जर पैसे दिले नाहीत तर आमचे कारखाने बंद पाडले जातील. आमच्या सर्व नाड्या सर-कारच्याच हाती असतात. एखादा कारखाना बंद पडला की, पाचदहा हजार कामगारांच्या पोटापाण्याचा प्रश्न उद्भवतो. मी यावर म्हटले, तुम्ही जो पैसा देता तो कामगारांच्या पोटापाण्याची काळजी तुम्हास वाटते म्हणून नव्हे तर तुमच्या पाच कोटींचे पंधरा कोटी कसे होतील या काळजीने. अशी उत्तरे या डायरेक्टरमहाशयास कदाचित् अपेक्षित नसावीत. त्याने बोलणे आवरते घेतले आणि तुमचेच म्हणणे बरोबर आहे असे म्हणून त्यांनी चर्चा संपविली. श्रीमती इंदिरा गांधी यांना रशियाकडून बराच पैसा मिळतो असाही माझा एक समज होता. जनता सरकार आल्यानंतर यशवंतराव चव्हाण हे श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्यापासून दुरावले. मी त्यांना एकदा सहज म्हटले, श्रीमती गांधी यांना तुम्ही फार जवळून बघितलेय. त्यांना पैसा कोठून मिळतो हे तुम्हाला माहीत असेलच. त्यांना रशियन पैसा मिळतो असा आमचा समज आहे. याबाबत आता तरी खरी वस्तुस्थिती तुम्ही जगापुढे मांडली पाहिजे. यावर श्री. यशवंतराव चव्हाण हे अत्यंत गंभीरपणे म्हणाले, “देशातीलच भांडवलदार आपल्या थैल्यांची तोंडे मोकळी करून रांगेत उभे असताना त्यांना रशियन पैसा घेण्याची जरूरच काय?”

श्री. ललित नारायण मिश्र यांच्या हाती एवढा पैसा कोठून येत असे हा प्रश्न निराळा. पण त्यांचा हात मात्र फार सडळ होता. जसे इतर व्यवसायाच्या निरनिराळ्या अंगात तज्ज्ञता मिळविणारे लोक त्या विषयाचे तज्ज्ञ म्हणून ओळखले जातात तसेच पत्र-

कारिता या व्यवसायाचेही भाग पडले आहेत. जे सरकारच्या आर्थिक खात्याच्या बातम्या मिळविण्याचे काम करतात त्यांना आर्थिक बातमीदार म्हणण्याची दिल्लीत पद्धत आहे. हे बातमीदार आपल्याला आर्थिक विषयाचे तज्ज्ञही समजायला लागतात. असे बातमीदार श्री. ललित नारायण मिश्र यांच्या हाती परराष्ट्र व्यापार विभाग असल्याने त्यांच्याकडे नेहमीच जात-येत असत. या बातमीदारांना एकदा श्री. मिश्र यांनी गरम सुटाचे कापड दिले. कापड उंची होते आणि त्या काळात त्या कापडाची किंमत ५००-६०० रुपयांपेक्षा कमी नसावी. कापड हाती मिळाल्यानंतर एका पत्रकाराने मंत्रीमहाशयास असेही विचारले, अहो, तुमचा शिंपी कोणता? प्रश्नाचा रोख श्री. ललित नारायण मिश्र यांच्या ध्यानात आला. जो सुटाचे कापड देतो तो शिलाईचा खर्च देण्यास नकार कसा देणार? त्यांनी आपल्या शिंप्याचे नावही पत्रकारास सांगितले आणि त्यांची पुढील तरतूदही केली. यांपैकी किती पत्रकारांनी त्याच शिंप्याकडून सूट शिववून घेतला हे सांगणे अवघड आहे, पण पुढे एकदा हे पत्रकार अर्थखात्याच्या एका अधिकाऱ्याकडे व्यावसायिक कामानिमित्त गेले असता या पत्रकारांस पाहून तो अधिकारी उद्गारला, अरे, तुम्ही पत्रकारांनी काही युनिफॉर्म ठरविला आहे की काय? या सर्व पत्रकारांच्या सुटाचे कापड एकाच रंगाचे होते आणि सुटाची शिवणही जवळ-जवळ सारखीच होती. हे पत्रकार उत्तर काय देणार?

पैशाच्या व्यवहाराची एक दुसरी हकीकत. त्या वेळी संसदीय काँग्रेस पक्षाचे एक उपनेते श्री. विदेश कुळकर्णी हे होते. त्यांनीच ही हकीकत मला सांगितली होती. १९७१ च्या निवडणुकीत प्रचंड विजय मिळाल्याने काँग्रेस संसदीय पक्षाची सभासद-संख्याही जरी भरपूर वाढली होती तरी वेळेवारी आपली वर्गणी भरण्याची प्रवृत्ती सभासदात नसल्याने पक्षाची आर्थिक परिस्थिती अत्यंत दुबळी होती. संसदीय काँग्रेस पक्षाच्या कचेरीतील कामगारांचे पगार थकले होते. ते कसे भागवायचे हा प्रश्न श्री. विदेश कुळकर्णी यांच्या पुढे होता. ते एकदा नेहमीप्रमाणे पक्षनेत्या आणि पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी यांना भेटण्यास गेले. बोलताबोलता पक्षाच्या आर्थिक परिस्थिती-विषयी त्यांनी त्यांना माहिती दिली आणि कामगारांचे पगार थकले असल्याचेही सांगितले. श्रीमती इंदिरा गांधी त्या वेळी काही बोलल्या नाहीत, पण त्याच रात्री त्यांना एक फोन आला. बहुजींनी तुम्हास बोलावले आहे असे त्यांना सांगण्यात आले. दिल्लीत त्या काळी गृहमंत्री उमाशंकर दीक्षित यांच्या सूत्रवाई या बहुजी नावाने ओळखल्या जात. श्री. कुळकर्णी यांची या बहुजींशी साधी तोंडओळखही नव्हती. त्यामुळे आपल्यास का बोलावले असा कुळकर्णी यांच्यापुढे प्रश्न पडला. पण त्या काळी बहुजी हे दिल्लीतील एक मोठे प्रस्थ होते. बोलावणे आल्यानंतर न जाऊनही भागणार नव्हते. ते गेले. प्रारंभिक बोलणे झाल्यानंतर बहुजी उद्गारल्या, ऐकलेय की, तुम्हास पैशाची काही अडचण आहे. हे घ्या आणि आपले काम भागवा. असे म्हणून त्यांच्या हाती नोटांची एक चळत ठेवण्यात आली. ती एकूण रक्कम किती होती हे मी

त्यांना विचारले नाही आणि त्यांनीही सांगितले नाही. श्री. विदेश कुळकर्णी यांना पैशाची अडचण आहे हे बहुजीस सांगितले कुणी आणि वाटण्यासाठी त्यांच्याजवळ पैसा आला कोठून या प्रश्नाचे उत्तर मला कधीच सापडले नाही.

सार्वजनिक पैशाकडे बघण्याची श्री. उमाशंकर दीक्षित यांची दृष्टी काय होती याबाबत माझा स्वतःचा एक अनुभव आहे. महाराष्ट्र प्रदेश काँग्रेसच्या अध्यक्षपदावर श्री. वसंतदादा पाटील यांच्या जागी श्री. बाळासाहेब ऊर्फ पी. के. सावंत यांची नेमणूक झाली होती. महाराष्ट्रातील राजकारणात श्री. सावंत आणि दादा हे परस्पर-विरोधी गटात होते. पत्रकारांनी कुठे तरी श्री. सावंत यांना विचारले, प्रदेश काँग्रेसचे हिशेब ठीक आहेत का? यावर सावंत म्हणाले, माझ्या कारकीर्दीतील ठीक आहेत. याचा साहजिकच एक निराळा अर्थ निघाला. वसंतदादा पाटील यांच्या कारकीर्दीत हिशेब ठीक नाहीत. त्यात काही गडबड असण्याची शक्यता आहे. यावर वसंतदादा पाटील यांना राग आला नसता तरच आश्चर्य. ते भांडण केंद्रापर्यंत आले आणि उमाशंकर दीक्षित यांच्यावर ते मिटविण्याची जबाबदारी टाकण्यात आली. मराठी पत्रकार या नात्याने याबाबत काय घडले या मागावर मी होतो. एक दिवस उमाशंकर दीक्षित हे सेंट्रल हॉलमधून राज्यसभेकडे जात असताना मी त्यांना गाठले आणि विचारले, महाराष्ट्र का झगडा सुलझ गया क्या? (महाराष्ट्रातील भांडण मिटले का?) हा भाई, सुलझ गया. (हो मिटले.) उनको भी पिछले हिसाब के संबंध में ऐसा नहीं कहना चाहिये था. (श्री. सावंत यांनी मागील हिशेबासंबंधी असे म्हणायला नको होते.) अरे चुनाव का हिसाब कौन देता है और कौन लेता है? (निवडणुकीचा हिशेब कोण देतो आणि कोण घेतो?)

श्री. ललित नारायण मिश्र हे परराष्ट्र व्यापार मंत्री असतानाची दोन प्रकरणे गाजली. एक रँग (चिंध्या) स्कँडल आणि दुसरे पॉडिचेरी लायसेन्स स्कँडल. पहिल्या प्रकरणात गरम कापडाच्या चिंध्या म्हणून काही परदेशी कापडाची आवक करण्यास परवानगी देण्यात आली होती. प्रत्यक्षात या चिंध्या नसून तयार असे शिवलेले आणि विणलेले उत्कृष्ट कपडे होते. चिंध्या म्हणून माल आला असल्यामुळे आवक कर फारच कमी लागला. फार मोठ्या प्रमाणावर हा माल आल्यामुळे यात कोट्यवधी रुपयांची घेवाण-देवाण झाली असा आरोप होता. संसदेत या विषयावर जी चर्चा झाली त्यात या संदर्भात काही कंपन्यांची नावेही घेण्यात आली. ज्या पद्धतीने संसदेत उत्तरे दिली जात त्यावरून त्यात काही तरी पाणी निश्चित मुरते आहे असे वाटे.

पॉडिचेरी लायसेन्स प्रकरणात बरेच काळेबेरे होते हे कोर्टातही सिद्ध झाले. श्री. तुलमोहन राम आणि श्री. योगेंद्र झा या बिहारमधील दोन खासदारांनी मिळून इतर काही खासदारांच्या खोठ्या सहाय्य करून ज्यास लायसेन्स नाकारले होते त्यास ते देण्यास मंत्र्यास भाग पाडले ही या प्रकरणाची थोडक्यात हकीकत. ज्या दोघांस

गुन्हेगार म्हणून ठरविण्यात आले ते हे दोघेही बिहारचेच असल्यामुळे मंत्र्यांच्या इशान्यावर त्यांनी ते केले असाही संशय त्या काळी काही लोकांनी घेतला. हे प्रकरण कोर्टात चर्चेला येण्यापूर्वीच श्री. ललित नारायण मिश्र यांचा अपघाती मृत्यू झाल्यामुळे त्यांना याबाबत विचारपूस होण्याची सोय उरली नाही. हे प्रकरण लोकसभेत आणि राज्यसभेत ज्या ज्या वेळी चर्चेला आले त्या त्या वेळी मी बहुतेक प्रसंगी हजर होतो. काही तरी लपविण्याचा प्रयत्न होत आहे अशीच छाप माझ्यावर पडली.

तसे पाहिले तर सरकारी कारभाराच्या उणीवा शोधून काढणे हे विरोधी पक्षाचे कामच असते. पण पांडिचेरी प्रकरण शोधून काढण्याचे श्रेय विरोधी पक्षास देता येणार नाही. ज्या व्यापाऱ्यास लायसेन्स देण्यास नकार देण्यात आला त्यास काही खासदारांच्या शिफारशीने लायसेन्स मंजूर झाले ही बातमी प्रथम मुंबईच्या बिल्ट्रुझने छापली. बिल्ट्रुझ हे त्या काळी सरकारचे समर्थन करणारे असेच पत्र होते. त्यावर राज्यसभेत जो पहिला प्रश्न विचारण्यात आला तो श्री. ए. जी. कुलकर्णी, श्री. कृष्णकांत आणि श्री. जयंतराव टिळक यांच्या नावे होता. यांपैकी कुलकर्णी आणि कृष्णकांत हे काँग्रेसचेच होते आणि श्री. जयंतराव टिळक हे काँग्रेसचे नसले तरी त्यांची आपुलकी विरोधी पक्षापेक्षा काँग्रेसशीच अधिक होती. संसदेच्या व्यासपीठावर सरकारची उणीव जाहीर करणारा विषय आला असता तो उचलून धरला नसता तर विरोधी पक्ष आपल्या कर्तव्यास मुकले असते. विरोधी पक्षांनी सी. बी. आय. कडून या प्रकरणाची चौकशी करण्याची मागणी केली. त्यास सरकारने अगोदर नकार दिला, पण दडपण वाढताच ते तयार झाले. यानंतर सी. बी. आय. चा रिपोर्ट सभागृहापुढे मांडण्याची आणि त्यावर चर्चेची संधी देण्याची मागणी होणे साहजिकच होते. त्याचाही सरकारतर्फे अगोदर विरोध झाला. सरकारने रिपोर्ट सभागृहापुढे ठेवला, पण त्याअगोदरच खटला दाखल करून आता हा विषय न्यायालयात असल्यामुळे त्यावर संसदेत चर्चा करता येणार नाही अशी भूमिका घेतली. चर्चा टाळण्याचे सरकारचे प्रयत्न आहेत हे उघड झाले होते. त्यामुळे विरोधी पक्षासही ती घडवूनच आणावी असा चेव आला होता. त्यात खूपच वातावरण तापले. सभागृहात सामान्य कामकाज होईनासे झाले.

या प्रकरणी मला जी गोष्ट अजूनही कळत नाही ती ही की, गुन्हा घडला हे मान्य असूनही त्यावर चर्चा टाळून गुन्हेगारास वाचवण्याचे सरकारचे धोरण का होते? सी. बी. आय. च्या रिपोर्टप्रमाणे गुन्हा घडला होता. त्यात काँग्रेस खासदार श्री. तुलमोहन राम यांचा उल्लेख होता. त्या वेळी मंत्री असलेले श्री. ललित नारायण मिश्र यांचा प्रत्यक्ष गुन्हाशी संबंध होता किंवा नाही हे जरी सांगता येत नसले तरी काँग्रेस पक्षास सदर सभासदास पक्षातून काढण्याचा, निदान त्याचे सभासदत्व तहकूब करण्याचा निर्णय तरी ताबडतोब घेता आला असता. पं. नेहरूंच्या काळात काँग्रेस पक्षाची हीच परंपरा होती. श्री. मुद्गल या नावाचे एक काँग्रेस खासदार होते. त्यांनी खासदारीमुळे मिळणाऱ्या सवलतीचा वापर काही खासगी उद्योगधंद्यासाठी केला असा पं. नेहरूंना संशय आला होता. त्यांच्यावरील आरोप सिद्ध झाला नव्हता.

कुठल्याही न्यायालयात त्यांच्याविरुद्ध खटलाही दाखल झाला नव्हता. पण श्री. मुद्गल यांचे लोकसभेचे सभासदत्व रद्द करण्याचा ठराव पं. नेहरू यांनी स्वतःच मांडला. चर्चा झाली. आपल्यावरील आरोपांचे उत्तर देण्याची संधी श्री. मुद्गल यांना मिळाली. त्यांचे उत्तर अत्यंत प्रभावी होते अशी छाप त्या वेळी तरी माझ्यावर पडली होती. पण ठराव पं. नेहरूंचा होता. त्यामुळे मंजूर होणारच हेही निश्चित होते. म्हणून श्री. मुद्गल यांनी आपल्या भाषणाच्या शेवटी लोकसभेच्या आपल्या सभासदत्वाचा राजीनामाही दिला. पं. नेहरू चरफडले. राजीनामा मंजूर न करता त्यांचे सभासदत्व रद्द करण्याचा त्यांचा ठराव मंजूर करावा असा आग्रह त्यांनी धरला. श्री. दादासाहेब मावळणकर हे त्या काळी सभापती होते. ज्या वेळी सभासद राजीनामा देतो त्या वेळेपासून तो अंमलात येत असल्यामुळे श्री. मुद्गल आता सभासदच नसल्यामुळे त्यांना काढण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही अशी भूमिका त्यांनी घेतली. पं. नेहरूंना गप्प बसावे लागले. ज्या माणसाविरुद्ध संशय आहे तो संसदेचा सभासदही असता कामा नये ही भूमिका पं. नेहरूंची होती, तर असा प्रकार केल्याबाबत ज्याचेविरुद्ध सरकारने स्वतःच खटला भरला आहे त्याचे लोकसभेचेच नव्हे तर संसदीय काँग्रेस पक्षाचेही सभासदत्व नेहरूंच्या श्रीमती इंदिरा गांधी यांना चालू शकत होते. याबाबत अनेक वृत्तपत्रांनी लिहिल्यानंतर श्री. तुलमोहन यांचे काँग्रेस संसदीय पक्षाचे सभासदत्व तहकूब करण्यात आले.

१६.

इंदिरा गांधींचा कारभार

१९६६ पासून ते १९७७ मध्ये जनता कारकीर्द सुरू होईपर्यंत श्रीमती इंदिरा गांधी सतत अकरा वर्षे पंतप्रधान होत्या, पण यास धोरण म्हणावे अगर योगायोग हे सांगता येणार नाही. पण त्यांच्या हाती सत्ता आल्यानंतर काँग्रेसची राजवट असलेल्या कुठल्याही राज्यातील मुख्यमंत्री सतत पाच वर्षे त्या पदावर राहू शकला नाही. महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री श्री. वसंतराव नाईक, राजस्थानचे सुखाडिया व कर्नाटकचे श्री. देवराज अर्से हे यास अपवादच म्हटले पाहिजेत. पण यांपैकी देवराज अर्से वगळता श्रीमती गांधी यांच्या बळावर कुणीही मुख्यमंत्री झाले नव्हते. १९७२ च्या निवडणुकीनंतर उत्तर प्रदेशात श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या काँग्रेसला बहुमत मिळाले. श्री. कमलापती त्रिपाठी यांना मुख्यमंत्री करण्यात आले. उत्तर प्रदेशचे मुख्यमंत्री होण्याची श्री. त्रिपाठी यांची फार वर्षांपासून इच्छा होती. ती पुरी झाली. श्री. त्रिपाठी हे श्रीमती गांधी यांचे सतत निष्ठावंत पाईक राहिले आहेत. पण त्यांनाही श्रीमती गांधी यांचा नेहमीच पाठिंबा राहिला नाही. त्यांचे मुख्यमंत्रीपद तात्पुरतेच ठरले. प्रादेशिक सशस्त्र पोलिसांचे बंडाचे निमित्त झाले आणि श्री. त्रिपाठी यांना मुख्यमंत्रीपदाचा राजीनाम द्यावा लागला. उत्तर प्रदेशात काँग्रेसचे ३०० च्यावर आमदार त्या वेळी होते. पण त्यांपैकी कुणीही मुख्यमंत्रीपदास लायक वाटला नाही. राष्ट्रपतींची राजवट

आली आणि विधानसभा तहकूब करण्यात आली. विधानसभेचे अस्तित्व कायम असून आणि त्यात एखाद्या पक्षाचे बहुमत असूनही तिथे राष्ट्रपतींची राजवट करण्याचा हा नवा पायंडा पडला.

श्री. कमलापती त्रिपाठी हे कार्यक्षम म्हणून कधीच प्रसिद्ध नव्हते. त्यांचा व्यवहार भोंगळ आहे हे सर्वांनाच माहीत होते, मग ते प्रादेशिक सशस्त्र पोलिसांचे बंड हाताळण्यास अयशस्वी ठरले म्हणून त्यांचा राजीनामा घेण्यात काय अर्थ होता? कार्यक्षमतेच्या गुणामुळे यांना मुख्यमंत्री केले नव्हते. या संदर्भात त्या काळी असे बोलले गेले की, गृहमंत्री श्री. उमाशंकर दीक्षित हे त्यांच्यावर नाराज झाल्यामुळे त्यांचा राजीनामा घेण्यात आला. पोलिसांच्या या बंडाची त्यांना मुख्यमंत्री असताना कुणकुणदेखील लागू नये हा त्यांच्यावर आरोप होता. पण माझ्यासारख्या अनेक पत्रकारांना त्या काळातही एक गोष्ट कळली नाही. जसे श्री. कमलापती त्रिपाठी उत्तर प्रदेशचे मुख्यमंत्री होते तसेच श्री. उमाशंकर दीक्षित देशाचे गृहमंत्री होते. प्रादेशिक हेरयंत्रणेचे अपयश जर कमलापती त्रिपाठी यांचा बळी घेऊ शकले तर उत्तर प्रदेशात वावरणाऱ्या केंद्रीय हेरयंत्रणेचेही यात अपयशच होते. त्याबाबतची शिक्षा गृहमंत्री या नात्याने उमाशंकर दीक्षित यांना का झाली नाही? म्हणून कारभार क्षमतेचा असावा हे त्रिपाठी यांना डच्चू मिळण्याचे कारण नव्हते तर श्री. दीक्षित यांची त्यांच्यावर वैयक्तिक नाराजी हेच खरे कारण असावे.

याबाबत राजधानीत त्या काळी आणखी एक वदंता होती. श्री. कमलापती त्रिपाठी आणि श्री. उमाशंकर दीक्षित या दोघांच्याही सुना “बहुजी” या नावाने ओळखल्या जात. दोघीही राजकारणात बरीच ढवळाढवळ करतात असेही म्हटले जात असे. एकदा दीक्षित यांनी “आपल्या बहुजीस काबूत ठेवा.” असे त्रिपाठी यांना सुनावले. यावर त्रिपाठी म्हणाले, “माझ्या बहुजीविषयी तुम्हाला विचार करण्याचे कारण नाही. तुम्ही आपल्या बहुजीसच काबूत ठेवले तर अधिक बरे होईल.” या संदर्भात श्री. दीक्षित यांनी श्रीमती इंदिरा गांधींच्या कानावर काही तक्रार घातली असावी. कारण पुढील हकीकत श्री. त्रिपाठी यांनी माझ्यासमोरच श्री. यशवंतराव चव्हाण यांना सांगितली होती. नागरी प्रचारिणी सभेच्या कार्यक्रमासाठी श्री. चव्हाण यांना श्री. त्रिपाठी यांनी वाराणसीस नेले होते. मी बरोबर होतो. मोटारीतून जात असताना श्री. त्रिपाठी यांनी श्री. चव्हाण यांना पुढील हकीकत सांगितल्याचे आठवते—“मला इंदिराजी म्हणाल्या, तुम्ही दीक्षितांना मधूनमधून का भेटत नाही? मधूनमधून भेटणे बरे असते. पण मी त्यांना स्पष्ट सांगितले, हे पाहा, मी तुम्हास पुढारी मानले आहे. तुम्ही धुत्कारले तरीदेखील मी तुमच्या दाराशी पडून राहीन, पण आणखी कुणाकडे जाणे मला जमणार नाही.”

श्री. कमलापती त्रिपाठी यांना राजीनामा द्यावा लागल्यानंतर उत्तर प्रदेशातील विधानसभा काही काळ तहकूब ठेवण्यात आली आणि राष्ट्रपतींची राजवट कायम

करण्यात आली. पक्षाचे बहुमत असूनही राष्ट्रपतींची राजवट येण्याच्या घटना पुढे वारंवार होऊ लागल्या. त्या काळी हेमवतीनंदन बहुगुणा हे केंद्रात कुठल्या तरी सामान्य खात्याचे राज्यमंत्री होते, त्यांना उत्तर प्रदेशचे मुख्यमंत्री म्हणून पाठविण्यात आले. त्यांची प्रतिमा पुरोगामी होती. ते श्री. कमलापती त्रिपाठी यांच्यासारखे तीनतीन तास पूजापाठ करीत नसत. ते कार्यक्षम आहेत असाही समज होता. पण तेही अधिक काळ मुख्यमंत्री राहू शकले नाहीत. लौकरच त्यांच्यावर श्रीमती गांधींची खप्पा मर्जी झाली आणि त्यांनाही राजीनामा द्यावा लागला. श्री. बहुगुणा हे पंतप्रधानांच्या भेटीसाठी दिल्लीस आले असताना आठआठ दिवस त्यांची भेट झाली नाही अशा बातम्या पसरू लागल्या. नंतर एक बातमी अशीही पसरली की, एका बैठकीत श्री. बहुगुणांनी श्रीमती गांधी यांना स्पष्टच विचारले, “तुमचा माझ्यावर विश्वास नसेल तर मी राजीनामा देण्यास तयार आहे.” यावर श्रीमती गांधी असे म्हणाल्या की, मग तुमचा हात कुणी धरला आहे? यानंतर श्री. बहुगुणांना राजीनामा दिल्याशिवाय गत्यंतर नव्हते.

श्री. बहुगुणांवर श्रीमती गांधी यांच्या रागाचे खरे कारण काय? १९७१ च्या निवडणुकीत श्री. बहुगुणा हे अलाहाबादहून निवडून आले होते. उत्तर प्रदेशाचे मुख्यमंत्री झाल्यानंतर ते विधानसभेचे सभासद झाले व त्यांची अलाहाबादची लोकसभेची जागा रिकामी झाली. वदंता अशी होती की, त्या जागेवर आपल्या पत्नी श्रीमती कमला बहुगुणास काँग्रेसचे तिकीट मिळावे अशी त्यांची इच्छा होती. तसा पायंडाही पडला होता. पश्चिम बंगालमध्ये निवडणूक झाल्यानंतर केंद्रातील मंत्री सिद्धार्थ शंकर रे यांच्या पत्नी श्रीमती माया रे यांना लोकसभेचे तिकीट देण्यात आले होते. श्री. रे हे पश्चिम बंगालचे मुख्यमंत्री झाल्यामुळे त्यांचीही लोकसभेची जागा रिकामी झाली होती. पण असे म्हणतात की, श्रीमती गांधींच्या मनात निवडणूक खटल्यातील त्याचे एक वकील श्री. नर्मदाप्रसाद खरे यांना ते तिकीट देण्याचे होते. अखेर ते तिकीट खऱ्यांनाच देण्यात आले, पण झालेल्या निवडणुकीत ते पडले. समाजवादी पक्षाचे श्री. जनेश्वर मिश्र तेथून निवडून आले. श्रीमती गांधी यांचा साहजिकच असा समज झाला की, श्री. बहुगुणांनीच श्री. खरे यांना निवडून आणण्यासाठी मनापासून काम केले नाही. उलट त्यांचा पराभव कसा होईल हेच बघितले. ज्या व्यक्तीविषयी श्रीमती गांधी यांचा असा समज झाला त्या व्यक्तीची प्रतिमा कितीही पुरोगामी असली तरी ती मुख्यमंत्रीपदावर कशी कायम राहाणार?

१९६९ साली बँकांचे राष्ट्रीयीकरण झाल्यानंतर आपण पुरोगामी आहोत हे दाखविण्याची शर्यतच लागली होती. १९७१ च्या निवडणुकांनंतर प्रखर अशा पुरोगामी प्रतिमेचे श्री. मोहन कुमारमंगलम् व श्री. सिद्धार्थ शंकर रे यांचा मंत्रीमंडळात समावेश झाला होता. श्री. मोहन कुमारमंगलम् खाणमंत्री होते तर रे हे शिक्षणमंत्री. श्री. हरिभाऊ गोखले यांच्या हाती कायदाखाते होते. श्री. गोखले यांची ख्याती

नावाजलेले कायदेपंडित म्हणून होती व ते पूर्वाश्रमीचे समाजवादीही होते. पण मला अनेक वेळा असे झालेले आठवते की, विषय कायदे खात्याचा असला तरी श्री. मोहन कुमारमंगलम् आणि श्री. सिद्धार्थ शंकर रे हे दुसऱ्या खात्याचे मंत्री असूनही सरकारतर्फे चर्चेत भाग घेत आणि त्यामुळे कायदेमंत्र्यास उत्तर देण्यासाठी फारसे काही उरतच नसे. मला तरी याचे कारण एकच वाटते. कदाचित् पंतप्रधान श्रीमती गांधी यांचा गोखले यांच्यापेक्षा मोहन कुमारमंगलम् आणि सिद्धार्थ शंकर रे यांच्या कायदेपंडित्यावर आणि पुरोगामीपणावर अधिक विश्वास असावा.

आपण प्रतिगामी तर समजले जाणार नाही ना, अशी भीती सात अशा पुरोगामी पुढाऱ्यांनाही वाटत असे. मावळत्या सूर्यास साक्षी ठेवून समाजवादाच्या दिशेनेच वाटचाल करण्याची जाहीर प्रतिज्ञा करणाऱ्या यशवंतराव चव्हाण यांच्याही मनात ती होती. या संदर्भात एक उल्लेखनीय घटना आठवते. श्री. चव्हाण यांना नागिणीचा रोग झाला होता. या रोगात कंवरभोवती अगर कंवरपासून खांद्यापर्यंत जानव्याच्या आकाराचा लाल रंगाचा सर्पाकृती विळखा बसतो आणि त्याची भयंकर आग होते. काही प्रमाणात तापही असतो. श्री. चव्हाण यांना नागिणी झाली हे कळल्यामुळे हजरनवीस हे त्यांच्या समाचारासाठी जायचे होते. मीही त्यांच्याबरोबर गेलो. श्री. चव्हाण हे पडून होते. अत्यंत त्रस्त होते. पण बोलताना त्यांना वाटत असलेल्या काळजीचे कारण कळले आणि मला अत्यंत आश्चर्य वाटले. ते म्हणाले, लोकसभेत उद्या एक बिल मांडले जायचे आहे. ते समाजवादाच्या दिशेने एक पाऊल आहे. ते मांडले जात असताना मी हजर नाही. यावर लोक काय म्हणतील? मी तर हा असा पडून आहे. मला राहावले नाही आणि म्हटले, साहेब, तुम्ही कशाला काळजी करता? एक बिल मांडताना तुम्ही हजर नाहीत म्हणून मोडावी इतकी तुमची समाजवादी प्रतिमा दुबळी आहे का? यावर श्री. चव्हाण बोलले काहीच नाहीत, पण दुसऱ्या दिवशी ते बिल मांडले जात असताना सभागृहात हजर मात्र अवश्य होते!

१९७१ च्या निवडणुकीनंतर समाजवादाच्या दिशेने जी जोरदार वाटचाल झाली त्यात कोळसा खाणींचे राष्ट्रीयीकरण आणि गव्हाचा व्यापार संपूर्णपणे सरकारी ताब्यात घेणे या दोन गोष्टींचाही समावेश होता. राष्ट्रीय अर्थरचनेच्या दृष्टीने या दोन्ही पावलांचे जे परिणाम घडले त्यांचा आढावा हा एक स्वतंत्र पुस्तकाचा विषय होऊ शकेल. सामान्य माणसास कोळशाच्या संदर्भात दोन गोष्टी दिसतात. कोळशाच्या किंमती प्रचंड प्रमाणात वाढल्या. पण तरीही राष्ट्रीयीकरण झालेला कोळसा उद्योग तोड्यातच राहिला. कोळशाचे उत्पादन हव्या त्या प्रमाणात वाढले नाही. कोळशाच्या टंचाईमुळे देशातील अनेक उद्योगधंदे अडचणीत सापडले. कोळसा उद्योग हा आज सरकारी, आणि रेल्वे खातेही सरकारी, पण टंचाईची जबाबदारी रेल्वे खाते कोळशाच्या उद्योगावर टाकते आणि कोळसा उद्योग ती रेल्वेवर. सामान्य माणसाने काय समजावे? या संदर्भात प्रसिद्ध अर्थशास्त्री कै. गोवर्धन पारीख यांच्याशी माझे एकदा बोलणे

झाले होते. ते वृत्तीने समाजवादी असल्यामुळे राष्ट्रीयीकरणाच्या विरुद्धही नव्हते. ते म्हणत, कुठल्याही उद्योगाचे राष्ट्रीयीकरण करण्यापूर्वी त्यात देणे आणि घेणे यांची नेमकी जबाबदारी काय आहे हे अगोदर बघायला हवे असते. कोळसा उद्योगाचे राष्ट्रीयीकरण करताना नेमके हेच बघितले नाही. ते करताना किती खाणींचे आपण राष्ट्रीयीकरण करीत आहेत याचीही सरकारला कल्पना नव्हती.

जवळजवळ हीच गोष्ट गव्हाचा व्यापार सरकारी ताब्यात घेण्याबाबत झाली. हे पाऊल चुकीचे होते याची कबुली थोडासा अनुभव येताच सरकारला द्यावी लागली व या पावलाबाबत सरकारने माघारही घेतली. पण हे पाऊल उचलण्याचे जे दुष्परिणाम अर्थरचनेवर झाले ते मात्र कायम राहिले. गव्हाचा व्यापार ताब्यात घेण्यामागे एक तात्त्विक भूमिका होती. खासगी हाती हा व्यापार असल्याने व्यापारी कृत्रिम टंचाई निर्माण करतात, भाव वाढवितात आणि त्याचा गोरगरीबांना अधिक त्रास होतो. दुसरी गोष्ट म्हणजे आर्थिक शक्तीचे केंद्रीकरण होते. उत्पादक शेतकऱ्यांना त्यांच्या मालाची वाजवी किंमतही मिळत नाही. या तिन्ही गोष्टी खऱ्या असून त्या सुधारण्याचा हेतू अत्यंत स्तुत्य होता. पण प्रत्यक्षात सर्व काही निराळेच घडले. अधिक टंचाई निर्माण झाली. काळा बाजार वाढला. त्याचा परिणाम म्हणून किंमती वाढणारच होत्या. कारण सदर पाऊल पुरेशी यंत्रणा निर्माण न करताच उचलले गेले होते. आर्थिक शक्तीच्या केंद्रीकरणासाठी म्हणून जे पाऊल उचलण्यात आले त्याचा उलट परिणाम झाला. याबाबत दिल्लीतीलच एका व्यापाऱ्याचे उदाहरण आहे. गव्हाचा व्यापार सरकारच्या हाती गेल्यामुळे आपल्या कोठारात असलेला सर्व गहू या व्यापाऱ्याने राजरोसपणे सरकारला दिला. त्याचे त्यास त्या वेळच्या किंमतीप्रमाणे एक लक्ष रुपये मिळाले. या एक लक्ष रुपयांचे काय करावे हे त्यास काही काळ समजेना. वृत्ती व्यापारी असल्याने पैसा फक्त पेटीत अगर बँकेत ठेवणे त्याच्या वृत्तीत नव्हते. तो राजस्थानात गेला. त्याने तेथील बाजारपेठांचा अभ्यास केला. कसलेही नियंत्रण नसलेले राजस्थानच्या बाजारातील सर्व जिरे त्याने चार रुपये किलोच्या भावाने विकत घेऊन टाकले. पंधरावीस दिवस ते तसेच ठेवून दिले. टंचाई होताच किंमत वाढली आणि नंतर ते त्याने ९ रुपये किलोच्या भावाने विकून टाकले. गव्हाचा व्यापार करीत असताना ज्या व्यापाऱ्याची आर्थिक कुवत फक्त एक लक्ष रुपये होती ती १५-२० दिवसात दुपटीच्या वर गेली. ती पुन्हा कमी होणे शक्य नव्हते. जबाबदार अशा दिल्लीतील दुसऱ्या गुजराती तांदूळ व्यापाऱ्याने मला एकदा सांगितले की, सरकार जेवढी नियंत्रणे लावते, त्याने टंचाई वाढते आणि फायदा आमचाच होतो.

१९७२ सालच्या निवडणुकात बंगालमध्येही काँग्रेस सरकार आले. त्यानंतर तिथे काँग्रेसचे वार्षिक अधिवेशन भरले होते. काँग्रेसचे तेथील पहिले मुख्यमंत्री श्री. बिधान चंद्र राय यांच्या नावावर तिथे अधिवेशनासाठी बिधाननगर बसविण्यात आले होते. मी या

अधिवेशनास गेलो होतो. अर्थातच पूर्वीचे मार्क्सवादी शासन आणि सध्याचे काँग्रेस शासन यात नेमका काय फरक आहे हे जाणून घेण्याची उत्सुकता होती. मला जी माहिती तिथे कळली ती थोडक्यात पुढीलप्रमाणे : गुंडगिरीत दोन्ही कारभार सारखेच होते. श्री. प्रियरंजनदास वगैरे मंडळींनी ठोशास ठोसा हे धोरण स्वीकारल्यामुळेच मार्क्सवादी शासनाने त्रस्त झालेली जनता काँग्रेसच्या बाजूस वळली. एकाने आणखी एक निराळी गोष्ट सांगितली. तो म्हणाला, पूर्वी तुमच्या घरी जर दोन गाड्या असल्या तर मार्क्सवादी कार्यकर्ते येत आणि जवरीने त्या गाड्या नेत व त्यासाठी लागणारा खर्चही वसूल करीत. आताही दोनपैकी एक गाडी निश्चित नेली जाते. फक्त आता पूर्वीसारखा खर्च मागितला जात नाही. पूर्वीच्या मानाने जीवनही थोडे अधिक सुसह्य झाले आहे.

समाजवादावर विश्वास आहे आहे असे जाहीरपणे म्हणणाऱ्या कम्युनिस्टांचे दोन-तीन तुकडे तर झाले होतेच व समाजवादी पक्षातही अनेक तट पडले होते. त्यांचे रूपांतर कधी निराळ्या पक्षात झाले तर ते पुन्हा एकत्रही आले. हे सर्व बघून फाटाफूट ही समाजवाद या शब्दासही निगडित आहे की काय असे वाटते. ज्या तरुण तुर्कीच्या बळावर काँग्रेसची फाळणी झाली ते आपल्यास समाजवादी म्हणवितात. सरकारी कार्यक्रमावरही समाजवादी दिशेने दडपण आणण्यासाठी सोशलिस्ट फोरम फॉर अॅक्शन या नावाची संघटना इंदिरा गांधी यांचे नेतृत्व मान्य करणाऱ्या काँग्रेस-मध्येच स्थापन झाली. या फोरमचे अध्यक्ष श्री. अर्जुन अरोरा होते. हे कानपूरमधील श्रमिक कार्यकर्ते आणि कम्युनिस्ट विचारसरणीशी बरीच जवळीक असणारे होते. या फोरममधील दुसरे कार्यकर्ते श्री. हर्षदेव मालवीय होते. त्यांना मी अलाहाबादपासून ओळखत होतो. माणूस अत्यंत अभ्यासू आणि कष्टाळू असा होता आणि त्या काळी तरुणांचा जसा असे तसा डाव्या विचारसरणीकडे त्यांचा विशेष ओढा होता. अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटीच्या कचेरीत त्यांना ती कचेरी अलाहाबादहून दिल्लीस आल्यावर नोकरी मिळाली. तिथे ते इंग्रजी इकॉनॉमिक रिव्ह्यू आणि हिंदी आर्थिक समीक्षा या पत्रांचे काम बघत. काँग्रेसचे महामंत्री या नात्याने श्री. जमनालाल बजाज यांचे जावई श्री. श्रीमन्नारायण यांचे नाव संपादक म्हणून छापले जात असे. श्री. श्रीमन्नारायण महामंत्री असतानाच जागतिक कम्युनिस्ट संघटनेशी श्री. मालवीय यांची जवळीक आहे असा संशय आल्यामुळे त्यांना कामावरून एकदम काढण्यात आले. पुढे श्री. मालवीय हे रशियाच्या मदतीने चालत असलेल्या संघटनात काम करू लागले. श्री. नासर यांच्या अमदानीत ते बरीच वर्षे इजिप्तची राजधानी कैरोत होते. ते तिथे पीस कौन्सिलचे काम करीत. त्यांच्या मुलांवाळांचे शिक्षण पुढे मॉस्कोत झाले. श्रीमती गांधी यांच्या हाती सत्ता आल्यानंतर ते परत आले आणि त्यांना राज्यसभेचे सभासदत्व बहाल करण्यात आले. एखाद्यास वाळीतच टाकले म्हणजे त्याने काय करावे असे उद्गार पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी श्री. मालवीय यांनी परदेशी जाऊन कम्युनिस्ट संघटनात काम केले यावर आक्षेप घेणाऱ्यास उत्तर

देताना काढले होते. श्री. अर्जुन अरोरा यांनाही राज्यसभेचे सभासदत्व दोनदा मिळाले.

श्री. मालवीय असोत अगर श्री. अरोरा असोत, काँग्रेसचे तिकीट मिळूनही ते त्या काळात लोकसभेत निवडून येणे शक्य नव्हते. दोघेही श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्यामुळेच राज्यसभेत येऊ शकले. पण आपण समाजवादी म्हणून काही तरी भरीव कार्य करीत आहोत असे दोघांनाही वाटे. १९७१ च्या निवडणुकीनंतर त्यांचा तसा उपयोग संपला होता व सोशलिस्ट फोरम फॉर ऑक्शनमार्फत जे दडपण यायला लागले ते श्रीमती गांधींना नकोसे झाले आणि त्यांच्या काँग्रेसमध्येच एक दुसरी प्रतिस्पर्धी संस्था नेहरू फोरम या नावाने कायम झाली. या फोरमचे अखिल भारतीय अध्यक्ष श्री. अनंत प्रसाद शर्मा हे होते. कुठल्याही कसोटीवर त्यांची प्रतिमा समाजवादी आहे असे म्हणता येत नव्हते. या दोन्ही फोरमचे वाद चव्हाट्यावर येऊ लागले. आपणच खरे समाजवादी आहोत असा दोन्ही फोरमचा दावा. पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी यांचा खरा पाठिंबा त्यांनाच आहे असे दोघेही दाखवीत. पण श्रीमती गांधी यांनी कुठल्याही फोरमशी जाहीर अशी जवळीक केली नव्हती. पुढे हे वाद इतक्या थरास गेले की, काँग्रेस संघटनेत अशा निराळ्या फोरमची जरूर नाही असे श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी जाहीरपणे म्हटले आणि हळूहळू दोन्ही फोरम लयास गेले. १९८० च्या निवडणुकीत श्रीमती गांधी यांच्या पक्षास प्रचंड यश मिळाले. पण त्यांच्या पक्षात समाजवादाचा दावा करणारा एकही फोरम निर्माण झाला नाही.

श्री. अर्जुन अरोरा आणि श्री. हर्षदेव मालवीय दोघेही आणीबाणीपर्यंत श्रीमती गांधी यांच्याबरोबरच होते. पण संजय गांधींचा उदय झाला आणि कमी प्रमाणात पण उजव्या कम्युनिस्टांविरुद्धही कारवाई होऊ लागली. श्री. अरोरा आणि श्री. मालवीय या दोघांचेही डोळे उघडले. १९७८ साली इंदिरा गांधी यांची जी नवी काँग्रेस झाली त्यात श्री. हर्षदेव मालवीय हे गेले नाहीत. ते पूर्वीच्याच काँग्रेसमध्ये कायम राहिले. श्री. अर्जुन अरोरा यांना राज्यसभेचे सभासदत्वही नंतर मिळाले नाही. श्रीमती इंदिरा गांधी आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांकडे बघण्याचा त्यांचा दृष्टिकोण कोणता झाला होता याचे विवेचन करणारी एक घटना त्यांनीच मला एकदा सांगितली. ते म्हणाले, “एकदा मी कानपूरला आपल्या घरी बसलो असताना कुणी तरी एक गृहस्थ माझ्याकडे आला आणि थोडीशी इतर चर्चा झाल्यानंतर म्हणाला, तुम्ही श्रीमती इंदिरा गांधींना इतकी अधिक साथ दिली असतानाही तुम्हाला एखादे मंत्रीपद वगैरे का मिळाले नाही?” श्री. अरोरा म्हणाले, “मी त्यांना म्हटले, हे आपण नंतर बोलू. तुझे काम काय ते अगोदर सांग. त्याने आपले काम सांगितले. त्यात मला जेवढे करता येण्यासारखे होते ते मी केले. जाण्यापूर्वी त्याने एकदा पूर्वीचाच प्रश्न पुन्हा केला. मी त्यांना प्रतिप्रश्न केला — सर्वात शूर पक्ष कोणता? त्यांना माझ्या प्रश्नाचा रोख कळला नाही, पण त्याने थोडा विचार करून म्हटले, बाघ अगर सिंह. मी त्यास पुन्हा विचारले,

हे जर खरे तर तू कधी मोटारीत हिंडणाऱ्या आधुनिक तरुणीस आपल्या गाडीत बाघ अगर सिंहस घेऊन जाताना बघितले आहेस का? तो म्हणाला, नाही. तिथे गोजिरवाणे कुत्रेच असते. मी यावर म्हटले, हेच तुझ्या प्रश्नाचे उत्तर आहे.” यात श्री. अरोरा यांनी आपल्याला बाघाची अगर सिंहाची उपमा दिली ती कितपत बरोबर हा प्रश्न निराळा. पण ज्यांचे नेतृत्व ते एके काळी मान्य करीत होते, त्या श्रीमती गांधी आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांविषयी त्यांच्या मनात जी भावना निर्माण झाली होती ती फार बोलकी आहे.

गुजरातमध्ये असलेले संघटना काँग्रेसचे सरकार गेले आणि श्री. घनश्याम ओझा यांचे सरकार आले, पण तेही टिकले नाही. आणि केंद्राच्या मदतीने श्री. चिमणभाई पटेल हे मुख्यमंत्री झाले. त्यांच्या कारकीर्दीत खरोखरच भ्रष्टाचार वाढला अगर त्या भ्रष्टाचाराचा प्रचार अधिक झाला हे मी सांगू शकणार नाही. पण त्याचा विरोध म्हणून गुजरातमध्ये नवनिर्माण चळवळीस सुरुवात झाली. ही चळवळ प्रामुख्याने विद्यार्थ्यांची होती. वृत्तपत्रात ज्या बातम्या येत होत्या त्या वाचून विद्यार्थी चळवळीस एक निराळी दिशा मिळाली अशी छाप पडत होती. काही प्रमाणात ते खरेही असेल. पण संसदेच्या सेंट्रल हॉलमध्ये गुजरातहून येणाऱ्या लोकांकडूनच जी माहिती मला मिळाली त्यावरून चळवळीस अनिष्ट वळणही लागू लागले होते. गुजरातमधून आलेल्या नवनिर्माण चळवळीच्या एका तरुण कार्यकर्त्याने काँग्रेसच्या एका कार्यकर्त्याची जी दुर्दशा काही विद्यार्थ्यांनी केली, त्याची एक हकीकत सांगितली. अगदी सहज सांगितल्यासारखे तो म्हणाला, सौराष्ट्र भागात एका कार्यकर्त्यास धरून नागवे करण्यात आले. त्याला काही वेळ तसेच हिंडवून त्याच्या लिंगास प्लास्टर करून ते वाळवून मग त्याला सोडून दिले गेले. त्या कार्यकर्त्याची जी दुर्दशा झाली असेल, त्याला ज्या यातना झाल्या असतील त्याची कल्पनाच करता येईल. ही परिस्थिती का निर्माण झाली? गुजरात शासनाला ताळतंत्रच उरला नव्हता. निरनिराळ्या माध्यमांनी प्रचंड प्रमाणावर पैसा गोळा होत होता. याबाबत श्री. चिमणभाई पटेल व त्यांचे जे सहकारी दिह्नीत येत त्यांची भूमिका निराळी आहे असे ते म्हणत. गुजरातमध्ये भ्रष्टाचार बोकळल्याबाबत जे बोलले जाते त्यात अधिक प्रचार आहे. पूर्वीही केंद्रीय नेतृत्वाच्या मागणीवरून मुख्यमंत्री पैसा गोळा करीत असत. मागणी जेवढी मोठी तेवढ्या अधिक प्रमाणात तो गोळा करावा लागतो. यापैकी काही खरे असो अगर नसो, १९७४ मध्ये गुजरात विधानसभा वरखास्त करून तिथे राष्ट्रपतींची राजवट लागू करण्यात आली.

समाजवाद या नावाखाली सरकारने जी पावले उचलायला सुरुवात केली ती त्या वेळच्या न्यायालयीन चौकटीत बसत नसल्यामुळे त्यांपैकी अनेक न्यायालयांच्या तपासणीत टिकली नाहीत. न्यायालये आणि सरकार यामध्ये यामुळे तेढ निर्माण होऊ लागली. नेहरूंच्या कारकीर्दीतही सरकारचे अनेक कायदे सुप्रीम कोर्टाच्या वेशीवर

येताच नामंजूर होत. पण न्यायालयाच्या निर्णयापुढे मान तुकविण्याची त्या काळी परंपरा होती. न्यायालयाचा निर्णय सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने चुकीचा आहे असे सरकारला वाटले तर त्यात घटनात्मक पद्धतीने निरनिराळ्या पातळीवर चर्चा करून पुन्हा योग्य ती सुधारणाही केली जात असे. पण न्यायालयाचा निर्णय चुकीचा आहे असे सरकारी प्रवक्त्यांनी तरी कधीही म्हटले नाही. तोपर्यंत कम्युनिस्ट राजवटीत प्रचलित असलेली बांधील न्यायालयाची कल्पनाही जन्माला आली नव्हती. मालमत्ता हा मूलभूत अधिकार आहे असा निर्णय गोलकनाथ खटल्यात सुप्रीम कोर्टाने दिला होता. तो अत्यंत चुकीचा आहे आणि तो बदललाच पाहिजे याबाबत प्रजासमाजवादी पुढारी श्री. नाथ पै यांनी संसद आणि संसदेच्या बाहेर एक वैचारिक चळवळच आरंभिली होती. पण त्यांनीदेखील कधी न्यायालये बांधील असावीत अशी कल्पना मांडली नाही. त्यासाठी घटनेत योग्य तो बदल करावा अगर आपल्या निर्णयावर फेरविचार करण्यास सुप्रीम कोर्टास सरकारने सांगावे, कारण फेरविचार करण्यास सांगण्याचा सरकारला अधिकार आहे, अशी त्यांची भूमिका होती. पुढे घटनेत सदर बदलही झाला. न्यायालये श्रमिकविरोधी आहेत, भांडवलदारांच्या हातातली ती बाहुले आहेत असे त्या काळातही कम्युनिस्ट पुढारी बोलत. पण हाय-कोर्ट आणि सुप्रीम कोर्टात सरकारने निरनिराळ्या प्रकारची कारवाई केलेल्या कम्युनिस्ट पुढाऱ्यांसच अधिक न्याय मिळे. अनेक कम्युनिस्ट पुढाऱ्यांनी सुप्रीम कोर्टाच्या वेशीवर आपले गाऱ्हाणे मांडताच ते हटकून सुटले होते.

१९७१ मध्ये झालेल्या निवडणुकीनंतर बनलेल्या केंद्रीय मंत्रीमंडळात श्री. मोहन कुमारमंगलम् आणि सिद्धार्थ शंकर रे यांचा समावेश झाला. त्यानंतर बांधील न्यायालयाची कल्पना जन्मास आली. तिचे मुख्य जनक हे दोघे आहेत असे त्या काळी बोलले जात असे. पण बांधील न्यायालयाचा विचार जोवर कल्पनेच्याच पातळीवर होता तोवर फारसे वादळ निर्माण झाले नव्हते. पण सुप्रीम कोर्टाच्या मुख्य न्यायाधीशपदावरून श्री. सिक्री हे निवृत्त झाले आणि हेडगे, शेलाट आणि ग्रोवर या तिघांची वरिष्ठता डावलून श्री. ए. के. रे यांची राष्ट्रपतींनी नेमणूक केली. देशात फार मोठे वादळ उसळले. हेगडे, शेलाट आणि ग्रोवर या तिघांनीही एकदम राजीनामे दिले. या तिघांची वरिष्ठता डावलण्याचे सरकारला तसे काही तात्कालिक कारण त्या वेळी नव्हते. ज्या न्यायाधीशांची वरिष्ठता डावलली त्यांच्यावर कसल्याही प्रकारे अयोग्यतेचा अगर पक्षपाती वृत्तीचा आरोप नव्हता. राजीनाम्यानंतर फक्त श्री. हेगडे यांनीच एक पत्रकार परिषद घेऊन आपल्यावर अन्याय झाल्याचे सांगितले. इतर दोघे निमूटपणे गप्प बसले. संसदेत हा प्रश्न निघाला असता सरकारच्या कारवाईत काहीच चुकले नाही, सामान्यतः वरिष्ठतेप्रमाणे नेमणूक ही गोष्ट बरोबर असली तरी ती नेहमी मान्य केलीच पाहिजे असे सरकारवर बंधन नाही, कार्यक्षमतादेखील बघावी लागते, अशी भूमिका सरकारतर्फे घेण्यात आली. पण हे तिघे न्यायाधीश कार्यक्षमतेत उणे पडत होते असा शेरा हे न्यायाधीश हायकोर्टात अगर सुप्रीम कोर्टात असताना तेथील मुख्य

न्यायाधीशाने मारला होता असे कायदामंत्री श्री. गोखले सांगू शकले नाहीत. श्री. गोखले यांचे त्या वेळचे भाषण ऐकून मला तरी असे वाटले की, ते सरकारचे वकीलपत्र घेतल्याप्रमाणे बोलत आहेत. आपण मांडीत असलेल्या मुद्द्यावर त्यांचा स्वतःचाही विश्वास नाही. इंदिरा गांधी निवडणूक खटल्यात वरिष्ठता डावलून आलेले श्री. रे कसे वागले हा नंतरचा इतिहास आहे.

१९७४ साली श्री. यशवंतराव चव्हाण यांनी जो अर्थसंकल्प मांडला तो देशाच्या अर्थरचनेसच कलाटणी देणारा ठरला. अर्थशास्त्र हा श्री. चव्हाण यांचा विषय कधीच नव्हता. त्यांची अर्थमंत्री होण्याची इच्छाही नव्हती. त्यांना अर्थमंत्री का करण्यात आले हा प्रश्न त्यांच्या नेमणुकीच्या वेळी आम्हा अनेक पत्रकारांना पडला होता. पण तरीही अपेक्षा होती की, त्यांच्याजवळ असलेल्या सामान्य ज्ञानाचा ते वापर करतील आणि शक्यतोवर चुकीचे निर्णय होऊ देणार नाहीत. यापूर्वीही प्रमाणाबाहेर भाववाढ झाल्याने नियोजनाचे सर्व अंदाज चुकत असल्याची चर्चा बरीच झाली होती. विकास कार्यक्रमासाठी साधनांची जुळवणी हा अर्थसंकल्पातील करांचा एक हेतू असतो. पण ती करताना महागाई वाढून विकास कार्यक्रमासच धक्का लागणार नाही याची शक्य तेवढी सावधगिरी बाळगणे आवश्यक असते. मूलभूत मालाची किंमत जर वाढली तर त्याचा परिणाम त्याच्याशी संबंधित असलेल्या सर्व बाबींवर होतो. आधुनिक जगात वाहतूक ही मूलभूत गरज आहे आणि त्यास लागणारे क्रूड, पेट्रोल व त्यापासून निर्माण होणारे पेट्रोलिअम पदार्थ हे अनेक पदार्थांस लागणारा कच्चा माल असल्यामुळे अर्थरचनेचा मूळ पाया आहेत. तेल उत्पादक देशांनी क्रूडच्या किंमती वाढविल्यामुळे काही प्रमाणात या पदार्थांची किंमत वाढणार हे गृहीतच होते. पण श्री. चव्हाण यांनी आपल्या अर्थसंकल्पात इतर पेट्रोलिअम पदार्थांवर तर थोडीफार वाढ केलीच, पण पेट्रोलवर दर लिटरमागे जवळजवळ दोन रुपये उत्पादन कर लावला. त्या वेळी दिल्लीत पेट्रोलची किंमत लिटरला दीड रुपया होती. या दीड रुपयातही जवळजवळ अर्धी रक्कम कराची आहे अशी तक्रार त्या काळीही होत असे. श्री. चव्हाण यांनी आपल्या अर्थसंकल्पीय भाषणात साधनाच्या जुळवणीसाठी म्हणून या करांचा पाठपुरावा केला नव्हता. तेल उत्पादक देशांनी किंमत वाढविल्यामुळे पेट्रोलिअम पदार्थांचा वापर कमी करण्यासाठी खपास आळा बसावा यासाठी हे कर आहेत अशी त्यांची भूमिका होती.

ही भूमिका मला पटली नाही. या करांनी खप कमी होऊ शकेल हा युक्तिवादच फुसका होता. मी याबाबत श्री. चव्हाणांना एकदा प्रत्यक्षच विचारले, हे कर लावण्यापूर्वी तुम्ही त्याच्या संभाव्य परिणामाविषयी काही विचार केला आहे का? चव्हाण म्हणाले, हो, केला आहे. मी म्हटले, मग मला तरी समजावून सांगा. पण त्याबाबत युक्तिसंगत असा विचार श्री. चव्हाण यांनी कधीच मांडला नाही. या वाढीमुळे भाववाढीची कमान चढतीच राहिली. त्या काळी तेल उत्पादक देशांचे नेतृत्व इरा-

णच्या हाती होते. श्री. रझा पहलवी हे तेथील शहा होते. सदर अर्थसंकल्पानंतरच शहा रझा पहलवी यांचा भारत दौरा झाला. दिल्लीत विज्ञानभवनात त्यांची एका पत्रकार परिषदही झाली. तेल उत्पादक देशांनी किंमती वाढविल्यामुळे भारतात महागाई वाढण्याचे एक चक्र सुरू झाले ही जाणीव पत्रकारात असल्यामुळे त्याविषयी अनेक खोचकबोचक प्रश्न पत्रकार परिषदेत विचारले जाणे हे साहजिक होते. पण शहा यांनी अत्यंत शांतपणे उत्तरे दिली. ते म्हणाले, इराण आणि तशाच तेल उत्पादक इतर देशात मुख्य उत्पादन तेलच आहे. सर्वच वस्तू आणि काही बाबतीत पाणीदेखील बाहेरून विकत आणावे लागते. त्या सर्वच वस्तूंच्या किंमती जर आम्हास अधिक द्याव्या लागतात तर आमच्या देशातील एकमेव उत्पादन आम्ही स्वस्त द्यावे अशी अपेक्षा इतरांनी का करावी? भारतात खप कमी करण्यासाठी फार मोठ्या प्रमाणावर जो उत्पादन कर लावण्यात आला होता त्यावर त्यांनी हाणलेला टोलाही लक्षात ठेवण्यासारखा होता. त्यांनी भारताचे नाव घेतले नाही, पण ते म्हणाले, पण मला एक गोष्ट समजत नाही, उत्पादन कर लावून पेट्रोल वगैरे महाग केल्याने त्याचा खप कमी कसा होणार? श्री. शहा यांची भूमिका थोडक्यात अशी होती की, आपली अर्थरचना कायम ठेवण्यासाठी तेल उत्पादक देशास नाइलाजाने जी किंमत वाढवावी लागते, उपभोक्ता देशांनी तेवढ्याच प्रमाणात त्याची भाववाद मर्यादित ठेवल्यास फारसे प्रश्न उद्भवणार नाहीत. पण त्या वाढीमुळे मिळालेल्या संधीचा वापर सरकारने आपला वाढता खर्च भागविण्यासाठी केला आणि अर्थरचनेची धोरणेच बदलून टाकली.

श्री. चव्हाण यांनी अर्थसंकल्पात ज्या वेळी ही वाढ जाहीर केली त्या वेळी मला जेवढा विचार करता आला त्या बळावर मी महाराष्ट्र टाइम्समध्ये लिहिले की, या करांमुळे पेट्रोलच्या खपास मुळीच आळा बसणार नाही. माझा युक्तिवाद पुढीलप्रमाणे होता : सर्वात अधिक पेट्रोलचा वापर लष्करास करावा लागतो. त्यात कपात होण्याची शक्यता नव्हती आणि ते इष्टही समजले जाणारे नव्हते. यानंतर केंद्र आणि राज्य सरकारच्या निरनिराळ्या खात्यांचा खर्च. आपल्या खिशातून पैसा जाणार नसला म्हणजे फार सडळ हाताने तो खर्च करण्याची प्रवृत्ती बहुतेक सर्वांचीच असते. सरकारी गाड्यांचा सर्रास वापर खासगी कामासाठी होण्याच्या तक्रारी त्याही काळात होत्या. त्यास आळा घालण्याचा विचार अनेकदा बोलण्यात आला. पण त्यावर अंमल असा कधीच झाला नाही. पेट्रोलचा सडळ हाताने खर्च करणारा आणखी एक वर्ग सरकारी कंपन्यांचा. याचीही परिस्थिती सरकारी खात्यासारखीच असते. वस्तूंची किंमत कितीही असली तरी त्याची त्यांना पर्वा नसते. खासगी कंपनी आणि खासगी भांडवलदार यांचीही परिस्थिती यापेक्षा फारशी निराळी नसते. सर्व वाहतूक खर्च कंपनीच्या खात्यावर पडत असल्यामुळे व्यक्तिशः त्यांना त्याची कसलीही झळ लागत नाही. ते म्हणत, आमचा खर्च वाढला की आम्हास वस्तूंच्या किंमती वाढविता येतात. आमच्या खर्चात तेवढी वाढ झाल्याने उत्पन्नकर तेवढा कमी पडतो. होणाऱ्या खर्चापेक्षा किंमती आम्ही

थोड्या अधिकच वाढवीत असल्यामुळे आमचा फायदाच होतो. पेट्रोलच्या मानाने डिझेलची किंमत जरी वाढली नव्हती तरी तीदेखील वाढलीच होती. त्यामुळे ट्रक, टेपो वगैरेतून वाहतूक होणाऱ्या सर्वच वस्तूंच्या किंमती वाढल्या. यानंतर वस्तू महागण्याचे एक सत्रच सुरू झाले. श्री. यशवंतराव यांच्या अर्थमंत्रीपदाची देशास मिळालेली ही महत्त्वाची देणगी म्हटली पाहिजे.

यात खरी झळ सोसावी लागली ती ज्यांची वाहने खासगी होती त्यांना. माझ्याजवळही गाडी होती. पत्रकार या नात्याने मला खूप हिंडावे लागे. सदर वाढ होण्यापूर्वी माझा महिन्याचा पेट्रोल खर्च १२० लिटर होता. किंमत वाढल्यामुळे मी तो कमी करून ९० लिटरवर आणला. माझ्याप्रमाणे आणखी इतरांनीही तो काही कमी केला असेल. पण देशातील एकूण खर्चाच्या प्रवाहात या वैयक्तिक स्वरूपात होणाऱ्या खर्चाचा भाग फारच थोडा असल्यामुळे खपास आळा घालण्याचा जाहीर उद्देश यशस्वी होणे शक्यच नव्हते. नंतर खरेच खप कमी झाला अशी छाप पाडण्यासाठी एकदोनदा काही आकडे देण्यात आले. पण त्यावर कुणाचा विश्वास बसत नसल्यामुळे ते देणेही पुढे बंद झाले. सरकारी मंत्र्यांचादेखील खर्च कमी केला जात आहे हे दाखविण्यासाठी एक ट्रूम निघाली. मंत्री म्हणून त्यांना ज्या गाड्या देण्यात आल्या होत्या त्यांचा खर्च महिन्याला तीनशे लिटरपेक्षा अधिक असता कामा नये असे ठरविण्यात आले. यात आमच्यासारख्या पत्रकारांना एक प्रश्न पडला. ज्या पत्रकारांना सारखे हिंडावे लागते त्यांचे काम जर १००-१५० लिटरमध्ये भागते तर मंत्र्यास भेटण्यास इतर लोक येत असल्यामुळे त्यांना तीनशे लिटरची काय जरूर? बहुतेक मंत्र्यांच्या घरी त्यांच्या खासगी गाड्याही असत. त्यांना मिळणाऱ्या पगारातून स्वतंत्रपणे गाडी घेणे कसे परवडत असे हा प्रश्न मला कधीच सुटला नाही. पण ती गोष्ट निराळी. तीनशे लिटरमधून त्यांच्या खासगी गाड्याही चालतात असे म्हटले जात असे.

पेट्रोल अगर इतर पेट्रो-पदार्थांचा खप कमी करण्याचे फक्त नाव होते. तशी खरी इच्छा कुणालाच नव्हती. या संदर्भात श्री. काकासाहेब गाडगीळ यांचे चिरंजीव श्री. विठ्ठलराव गाडगीळ यांच्याशी त्या काळात झालेले माझे बोलणे उल्लेख करण्यासारखे आहे. पेट्रोल महाग झाल्यामुळे ठराविक भत्ता मिळणाऱ्या आमच्यासारख्या पत्रकारांची फार पंचाईत झाली आहे अशी तक्रार बोलताबोलता मी त्यांच्याकडे केली. ते म्हणाले, तुम्हीदेखील आपली गाडी कंपनीच्या खर्चात का लावून घेत नाही? तुम्हालाही अडचण राहाणार नाही. त्यांच्या बोलण्याचा रोख उघड होता. पेट्रोलचा खर्च कमी व्हावा हे त्यांनाही अपेक्षित नव्हते.

स्वातंत्र्यानंतर भारतात तेल शोधून काढण्याचे प्रयत्न खूप झाले. काही ठिकाणी ते मिळालेही. ते इतर ठिकाणीदेखील मिळेल असा समज आहे. पण अपेक्षेप्रमाणे अजून ते मिळाले मात्र नाही. सध्या तरी भूगर्भ तेल ही भारताची अत्यंत नाजूक

अशी बाब आहे. त्यामुळे भारतातील कुठल्याही विचारसरणीच्या सरकारला तेल उत्पादक अरब देशांशी मैत्रीचेच संबंध ठेवावे लागले. पण एखाद्या वस्तूची टंचाई असल्यास त्याच्या वापराचे राष्ट्रीय धोरण ठरवून त्याचे कसोशीने पालन व्हायला हवे असते ही गोष्ट आमच्या पुढाऱ्यांच्या कधीच लक्षात आली नाही. खासगी वाहनांपेक्षा सार्वजनिक वाहतुकीवर अधिक भर देणे आवश्यक आहे यावर भारतात वारंवार भर दिला जात असे. पण त्यावर अंमलबजावणी मात्र फारशी झाली नाही. १९७४ साली पेट्रोलचा खप कमी करण्याचा ज्या वेळी विचार मांडण्यात आला, त्यावर अंमलबजावणी करण्याची ती एक चांगली संधी होती. मंत्र्यांसाठी असलेल्या खास गाड्या कमी करून त्यांनी बसमधून ये-जा करावयास जर सुरुवात केली असती तर बेमुर्वतपणे स्टाफ-कार वापरणाऱ्या अधिकाऱ्यांवरही त्याची छाप पडली असती. मंत्र्यांचे बंगले आणि त्यांच्या कचेऱ्या हा परिसर पाच-सात किलोमीटरच्या आत असल्यामुळे खास एक-दोन बसेस लावून ही तरतूद करता येणे सहज शक्य होते. याचा आणखी एक परिणाम निश्चित झाला असता. कचेरीत जाण्या-येण्याच्या मंत्र्यांच्या वेळा ठरल्या असत्या. सरकारी कचेऱ्यातून अधिकारी आणि इतर कामगारांचीही उपस्थिती अधिक नियमित झाली असती.

या संदर्भात आणखीही एक प्रश्न त्या काळी उद्भवला होता. सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था सुदृढ करणे हे जर उद्दिष्ट निश्चित होते तर अधिक कारखाने बस आणि ट्रक निर्माण करणारे उभारायला हवे होते. पण पूर्वीचे कारखाने वगळता ट्रक आणि बसेसचे नवे कारखाने फारसे निर्माणच झाले नाहीत. पण पेट्रोलवर चालणारे स्कूटरचे अनेक कारखाने नंतरच्या काळात निर्माण झाले. त्यांचा खप सारखा वाढत असला तरी आपली भूगर्भ तेलाची परिस्थिती बघता अर्थरचनेस ही परिस्थिती मदत करणारी निश्चित नाही. तसे पाहिले तर मोटारी निर्माण करणारे तीन कारखाने देशात होते. त्यांपैकी एकही व्यवस्थित चालत नसल्यामुळे आणि त्यांचा दर्जाही हळूहळू घसरत असल्यामुळे त्यांचे एकीकरण करून त्यांचा दर्जा सुधारण्याचे प्रयत्न व्हायला हवे होते. पण ते तर झाले नाहीच, पण मास्ती नावाने एक नवा मोटार कारखाना निर्माण करण्यास लायसेन्स देण्यात आले. ही मोटार स्वस्त म्हणजे पाच हजार रुपयात मिळावयाची होती. या कारखान्याचा काही काळ बराच गाजावाजा झाला. पण या कारखान्यातही मोटार तयार होऊ शकली नाही. या कारखान्याचे राष्ट्रीयीकरण झाल्यानंतर काय घडणार आहे याविषयी मी कुठलाच अंदाज करीत नाही. पण या संदर्भात जी गोष्ट तीव्रतेने जाणवली ती ही की, भूगर्भ तेल ही भारताची अत्यंत नाजूक बाब असूनही त्याबाबत अगर त्यावर अवलंबून असलेल्या उद्योगाबाबत कुठलेही राष्ट्रीय धोरण ठरू शकले नाही. १९६९ साली फियाट कंपनीची जी गाडी रस्त्यावर १८००० रुपयांना मिळत होती ती फक्त ११ वर्षांच्या अवधीत तिपटीपेक्षाही अधिक म्हणजे ६० हजारांच्यावर मिळू लागली. या महागाईमुळे सरकारी पातळीवर

वैयक्तिक गाड्यांचा वापर जर कमी झाला असता तर तेही स्वागताई पाऊल ठरले असते. पण तसे काही झाले नाही.

अगदी तेल वापराच्या संदर्भात नव्हे, पण गाडी वापराच्या संदर्भात आणखी एक गोष्ट आठवते. पूर्वी बहुतेक सर्व मंत्री परदेशी ऐसपैस अशा गाड्या वापरीत. या गाड्यांचा इंधनाचा खर्च अधिक होता. त्यामुळे असो, देशी वस्तूंचा वापर करण्याची भावना बळावल्यामुळे असो, पं. नेहरूंनी ॲम्बॅसेडर गाडी वापरण्यास सुरुवात केली. त्या वेळी याची चर्चाही खूप झाली. पं. नेहरू ॲम्बॅसेडर गाडी वापरतात याची जाहिरात झाली. मला नक्की नाव आठवत नाही, पण या संदर्भात एक मंत्रीच मला म्हणाला—मग यात काय झाले? आमच्या गाड्यादेखील व्यवस्थित ठेवण्याची जबाबदारी बिल्डिंग कंपनीने घेतली तर आम्हीदेखील त्या वापरू. गाडीत थोडीशीदेखील कुरकर झाल्यास ती ताबडतोब बदलली जाते. त्याचा पं. नेहरूंना पत्तादेखील नसतो. नंतर बहुतेक मंत्र्यांनी ॲम्बॅसेडर गाड्या वापरण्यास सुरुवात केली. श्रीमती इंदिरा गांधी यादेखील तीच गाडी वापरतात. ॲम्बॅसेडर गाडी वापरणाऱ्या इतर लोकांबाबत मात्र नवी गाडीदेखील मध्येच खराब झाल्याच्या बातम्या मधूनमधून येतात. पण कुठल्याही महत्त्वाच्या मंत्र्यांची गाडी मध्येच खराब झाली असे वृत्तपत्रात वाचल्याचे मला तरी स्मरत नाही. या संदर्भात त्या काळी मला जे सांगण्यात आले ते असे की, महत्त्वाची खाती सांभाळणाऱ्या मंत्र्यांच्या गाड्या थोड्याफार जरी नादुरुस्त झाल्या तरी त्या कंपनीकडून लगेच बदलल्या जातात. मंत्र्यास त्याचा पत्ताही नसतो. त्यांची जुनी गाडी मात्र नवी करून विकली जाते.

भारताच्या एकूण अर्थरचनेच्या दृष्टीने भूगर्भ तेलाचा खप अगदी जरूर असेल तेवढाच झाला पाहिजे याबद्दल दुमत होणार नाही. मग विमान वापरात तर अधिक किंमत असणाऱ्या तेलाचा खप होतो. अगदी जरूर असेल तिथे व परदेशी प्रवाशांकडून चलन मिळविण्यासाठी विमानांचा वापर करणे हे आवश्यक आहे. पण आता मंत्री आणि प्रमुख अधिकारी विमानाशिवाय प्रवास करीत नाहीत. खासगी उद्योगधंद्यातही ज्या वेळी खर्च कंपनीच्या खात्यात टाकता येतो त्या वेळी प्रवास विमानानेच होतो. स्वतःच्या खर्चाने विमान प्रवास करणाऱ्या लोकांचे प्रमाण आपल्या देशात किती आहे हा एक संशोधनाचाच विषय होऊन शकतो. मी टाइम्स ऑफ इंडिया संस्थेत नोकरीस असताना आपल्या खासगी कामासाठी मुंबईस गेलो होतो. त्या वेळी कंपनीचे जनरल मॅनेजर श्री. प्रतापकुमार रॉय हे होते. त्यांच्याशी माझे संबंध नेहमीच चांगले असल्यामुळे मी त्यांना भेटण्यास गेलो. सहज विषय निघाला आणि त्यांनी कोणत्या गाडीने कोणत्या वर्गाने आला म्हणून विचारले. मी गाडीचे नाव आणि तिसऱ्या वर्गाने रिझर्व्हेशन करून आलो असे सांगितले. त्यावर ते म्हणाले, अगदी बरोबर आहे. मीदेखील खर्च कंपनीचा असेल त्या वेळीच विमानाने प्रवास करतो.

इतर वेळी गाडीने. विमानाने खासगी प्रवास हा परवडूच शकत नाही.

मंत्री आणि अधिकाऱ्यांच्या विमान प्रवासाबाबत आणखी एक युक्तिवाद केला जातो. त्याने वेळ वाचतो आणि मंत्री व अधिकारी हे अधिक कार्यक्षम होतात. काही वेळा याची जरूर असेलही, पण नेहमीच याची जरूर असते का? विमान प्रवास हे कार्यक्षमतेचे लक्षण नसून व्यक्तीच्या दर्जाचे, त्याच्या मोठेपणाचे लक्षण झाले आहे. महात्मा गांधींनी तिसऱ्या वर्गातून प्रवास सुरू करून सामान्य माणूस आणि पुढारी यातील अंतर कमी करण्याचा जो प्रयोग केला तो त्यांच्या मृत्यूबरोबरच संपला. ते अंतर अधिकच वाढले. जर खरोखरच कार्यक्षमतेसाठी विमानांचा वापर होत असेल तर त्यासाठी एक दुसराही मार्ग मोकळा होता. मंत्री आणि अधिकाऱ्यांशी संबंध येत असणाऱ्यांचा एक नेहमीचा अनुभव सांगण्यात येतो. याची अनेक ठिकाणी थळाही होते. लोकांना टाळण्याचा तो एक प्रयत्न असतो असा समज आहे. पण १९८० च्या निवडणुकीनंतर मंत्री झालेले माझे एक मित्र श्री. चंदूलाल चंद्राकर यांनी मला सांगितले की, काही मंत्र्यांच्या बाबतीत ते ढोंग नसून निकड असते. मंत्र्याकडे येणाऱ्या-जाणाऱ्यांची गर्दी इतकी असते की, त्यांना जखरीच्या सरकारी फायलीदेखील बघण्यास वेळ सापडत नाही, म्हणून ते बाथरूममध्ये फायली बघतात. ही जर वस्तुस्थिती असेल तर मंत्र्याने रेल्वेने प्रवास करणे हे कार्यक्षमतेच्या दृष्टीनेही अत्यंत आवश्यक आहे. मंत्र्यास पहिल्या दर्जाचा कूपे सहज मिळू शकतो. त्यात तो आणि त्याच्या खासगी चिटणीसाने प्रवास केल्यास किती तरी फायलींवर एका प्रवासात निर्णय घेतले जाऊ शकतात. पण चाळीस वर्षांच्या पत्रकार जीवनात माझ्यावर प्रमुख छाप पडली ती ही की, गरीबांच्या कल्याणाचा धोषा आणि सरकारी अगर समाजाच्या संपत्तीचा वाटेल तसा वापर करून आपल्या जिवाची मुंबई करणे हाच बहुतेक पुढाऱ्यांचा कार्यक्रम आहे.

१९७४ साली महाराष्ट्र, राजस्थान आणि गुजरातमध्ये फार मोठा दुष्काळ पडला. राजधानीतील महाराष्ट्र समाजाच्या सामाजिक जीवनात मी थोडेफार काम करीत होतो. ज्या वेळी पानशेतचे धरण फुटले त्या वेळी यशवंतराव चव्हाण यांच्या प्रेरणेने आणि शेतकी राज्यमंत्री श्री. अण्णासाहेब शिंदे यांच्या पुढाकाराने दिल्लीतल्या महाराष्ट्रीय समाजाने त्या वेळचे मुख्यमंत्री श्री. वसंतराव नाईक यांना एक लक्ष सव्वीस हजार रुपये गोळा करून पाठविले होते. या वेळीदेखील महाराष्ट्रातील दुष्काळी बांधवांच्या मदतीसाठी दिल्लीत आपण काही तरी करावे असा विचार माझ्या मनात आला. पानशेतच्या वेळी खरे काम श्री. अण्णासाहेब शिंदे यांनीच केले असल्यामुळे मी त्यांच्याशी या विषयावर बोललो. ते म्हणाले, या वेळी निव्वळ महाराष्ट्रापुरते करणे बरोबर होणार नाही. महाराष्ट्र, गुजरात, राजस्थान या तिन्ही राज्यांसाठी मिळून आपण एक समिती नेमू आणि काम करू. पण श्री. यशवंतराव चव्हाणांचा मात्र या योजनेत फारसा उत्साह आढळला नाही. श्री. शिंदे यांच्या बंगल्यावर एक बैठक

बोलावण्यात आली. भरपूर लोक आले आणि एक समिती स्थापन करण्यात आली त्या वेळी दिल्लीच्या मेट्रोपोलिटन कौन्सिलचे मुख्य कार्यकारी पार्षद जुने काँग्रेसचे पुढारी श्री. राधारमण होते. अर्थातच त्यांना समितीचे अध्यक्ष करण्यात आले. माजी मंत्री श्री. मनुभाई शहा यांच्या पत्नी विद्याबेन, बिल्वा समूहाचे प्रतिनिधी समजले जाणारे श्री. सुरेश देसाई व मी असे तीन मंत्री नेमले गेले. गुजरात परिचय केंद्राचे श्री. जानी यांनी आम्हास मदत करावी असेही ठरले. बैठकीत श्री. राधारमण यांचा उत्साह अत्यंत दांडगा होता. आपण दिल्लीभर फेऱ्या काढून वर्गणी गोळा करू, इतकेच नव्हे तर धान्यही जमवून पाठवू असे ते म्हणू लागले. फेऱ्या काढणे आणि धान्य जमविणे हे व्यावहारिक ठरणार नाही असे मला वाटले. कारण ते साठविणे आणि ते राखणे वगैरे अनेक प्रश्न निर्माण होतील अशी मी आपली भूमिका मांडली. पण माझ्या युक्तिवादाने त्यांचा उत्साह कमी झाला नाही. ते म्हणाले, आपण ते सर्व नंतर ठरवू. तुम्ही माझ्याकडे निवेदनाचा, पावती व पुस्तिकांचा मसुदा वगैरे तयार करून आणा. अशी एक समिती स्थापन झाल्याची बातमीही वृत्तपत्रात छापून आली. पहिल्या बैठकीसाठी जो खर्च लागला तो मी चिटणीस असलेल्या दिल्ली महा-राष्ट्रीय शिक्षण आणि सांस्कृतिक संस्थेने केला होता. दुसरे अगर तिसरे दिवशी मी व गुजरात परिचय केंद्राचे श्री. जानी हे श्री. राधारमण यांच्या बंगल्यावर गेले. तिथे पुन्हा त्यांनी फेऱ्या लावून धान्य गोळा करणे वगैरे योजनांवर भर देण्यास सुरुवात केली. त्यावर मी आणि जानी या दोघांनी त्यात असलेल्या अडचणी पुन्हा मांडल्या. धान्य वगैरे लंपास झाल्यास उगाच बदनामी होईल असेही म्हटले.

यावर मात्र ते अत्यंत समजावणीच्या सुरात म्हणाले, “सामाजिक कार्यात असे काही होईल हे गृहीतच धरावयाचे असते. हे बघ, आता आपण पावती पुस्तके लोकांना वसुलीसाठी देऊ. तुला काय वाटतेय की, ती सर्व परत येतील? अरे कुठलाही व्यापारी धंद्यात वीस टक्के इकडेतिकडे होणार हे गृहीत धरूनच काम करतो. त्यामुळे असे काही घडेल याची काळजी नको.” हे ऐकताच माझे धाबे दणाणले. मनात विचार आला—अध्यक्ष असल्यामुळे हे सांगतील त्यास पावती-पुस्तके द्यावी लागतील. त्या पावती-पुस्तकांचा हिशेबही माझेजवळ असेलच याची खात्री नाही. पुढे काही गोंधळ झाल्यास श्रीमती विद्या बेन आणि श्री. सुरेश देसाई हे चिटणीस जरी असले तरी मुख्य सूत्रधार म्हणून मलाच राहावे लागणार असल्यामुळे बदनामी माझ्याच माथी बसणार. बोलणे तात्पुरते संपवून आम्ही दोघे बाहेर आलो आणि आपल्या शंका श्री. जानी यांच्याजवळ बोलून दाखविल्या. त्यांनाही त्या पटल्या. पण काय करावयाचे हे तेही सांगू शकत नव्हते. मी लगेच यशवंतराव चव्हाण यांच्या घरी गेलो आणि राधारमण यांच्याशी झालेले बोलणे आणि वाटत असलेल्या शंका बोलून दाखविल्या. श्री. यशवंतराव एकदम म्हणाले, आतापर्यंत जेवढा मूर्खपणा केला तेवढा पुरे झाला. आता यापुढे काही करू नका. मी म्हटले, आम्ही बरीच पावले पुढे टाकली आहेत. समिती स्थापन झाल्याचे जाहीर झाले असून ते वृत्तपत्रातही आले आहे. आता माघार कशी घेणार?

श्री. यशवंतराव म्हणाले, त्या कमिटीचे पुढे काय झाले म्हणून तुम्हाला कुणी विचारणार-
देखील नाही. श्री. यशवंतराव यांचे हे वाक्य अगदी तंतोतंत खरे ठरले. श्री. राधारमण
आणि माझी पुढे अनेकदा भेट झाली. निरनिराळ्या विषयांवर बोलणेही झाले. पण
ते अध्यक्ष असलेल्या समितीचे पुढे काय झाले हे मात्र त्यांनी कधीच विचारले नाही.

महाराष्ट्रातील दुष्काळ पीडितांसाठी राजधानीत एक प्रतीक म्हणून काही तरी कर-
ण्याच्या आमच्या प्रयत्नांचा असा जरी निकाल लागला तरी त्याने तेथील दुष्काळी तीव्रता
कमी होणारी नव्हती. गुजरात आणि राजस्थानप्रमाणेच महाराष्ट्रातही अनेक दुष्काळी
कामे सुरू झाली. काही कामे केंद्राने हाती घेतल्यास लोकांना अधिक रोजगार मिळेल
आणि परिस्थिती सुधारण्यास मदत होईल असे कुठल्याही राज्यातील मुख्यमंत्र्याप्रमाणे
महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री श्री. वसंतराव नाईक यांना वाटत होते. इतर राज्याप्रमाणेच पंतप्रधान
श्रीमती इंदिरा गांधी यांचा महाराष्ट्राच्या दुष्काळी भागाचा दौरा झाला. औरंगाबाद
विमानतळावर पंतप्रधान श्रीमती गांधी यांनी महाराष्ट्रासाठी ज्या चार योजना जाहीर
केल्या त्यात कोकण रेल्वे, मनमाड-मुदखेड लाईन ब्रॉडगेज करणे यांचाही समावेश
होता. कोकण रेल्वे ही फार मोठ्या खर्चाची योजना होती. ती कार्यान्वित झाल्यास
कोकणचे चित्रच बदलेल अशी कल्पना होती. त्यामुळे ती जाहीर झाल्यानंतर तिच्या-
विषयी खूप चर्चा झाली. त्या वेळेचे रेल्वेमंत्री श्री. टी. ए. पै हे मंगलोरचे असल्यामुळे
आणि या रेल्वेचा व्याप तेथपर्यंत जाणार असल्याने ही लाईन व्हावी अशी त्यांचीही
इच्छा असणे स्वाभाविक होते.

पण पुढे वृत्तपत्रात जी चर्चा झाली ती अशी की, ही घोषणा झालीच कशी ?
कारण या योजनेवर नियोजन मंडळाने अजून विचारच केलेला नाही. पंतप्रधानांच्या
तोंडून योजना जाहीर होताच श्री. नाईक यांनी काही पावले झपाट्याने उचलली.
रत्नागिरीतील रेल्वे स्टेशनची जागाही ठरवून टाकली. तिथे एक लहानसा बोर्डही
लागला. मूला निश्चित कारण सांगता येणार नाही, पण महाराष्ट्र टाइम्सचे संपादक
श्री. गोविंदराव तळवलकर आणि मुख्यमंत्री श्री. नाईक यांचे संबंध दुरावू लागले
होते. श्री. तळवलकर त्या काळात श्री. चव्हाण यांच्या न पटणाऱ्या गोष्टींचेदेखील सम-
र्थन करीत. पण श्री. नाईक यांच्यावर मात्र त्यांचे आसूड सारखे पडत. एक-दोनदा
श्री. नाईक यांच्याशी माझी या विषयावर चर्चाही झाली. ते म्हणाले, असे का घडत आहे
हे निश्चितपणे मलाही सांगता येणार नाही. पण मी या विषयावर श्री. चव्हाण यांच्याशी
कधी बोललो नाही आणि कधी बोलणारही नाही. श्री. यशवंतराव चव्हाणच यामागे आहेत
असा एक गैरसमज पसरत आहे या मी व्यक्त केलेल्या शंकेशी ते सहमत दिसले.

कोकण रेल्वे प्रकरणात श्री. तळवलकर यांनी आपल्या कुठल्या तरी अग्रलेखात असे
लिहिले की, श्री. वसंतराव नाईक यांनी श्रीमती गांधी यांना चुकीचे मार्गदर्शन
केल्यामुळे गोंधळ झाला. नियोजन मंडळाने विचार करण्यापूर्वीच श्रीमती गांधी यांनी
कोकण रेल्वे जाहीर करून टाकली. पण ही गोष्ट मला पटली नाही. पण श्री. तळवलकर

हे पत्राचे संपादक असल्यामुळे त्यांचे कुठलेही मत त्याच पत्रात खोडून काढणे इष्टही
नव्हते आणि योग्यही ठरले नसते. पण त्या विषयावर लिहिणे तर मला आवश्यक
वाटले. मी सामान्यपणे पुढीलप्रमाणे भूमिका मांडली. पंतप्रधान हेच नियोजन मंडळाचे
अध्यक्ष असतात. आवश्यक अशा पातळीवर विचार झाला किंवा नाही हे बघण्याची
जबाबदारी त्यांची. त्यांनी एकदा निर्णय जाहीर केल्यानंतर तो सरकारी निर्णय असतो.
नियोजन मंडळाने त्यावर पूर्वी विचार केला किंवा नाही हा प्रश्न दुय्यम आहे. पूर्वी
नेहळूच्या काळातदेखील नियोजन मंडळात विचार होण्यापूर्वीच पंतप्रधानांनी काही
निर्णय जाहीर केले होते व त्यांची अंमलबजावणीदेखील झाली. पण महाराष्ट्राचे
मुख्यमंत्री श्री. वसंतराव नाईक यांनी चुकीचे मार्गदर्शन केल्यामुळे हा गोंधळ झाला
असा काहींचा समज आहे. तसे असल्यास मात्र मुख्यमंत्रीपदावर ते क्षणभरदेखील
राहाण्यास लायक नाहीत. पण या प्रकरणात तरी तसे काही दिसत नाही. पंतप्रधानांनी
निर्णय जाहीर केल्यानंतर त्याच्या अंमलबजावणीची जबाबदारी ही केंद्र सरकारचीच
असते.

पंतप्रधानांच्या या घोषणेमुळे प्रचंड वादळ निर्माण झाले आणि या विषयावर सर्व
पैलूंनी विचार करण्यासाठी मंत्रीमंडळाची बैठक होणार अशी बातमी आली. ज्या
दिवशी बैठक झाली त्याच दिवशी अगर एक-दोन दिवस अगोदर महाराष्ट्र टाइम्समध्ये
माझे लिखाण छापून आले होते. बैठक झाली त्याच दिवशी बहुधा श्री. टी. ए. पै
यांचे रेल्वे खाते बदलले आणि ते दिल्ली सोडून कुठे तरी गेलेही होते. बैठकीत काय
घडले हे पत्रकार या नात्याने जाणून घेण्याची मला उत्सुकता होतीच. मी श्री. चव्हाण
यांच्या बंगल्यावर गेलो. अगोदर तिथे त्यांचे खासगी चिटणीस श्री. डोंगरे भेटले. मी
त्यांना विचारले, कोकण रेल्वेस हिरवा कंदील मिळाला का ? ते म्हणाले, बहुधा
मिळाला. पण तुम्ही साहेबांना भेटा. मी आत गेलो. तिथे त्या वेळी श्री. अण्णासाहेब
शिंदे हेही बसले होते. श्री. यशवंतराव थोडे रागात दिसले. मी कोकण रेल्वेचे काय
म्हणून विचारले असता ते म्हणाले, हो, कोकण रेल्वे करण्याचे ठरले आणि त्याच-
बरोबर दिल्ली-अहमदाबाद ही मीटरगेज लाईनही ब्रॉडगेज करण्याचा निर्णय झाला
आहे. एक-दोन आणखी निर्णय झाल्याचे त्यांनी सांगितले. पण पुढे म्हणाले, इंदूरकर,
तुम्ही फार वाईट लिहिलेय. पंतप्रधान फार नाराज झाल्या आहेत. माझ्या मराठी
लिखाणाचे इंग्रजी अगर हिंदी भाषांतर होऊन पंतप्रधानांसमोर इतक्या लौकर ते गेले
आणि त्यांनी ते वाचले का हा प्रश्न माझ्या मनात आला. पण मी त्याचा कसलाही
उल्लेख न करता अत्यंत नम्रपणे म्हटले, मी असे काय वाईट लिहिले ? ते रागातच
म्हणाले, तुम्ही लिहिलेय की, मुख्यमंत्री हे आपल्या पदावर राहाण्यास लायक नाहीत
म्हणून. मी म्हटले, साहेब, छापून आल्यानंतर आपले लिखाण पुन्हा वाचण्याची
माझी सवय नाही, पण तुम्ही जे वाक्य म्हणता त्या वाक्यानंतर या प्रकरणात तसे
काही दिसत नाही, असेही लिहिल्याचे मला आठवते. ते वाक्य गळले की काय ?
यशवंतराव म्हणाले, नाही, ते वाक्य आहे. पण पुढे ते म्हणाले, पंतप्रधान म्हणतात,

महाराष्ट्रासाठी पुष्कळ काही करण्याची माझी इच्छा आहे, पण दडपणाने मात्र मा काहीच करणार नाही. मला कळेना की, यात कोणाच्या आणि कशा दडपणाचा प्रश्न आला? पण फारसा वादप्रतिवाद न करण्याचे पथ्य पत्रकारास पाळावयाचे असते. मी तो विषय तिथेच सोडला व यशवंतराव यांनी सांगितल्याप्रमाणे कोकण रेल्वेस हिरवा कंदील मिळाल्याची व दिल्ली-अहमदाबाद ब्रॉडगेज करण्याचाही निर्णय झाल्याची बातमी दिली. हे सर्व बोलणे श्री. अण्णासाहेब शिंदे यांच्यासमोरच झाले होते. पुढे कोकण रेल्वे व दिल्ली-अहमदाबाद ब्रॉडगेजबाबत काहीच न घडण्याची चिन्हे दिसू लागल्यानंतर एकदा चार-दोन खासदार हजर असताना श्री. शिंदे यांच्या तोंडून एक वाक्य निघाले—काही दिवसांपूर्वी आम्ही इंदूरकरांवर उगाचच रागावलो होतो. पण आता असे दिसतेय की, इंदूरकर जे म्हणत होते तेच बरोबर होते.

४३

१७.

एकोणिसशे पंचाहत्तर

१९६९ साली पुरोगामित्वाच्या नावावर काँग्रेसची फाळणी करण्यासाठी श्रीमती इंदिरा गांधी यांचे जे फार मोठे मदतनीस ठरले ते श्री. चंद्रशेखर श्रीमती गांधींच्या व्यवहाराने आतापर्यंत बरेच निराश झाले होते. खासगी चर्चेत मी त्यांना अनेकदा असे म्हणताना ऐकलेय की, ज्या सिंडिकेटवाल्यांच्या विरुद्ध आम्ही ओरड करीत होते ते कसल्या प्रकारचे गैरव्यवहार करतात याविषयी आमच्या मनात काही शंका होत्या. पण आपणास जहाल पुरोगामी म्हणविणारी ही मंडळी गैरव्यवहारात कोणत्या थरावर जातात हे तर डोळ्याने प्रत्यक्ष बघतो. त्यांचा रोख श्री. देवकांत बारुआ, श्री. कुमारमंगलम, श्री. सिद्धार्थ शंकर रे, श्री. रजनी पटेल वगैरेंकडे असे. जनता पक्षात येईपर्यंत ते कधी पंतप्रधान श्रीमती गांधी यांच्याविरुद्ध जाहीरपणे बोलल्याचे मला आठवत नाही. पण खासगी चर्चेत मात्र त्यांची निराशा व्यक्त होत असे. काँग्रेसचे अध्यक्ष श्री. देवकांत बारुआ वगैरेंचा जो घोळका होता त्यांना उद्देशून ते खूप थट्टा करीत. प्रसंग पडल्यास ही मंडळी श्रीमती इंदिरा गांधी यांचा बचाव करू शकणार नाहीत, कारण ती स्वतःच अत्यंत दुबळी आहेत, अशी त्यांची भूमिका होती. आपली भूमिका पटविण्यासाठी ते लखनौचे शेवटचे नबाब श्री. वाजिद अली शहा यांची एक गंमतीदार कहाणी सांगत. ते म्हणत, लखनौच्या दिशेने इंग्रजी फौजा चाल करून

येत असताना श्री. वाजिद अली शहा नशापाणी आणि गाणेबजावणे ऐकण्यात गुंग होते. ते गाणेबजावणे करणारेही हिजडे असावयाचे. हेरांनी बातमी दिली, इंग्रजी फौजा कानपूरहून निघाल्या, लखनौकडे दौड करीत येत आहेत. श्री. वाजिद अली शहाने गाणेबजावणे करणाऱ्या हिजड्यांना विचारले, आता काय करावयाचे? त्यांनी उत्तर दिले, सरकार, काळजी नको, आम्ही त्यांना इकडे येऊ देणार नाही. इंग्रज टॉमीची आगेकूच चालूच राहिली. हिजड्यांचे उत्तरही तेच कायम राहिले. अखेर गोमती नदी पार करून ते लखनौत येऊन महालात शिरले हे कळताच हिजड्यांनी आपल्या-भोवती असलेले चिकाचे पडदे खाली ओढले आणि ढोलकीच्या तालावर म्हणा-वयास सुरुवात केली — इधर न आना इधर न आना, इधर जनाना इधर जनाना. (इकडे येऊ नका, इकडे बायका आहेत.) इंग्रजी टॉमीस सदर भाषाही समजणारी नव्हती आणि ती समजली असती तरी त्यामुळे ते थांबणार थोडेच होते? टॉमींनी येऊन वाजिद अली शहास धरले. हिजडे आपले लखनवी पद्धतीचे पायातले चढावही न घालता पळत सुटले. यावर वाजिद अली शहा म्हणाला, अरे तुम्ही पळता काय? यांना इकडे फिरकू देणार नाही अशी तुम्ही आश्वासने देत होता ना? यावर पळत असलेला एक हिजडा हात मटकावून म्हणाला, होय सरकार, पण हे मेले जनान्यातही शिरतील हे त्या वेळी आम्हाला कुठे माहीत होते? श्रीमती गांधी यांच्याभोवती जमा झालेल्या मंडळींची परिस्थिती अशा हिजड्यांसारखी आहे हे श्री. चंद्रशेखर यांना सुचवायचे होते. ते नंतर बऱ्याच प्रमाणात खरेही ठरले. त्या सत्तेवरून सरकारताच अनेक पुढारी त्यांना सोडून गेले.

श्रीमती गांधी यांच्याविषयी चंद्रशेखर हे जाहीरपणे जरी काहीही बोलत नसले तरी त्या सत्तेच्या मोहात अडकल्या आहेत, त्यामुळे त्यांस योग्य मार्ग सुचत नाही, ही सत्ता कायमचीच आपल्या हाती राहाणार या विचारसरणीत त्या गुरफटल्या आहेत असे सुचविणारी एक कथाही त्यांनी आम्हा काही पत्रकारांस सांगितली. ते म्हणाले : एक राजा होता. जुन्या कथात नेहमी सांगण्यात येत असल्याप्रमाणे तो एकदा शिकारीस गेला. जंगलात रस्ता चुकला आणि भटकू लागला. त्याला तहान लागली. पाण्याच्या शोधात हिंडत असताना त्यास एक साधू दिसला. त्याच्याजवळ पाण्याचे कुंड होते आणि साधू दगडावर कोणता तरी पाला वाटत होता. राजाने साधूजवळ पाणी मागितले. साधूने तोंडाने काहीच उत्तर दिले नाही. पण वाटत असलेल्या पाल्याची एक गोळी बनवून राजापुढे केली व तांब्याभर पाणी देऊन, खा आणि पाणी पी, असे त्याने खुणावले. राजाच्या मनात शंका निर्माण झाली. ही गोळी कशाची? विष वगैरे तर नसेल? राजाच्या मनातील शंका साधूने ओळखली आणि त्याच पाल्याच्या चार गोळ्या स्वतः खाऊन पाणी पिऊन राजास तसेच करण्यास पुन्हा खुणावले. राजाला धीर आला. त्याने गोळी खाल्ली आणि पाणीही प्यायला. गोळीचा जसजसा परिणाम व्हायला लागला तशी राजाची कामवासना बळावली. तो पाला कामोत्तेजक बन-

स्पतीचा होता अशी राजास खात्री पटली. राजाच्या मनात विचार आला — अरे, साधू बदमाश दिसतो. जंगलात बसून हा असले धंदे करतो. उद्या त्याची चांगली खरडपट्टी काढू. दुसरे दिवशी राजा पुन्हा साधूकडे गेला. राजाकडे पाहाताच साधूने त्याच्या हाती या वेळी चार गोळ्या दिल्या. गोळ्या देत असतानाच त्याने सांगितले, या गोळ्या खाऊन उद्याचा दिवस वाटेल ती मजा करून घे. परवा सकाळी सहा वाजता तुझा मृत्यू आहे.

मरावयाचेच आहे तर तोवर मजा का करू नये, ही भावना प्रथम राजाच्या मनात उद्भवली. त्याने चारही गोळ्या खाल्ल्या. राजासमोरच त्या साधूनेही आठ गोळ्या खाल्ल्या. तेथून परत येत असताना राजाच्या मनात विचारांचे चक्र सुरू झाले. या जीवनात मजा मारणे, खाणे-पिणे यापलीकडे चांगले असे आपण काहीच केलेले नाही. परलोकी आपले काय होणार? आता उरलेला थोडा काळ तरी दानधर्मात आणि पुण्यकर्मात घालवावा. हा विचार प्रभावी ठरला व त्याने राजधानीत पोचल्यावर भरपूर दानधर्म करण्यात वेळ घालविला. चार गोळ्या खाऊनदेखील त्यास काम-वासना निर्माण झाली नाही. साधूने मृत्यूची जी वेळ सांगितली होती ती टळली. पुन्हा राजाच्या मनात आले, हा साधू खोटारडा दिसतो. राजा पुन्हा साधूकडे गेला. राजास बघताच साधू म्हणाला, तू का आला आहेस हे मला माहीत आहे. एक गोळी खाऊन तू वाहवलास, तुझे मन तुझ्या ताब्यात राहू शकले नाही, पण दुसरे दिवशी मृत्यू आहे हे माहीत झाल्यानंतर मात्र चार गोळ्यांचाही तुझ्यावर काहीच परिणाम झाला नाही. तुझ्यासमोर मी चार गोळ्या खाल्ल्या आणि आठदेखील खाल्ल्या. पण डोळ्यांसमोर सतत मृत्यूची जाणीव असल्यामुळे आमच्यावर त्याचा काहीच परिणाम होत नाही. तुम्ही राजेमंडळी आपण अमर आहोत अशा समजुतीने वागता म्हणून तुमच्या वागण्यात धरबंद उरत नाही. या रूपकाने श्रीमती गांधी सध्या कोणत्या मनःस्थितीत आहेत याची जाणीव चंद्रशेखर यांनी आम्हास अवश्य करून दिली होती.

१९६९ साली निवडून आलेल्या राष्ट्रपती श्री. व्ही. व्ही. गिरी यांची मुदत १९७४ साली संपली. ते प्रतिगामी म्हणून गाजलेले सिंडिकेटचे उमेदवार श्री. संजीव रेड्डी यांचा पराभव करून निवडून आले होते. त्यानंतर बरेच रामायण घडले. ते पुरोगामी आहेत हे तर निवडणुकीच्या निकालानेच मान्य झाले होते. त्यांची राष्ट्र-पतिपदावर दुसऱ्यांदा बसण्याची इच्छाही होती. ती तशी आहे हे त्यांनी काही लोकां-जवळ बोलून दाखविले होते व पुन्हा अपक्ष उमेदवार म्हणून उभे राहाण्याची सिद्धताही व्यक्त केली होती. त्यांना पुन्हा संधी देण्यात आली असती तर सामान्य परिस्थितीत आश्चर्य वाटले नसते. पण त्यांना पुन्हा राष्ट्रपतिपदावर बसविण्याची श्रीमती इंदिरा गांधींची इच्छा नव्हती. वृत्तपत्रात नावाने चर्चा झाली नाही, पण प्रामुख्याने राष्ट्रपतींच्या पत्नी श्रीमती सरस्वती गिरी यांच्या व्यवहाराने श्री. गिरी

मजीतून उतरल्यामुळे पुन्हा राष्ट्रपती होऊ शकणार नाहीत हे उघड दिसत होते. पण १९६९ मध्ये सिंडिकेटचा प्रभाव असलेल्या पार्लमेंटरी बोर्डांनी देशातील एका हरिजन नेत्यावर जो अन्याय केला तो दूर करण्यासाठी आता तरी श्री. जगजीवनराम यांना राष्ट्रपती करण्यात येईल असे भाकीत काही वृत्तपत्रांनी केले. या संदर्भात काही इतर नावेही येऊ लागली. त्यातील एक नाव श्री. फखरुद्दीन अली अहमद यांचे होते.

मीही या संदर्भात निवडणुकीचे उमेदवार ठरण्यापूर्वीच लिहिले आणि ते महाराष्ट्र टाइम्समध्ये प्रसिद्धही झाले. मी मांडलेली विचारसरणी पुढीलप्रमाणे होती : श्रीमती गांधी म्हणतील तो काँग्रेसचा उमेदवार ठरेल ही आज वस्तुस्थिती आहे. सध्याच्या राजकीय परिस्थितीत तो निवडूनही येईल. पण श्री. जगजीवनराम यांना आता ती संधी मिळण्याची शक्यता नाही. श्रीमती गांधी यांना राष्ट्रपतिपदावर शंभर टक्के आपला खरी शिक्षा असलेली व्यक्ती हवी आहे. त्यामुळे श्री. फखरुद्दीन अहमद हेच राष्ट्रपती होणार. अखेर तेच झाले. हरिजन पुढाऱ्यास संधी देत नाही हे निमित्त पुढे करून पक्ष उमेदवाराचा पराभव घडवून आणण्यास कारणीभूत झालेल्या श्रीमती गांधी यांनी स्पष्ट संधी असताना तो विचार बाजूस सारला. याचे कारण मला तरी एकच दिसते. श्रीमती गांधी यांचा स्वभाव आपल्या विरुद्ध घडलेली कुठलीही गोष्ट न विसरण्याचा आहे. श्री. फखरुद्दीनप्रमाणेच श्री. जगजीवनरामही काँग्रेसमध्ये झालेल्या नेतृत्व-संघर्षात सुरुवातीपासून श्रीमती गांधी यांच्याबरोबर होते, पण फाळणीनंतर काँग्रेसचे अध्यक्ष असताना मी नामधारी अध्यक्ष (स्लीपिंग प्रेसिडेंट) नाही हे त्यांचे उद्गार श्रीमती गांधी विसरणे शक्य नव्हते. काही प्रमाणात स्वतंत्र विचार असणाऱ्या व्यक्तीच्या हाती त्या राष्ट्रपतिपद कसे देणार ? राष्ट्रपतिपदाच्या काँग्रेस उमेदवाराबाबत अचूक भविष्य वर्तविल्यामुळे श्री. अण्णासाहेब शिंदे यांनी माझे अभिनंदनही केले होते.

१९७५ साल अनेक महत्त्वपूर्ण घटनांनी युक्त असे वर्ष इतिहासात नमूद करावे लागेल. वर्षाच्या अगदी सुरुवातीस दोन जानेवारी रोजी बिहारमधील समस्तीपूर येथील एका रेल्वे समारंभाचे उद्घाटन करण्यास गेले असताना रेल्वेमंत्री श्री. ललित नारायण मिश्र व्यासपीठावर बॉम्बस्फोट होऊन जखमी झाले. त्यांना उपचारासाठी पाटण्याजवळ दानापूर येथे आणल्यानंतर तेथील रेल्वे हॉस्पिटलमध्ये तीन तारखेस सकाळी त्यांचा मृत्यू झाला. परराष्ट्र व्यापारमंत्री या नात्याने त्यांच्या काही कामाबाबत जेवढे वादळ उसळले होते की त्यांचा पाठपुरावा करणाऱ्या श्रीमती इंदिरा गांधींना देखील काही दिवसांपूर्वीच त्यांचे ते खाते बदलून रेल्वेखाते द्यावे लागले होते. श्रीमती गांधी यांना त्यांच्या राजकीय कामासाठी लागणारा पैसा वाटेल त्या मार्गाने गोळा करून पुरविण्याचे काम ते करतात असा समज तर पसरला होताच, पण संसदेच्या बिहारी गोटात एक दुसरी अफवाही होती. ज्या प्रकारचे काळे ढग श्री. मिश्रांच्या

व्यक्तिमत्त्वाभोवती गोळा झाले होते, त्यावरून श्रीमती गांधी आता मंत्रीमंडळातून त्यांना गाळणार असे लोक बोलू लागले होते. याच संदर्भात सदर अफवा पसरली. या अफवेनुसार श्री. ललित नारायण मिश्र हे आपल्या खासगी मित्रात म्हणत, “मला मंत्रीमंडळातून काढून तर पाहावे, माझ्याहीजवळ भरपूर गोष्टी आहेत; मी जे काही करतो ते त्यांच्यासाठीच असते हे विसरता येणार नाही.”

ही अफवाच होती अगर त्याला काही बूड होते हे पडताळून पाहण्याची संधी मला कधीच मिळाली नाही. पण तिचा उल्लेख करण्याचे एक कारण आहे. श्री. ललित नारायण मिश्र यांच्या मृत्यूची बातमी ३ जानेवारी १९७५ रोजी सकाळी रेडिओवरून जशी पसरली त्या वेळी हा निव्वळ अपघात नसून सलग्नारा काटा काढण्यासाठी त्यांचा मृत्यू घडवून आणला गेला असे लोक बसेसमध्ये व रस्तोरस्ती बोलू लागले. त्या काळात मी गाडी वापरीत होतो. त्यामुळे रस्ते आणि बसमध्ये झालेल्या चर्चेची मला प्रत्यक्ष माहिती नाही. पण बसनेच प्रवास करणाऱ्या माझ्या एका दक्षिण भारतीय पत्रकार मित्राने त्याच दिवशी बसमधील चर्चा सांगितली. तो म्हणाला, लोक म्हणतात, भारी हो रहा था, इस लिए मरवा दिया. (जड होत होता, म्हणून निकाल लावला.) ही अफवा श्रीमती गांधी यांच्याही कानावर गेली असावी, कारण मिश्र यांच्या मृत्यूविषयी दुखवटा व्यक्त करण्यासाठी झालेल्या सभेत श्रीमती गांधी यांनी अत्यंत चिडून पुढील उद्गार काढले होते, विरोधी पक्षाचे लोक वाटेल ते बोलायला लागले आहेत. उद्या माझा जरी खून झाला तरी हे लोक म्हणतील की, मीच तो करविला !

श्रीमती गांधी यांची ही चीड अत्यंत स्वाभाविक असू शकते. पण भारतीय राजकारणाचे हे दुर्दैव आहे की, राजकीय व्यक्तींच्या संदर्भात जे घडत गेले त्यातील गुन्हाचे स्वरूप कदाचित अगदी सामान्यही असेल, पण त्याभोवती गूढतेचे जे वलय निर्माण होते ते विरून खरी वस्तुस्थिती काय, खरा गुन्हेगार कोण, हे न्यायालयात निःसंदिग्ध अशा पुराव्याने कधीच सिद्ध झाले नाही. असे अनेकदा घडले. डॉ. श्यामाप्रसाद मुखर्जी यांचा काश्मीरमध्ये शेख अब्दुल्ला यांच्या राजवटीत जो मृत्यू झाला ती स्वाभाविक होता का याविषयीचा संशय अजूनही कायम आहे. जनसंघाचे श्री. दीनदयाळ उपाध्याय यांचा खुनीही न सापडल्यामुळे व ते ज्या परिस्थितीत मृतावस्थेत सापडले त्यावरून तो पैशासाठी झालेला सामान्य खून होता अगर राजकीय हत्या होती याबाबतच्या संशयाचे निराकरणही झालेले नाही. पण १९५० ते १९७० या वीस वर्षांत या दोनच महत्त्वाच्या घटना घडल्या होत्या. पण नंतरच्या काळातील घटना अधिक रहस्यपूर्ण ठरल्या. स्टेट बँकेच्या वरिष्ठ अधिकार्याने निव्वळ फोनवर कुणाचा तरी आवाज ऐकून साठ लाख रुपयांची रक्कम नेऊ दिली कशी याचेही गूढ आजतागायत उकललेले नाही. नंतर संशयी गुन्हेगार तर तुरुंगातच मेला, तपास करणारा पोलीस अधिकारी हा अपघातात दगावला, हा योगायोग होता अगर काही इतर, असा संशय येणे स्वाभाविक आहे. श्री. ललित नारायण मिश्र यांचा अपघाती

मृत्यूदेखील त्याच कक्षेत येतो. हा अपघात कुणी घडवून आणला त्यामागे त्याचा हेतू काय हे आजतागायत न्यायालयात निकाली लागलेले नाही. मध्यंतरीच्या काळात आनंदमार्गी मंडळीचे नाव या प्रकरणी गोवण्यात आले होते. पण पुराव्याने सिद्ध असे काहीच झाले नाही. त्या काळी अशीही एक वार्ता पसरली होती की, श्री. ललित नारायण मिश्र यांच्या पत्नीसही आपल्या पतीचा काटा काटण्यासाठी अपघात घडवून आणण्यात आला असा संशय आहे. श्रीमती गांधी या त्यांच्या समाचारास गेल्या असताना “आपको नहीं चाहिये थे तो मंत्रीपद से हटा दिया होता. मरवा क्यों दिया?” असे त्या म्हणाल्या असल्याची वार्ता सेंट्रल हॉलमध्ये कुजबुजली जात होती. जनत कारकीर्दीत गृहमंत्री असताना श्री. चरणसिंग यांनी त्यांच्याशी याबाबत काही विचार-पूसही केली. लोकसभेत याविषयी काही प्रश्न निघाला असताना मात्र त्यांनी सांगितले, वोट ठेवता येईल असे त्या काहीच सांगू शकल्या नाहीत.

पण अपघात झाल्यानंतरही त्यांचा जीव वाचवणे शक्य होते. त्यांना वेळेवर वैद्यकीय मदत मिळाली नाही येथपासून सुरुवात होऊन ती मुद्दाम देण्यात आली नाही अशा प्रकारच्या बातम्या वृत्तपत्रात येऊ लागल्या. समस्तीपूरलाच श्री. मिश्र यांचे औषधपाणी न होण्याचे कारण असे सांगण्यात आले की, अपघातामुळे श्री. मिश्र यांच्या मनात भीती निर्माण झाली होती; त्यामुळे त्यांचीच इच्छा दानापूर हॉस्पिटल-मध्ये पुढील चिकित्सा व्हावी अशी होती. त्यांचा मृत्यू व्हावा या हेतूने सर्व पावले उचलली गेली असे सुचविणाऱ्या बातम्यांची रसभरित वर्णनेही येत होती. रेल्वेमंत्र्यास अपघात होऊनही त्यांना दानापूरकडे घेऊन येणारी गाडी किती उशीरा निघाली, ती वाटेत किती तरी ठिकाणी थांबली, दानापूरला किती उशीरा पोचली वगैरे गोष्टींचे सविस्तर वर्णन आले. वाटेत एका आमदाराने कसे कुणासही त्यांच्याजवळही येऊ दिले नाही, त्यास धोका नाही असे समस्तीपूरच्या डॉक्टरने कसे सांगितले, त्यांनी समस्तीपूरचा कार्यक्रम रद्द करण्याचे ठरविले होते तो विचार बदलण्यास त्यांना कुणी भाग पाडले वगैरे संदर्भात अनेक बातम्या पसरल्या. त्या बातम्यांपैकी किती खऱ्या आणि किती खोट्या हे दिल्लीत बसून पडताळून पाहणे शक्यच नव्हते. पण वाचून असे मात्र वाटत असे की, काही तरी गोंधळ अवश्य आहे. जे अंतर तीन तासात सामान्यतः कापावे ते कापण्यास अपघात झालेल्या मंत्र्याच्या गाडीस अपेक्षेपेक्षा फार अधिक वेळ का लागावा? कलकत्त्याच्या हिंदुस्तान स्टॅण्डर्डमध्ये प्रत्यक्ष असे काही न म्हणता एक दिवस अत्यंत सूचक अशी एक बातमी आली. दोन जानेवारी १९७५ रोजी हा अपघात घडला होता. अपघाताच्या आधल्या दिवशी श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या अत्यंत जवळचे समजले जाणारे सहकारी श्री. यशपाल कपूर हे पाटण्यास होते. माझ्याही मनात एक विचार येत असे की, केंद्रीय मंत्र्यास अपघात झाला ही वस्तुस्थिती होती. कोठल्याही कारणामुळे असो, समस्तीपूरमधील वैद्यकीय मदती-विषयी मंत्र्याच्या मनात भीती बसली होती. त्यांना तातडीने रेल्वेच्या दानापूर हॉस्पिटलमध्ये नेणे आवश्यक होते. मग आलेल्या खास गाडीनेच सर्व लबाजम्यासकट परत जाण्यापेक्षा त्यांना मोटारीत घालून एक-दोन डॉक्टर बरोबर घेऊन तातडीने त्यांना तिकडे का नेले नाही? त्यासाठी आवश्यक असलेल्या चार-दोन मोटारी समस्तीपूरला मिळू शकल्या नव्हत्या असे कुणी म्हणेल तर त्यावर आजदेखील कुणाचा विश्वास बसणार नाही. मग तसा निर्णय का घेतला गेला नाही? श्री. मिश्र यांचीच तशी इच्छा नव्हती असे काही लोक म्हणतात. पण अपघात घडला असताना ज्यांना अपघात घडला आहे त्यांच्या इच्छेनुसार कोणताच खरा डॉक्टर वागत नाही. मग या वेळी ते तसे का वागले? समस्तीपूरच्या या समारंभात बिहार राज्यातील फारसे मंत्री हजर नव्हते याचीही चर्चा होती. त्या वेळी बिहारचे मुख्यमंत्री श्री. अब्दुल गफूर हे होते. हे मुख्यमंत्रीपदावर श्री. ललित नारायण मिश्र यांच्या मदतीनेच ते आले होते, पण आता त्यांचे त्यांच्याशी वनत नाही असा बोलवाही होता. अशा अनेक प्रकारच्या सूचक चर्चा चालू होत्या.

या चर्चा चालू असताना मला एक दिवस सेंट्रल हॉलमध्ये भारतीय जनसंघाचे श्री. वाजपेयी हे भेटले. श्री. मिश्र यांचा मृत्यू घडवून आणण्यासाठी त्यांना वेळेवर वैद्यकीय मदत पुरविली गेली नाही अशी जी चर्चा चालू आहे त्याविषयी तुम्हास काय वाटते, असे मी विचारले, श्री. वाजपेयी मला म्हणाले, हे पाहा, सध्या सर्वत्र सरकारी कारभारात ढिलाई (लिथार्जी) आली आहे. त्यामुळे वेळेवर वैद्यकीय मदत पुरविण्याच्या कामात तशी ढिलाई झाली असेल. पण ते मुद्दाम करण्यात आले असे मात्र मला वाटत नाही. मी हिंदुस्तान स्टॅण्डर्डमध्ये आलेला श्री. यशपाल कपूर यांच्या उपस्थितीचा उल्लेख केला. त्यावर ते लगेच म्हणाले, ते तिथे आधल्या दिवशी असण्याचा संबंध जर या घटनेशी लावणे योग्य असेल तर त्याच विमानात मीदेखील होतो, मग माझाही संबंध का लावू नये? यानंतर मी महाराष्ट्र टाइम्समध्ये बातमी दिली. श्री. वाजपेयींना या प्रकरणी सरकारी कारभारात सध्या सर्वत्र असलेली ढिलाईच कारण वाटते, पण ते मुद्दाम करण्यात आले असेल या प्रचारावर मात्र त्यांचा विश्वास नाही, अशा मजकुराची ती बातमी होती. श्री. यशपाल कपूर यांच्या उपस्थितीचा उल्लेख एकाच वृत्तपत्रात असल्यामुळे त्याची चर्चा करून त्यावर श्री. वाजपेयी यांची प्रतिक्रिया देणे मला योग्य वाटले नाही.

माझी ती बातमी महाराष्ट्र टाइम्समध्ये ठळक अशी छापून आली. १५-२० दिवसांनी श्री. वाजपेयी मला पुन्हा सेंट्रल हॉलमध्ये भेटले. मला पाहाताच ते म्हणाले, इंदूरकर, तुम्ही काय छापून टाकले? आमच्या पक्षातील लोक माझ्यावर फार नाराज झाले आहेत. मी म्हटले, नाराज झाले तरी काय झाले? देशात अशी माणसे अवश्य हवीत, ज्यांनी त्यांना जे खरे वाटले तेच प्रसंगी पक्षहिताचा विचार न करतादेखील बोलले पाहिजे. यावर श्री. वाजपेयी हे एकदम उत्कटतेने म्हणाले, इंदूरकर, तुम ठीक कहते हो. दलहित की भी एक मर्यादा होती है. देश का हित उससे भी बड़ा है.

(इंदूरकर, तुमचे म्हणणे अगदी बरोबर आहे. पक्षीय स्वार्थाचीदेखील एक मर्यादा असते. देशाचे हित हे त्याहीपेक्षा मोठे असते.) ललित नारायण मिश्रांच्या अपघाती मृत्यूचा संबंध श्रीमती गांधी यांच्या काँग्रेसशी आपोआप जोडला जात असल्यामुळे त्यांची बदनामी होत होती. विरोधी पक्ष या नात्याने त्याचा फायदा घेणे हे आपले काम, याऐवजी नेहमीची ढिलाई असे म्हणून त्यांना आपला बचाव करण्याचे काय कारण, हे श्री. वाजपेयींच्या पक्षातील लोकांच्या रागाचे कारण असावे.

गुजरातमध्ये श्री. घनश्याम ओझा यांच्या सरकारला हुसकावून इंदिरा गांधी यांच्याच पक्षाचे श्री. चिमणभाई पटेल हे मुख्यमंत्री झाले. त्यांच्या कारकीर्दीत भ्रष्टाचार आणि लाचलुचपत वाढण्याचा जो एकूण खराखोटा गवगवा झाला आणि नवनिर्माण चळवळ उभी राहिली त्या सर्वांचा परिणाम होऊन राष्ट्रपतींची राजवट आली. पण नव्या निवडणुका घेण्याचा विचार दिसेना. त्यामुळे नव्या निवडणुकांची मागणी सुरू झाली. पण तिथे निवडणूक घेतल्यास कौल आपल्या विरुद्ध लागेल असे एकूण वातावरण असल्यामुळे निवडणूक घेतली जात नव्हती. नवनिर्माण चळवळीची आणि श्री. मोरारजी देसाई यांचे नेतृत्व असलेल्या संघटना काँग्रेसची मागणी गुजरात मध्ये ताबडतोब निवडणुका घ्याव्यात अशी होती. सरकार तयार होईना म्हणून श्री. मोरारजी देसाई यांनी अखेरचे शस्त्र वापरले. त्यांनी एक एप्रिल १९७५ रोजी आमरण उपोषण आरंभिले. सुरुवातीस असल्या धमक्याला आम्ही भीक घालणार नाही अशी केंद्रीय काँग्रेस पुढाऱ्यांची भूमिका होती. पण अखेर सरकार नमले आणि त्या वेळचे गृहमंत्री श्री. उमाशंकर दीक्षित यांनी स्वतः श्री. मोरारजी देसाई यांना भेटून मेअखेर निवडणुका घेतल्या जातील असे आश्वासन दिल्यानंतर त्यांचे उपोषण संपले. हा सर्व इतिहास ज्ञात आहे.

पण या संदर्भात मला दोन घटना सांगावयाच्या आहेत. त्या मला घटनेशी संबंधित असलेल्या व्यक्तींनीच त्या काळातच सांगितल्या होत्या. पहिली हकीकत श्री. चंद्रशेखर यांच्या तोंडची आहे. ते मला म्हणाले, श्री. देसाई यांच्या उपोषणाला सात दिवस लोटले होते. तपासणी करणाऱ्या डॉक्टरांनी लघवीत अबुमनचे प्रमाण वाढल्यामुळे त्यांच्या जीवनास धोका निर्माण झाल्याची भीती व्यक्त केली. मला साहजिकच काळजी वाटली आणि मी देसाई यांच्याकडे गेलो. त्या वेळी चंद्रशेखर श्रीमती इंदिरा गांधींच्याच काँग्रेसमध्ये होते. श्री. चंद्रशेखर म्हणाले, मी देसाई यांना उपोषण बंद करण्याची विनंती करताना एक युक्तिवाद मांडला, या उपोषणामुळे जर तुमचे काही बरेवाईट झाले तर देशात हिंसेचे वातावरण निर्माण होईल, ते टाळण्यासाठी तरी तुम्ही उपोषण बंद करावे. श्री. देसाई यांनी प्रतिप्रश्न केला, चंद्रशेखर, तुमचा ईश्वर! वर विश्वास आहे का? चंद्रशेखर मला म्हणाले, काय उत्तर द्यावे हे मला कळेना. मी म्हटले, आहेही आणि नाहीही. यावर श्री. देसाई म्हणाले, तुमचे मत काहीही असो, माझा ईश्वराच्या अस्तित्वावर पूर्ण विश्वास आहे. माझ्या जीवनाचे दिवस ठरलेले

आहेत. माझे उपोषण चालू राहिल्याने त्यात एक दिवसही उणा होणार नाही आणि मी उपोषण केले नसते तरीदेखील त्यात एक दिवस वाढणारही नव्हता. श्री. देसाई यांचे हे मत वैद्यकीय कसोटीवर किती खरे उतरेल हे सांगणे अवघड आहे. पण चंद्रशेखर म्हणाले, उपोषणामुळे शरीर दुबळे झाले असलेल्या परिस्थितीतदेखील श्री. देसाई यांच्या मनाचा खंबीरपणा पाहून मी दंग झालो.

दुसरी घटना याच काळातील पण श्री. यशवंतराव यांच्या संदर्भात आहे. श्री. चव्हाण यांना राजकारणात पुढे आणण्याचे बरेचसे श्रेय श्री. मोरारजी देसाईंना आहे हे ऐतिहासिक सत्य कुणीही नाकारू शकत नाही. पुढे कितीही राजकीय मतभेद झाले तरी काही विशिष्ट प्रसंगी ते विसरावेच लागतात. श्री. मोरारजी देसाईंच्या उपोषण काळात श्री. यशवंतराव चव्हाण यांनी स्वतः जाऊन त्यांची वास्तपुस्त केली असती तर ते योग्य ठरले असते. पण श्रीमती गांधी यांच्या भीतीमुळे असो अगर इतर काही कारणांमुळे असो, श्री. चव्हाण हे गेले नाहीत. श्री. चव्हाण यांना राजकारणात जो मोठेपणा लाभला त्याचे बरेचसे श्रेय त्यांचे खासगी सचिव श्री. श्रीपाद डोंगरे यांना आहे हे श्री. चव्हाणही नाकारू शकणार नाहीत. एकूण परिस्थिती बघून वरिष्ठ-कनिष्ठतेचा विचार बाजूला ठेवून श्री. डोंगरे यांनी श्री. चव्हाण यांना स्पष्ट सांगितले, तुमचे राजकीय मतभेद काहीही असले तरी या वेळी देसाई यांच्या भेटीस जाणे हे तुमचे कर्तव्य आहे. पण चव्हाण गेले नाहीत. श्री. डोंगरे यांचाही श्री. मोरारजी देसाई यांच्याशी चांगला संबंध होता. निदान आपण जावे असे त्यांच्या मनात होते. पण त्यात फार मोठी राजकीय अडचण होती. ते गेले असते तर अनेकांना ते माहीत झालेच असते. वृत्तपत्रातून लगेच बातमी आली असती की, श्री. चव्हाण यांचे खासगी सचिव श्री. डोंगरे मोरारजींच्या भेटीसाठी आले, पण श्री. चव्हाण मात्र आले नाहीत. श्री. चव्हाण यांना त्यांना राजकीय अडचणीतही टाकावयाचे नव्हते. त्यांनी एक मार्ग काढला. त्यांनी आपल्या पत्नीस पाठविले. श्री. देसाई त्यांनाही ओळखीत होते. पण मराठी पत्रकार वगळता दिल्लीच्या राजकीय क्षेत्रात त्यांना ओळखणारे फारसे कुणी नव्हते. मलादेखील श्री. डोंगरे यांनी ही हकीकत श्री. देसाई यांचे उपोषण संपल्यानंतर बऱ्याच दिवसांनी सांगितली.

चहा-काफीदेखील वर्ज्य समजणाऱ्या श्री. डोंगरे यांना आणीबाणीनंतर जलोदराचा रोग झाला आणि त्यातच ते वारले. त्यांच्याविषयी दुखवटा व्यक्त करण्यासाठी दिल्ली महाराष्ट्रीय शिक्षण आणि सांस्कृतिक संस्थेतर्फे एक लहानशी सभा घेण्यात आली. अर्थातच त्या वेळी फार मोजके लोक हजर होते. त्यांच्यामार्फत आपली कामे करून घेण्यासाठी त्यांच्याभोवती नेहमी घोटालणाऱ्यांचा त्या वेळी पत्ता नव्हता. श्री. यशवंतराव हे हजर होते. महाराष्ट्राचे माजी इन्स्पेक्टर जनरल ऑफ पोलीस श्री. वसंतराव नगरकर हेही होते. श्री. यशवंतराव, श्री. नगरकर आणि मी अशी तिघांचीच भाषणे सभेत झाली. प्रसंग जरी निराळा होता तरी माझ्या मनात असलेली एक मळमळ बाहेर

काढल्याशिवाय मला राहावले नाही. श्री. डोंगरे यांच्या सहकार्याचा गौरव श्री. यशवंतराव यांनीही केला. तो औपचारिक नसून अगदी मनापासून होता हे मी आजही म्हणू शकतो. श्री. यशवंतराव यांचे सहकारी म्हणून काम करीत असताना श्री. डोंगरे यांना किती प्रकारच्या अवघड गोष्टी सांभाळाव्या लागत आणि ते सर्व काम ते किती निष्ठेने करीत याचा उल्लेख श्री. नगरकर यांनी केला. मी आपल्या भाषणात म्हटले, श्री. डोंगरे यांनी चव्हाणांची निष्ठेने सेवा केली हे तर उघडच आहे, पण त्यांच्या काही राजकीय निष्ठाही होत्या. नोकरी करताना लागणारी निष्ठा आणि वैयक्तिक विचारांची निष्ठा यात त्यांनी कधीच तडजोड केली नाही. ज्या काळात श्री. मोरारजी देसाई हे राजकीय अडगळीत पडले होते त्याही काळात मुंबईतील त्यांच्या घरातील श्री. देसाई यांचा पूर्वापासून असलेला फोटो आपल्या जागेवरून कधीच सरकला नाही. माझा रोख काय हे श्री. यशवंतराव चव्हाण यांना कळले किंवा नाही हे मी सांगू शकत नाही. पण हजर असलेल्या माझ्या इतर मित्रांना तो कळला. त्यांनी नंतर मला तसे बोलूनही दाखविले.

१८.

आणीबाणी आली

ज्या वेळी गुजरातमध्ये नवनिर्माण चळवळ सुरू झाली जवळजवळ त्याच काळात भूमी-हीनांवर होत असलेले अत्याचार, लाचलुचपत, निवडणुकीतील गैरप्रकार याविरुद्ध बिहारमध्येही चळवळीने मूळ धरले होते. या चळवळीचे नेतृत्व अखेर जयप्रकाश नारायण यांच्या हाती गेले. ही चळवळ तशी सुरुवातीस इंदिरा गांधी-विरोधी नव्हती. सुधारणावादी होती. पण ती काही सरकारी घोरणांविरुद्ध असल्यामुळे त्यांना हळूहळू सरकारविरोधी स्वरूपही यायला लागले. श्री. चंद्रशेखर श्रीमती गांधींच्या व्यवहाराने अत्यंत निराश झाले होते. पण त्यांची भूमिका तोपर्यंत श्रीमती गांधीविरोधी झाली नव्हती. श्री. जयप्रकाश नारायण यांच्याशी सहकार्य करून प्रश्न मिटवावेत, त्यांच्याशी लढा घेणे हे देशहिताचे होणार नाही, असे त्यांना वाटत होते. श्री. जयप्रकाश नारायण यांच्या सार्वजनिक जीवनातील प्रतिमेचा फायदा कदाचित विरोधी पक्ष उचलतील अशी भीतीही त्यांच्या मनात असावी. तसे पाहिले तर श्री. जयप्रकाश नारायण यांची भूमिकाही कधीच इंदिरा गांधी-विरोधी नव्हती. ते त्यांना आपल्या मुलीप्रमाणे समजत आणि “इंदू बेटी” म्हणूनच म्हणत. या दोघात इतके का बिनसले याचे निश्चित कारण काय हे सांगता येणार नाही. पण श्री. जयप्रकाश नारायण हेही अटीतटीस पोचण्याचे एक कारण ज्याची त्या काळी बरीच चर्चा झाली ते पुढीलप्रमाणे होते. श्रीमती

गांधी यांनी जयप्रकाश नारायण यांचा काही कारण नसताना अहम् दुखावला. पुष्कळशी रामायणे काही स्वाभिमानी व्यक्तींचा अहम् दुखावल्यामुळेच घडत असतात हा जगाचा इतिहास आहे. या दोघात लढा होऊ नये असे वाटणारे संघटना काँग्रेस आणि श्रीमती गांधी यांची काँग्रेस या दोहोतही काही लोक होते. दोघांची जर एकदा भेट झाली तर बरेचसे प्रश्न सुटू शकतील असे संघटना काँग्रेसमधील श्री. श्यामनंदन मिश्र आणि श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या काँग्रेसमधील श्री. दिनेश सिंग यांना वाटल्यामुळे त्यांनी मिळून एक योजना आखली. श्री. जयप्रकाश नारायण यांना असे सांगण्यात आले की, श्रीमती गांधींची तुम्हास भेटण्याची इच्छा आहे आणि श्रीमती गांधींना असे सांगितले गेले की, श्री. जयप्रकाश नारायण तुम्हास भेटू इच्छितात. श्रीमती गांधींना जयप्रकाश नारायण हे मुलीप्रमाणे समजत असल्यामुळे त्यांच्या भेटीस जाण्यास त्यांना कसलाच संकोच नव्हता. वेळ ठरली आणि जयप्रकाश नारायण हे श्रीमती इंदिरा गांधींना भेटण्यास गेले. बसल्यावर श्रीमती गांधी यांनी थोड्या चढत्या स्वरात म्हटले, “बोला.” जयप्रकाश म्हणाले, “मला काहीच बोलावयाचे नाही. तुम्हाला काही बोलावयाचे आहे असे मला सांगितले गेल्यामुळे मी आलो.” श्रीमती गांधी उद्गारल्या, “मला काहीच बोलावयाचे नाही.” मुलाखत संपली. कुठल्याही कारणामुळे ही मुलाखत घडून आली असो, जर श्रीमती गांधी आपल्या पितृतुल्य जयप्रकाश नारायण यांच्याशी अधिक सौजन्याने वागल्या असत्या तर पुढे घडणाऱ्या अनेक गोष्टी कदाचित् टळल्या असत्या. श्री. मोरारजी देसाई आणि जयप्रकाश नारायण यांचे पूर्वी कधीच जमले नव्हते आणि नंतरही फारसे जमले नाही. पण जनता पक्षाचे जन्मदाते ठरले जयप्रकाश नारायण आणि त्या पक्षाचे पंतप्रधान झाले मोरारजी देसाई. काँग्रेसमध्ये असताना श्री. देसाई यांच्या वैयक्तिक प्रतिमेवर आघात करण्यात आपण फार मोठे कर्तव्य करीत आहोत असे वाटणारे श्री. चंद्रशेखर आणि श्री. मोहन धारिया जयप्रकाश नारायण यांच्यामुळेच देसाई यांचे नेतृत्व मान्य करण्यास तयार झाले. काही झाले तरी काँग्रेस सोडू नये अशी चंद्रशेखर यांची इच्छा होती. श्री. मोहन धारिया यांचा मंत्रीपदाचा राजीनामा अगर बडतर्फी प्रकरण झाल्यानंतर एक दिवस रात्री बाराच्या सुमारास श्री. चंद्रशेखर यांचा मला फोन आला होता. श्री. धारिया यांनी काँग्रेसचा राजीनामा दिला या अफवेने ते अस्वस्थ झाले होते. ती अफवा खरी नाही हे मी सांगितल्यावर त्यांना बरेच समाधान झाले.

१९६९ साली काँग्रेस फाळणीच्या वेळी तरुण तुर्क या नावाने प्रसिद्ध असलेले जे काँग्रेसजन श्रीमती इंदिरा गांधी यांचे मदतनीस म्हणून गाजले त्यांचे नेते श्री. चंद्रशेखर समजले जात. १९७१ च्या निवडणुकीनंतर त्यांचा केंद्रीय मंत्रीमंडळात समावेश होईल असा समज होता. पण तसे झाले नाही. उलट काँग्रेस कार्यकारिणीत आणि केंद्रीय निवड समितीतही त्यांनी त्या वेळच्या काँग्रेस हायकमांडच्या इच्छेविरुद्धच स्थान मिळविले. तुम्ही मंत्री कसे होत नाही असे म्हणून अनेक पत्रकार त्यांना नेहमी छेडीत. ते उत्तर देत, मी तर उपमंत्रीदेखील व्हायला तयार आहे, पण मला कुणी

करेल तेव्हा ना ! तुम्ही करता का असा उलट सवाल ते विनोदाने विचारीत. मला तरी असे वाटते की, श्री. चंद्रशेखर यांचा स्वभाव ओळखून ते आपल्यास जड जातील या भावनेनेच श्रीमती गांधी यांनी त्यांना मंत्रीमंडळात सामील होण्याविषयी अगोदर कधी विचारलेच नसावे. अगर नंतर विचारले असेल त्या वेळी श्रीमती गांधी यांच्या कार्यपद्धतीत आपल्यास काहीच करता येणार नाही, मग उगाच बदनामी कशासाठी या दृष्टीने त्यांनी नकार दिला असावा. श्री. मोहन धारिया चंद्रशेखर यांचे सहकारी जरी असले तरी दोघांचीही वृत्ती निराळी होती. सत्ता हाती असल्याने बरीच कामे करता येतात अशा समजुतीचे श्री. धारिया होते. कालबद्ध कार्यक्रमाची भाषा ते नेहमी वापरीत. सामान्य खासदार आणि महासमितीचे सदस्य असताना दहासूत्री कार्यक्रमाची कल्पना ही त्यांचीच देणगी होती. इतक्या दिवसात अमूक केले पाहिजे, तमूक दिवसात एवढे काम पुरे झाले पाहिजे ही भाषा त्यांच्या तोंडी नेहमी असे. पण पाहिजे आणि करणे यात फार मोठी दरी असते याची त्यांना कदाचित तेव्हा जाणीव नसावी.

श्री. चंद्रशेखर यांना तर मंत्रीमंडळात ध्यावयाचे नव्हते, पण त्या गटातील एखाद्या व्यक्तीस घेतल्यास त्या गटाची दुरदुर कमी होईल, कदाचित या समजुतीने श्री. मोहन धारिया यांना राज्यमंत्रीपदाचा दर्जा देऊन अगोदर नियोजन व नंतर निवास आणि बांधकाम खाते देण्यात आले. दोन्ही खात्यात त्यांची प्रतिमा चांगली होती. बांधकाम व निवासखाते हे लाचलुचपतीने लडवडलेले असते. यात येणारे मंत्री आपले जन्माचे कल्याण करून घेतात असा समज आहे. पण श्री. धारिया यांच्याबाबत असा कोणताही समज निर्माण झाला नाही. उलट ते अत्यंत कार्यक्षम मंत्री आहेत असे त्याच खात्यात वरिष्ठ अधिकारीपदावर असलेल्या माझ्या मित्रांनी खासगी चर्चेत कबूल केले होते. नियोजन खात्यातही ते श्री. दुर्गा प्रसाद धर यांचे कनिष्ठ मंत्री होते. श्री. धर यांची आपल्या सहकाऱ्यांशी वागणूक अत्यंत वाईट होती तर श्री. धारियांच्या वागणुकीबद्दल मी कुणाचीही तक्रार ऐकली नाही. श्री. धारिया जर निव्वळ आपल्या खात्याचेच काम करीत राहिले असते तर त्यांच्या मंत्रीपदास धोका निर्माण झाला नसता. पण आता सरकारमध्ये असल्यामुळे कालबद्ध कार्यक्रमाबाबत आपण जे बोलत होतो ते प्रत्यक्षात करून दाखविण्याची जबाबदारी आपली आहे या कल्पनेत ते सापडले. श्रीमती गांधी यांच्याशी त्यांनी एकदोनदा बोलण्याचा प्रयत्नही केला. यांचे काही मित्र त्यांना छेडत असत. तुम्ही आता सरकारमध्ये आहात, आता तुम्ही काय करीत आहात ? तुमच्या कालबद्ध कार्यक्रमाचे काय झाले ? मी या दिशेने काम करीत आहे, थोडा वेळ लागेल - असे ते अगोदर म्हणत. ते न झाल्यास मी मंत्रीपदास चिकटून राहाणार नाही ही भाषा यानंतर आली. मधल्या काळात त्यांनी श्रीमती गांधी यांना आपल्या कार्यक्रमाची विस्तृत रूपरेषा पाठविण्यास सुरुवात केली.

हा क्रम काही दिवस चालला. अगोदर पोच येत असे, नंतर तीही बंद झाली. श्री. धारिया यांनी जाहीरपणे कुठे तरी आपले असमाधान व्यक्त केले आणि श्रीमती

गांधी यांनी त्यांना मंत्रीमंडळातून बडतर्फ करण्याचा निर्णय घेतला. राष्ट्रपतींना तसा सल्ला देण्यात आला. पण पुढील कारवाई होण्यापूर्वी श्री. धारिया यांच्या सुदैवाने याची माहिती त्यांना मिळाली. पंतप्रधानांच्या सल्ल्यानुसार बडतर्फीच्या निर्णयावर राष्ट्रपती श्री. फखरुद्दीन अली अहमद यांनी अंमलबजावणी करण्यापूर्वीच २ मार्च रोजी श्री. धारिया यांनी आपला राजीनामा राष्ट्रपतींकडे पाठवून दिला. त्यामुळे आकाशवाणीवरील वृत्तांतात थोडा गोंधळ उडाला. प्रत्यक्षात बडतर्फी होण्यापूर्वीच सरकारी गोटातून तसे वृत्त पुरविले गेल्यामुळे अगोदर बडतर्फीचे वृत्त आले, पण राजीनामा आल्यानंतर पंतप्रधानांच्या सल्ल्यानुसार श्री. धारिया यांचा राजीनामा मंजूर झाल्याचेही वृत्त आले. यावर संसदेत थोडा गोंधळ होणे स्वाभाविकच होते. बडतर्फीऐवजी राजीनामा देण्याचा एक फायदा झाला. राजीनामा देणाऱ्या मंत्र्यास आपले निवेदन सभागृहापुढे सादर करण्याचा जो घटनात्मक अधिकार असतो त्याचा श्री. धारिया यांना वापर करता आला. लोकसभेतील त्यांचे पाच मार्चला झालेले निवेदनही ऐतिहासिक ठरले. निर्भीड वृत्ती दाखविल्यामुळे श्री. धारियांवर देशातून आणि विशेषतः महाराष्ट्रातून तारा आणि पत्रांचा वर्षाव झाला. अर्थात त्या तारा आणि पत्रे आम्हास बघावयास मिळत होती. त्यातील एक पत्र श्री. यशवंतराव चव्हाण यांचे महाराष्ट्रातील एक अत्यंत जवळचे सहकारी कै. श्री. आबासाहेब किसन वीर यांचे होते. ते लहानसेच पण बोलके होते. ते पत्र महाराष्ट्र टाइम्समध्ये संपूर्ण छापले गेले. आणीबाणी लागल्यानंतर १९७५ मध्ये डिसेंबर महिन्यात कन्हाडला जे मराठी साहित्य संमेलन झाले त्याला मी मुद्दाम गेलो होतो. तिथे आबासाहेब मला भेटले. कसे काय असा प्रश्न करताच त्यांनी तोंडावर हात ठेवला आणि मी आता काहीही बोलण्यास तयार नाही असे दर्शविले.

श्री. धारिया यांच्या संदर्भात लिहीत असताना १९७७ साली श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी पुण्यास केलेल्या एका जाहीर भाषणाचा उल्लेख करावासा वाटतो. त्या वेळी श्री. धारिया जनता पक्षाचे उमेदवार होते. कालबद्ध आणि पुरोगामी कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्याचा जो प्रयत्न मी करीत होतो तिकडे श्रीमती गांधी यांनी दुर्लक्ष केले असा श्री. धारिया यांच्या प्रचार भाषणाचा स्वाभाविक रोख असे. श्रीमती गांधी यांनी आपल्या भाषणात श्री. धारिया यांचेविरुद्ध एक अक्षरही काढले नाही. श्री. धारिया यांनी कार्यक्रम पाठविला होता हेही त्यांनी कबूल केले. पण वृत्तपत्रात छापून आलेल्या अहवालानुसार त्या म्हणाल्या, मी अर्थतज्ज्ञ नाही. मी त्यावर स्वतः निकाल कसा घेणार? मी तो कार्यक्रम नियोजन मंडळाचे उपाध्यक्ष श्री. धनंजय-राव गाडगीळ यांच्याकडे पाठविला. त्यांनी तो व्यावहारिक नाही असे सांगितले. मग मी काय करणार? यात श्रीमती गांधी यांनी अर्धसत्य सांगितले असे दिसते. श्री. धारिया यांचा उल्लेख होता तो ते मंत्री असताना त्यांनी ज्या योजना पाठविल्या त्यांचा. जर श्रीमती गांधी यांनी श्री. गाडगीळ यांच्याकडे धारिया यांनी पाठविलेले

काही कागद पाठविले असतीलच तर ते धारिया हे निव्वळ खासदार असताना जे पाठविले असतील ते असू शकतात. कारण अपमानास्पद वागणुकीमुळे श्री. गाडगीळांनी दिल्ली सोडली आणि रेल्वेतच त्यांचा मृत्यू झाला ही वस्तुस्थिती आहे. राज्यमंत्री झाल्यावर श्री. धारिया यांना राहाण्यासाठी श्री. गाडगीळ यांचाच बंगला देऊ करण्यात आला होता. कुठल्याही कारणामुळे तो घेण्याची धारिया यांची इच्छा नव्हती. दुसरा बंगला रिकामा होऊन तो त्यांना मिळाला ही गोष्ट निराळी. श्रीमती गांधी यांचे ते भाषण वाचल्यानंतर माझ्या मनात चटकन एक विचार आला. त्या काळी मी आणीबाणीमुळे कोल्हापूरला होतो. “खोटेबाई आता जा” या मथळ्याने मी एक लेख लिहिला. महाराष्ट्र टाइम्समध्ये असल्यामुळे मला दुसरीकडे आपल्या नावाने जाहीरपणे काहीही लिहिता येणे शक्य नव्हते. जुना पत्रकार या नावाने तो लेख काही मराठी वृत्तपत्रातून प्रसिद्धही झाला. त्यात सदर संदर्भात मी एकच विचार मांडला होता. श्रीमती गांधी यांनी धारिया यांच्या या कार्यक्रमाचे कागद श्री. गाडगीळ यांच्याकडे पाठविल्याने आणि त्यांनी त्यास अव्यवहारिक म्हटल्यामुळे आपल्याला काही करता आले नाही असे सांगितले. पण ही देवाणघेवाण कोणत्या माध्यमाने झाली हे मात्र त्यांनी सांगितले नाही. कारण श्री. गाडगीळ यांनी धारिया हे मंत्री होण्यापूर्वी या जगाचा निरोप घेतला होता. नंतर मला कुणी तरी सांगितले की, माझ्या त्या लेखाच्या मथळ्याचे (खोटेबाई, आता जा) पोस्टर बनवून मुंबईत काही ठिकाणी लावण्यात आले होते. श्री. पु. ल. देशपांडे यांनीही तो लेख वाचला होता. त्यांना तो आवडला होता. तो तुझा होता हे मला माहीत नव्हते असे प्रचार समेसाठी कोल्हापूरला आले असताना खासगी बैठकीत ते मला म्हणाले. पु. ल. यांच्या दोन वाक्यांनी आपल्या परिश्रमाचे सार्थक झाले असे मला वाटले.

श्री. धारिया यांचे राजीनामा प्रकरण होण्यापूर्वी अगर नंतर हे निश्चित आठवत नाही, पण श्री. चंद्रशेखर यांनी श्री. जयप्रकाश नारायण यांना आपल्या घरी चहासाठी बोलावले. मलाही त्यांनी आमंत्रण दिले. या वेळी धारिया तेथे हजर होते किंवा नाही हे मला आठवत नाही. पण खासदार श्री. आबासाहेब कुलकर्णी हे मात्र निश्चित होते. मंत्रीमंडळापैकी कुणी नव्हते. त्यापैकी कुणी हजर राहील ही अपेक्षाही नव्हती. पण काँग्रेस पक्षातील बरेचसे खासदार होते. श्री. जयप्रकाश नारायण हे फारसे बोलले नाहीत. देशातील एकूण राजकीय आणि सार्वजनिक जीवन किती गढळले आहे, ते सुधारण्याची किती निकड आहे याबाबतची चर्चा कुणाचेही नाव न घेता त्यांनी केली. पण पत्रकारांच्या दृष्टीने या बैठकीस फार मोठे राजकीय महत्त्व होते. कारण काँग्रेस पक्षात श्रीमती गांधी यांच्या भूमिकेविरुद्ध उमे राहाण्याचे धाडस किती खासदारात आहे याचे ते प्रतीक समजले गेल्यामुळे जे हजर होते त्यांपैकी प्रमुख मंडळींची नावेही दुसरे दिवशीच्या वृत्तपत्रात आली. त्यानंतर अनेक खासदारांची संयुक्त आणि वैयक्तिक अशी निवेदनेही निघाली. त्यात आम्ही फक्त चहापाण्याचे आमंत्रण होते

म्हणून गेलो होतो, श्री. जयप्रकाश तिथे येणार हे आम्हास माहीतही नव्हते, त्यांनी व्यक्त केलेल्या विचारांशी आमचा काहीएक संबंध नाही - सामान्यतः असाच मजकूर त्यात होता. त्याचे फारसे आश्चर्य वाटले नाही. बहुसंख्य काँग्रेस खासदार हे कोणत्या मातीचे आहेत हेच यातून स्पष्ट झाले. अर्थातच श्री. ए. जी. कुलकर्णी वगैरे काही खासदारांनी असली निवेदने काढली नाहीत हेही नमूद केले पाहिजे.

श्री. मोहन धारिया यांच्या राजीनाम्यानंतर काही दिवसातच सहा मार्चला सर्व विरोधी पक्षांच्या एकीकरणाची जी कल्पना श्री. जयप्रकाश नारायण यांच्या मनात होती तिचे एक मूर्त आणि प्रभावी स्वरूप दिल्लीकरांना बघावयास मिळाले. अगोदर संसदेचा घेराव करण्याची विरोधी पक्षांची कल्पना होती. पण नंतर दहा लाखांचा मार्च आयोजित करण्याची कल्पना निघाली. नंतर सर्व पक्षांचा संयुक्त असा मेळावा बोटक्लबवर होणार होता आणि त्यात श्री. जयप्रकाश नारायण हे बोलणार होते. त्या मेळाव्यासाठी लाल किल्ल्यापासून एक मिरवणूक येणार होती आणि त्यात सर्व पक्षांचे लोक भाग घेणार होते. पण कुठल्याही पक्षास पक्षाचे प्रतीक समजला जाणारा झेंडा बरोबर ठेवायचा नव्हता व कुणीही मिरवणुकीत पक्ष-घोषणाही द्यावयाच्या नव्हत्या. समाईक अशा काही घोषणा होत्या, पण त्यांचा कुठल्याही पक्षाच्या विचारसरणीशी संबंध नव्हता. पत्रकार या नात्याने मिरवणुकीचे सर्वांगीण अवलोकन हे आमचे कर्तव्यच होते. आम्ही काही पत्रकार कॅनॉट प्लेसमध्ये मिंटो रोडच्या कोपऱ्यावर मोक्याची जागा बघून सकाळी दहा-सव्वादहाच्या सुमारास बसलो. थोड्या वेळातच मिरवणुकीस सुरुवात झाली. पक्षातील अनेक पुढाऱ्यांना आम्ही ओळखत होतो, त्यामुळे आता कोणता गट जात आहे हे आम्हास ताबडतोब कळत होते. पण सर्वसामान्य प्रेक्षकांसाठी मात्र ही एकच मिरवणूक होती. फक्त अकाली पक्षाचे लोक त्यांच्या विशिष्ट वेशभूषेमुळे कुणासही ओळखता आले असते. यात संघटना काँग्रेस, स्वतंत्र पक्ष, भारतीय जनसंघ, समाजवादी, अकाली हे पक्ष तर होतेच, पण श्री. जयप्रकाश नारायण यांच्यामुळे त्यात सर्वोदयी पुढारी आणि कार्यकर्तेही सामील झाले होते. कॅनॉट प्लेसमध्ये साडेदहाच्या सुमारास दिसू लागलेल्या या मिरवणुकीचे शेवटचे टोक बोटक्लबमध्ये दुपारी जवळजवळ दोनच्या सुमारास पोचले. एवढी ती प्रचंड मिरवणूक होती. हे अंतर तीन ते चार किलोमीटरच्या दरम्यान असावे. या मिरवणुकीत राजस्थानमधील वयोवृद्ध श्री. गोकुलभाई भटांसारखे सर्वोदयी पुढारीही पायी चालत होते.

माझ्यावर या मिरवणुकीची जी खास छाप पडली ती एकच होती. विखुरलेल्या विरोधी पक्षांना त्यांचे निराळे अस्तित्व विसरायला लावून संघटित स्वरूपात उभे करण्याचा श्री. जयप्रकाश नारायण यांचा हा पहिला यशस्वी प्रयत्न होता. बोटक्लबवर झालेल्या सभेस मात्र मिरवणुकीच्या मानाने फारशी गर्दी नव्हती. मार्च महिन्यातील दुपारचे ऊन हे कारण असू शकेल. श्री. जयप्रकाश नारायण तसे

प्रभावी वक्तेही नाहीत. सामान्यतः त्यांचे भाषण रटाळ वाटे. पण जो मेळावा हजर होता त्याने मात्र त्यांचे भाषण शांतपणे ऐकले. श्री. जयप्रकाश यांच्या भाषणात धारिया यांच्या राजीनाम्याचाही उल्लेख होता व आपल्या विचारसरणीशी सहमत असल्यामुळे त्यांना राजीनामा द्यावा लागला या विषयाची खंतही होती. हा विरोधी पक्षांचा मेळावा असल्यामुळे त्यात तरुण तुर्क म्हणविणारे चंद्रशेखर, मोहन धारिया वगैरे लोक नव्हते. कारण यांपैकी कुणीच काँग्रेस सोडलेली नव्हती. पण या मेळाव्याविषयी त्यांना आपुलकी निश्चित होती. श्री. धारिया यांचेबरोबरच बोटक्लबच्या दुसऱ्या बाजूस असलेल्या मैदानात आम्ही निर्माण भवनाच्या बाजूने शिरलो. श्री. धारिया आमच्याबरोबर होते. त्या वेळी प्रामुख्याने मला जी गोष्ट जाणवली ती ही की, नुकताच राजीनामा दिलेल्या मोहन धारियांविषयी वाटेत भेटणाऱ्या सरकारी कामगारांच्या नजरेत एक प्रकारचा आदर होता. मेळाव्यानंतर सर्व पक्षांच्या प्रतिनिधींना बरोबर घेऊन श्री. जयप्रकाश नारायण यांनी लोकसभेचे सभापती श्री. गुरुदयाळसिंग धिल्लोना एक निवेदनही सादर केले. अर्थातच या मेळाव्यात दोन्ही कम्युनिस्ट पक्षांपैकी कुणाचाच समावेश नव्हता.

श्री. ए. एन. रे हे इतर तीन न्यायाधीशांचा वरिष्ठतेचा अधिकार डावलून सुप्रीम कोर्टाचे मुख्य न्यायाधीश झाले होते. त्यामुळे त्यांच्याविषयी सुप्रीम कोर्टाच्या बारमध्ये आणि इतरत्रही वैयक्तिक असा आदर नव्हता हे नाकारता येणार नाही. पण त्यामुळे त्यांच्या जिवावर कुणी उठेल हा विचार मनात येत नव्हता. पण २० मार्च रोजी त्यांच्या गाडीत दोन जिवंत बॉम्ब सापडल्याची बातमी आली आणि सुप्रीम कोर्टाच्या मुख्य न्यायाधीशासही जिवे मारण्याचा प्रयत्न झाला असे यातून सूचित झाले. पुढे श्री. रंजन द्विवेदी नावाच्या एका वकिलांशी याचा संबंध जोडण्यात आला आणि त्यांना काही शिक्षाही झाली. त्यांचा आनंदमार्गी या पंथाशी संबंध आहे, पण इतक्या दिवसांनंतरही त्यांचा या घटनेशी खरोखरच संबंध होता हे अनेकांना पटलेले नाही. त्या काळी जे वृत्त पोलिसांकडून देण्यात आले त्यात इतकी विसंगती होती की, सरकारतर्फे देण्यात येणाऱ्या हकीकतींवर अनेकांचा विश्वासच बसत नव्हता. हे हाताने फेकले जाणारे बॉम्ब होते आणि ते गाडीत बसताच धरंगळल्यामुळे श्री. ए. एन. रे यांच्या वकील असलेल्या मुलाच्या लक्षात आले. हे बॉम्ब जिवंत असून ते केव्हाही फुटून सुप्रीम कोर्टाच्या मुख्य न्यायाधीशाच्या जिवास धोका झाला असता असे म्हटले गेले. ज्या प्रकारच्या बॉम्बने श्री. ललित नारायण मिश्र यांना अपघात झाला त्याच प्रकारचे हेही बॉम्ब होते असेही वृत्त झाले.

एका माजी मेजरशी माझी या विषयावर चर्चा झाली. त्याच्या मनात या संदर्भात शंका होत्या. त्याचे म्हणणे असे की, एक तर पावसात पडून राहिल्यामुळे कुचकामी झालेल्या लष्करी बॉम्बगोळ्यांपैकी हे असावेत. फक्त भीती निर्माण करण्यासाठी ते कुणी तरी तिथे ठेवून दिले असावेत. कारण जिवंत हातगोळ्यांचा वापर करण्याची एक

विशिष्ट प्रक्रिया असते. गोळा फेकण्यापूर्वी त्यातील पिन काढून पिनच्या भोकाची जागा बोटाने दाबून बंद ठेवावी लागते. नंतर तो उद्दिष्टाकडे फेकला जातो. पिन निघालेला बॉम्ब मोकळा असल्यास लगेच फुटल्याशिवाय राहूच शकत नाही. हे पिन निघालेले गोळे तर तिथे पडूनच होते. मुख्य न्यायाधीश किती वेळाने गाडीत येऊन बसणार याची बॉम्ब ठेवणाऱ्यास अगोदर कल्पना होती का? सुप्रीम कोर्टात गाड्यांचे पार्किंग ही एकान्त जागा नाही. गाडी उघडून त्यात काही तरी ठेवणाऱ्यास कुणीच पाहिले कसे नाही? देशातील वातावरण हिंसक होत आहे असे ज्यांना सुचवायचे असेल त्यांच्यापैकीही कुणाचा हा प्रयत्न असू शकतो. म्हणजे संबंध राजकारणाशी लागतो. लष्करी विषयाबाबत माझे ज्ञान अगदीच मर्यादित असल्यामुळे मी मात्र त्या काळी-देखील कुठल्याही निष्कर्षाप्रत येऊ शकलो नाही, आणि आजही मला काहीच सांगता येणार नाही.

याच काळात श्रीमती गांधी यांचा निवडणूक खटलाही चालू होता. हा अलाहाबाद हायकोर्टातील एक न्यायाधीश श्री. जगमोहनलाल सिन्हा यांच्या कोर्टात होता आणि तो रायबरेलीत पराभूत झालेले समाजवादी उमेदवार श्री. राजनारायण यांनी दाखल केला होता. त्या निवडणुकीच्या वेळी मी तिथे जाऊन आलो असल्यामुळे व तेथील काही गोष्टी मी स्वतःच बघितल्या असल्यामुळे मला त्या खटल्याविषयी विशेष उत्सुकता तर होतीच, पण ज्या पद्धतीने कोर्टापुढे प्रकरण येऊ लागले होते, त्यामुळे सर्वसामान्यातही या खटल्याच्या वृत्ताविषयी खास आकर्षण निर्माण झाले होते. पुढे जनता कारकीर्दीत कायदामंत्री झालेले श्री. शांतीभूषण श्री. राजनारायण यांचे वकील होते. त्यांचा कोर्टातील युक्तिवाद मोठा आकर्षक वाटे. अखेर युक्तिवाद संपला आणि श्री. सिन्हा यांनी निकाल राखून ठेवला. ते काय निकाल देणार याविषयी सर्वत्र चर्चा सुरू झाली आणि श्रीमती गांधी यांना अनुकूल आणि प्रतिकूल असे दोन्ही प्रकारचे अंदाज वर्तविले जाऊ लागले. अनुकूलच निकाल देण्यासाठी श्री. जगमोहनलाल सिन्हा यांचेवर दडपण येत आहे अशाही बातम्या आल्या. गुजरात निवडणुकीवर कुठलाही अनुकूल अगर प्रतिकूल परिणाम नको या दृष्टीने त्या निवडणुकीचे मतदान संपल्यावर १२ जूनला आपण निकाल जाहीर करू असेही श्री. जगमोहनलाल सिन्हा यांनी ठरविले. याच काळात एक दिवस श्री. यशवंतराव चव्हाण यांचे खासगी चिटणीस श्री. श्रीपाद डोंगरे यांच्याशी संभाव्य निकालाविषयी काही तरी बोलत असताना ते एकदम म्हणाले, इंदूरकर, कशाला चर्चा करताय? निकाल अनुकूल लागावा यासाठी सर्व तरतूद करण्यात आली आहे. त्यांचे इंग्रजी वाक्य माझ्या डोक्यात कोरले गेले. (Arrangements have been made to get the judgement in her favour.) श्री. डोंगरे हे विशिष्ट माहितीच्या आधारे बोलत आहेत असे मलाही त्या वेळी वाटले नव्हते. पण जनता कारकीर्दीत ज्या गोष्टी उघडकीस आल्या त्यांवरून तो निव्वळ त्यांचा तर्क नव्हता, त्यांना निश्चित असा काही तरी सुगावा लागला होता

असे दिसते. याच संदर्भात एक दिवस बोलताना ते म्हणाले, इंदूरकर, विकत घेता येणार नाही असा या जगात कोण आहे? मी त्यावर दिलेले उत्तरही मला आठवते. तुम्ही म्हणता ते ९९ टक्के खरे आहे. पण राहिलेल्या एका टक्क्यात तरी कोणत्याही किंमतीवर विकत घेता येणार नाहीत अशी माणसे आहेत. आणि माझ्या आशेचे केंद्रस्थान तेच आहे. कदाचित् श्री. जगमोहनलाल सिन्हा हे त्या एका टक्क्यात निघतील. श्री. सिन्हा यांचेविषयी माझी आशा खरी ठरली याबद्दल मला समाधान आहे.

१२ जूनला दहा वाजण्याच्या सुमारास मी संसदेच्या सेंट्रल हॉलमध्ये गेलो. बहुधा १० वाजून काही मिनिटे झाली असतील. मी मुख्य दरवाज्यात होतो. तिथे उभ्या असलेल्या द्वाररक्षकाच्या हातीदेखील ट्रान्झिस्टर होता आणि मी दारात शिरत असतानाच बातमी ऐकली : “श्री. सिन्हा यांनी पंतप्रधान श्रीमती गांधी यांची निवडणूक बेकायदेशीर ठरवली असून निवडणुकीत केलेल्या भ्रष्ट कारवायांमुळे सहा वर्षांसाठी त्यांना निवडणुकीस अपात्र ठरवले आहे.” सेंट्रल हॉलमध्ये मी पोचलो. तिथे बरेच खासदार आणि पत्रकार होते. तिथे दुसरी बातमी मिळाली. श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या वकिलाने दिलेल्या अर्जावर विचार करून निकालाविरुद्ध सुप्रीम कोर्टात अपील करण्याची परवानगी न्यायाधीशाने दिली असून त्यांच्या त्या न्यायालयीन हुकुमाची अंमलबजावणी करण्यासाठी २० दिवसांचा अवधी पाहिजे हे श्रीमती गांधी यांच्या वकिलाचे म्हणणेही त्यांनी मान्य केले आहे. यानंतर पुढे काय होणार? नवा पंतप्रधान कोण? याविषयी सेंट्रल हॉलमध्ये चर्चेस सुरुवात झाली. श्रीमती गांधी यांच्या वकिलाने न्यायालयाच्या हुकुमाच्या अंमलबजावणीबाबत जो वेळ मागून घेतला होता तो न्यायालयाने सभासदत्वासाठी सहा वर्षे अपात्र ठरविल्यामुळे फक्त पंतप्रधानकीची नवी तरतूद करण्यासाठी होता. अपात्रता कायम असतानाही पंतप्रधानकीचा कारभार श्रीमती गांधी करू शकाव्यात यासाठी नव्हता. न्यायाधीश श्री. सिन्हा यांच्यापुढे निव्वळ सभासदत्वाचा प्रश्न होता. पंतप्रधानकीच्या कारभाराचा नव्हता. श्रीमती गांधी पंतप्रधान असल्यामुळे हुकुमाच्या अंमलबजावणीवर थोडा वेळ हवा हा मुद्दा श्रीमती गांधी यांच्या वकिलाने म्हणजे श्रीमती गांधी यांच्याकडून मांडला गेला असल्यामुळे त्या अपात्रता कायम असताना पंतप्रधानपदावर कायम राहू इच्छितात हा विचार सामान्यपणे कुणाच्याही मनात येणे शक्य नव्हते. श्रीमती गांधी यांचा पूर्वीचा व्यवहारही त्यांच्या मनात असा काही विचार येऊ शकेल असा संशय घेण्यासही पोषक नव्हता. मध्य प्रदेशचे व आंध्र प्रदेशचे माजी मुख्यमंत्री पं. द्वारकाप्रसाद मिश्र व श्री. चेन्ना रेड्डी यांच्याबाबत अत्यंत सामान्य कारणाने अशीच अपात्रता न्यायालयाने जाहीर केली असता दोघांनाही मंत्रीपदाचा राजीनामा देण्यास श्रीमती गांधी यांनी भाग पाडले होते. श्री. मिश्र यांच्याबाबत कायद्याने घालून दिलेल्या खर्चाच्या मर्यादेपेक्षा थोडासा खर्च जास्त झाल्याचा मुद्दा होता तर श्री. चेन्ना रेड्डीबाबतचा प्रश्न ते विधानसभेचे आमदार

असतानाचा होता. ज्या वेळी अपात्रता जाहीर झाली त्या वेळी ते राज्यसभेचे सभासद असून केंद्रात मंत्री होते. मी सुप्रीम कोर्टात अपील करित आहे, अपीलाचा निकाल लागेतो मला मंत्री राहू द्यावे, अशी विनंती त्यांनी त्या वेळी श्रीमती गांधींना केल्याचीही बातमी होती. पण न्यायालयाने अपात्र ठरविलेली व्यक्ती मंत्रीपदावर राहू शकत नाही ही भूमिका श्रीमती गांधी यांनीच घेतली असल्यामुळे त्या स्वतःच्याबाबत काही निराळी भूमिका घेतील असे तर्कसंगत विचार करणाऱ्या कुणालाही त्या वेळी वाटले नाही.

पण निकाल लागला त्याच दिवशी सेंट्रल हॉलमध्ये काही हजार असलेल्या खासदारात निश्चित अशी चर्चा होती की, श्रीमती गांधी पंतप्रधानकीचा अधिकार सहजा-सहजी सोडणार नाहीत. काय घडेल याविषयी आम्हा पत्रकारांच्या मनात उत्सुकता होती. आम्ही निरनिराळ्या क्षेत्रातील खासदारांना त्यांचे मत आणि अंदाज विचारण्यास सुरुवात केली. उजव्या कम्युनिस्ट पक्षाचे हिरेन मुखर्जी यांच्याशी त्या वेळी झालेले बोलणे मला आठवते. सामान्य कम्युनिस्ट खासदारांविषयी मला कधी फारसा आदर वाटला नाही. पण श्री. हिरेन मुखर्जी हे मात्र त्यास अपवाद होते. ते उत्कृष्ट वक्ते तर होतेच, पण शिव्याशाप न देता आपल्या पक्षाची भूमिका प्रभावीपणे मांडण्यात त्यांचा हातखंडा होता. शिवाय त्यांचा व्यवहारही सज्जनपणाचा असे. ते दिसले आणि मी त्यांना विचारले. पक्षाने विचार करून ठरविल्याशिवाय मी काहीच बोलू शकत नाही, पण छापणार नाही अशी हमी देत असाल तर मला काय वाटते हे मी सांगतो, असे ते म्हणाले. मी तशी कबुली दिली व नंतर ते म्हणाले, श्रीमती इंदिरा गांधी या काय करतील याचा मला अंदाज नाही. पण न्यायालयाच्या या निकालानंतर त्यांनी पंतप्रधानकीचा ताबडतोब राजीनामा दिला पाहिजे असे मला वाटते. नंतर श्री. मुखर्जी हे कम्युनिस्ट पक्षातही बाजूला पडले.

मी संसद भवनाच्या सेंट्रल हॉलमधून बाहेर पडलो. विजय चौकाजवळ माझ्या गाडीला एक लहानसा अपघात झाला. ही पुढे होऊ घातलेल्या निरनिराळ्या अपघातांची पूर्वसूचनाच होती काय कोण जाणे. काही वेळाने पंतप्रधानांच्या बंगल्याकडे फेरफटका मारला असता तेथे आत आणि बाहेर बरीच गर्दी जमली होती. श्री. जगजीवनराम, श्री. यशवंतराव चव्हाण, काँग्रेसचे अध्यक्ष श्री. देवकांत बारुआ यांच्या सहाय्यांचे श्रीमती गांधी यांच्यावर विश्वास व्यक्त करणारे निवेदन हाती पडले. दिल्लीतील स्थानिक वाहतुकीच्या बसेस भरूनभरून आणि काही मिरवणुकीने बरेच गोरगरीब लोक श्रीमती गांधी यांच्या बंगल्याच्या दिशेने जाताना दिसू लागले. त्यांचाही हेतू श्रीमती गांधी यांच्यावर आपला विश्वास व्यक्त करण्याचा होता. हे सर्व आयोजित होते अगर स्वयंस्फूर्त याविषयी मी आजही काही सांगू शकणार नाही, कारण काँग्रेस फाळणीच्या वेळी हवी तशी निदर्शने कशी घडविली जातात याची मला प्रत्यक्ष माहिती होती. पण जेवढ्या मोठ्या प्रमाणावर या वेळी निदर्शने झाली त्यावरून ती सर्व आयोजित होती हा निष्कर्षही चुकीचा वाटतो. एक वातावरण निर्माण झाले आणि

त्यात अनेक गोष्टी स्वयंस्फूर्तीने घडल्या असे फार तर म्हणता येईल. पण मला त्या काळीही जी गोष्ट उमगली नाही ती ही की, विश्वास व्यक्त करण्यासाठी काढलेल्या पुढाऱ्यांच्या निवेदनांचा आणि निदर्शनांचा न्यायालयाच्या निकालाशी काय संबंध? न्यायालयाच्या खालील कोर्टाचा निकाल आपल्याला अन्यायकारक वाटला तर त्याविरुद्ध वरील कोर्टात दाद मागण्याची तरतूद आपल्या घटनेनेच करून ठेवली आहे. ती जर सर्वसामान्य माणसासाठी वाजवी आहे तर मोठे पद भूषविणाऱ्या व्यक्तीसाठी ती तशी का असू नये?

पण असे दिसते की, त्या वेळी श्रीमती गांधी यांच्या जवळच्या गोटात दोन प्रकारचे लोक होते. पंतप्रधानपदाची तरतूद करण्यासाठी न्यायालयाकडून वेळ मागून घेण्यात आला असला तरी त्या दिशेने विचारच करण्याचे कारण नाही असा एक वर्ग होता. त्या काळी मला उघड दिसलेले या वर्गाचे एक प्रतिनिधी म्हणून मी श्री. वसंत साठे यांचे नाव घेऊ शकतो. कुणाहीमुळे असो, निष्ठा आणि विश्वासप्रदर्शनाची जी लाट उसळली त्यासाठी प्रत्येक राज्यातील काँग्रेस खासदार क्रमाक्रमाने श्रीमती गांधी यांच्या भेटीस जाऊ लागले. सुप्रीम कोर्टात अपील करून श्री. सिन्हा यांच्या निर्णयावर तहकुबी मागावयाची हे तर तोपर्यंत ठरले होतेच. पण ती मिळेल किंवा नाही, आणि मिळाल्यासही कशा प्रकारची मिळेल याविषयी संशय होता. संपूर्ण तहकुबी पाहिजे अशी इच्छा होती. पण न्यायालयाची तोपर्यंतची परंपरा अपीलावर निर्णय होईपर्यंत सशर्तच तहकुबी देण्याची होती. काँग्रेस खासदारांच्या महाराष्ट्र कमिटीनेही आपला पाठिंबा दर्शविण्यासाठी एक ठराव केला. यापैकी अनेक खासदार खासगीत जे बोलत त्याच्याशी हा ठराव सुसंगत नव्हता. पण कदाचित् तसा ठराव करणे ही त्या वेळी राजकीय गरज वाटली असावी. मराठवाड्यातील श्री. सयाजीराव पंडित हे त्या वेळी महाराष्ट्र कमिटीचे संयोजक होते. त्यांनीच मला पुढील हकीकत सांगितली आणि मी त्यांचा हवाला न देता ती त्या वेळी महाराष्ट्र टाइम्समध्ये छापलीही होती. पंतप्रधानांच्या बंगल्यावर जाऊन त्यांच्या हाती फक्त ठराव द्यावयाचा, कुणी काही बोलावयाचे नाही, असे ठरले होते. संयोजक असल्यामुळे ठराव श्री. सयाजीराव पंडित यांनीच द्यावयाचा होता. खासदार मंडळी पोचल्यावर काही वेळाने श्रीमती गांधी या तिथे आल्या. श्री. सयाजीराव पंडित यांनी ठरावाचा कागद पुढे करताच त्यांनी तो श्री. पंडित यांच्याकडे न बघताच हाती घेतला आणि पुढे निघून गेल्या. यास दहावीस सेकंद लागले असतील—नसतील. पण श्री. वसंत साठे यांनी आपल्याकडे त्यांचे लक्ष वेधावे म्हणून असो अगर काही इतर कारण असो, एक इंग्रजीत घोषणा दिली. “स्टे मिळो अगर न मिळो, पंतप्रधान कायमच राहाणार.” (Stay or no stay, Prime Minister continues to stay.)

त्या काळी एक वृत्त आणखी पसरले होते. त्यात बरेच तथ्य असावे असे त्याच काळी उपलब्ध झालेल्या इतर पुराव्यांवरून वाटते. त्या वेळी काँग्रेसचे अध्यक्ष असलेले

श्री. देवकांत बारुआ यांनी श्रीमती गांधींना असे सुचविले की, न्यायालयाच्या निर्णयास मान देण्यासाठी तुम्ही आता राजीनामा द्यावा. सुप्रीम कोर्टात अपील करावे. संघटनेचा अध्यक्ष असल्यामुळे मी तोपर्यंत पंतप्रधानकी सांभाळतो. सुप्रीम कोर्टाचा निकाल तुमच्या वतीनेच लागणार. तो तसा लागताच तुम्ही पुन्हा आपले पंतप्रधानपद सांभाळा. असेही म्हणतात की, काही काळ श्रीमती गांधी यांच्या मनातही या विचारा-विषयी अनुकूलता निर्माण झाली होती. याची कुणकुण श्री. जगजीवनराम यांना लागली. पंतप्रधानपदावर बसण्याची इच्छा त्यांच्याही मनात दबा धरून होतीच. त्यांनी श्रीमती गांधींना म्हटले, कोर्टाच्या निकालानंतरही आम्ही तुमच्यावर विश्वास व्यक्त केलाच आहे. सध्याच्या परिस्थितीत पंतप्रधानपदावर कायम राहाण्याचा तुमचा निर्णय असेल तर माझे काहीच म्हणणे नाही, पण काही निराळी तरतूद करावयाचा विचार असेल तर मात्र मला काही म्हणावयाचे आहे. “तुम्हास काय म्हणावयाचे असेल ते लिहून कळवा.” असे थोडे घुस्शातच श्रीमती गांधी यांनी उत्तर दिले. श्री. जगजीवनराम यांनी पत्र डिकेट केले. सही करून पाठविणे एवढेच शिल्लक होते. ते त्या वेळी त्यांचे अभिन्न मित्र खासदार श्री. द्वारकानाथ तिवारी यांच्याजवळ बोलले असावेत. वातमी फुटली आणि यू. एन. आय. या वृत्तसंस्थेने श्री. जगजीवनराम यांनी सदर मजकुराचे एक पत्र श्रीमती गांधी यांना पाठविले आहे अशी बातमी दिली. एवढ्या वेळात श्रीमती गांधी यांचा विचार कुठल्याही कारणामुळे असो, बदलला होता. पत्र पाठविण्याची आता जरूर नाही असे श्री. जगजीवनराम यांना कळविण्यात आले. त्यामुळे पत्र प्रत्यक्षात गेले नाही. यू. एन. आय. ने चुकीची विपर्यस्त बातमी दिली असा खुलासाही सरकारी सूत्रांनी केला.

श्रीमती गांधी यांचा विचार बदलला तर तो बदलण्याचे कारण काय? याबाबत असे म्हणतात आणि त्या वेळी घडलेल्या इतर घटनांमुळे ते बरोबर वाटते की, श्री. संजय गांधी यांनी याच वेळी राजकारणात सर्वप्रथम एक महत्त्वाची भूमिका बटवली. श्री. बारुआ वगैरे मंडळींवर विश्वासू नको, एकदा सत्तेवरून बाजूस सरलीस की सुप्रीम कोर्टाचा निकाल झाल्यानंतरही ते बाजूस सरण्याची गोष्ट तर दूरच, तुझे हाल कुत्राही खाणार नाही, असे त्यांनी आपल्या आईस सांगितले. ते त्यांना पटलेही. त्यांचे सर्व सहकारी कशा प्रकारचे आहेत याची त्यांना जाणीव होती. हे वृत्त बरोबर वाटावे असे दृश्य २० जूनला बोट क्लबवर जो प्रचंड मेळावा श्रीमती गांधी यांच्या समर्थनार्थ करण्यात आला त्यात दिसले. काँग्रेस अध्यक्ष श्री. देवकांत बारुआ यांना व्यासपीठावर जागा नव्हती. या मेळाव्यावर संपूर्ण नियंत्रण श्री. संजय गांधी आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांचे होते. याच मेळाव्यातील आपल्या भाषणात मला काढण्यासाठी फार मोठ्या शक्ती काम करीत आहेत असे श्रीमती गांधी यांनी सांगितले. त्या शक्ती कोणत्या हे मात्र त्यांनी स्पष्ट केले नाही. मोघम बोलणे ही श्रीमती गांधी यांची पद्धतच ठरून गेली होती.

आम्हा पत्रकारांना एका गोष्टीचा उलगाडा होत नव्हता. सुप्रीम कोर्टाकडे निर्णयाच्या अंमलबजावणीची तहकुबी मागण्याऐवजी निदर्शने आणि मेळाव्यात वेळ का घालविला जात आहे? निष्ठाप्रदर्शनार्थ मोठाले मेळावे होत होते तर श्रीमती गांधी यांनी ताबडतोब राजीनामा दिला पाहिजे अशी मागणी करणारे विरोधी पक्षांचेही मेळावे आणि जोरदार निदर्शने होत होती. २२ जूनला विरोधी पक्षांनीही एक मोठा मेळावा घेतला. उन्हाळ्यामुळे सुप्रीम कोर्टास तशी सुटी होती. सुटीतील न्यायाधीश म्हणून श्री. कृष्ण अय्यर हे काम बघत होते. त्यांची पूर्वापीठिका उजव्या कम्युनिस्ट पक्षाची असल्यामुळे ते मुद्दाम विरोधी भूमिका घेतील अशी भीती बाळगावयाचेही श्रीमती गांधींना कारण नव्हते. सर्व देशातील वातावरण ढवळून टाकण्याचे सामर्थ्य असलेल्यास हायकोर्टातील आवश्यक कागद ताबडतोब मिळवून निर्णयाची अंमलबजावणी तहकूब करण्यासाठी पाच-सात दिवसात अपील करणे हे अवघड होते का? पण मेळावे आणि निदर्शने अगोदर झाली. न्यायालयीन प्रक्रिया नंतर अवलंबिण्यात आली. २३ जूनला श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी अपील केले. श्री. सिन्हा यांच्या निर्णयापासून बिनशर्त आणि संपूर्ण तहकूबी मिळविण्यासाठी. श्री. अय्यर यांनी दुसऱ्या दिवशी त्यावर निर्णय दिला. त्यांनी तहकूबी दिली. पण श्रीमती गांधी यांच्या मागणीप्रमाणे बिनशर्त आणि संपूर्ण नव्हे. तोपर्यंतच्या न्यायालयीन परंपरेप्रमाणेच ती सशर्त तहकूबी होती. हायकोर्टाच्या निर्णयाविरुद्ध अपील करणाऱ्या कुठल्याही आमदार-खासदारास ज्याप्रमाणे सभागृहात हजर राहाण्याचा, कामकाजात भाग घेण्याचा अधिकार असतो, पण मतदानाचा असत नाही, त्याचप्रमाणे श्रीमती गांधी यांनाही तो अधिकार नाही असे श्री. अय्यर यांनी आपल्या निर्णयात स्पष्ट म्हटले. येथपर्यंत सर्व न्यायालयीन दृष्टीने योग्य झाले. पण श्री. अय्यर यांच्या निर्णयाबाबत आम्हा काही पत्रकारांच्या मनात त्या वेळी एक प्रश्न निर्माण झाला. न्यायाधीशाने राजकारणात पडावयाचे नसते. राजकीय विषयावर मतही द्यावयाचे नसते. बिनशर्त आणि संपूर्ण तहकूबीची मागणी हाच त्या वेळी न्यायालयीन प्रश्न होता. ती त्यांनी मान्य केली असती तर तोपर्यंतच्या न्यायालयीन परंपरेविरुद्ध ती वाटली असती. पण ती त्यांच्या अधिकारक्षेत्रातील बाब होती. ज्या पक्षकाराची अशी मागणी न्यायालयीन दृष्ट्या बरोबर न वाटल्यामुळे मान्य केली नाही, ती व्यक्ती पंतप्रधानपदी राहू शकते किंवा नाही हा प्रश्न न्यायालयीन स्वरूपात त्यांच्यासमोर नव्हता. मग त्यांनी त्यावर विचार का मांडला? सशर्त आणि अपूर्ण तहकूबी असूनही त्या पंतप्रधान राहाण्यास हरकत नाही हे मत त्यांनी दिले.

आपल्या निर्णयाचा परिणाम राजकारणात कुठल्या पक्षावर आणि व्यक्तीवर काय होईल याचा न्यायाधीशाने विचार करावयाचा नसतो. खासदार असल्यामुळे श्रीमती गांधी पंतप्रधान होत्या. अपील करण्याची परवानगी दिल्यानंतरही मतदानाचा हक्क कायम न ठेवण्यामागील न्यायालयीन परंपरेचा अर्थ तोपर्यंत आम्ही असा समजत होती की, संसदेकडून होणाऱ्या निर्णयात त्या सभासदाचा वाटा असू शकत नाही. तो

असल्यास पुढे त्याचे अपील नामंजूर झाल्यास कायदेशीरदृष्ट्या झालेला निर्णयही बेकायदेशीर ठरू शकतो. मग सभागृहात मतदानाचा जिला अधिकार नाही ती व्यक्ती अनेक निर्णय घेणाऱ्या मंत्रीमंडळाची प्रमुख कशी असू शकते? निदान हा प्रश्न समोर नसताना त्यावर मत व्यक्त करण्याची श्री. अय्यर यांना जरूर काय होती? राजकीय पक्षास हवा तो अर्थ लावण्याची त्यामुळे मोकळीक राहिली असती. श्री. अय्यर यांच्या सदर मतप्रदर्शनामुळे न्यायालयीनदृष्ट्या एक विचित्र इतिहास घडला आहे. ज्याचे सभासदत्व डागाळले होते त्या व्यक्तीने पंतप्रधान या नात्याने दिलेला सल्ला स्वीकारून राष्ट्रपतीने देशात आणीबाणी जाहीर केली. सदर खासदाराच्या अपीलाचा निकाल त्या आणीबाणीतच त्यास अनुकूल असा लागला. आणीबाणीमुळे दहशतीचे जे एक वातावरण निर्माण झाले होते त्याचा परिणाम सुप्रीम कोर्टातील त्या अपीलावर निकाल देणाऱ्या न्यायाधीशावर मुळीच झाला नव्हता असे म्हणता येणार नाही. सदर सल्लाही घटनेनुसार मंत्रीमंडळात विचारविनिमयानंतर देण्यात आला नव्हता. राष्ट्रपतीने आणीबाणीच्या बटुहुकुमावर सही केल्यानंतर ती लागू असताना मंत्रीमंडळाची त्यावर मंजूरी घेण्यात आली होती. आम्हास विरोध करण्याचे धाडस झाले नाही असे काही मंत्र्यांनी नंतर कबूलच केले. त्या वेळी तर थोडेफार वाटलेच, पण इतक्या दिवसांनंतर असे वाटते की, श्री. अय्यर यांचा न्यायालयीन निर्णय बरोबर होता. पण जरूर नसताना मतप्रदर्शन करून त्यांनी आपली न्यायालयीन मर्यादा ओलांडली.

ज्या दिवशी सुप्रीम कोर्टाने निर्णय दिला त्याच दिवशी संसदीय काँग्रेस पक्षाची बैठक घेण्यात आली. संसदीय काँग्रेस पक्षाची बैठक तोपर्यंत कधीही पत्रकारांसाठी खुली नसे. नंतर पत्रकारांना वृत्त सांगण्यात येई. पण त्या दिवशी ती खुली ठेवण्यात आली. त्यात काँग्रेसचे अध्यक्ष श्री. देवकांत बारुआ यांनी आपल्या भाषणात “इंदिरा म्हणजे भारत आणि भारत म्हणजे इंदिरा” हे नवे राजकीय तत्त्वज्ञान इंग्रजीत मांडले. (Indira is India and India is Indira.) त्यास श्री. जगजीवनराम आणि श्री. यशवंतराव चव्हाण यांच्यासारख्या वरिष्ठ आणि मातब्बर म्हणविल्या जाणाऱ्या मंत्र्यांनी पाठिंबा दिला. श्री. चंद्रशेखर, धारिया, कृष्णकांत वगैरे तरुण तुर्क म्हणविणारी काही मंडळी या बैठकीत आपले मत प्रदर्शित करणार असा बोलवा होता. पण तसे काही झाले नाही. ही मंडळी तिथे दिसलीच नाहीत. नंतर कळले की, श्री. उमाशंकर दीक्षित यांच्या मध्यस्थीचा परिणाम होऊन बैठकीस गैरहजर राहाण्यास या मंडळींनी कबुली दिली होती. बैठकीत श्रीमती गांधी यांच्या नेतृत्वावर विश्वास व्यक्त करणारा ठराव पास होणारच होता. तो टाळ्यांच्या प्रचंड कडकडाटात झाला. हे आम्ही पत्रकारांनी बघितले. पण लोकप्रतिनिधींच्या बहुसंख्येने श्रीमती गांधी यांच्यावर आपला विश्वास व्यक्त केल्याची घटना घडली त्याच काळात त्यांच्या खटल्याविषयी एक खेडुताची फार बोलकी प्रतिक्रिया मी घेतली. कोर्टकचेऱ्यांशी नेहमी संबंध येणाऱ्यांपैकी तो एक होता. तो म्हणाला, बडे कोर्टाने वेदखल कर दिला हे, पर वह

कब्जा नही छोड रही है. (मोठ्या कोर्टाने घरावर अधिकार नाही असा निर्णय दिला आहे, पण ती तावा सोडण्यास तयार नाही.)

ज्या दिवशी अलाहाबाद हायकोर्टाने श्रीमती गांधी यांच्या विरुद्ध निकाल दिला त्याच दिवशी गुजरात निवडणुकीचे निकाल लागले ते बहुतांशी श्रीमती गांधी यांच्या काँग्रेस पक्षाविरुद्ध गेले आणि संघटना काँग्रेसला त्यात बहुमत मिळाले. विरोधी पक्षांचा यावरून असा गैरसमज झाला की, देशात श्रीमती गांधी यांच्याविरुद्ध वातावरण निर्माण झाले आहे. विरोधी पक्षांचे काही पुढारी चेकाळल्यासारखे वागू लागले. श्रीमती गांधी यांना पंतप्रधानकीचे पद सोडण्यास आपण भागच पाडू या वृत्तीने त्यांची निदर्शने आणि मोर्चे ठरू लागले. तीव्र अशा संघर्षाचे वातावरण निर्माण झाले. या सर्वांची परिणती २६ जूनला सकाळी आणीबाणी जाहीर होण्यात झाली. मी घरात असतानाच ती बातमी ऐकली. युद्धकाळातील आणीबाणीचा आम्हास अनुभव होता. ती त्या काळीही चालू होती. पण त्या युद्धाच्या संदर्भातील आणीबाणीपासून देशातील सर्वसामान्य नागरिकांना त्रास झाल्याचे आमच्या ऐकिवात नव्हते. पण अंतर्गत आणीबाणी आम्हाला माहीतच नव्हती. त्यामुळे ही आणीबाणी लागल्याने काय घडणार याचा आम्हाला काहीच अंदाज येत नव्हता. त्यापूर्वीचे विरोधास न जुमानता फोणालाही बेमुदत अटकेत ठेवण्याचा अधिकार सरकारी अधिकाऱ्यांच्या हाती देणारा मिसा नावाने प्रसिद्ध पावलेला कायदा मंजूर झाला होता. पण १३ एप्रिलच्या सुमारास पंतप्रधान श्रीमती गांधी यांचे जे पत्र मोरारजी देसाई यांना मिळाले त्यात राजकीय कार्यात गुंतलेल्यांविरुद्ध मिसाचा वापर होणार नाही असे आश्वासन असल्यामुळे त्या दिशेने काही पावले उचलली जातील याचीही शक्यता नव्हती.

एका विषयाबाबत मात्र थोडा गोंधळ होता. वरिष्ठ अधिकाऱ्यांचे हुकूमही मानू नका असे श्री. जयप्रकाश नारायण हे भुवनेश्वरला म्हणाले असल्याचे एक एप्रिलच्या वृत्तपत्रात प्रसिद्ध झाले होते. त्यांच्या त्या विचारांशी मी सहमत नाही असे भारतीय जनसंघाचे श्री. वाजपेयी यांनीही जाहीरपणे १२ एप्रिल रोजी म्हटले. १७ एप्रिलला आपण तसे म्हटले असल्याच्या वृत्ताचा श्री. जयप्रकाश नारायण यांनी इन्कार केला आणि बेकायदेशीर हुकूम मानू नका असे म्हटल्याचे कबूल केले. याचा अर्थ कायदेशीर हुकूम माना असाही होत असल्याने लष्करास स्थापित सत्तेविरुद्ध उठावणी करण्यास श्री. जयप्रकाश नारायण हे चिथावणी देत होते असा होत नाही हे जरी खरे असले आणि जयप्रकाश यांची प्रतिमा बोललेला शब्द सोयीनुसार बदलण्याची नसल्याने आता ते आपला शब्द फिरवीत आहेत असे जरी वाटत नसले तरी एक प्रश्न शिळक होता. श्रीमती गांधींचा व्यवहार कसाही असला तरी जयप्रकाश नारायणांसारख्या मान्य पुढाऱ्याने लष्करास उद्देशून चुकीचा अर्थ लागू शकेल असे

विचार मांडणे कितपत योग्य होते? अधिकाऱ्यांचा हुकूम मानणे ही लष्करी जवानास सामान्य शिकवण असते आणि ती योग्यही असते. अधिकारी कायदेशीरच हुकूम देईल हे गृहीतच धरले जाते. पण प्रत्येक हुकुमाच्या अंमलबजावणीपूर्वी लष्करी जवान तो हुकूम कायदेशीर आहे किंवा नाही याची तपासणी करू लागला तर अनवस्थेचा प्रसंग ओढवेल. कारण कोणता हुकूम कायदेशीर आहे आणि कोणता नाही हे तो कसे ठरविणार?

विचारांचे हे चक्र डोक्यात घोळत असतानाच मी घराबाहेर पडलो. एकदोन वृत्तपत्रांचे खास अंक निघाले होते. त्यात श्री. जयप्रकाश नारायण, मोरारजी देसाई, चंद्रशेखर वगैरेंना पहाटेसच दिल्लीत व श्री. लालकृष्ण अडवानी व श्री. मधू दंडवते यांना ते संसदीय कमिटीसाठी बंगलोरला गेले असताना तिथेच अटक केल्याची बातमी होती. वृत्तपत्रांवर सेन्सॉर लावला जात आहे ही घोषणा होती. पण सेन्सॉर म्हणजे काय, त्याची बंधने कोणती याची काहीच कल्पना त्या वेळी कुणालाही नव्हती. बहादुर शहा जफर मार्गावर प्रमुख अशा वृत्तपत्रांच्या कचेऱ्या रांगेने आहेत. तेथील विजेचा पुरवठा बंद झाल्यामुळे त्यांपैकी कुणाचेही खास अंक निघू शकले नाहीत. काही तरी तांत्रिक विघाड झाल्यामुळे वीज पुरवठा बंद झाला असेल असे अगोदर वाटले होते. पण नंतर स्पष्ट झाले की, वीज कपात मुद्दामच करण्यात आली आहे. यामुळे या भागातील कोणतेही वृत्तपत्र दुसऱ्या दिवशीही निघू शकले नाही. त्या वेळी श्री. बी.जी. वर्गीस हे संपादक असलेल्या हिंदुस्तान टाइम्सचा खास अंक निघाला. पण कामगारांवर उजव्या कम्युनिस्ट पुढाऱ्यांचे वर्चस्व असल्यामुळे त्याचे वाटप होऊ शकले नाही. सेन्सॉरची काही व्यवस्था झाल्यानंतर बहादुर शहा जफर मार्गावरील वृत्तपत्रांचा वीजपुरवठा सुरू झाला. धरपकडीचे सत्र आणि वृत्तपत्रांवर कात्री ही आणीबाणीची पहिली देणगी ठरली. ज्या मोठ्या पुढाऱ्यांना अटक करण्यात आली होती त्यांना कुठे ठेवले आहे याचाही बराच काळ पत्ता नव्हता. बांगला देशाच्या स्वातंत्र्ययुद्धात शेख मुजिबुर रहमान यांना अशाच प्रकारे कुठे तरी दडवून ठेवल्याबद्दल पाक नेत्यांवर कडक टीका करणाऱ्या देशात हे घडले होते ही या घटनेतील महत्त्वाची गोष्ट त्या वेळीही आम्हास जाणवत होती.

१९.

आणीबाणीचे दिवस

ज्या दिवशी आणीबाणी जाहीर झाली त्याच दिवशी अगर त्याच्या दुसऱ्या दिवशी आम्ही काही मराठी पत्रकार संध्याकाळी यशवंतराव चव्हाण यांच्याकडे गेलो. साहेब थोडे खिन्न दिसले. आणीबाणी लावणे त्यांना आवडले नव्हते हे तर उघडच होते. पण मंत्रीमंडळातील एक मंत्री या नात्याने त्यांनी श्रीमती गांधी यांच्या या कारवाईचे लंगडे समर्थन करण्याचाही प्रयत्न केला. बोलणे निघाले असताना ते म्हणाले, अहो, त्या बाई तरी काय करणार? विरोधी पक्षांनी चोहोंकडून त्यांना घेरण्याचा प्रयत्न चालविला होता. मांजर हे तसे अत्यंत भित्रे असते, पण त्याला पळण्यास वाट उरली नाही की ते समोरच्या व्यक्तीच्या नरडीचा घोट घेण्याचा प्रयत्न करते. यात हा नरडीचा घोट घेण्याचा प्रयत्न आहे यास अप्रत्यक्षपणे कबुली होती. आणि बाई मांजरीसारख्या आहेत असा आरोपही होता. मी त्या आठवड्यात आपल्या सदरात चव्हाणांचा हा विचार राजधानीतील राजकीय गोटात व्यक्त होणारा एक विचार म्हणून मांडला. पण सेन्सॉरच्या कृपेने ते सदरच छापले जाऊ शकले नाही.

अचानक एक दिवस बातमी आली. माहिती आणि नभोवाणीमंत्री श्री. इंद्रकुमार गुजराल यांचे मंत्रीपद गेले. श्री. गुजराल हे श्रीमती गांधींच्या गटातील होते. ते त्यांच्या अतिशय जवळचे समजले जात. त्यामुळे त्यांचे मंत्रीपद

गेल्याचे सर्वोना आश्चर्य वाटले. वृत्तपत्रांवर निर्बंध असल्याने खऱ्या बातम्या येत नव्हत्या. पण त्यामुळे अफवांचा सुळसुळाट होता. श्री. गुजरालबाबत पुढील अफवा होती. २० जूनला श्रीमती गांधींच्या समर्थनार्थ जो मेळावा झाला, तो होत असतानाच टेलिव्हिजनवर दाखविला जावा अशी संजय गांधींची इच्छा होती. त्यांनी तसे करा असे फोनवर संबंधित अधिकाऱ्यास सांगितले. तो म्हणाला, टेलिव्हिजन ही एक सरकारी यंत्रणा आहे. तिच्यावर प्रजासत्ताक दिनाचे संचलन ते चालू असताना दाखविण्याची परंपरा आहे. राजकीय पक्षांच्या कार्यक्रमांचे चित्रमय रिपोर्ट आम्ही देतो, पण ते कार्यक्रम झाल्यानंतर, त्यातले काय घ्यावयाचे आणि काय नाही याची तपासणी करून. यावर हा हुकूम आहे आणि तो पाळला पाहिजे असे संजय गांधींनी सांगताच तो अधिकारीही तडकला आणि म्हणाला, मी मंत्र्याकडून हुकूम घेत असतो, इतरांकडून नाही. तोपर्यंत आणीबाणी लागू झाली नव्हती. श्री. संजय गांधींनी गुजरालकडे तक्रार केली आणि त्याचेवर कारवाई करण्यास सांगितले. पण पुढे कोणते दिवस येणार आहेत याची कल्पना नसल्यामुळे श्री. गुजराल यांनी त्या अधिकाऱ्याची बाजू घेतली आणि म्हटले, जर तुम्हाला तसे काही व्हावे असे वाटत होते तर माझ्याशी बोलायचे होते. सरळ अधिकाऱ्यास हुकूम देणे बरोबर नव्हते. श्री. गुजराल यांच्याही विषयी नाराजीचे एक कारण हे होते. ते कितपत खरे हे पडताळून पाहण्यास मार्ग नव्हता. नाराजीचे दुसरे कारण टाइम्स ऑफ इंडियात आणीबाणीपूर्वीच आलेली एक बातमी असावी असाही समज पसरला होता. २० जूनच्या मेळाव्यावर टेलिव्हिजनची फीत किती फूट लागली आणि जयप्रकाश नारायण यांच्या मेळाव्यावर ती किती फूट लागली याचे तुलनात्मक आकडे छापले गेले होते. एक फूट फीतची किंमत किती असते हेही सांगण्यात आले होते. दोन्ही मेळाव्यांवर झालेल्या फीतच्या वापरात इतके प्रचंड अंतर होते की, २० जूनच्या मेळाव्यावर अफाट फीत खर्च झाली हे न सांगतादेखील कुणासही कळण्यासारखे होते. सदर पत्राच्या बातमीदाराला ही माहिती गुजरालकडून मिळाली असावी असाही समज झाला होता.

सदर दोन्ही अफवांपैकी कोणतीही खरी असो वा नसो, श्री. गुजरालवर श्रीमती गांधी नाराज झाल्यामुळेच त्यांना काढण्यात आले होते. या संदर्भात श्री. गुजरालांच्या तोंडून सेंट्रल हॉलमधील अनौपचारिक चर्चेत जी सूचक वाक्ये निघाली ती मला त्याच काळात खासदार आबासाहेब कुलकर्णीकडून कळली होती. आम्हा पत्रकारांसाठी सेंट्रल हॉल तोपर्यंत बंद करण्यात आला होता. श्री. कुलकर्णी आणि गुजराल यांची चांगली मैत्री होती. त्यांनी गुजराल यांना विचारले, अरे, तुझ्याबाबत हे असे कसे घडले? श्री. गुजराल यांनी उत्तर दिले, मै सेवा जो कर रहा था. (मी सेवा करीत होतो ना! त्याचा हा मेवा आहे!) यावर कुलकर्णी यांनी पुढे म्हटले, बरे ते झाले, पण तुझ्या जागी श्री. विद्याचरण शुक्लांची नेमणूक कशी? यावर श्री. गुजराल म्हणाले, मला माहीत असलेली एक गोष्ट सांगतो—रशियन क्रांतीनंतर कम्युनिस्ट राजवटीत बँकांचे राष्ट्रीयीकरण झाले. पण आर्थिक संघटना हाताळण्यास समर्थ अशी

व्यक्ती मार्शल स्टालिनला आढळेलना. दोघाचौघांना त्यांनी ते काम करण्यास सांगितले, पण त्यापैकी प्रत्येकाने आपल्याला त्यातील काही कळत नाही असे म्हणून सुटका करून घेतली. अखेर एका गलेलट्ट आणि आकडेवाज मिश्या असलेल्या स्टालिन यांनी ते काम करण्यासाठी फर्मावले. तो गयावया करून म्हणाला, आपण म्हणाल ते करावयास मी तयार आहे, पण मलाही त्यातील काही कळत नाही. यावर मार्शल स्टालिनने सांगितले, मी सांगतो कसे करावयाचे. बँकेत पैसा जमा करण्यासाठी जो येईल त्याच्याकडून तो ठेवून घ्यावयाचा, पण जो परत नेण्यासाठी येईल त्यास गोळी घालावयाची म्हणजे झाले. ही कहाणी शब्दार्थाने खरी असेल असे वाटत नाही, पण नवे माहिती आणि नभोवाणीमंत्री श्री. विद्याचरण शुक्ल कशा प्रकारचे होते याविषयी गुजरालांची विचारसरणी उत्कटतेने व्यक्त करणारी निश्चित आहे. श्री. शुक्लांचा कारभार दंडुकेशाहीचा झाला हे तर पुढील घटनांनी दर्शविलेच आहे. श्री. गुजराल यांची राजकीय विचारसरणी कोणतीही असली तरी त्यांचे वर्तन अत्यंत सुसभ्य होते याची ग्वाही त्यांच्या संपर्कात आलेला राजधानीतील प्रत्येक पत्रकार आजही देईल. श्री. गुजरालांशी कुलकर्णी यांची सदर चर्चा आणीबाणी जाहीर झाल्यावर संसदेचे पहिले अधिवेशन झाले त्यात झाली.

आणीबाणीनंतर अनेक संस्थांवर बंदी जाहीर झाली. त्यात राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ आणि जमाते इस्लामी या प्रमुख संघटना होत्या. संघाच्या अनेक कार्यकर्त्यांची धरपकड झाली आणि काही भूमिगत झाले. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचा हिंसाचारात हात असतो असा प्रचार तर फार पूर्वीपासून होत होता. या काळात तो अधिक बळावला. दिल्लीतील संघ कार्यालयावर पोलिसांनी धाड घातली आणि तिथे तलवारींचा फार मोठा साठा सापडल्याचे चित्र सरकारी यंत्रणेकडून वृत्तपत्रांना पुरविण्यात आले. हिंदुस्तान टाइम्सच्या इव्हनिंग न्यूजमध्ये ते प्रसिद्ध झाले. सेन्सॉरच्या निर्बंधाप्रमाणे संसदेतील चर्चेत मंत्र्याने दिलेली उत्तरे तेवढी छापण्यास परवानगी होती. बोलणाऱ्या सभासदांची फक्त नावे देता येत होती. श्री. वाजपेयी, श्री. अडवानी वगैरे जनसंघाचे अनेक खासदार धरले गेले होते, पण श्री. जगन्नाथराव जोशी बाहेर होते. त्यांनी आपल्या एका भाषणात प्रसिद्ध झालेल्या फोटोचा उल्लेख केला आणि म्हटले, तलवारींचा साठा सापडला याचा फोटो दिला गेला हे ठीक आहे, पण त्या तलवारी लाकडी होत्या याचाही उल्लेख सरकारकडून दिल्या गेलेल्या वृत्तात करायला हवा होता. संघाचा हिंसाचारात हात असतो हा प्रचार चुकीचा आहे. पंतप्रधानांनी आपल्या भाषणात जगन्नाथराव जोशींच्या विधानाची दखल घेतली आणि म्हटले, तलवारी लाकडी होत्या म्हणून काय झाले? त्या हिंसक वृत्तीच्या प्रतीक तर आहेत. सामान्यपणे श्रीमती गांधी यांचे हे उत्तर वृत्तपत्रात छापले जायला काहीच हरकत नव्हती. पण सेन्सॉरची कात्री प्रंतप्रधानांच्या भाषणासही लागली. कारण एकच दिसते. ते छापले गेले असते तर सापडलेल्या तलवारी लाकडी होत्या हे जगास कळले

असते. हिंसाचारात संघाचा हात असल्याच्या आरोपातील फोलपणा उघडकीस आला असता.

याच संदर्भात एका विचित्र योगायोगाकडे लक्ष जाते. पूर्वीच्या कायद्याप्रमाणे संसदेत जे बोलले जात असे ते कितीही आक्षेपाई असले तरी ते बोलणाऱ्या खासदारा-विरुद्ध कुठल्याही न्यायालयात कारवाई होऊ शकत नव्हती. पण ते संरक्षण संसदेतील कारवाई स्वरूपात छापणाऱ्या वृत्तपत्रांना नव्हते. त्यामुळे संसदेचे वृत्त म्हणूनही ते छापणे अवघड असे. त्याविरुद्ध पं. नेहरूंच्या कारकीर्दीतच श्री. फिरोज गांधींनी (श्रीमती इंदिरा गांधी यांचे दिवंगत पती) आघाडी उघडली आणि वृत्तपत्रांनाही ते संरक्षण मिळवून देणारा कायदा झाला. संसदेचे खासदार हे लोकप्रतिनिधी आहेत. ते जबाबदार असतात. निश्चित माहिती असल्याशिवाय ते आरोप करणार नाहीत. म्हणून त्यांच्या तोंडून निघालेले आरोप वृत्तपत्रात यावयास काहीच हरकत नसावी. एखादा खासदार बेजबाबदार निघाल्यास त्याचे नियंत्रण करण्याचा अधिकार सभापतीस असतोच. अशी त्यांची त्या वेळी कुणालाही पटणारी रास्त अशी भूमिका होती. पण त्यांच्या पत्नी श्रीमती गांधी यांच्या कारकीर्दीत संसदेतील खासदारांचे विचार अगर आरोप बाहेर कमीत कमी कसे जातील यावर अधिक लक्ष पुरविण्यात आले. जे स्वातंत्र्य पतीमुळे मिळाले ते पत्नीने काढून घेतले. आणीबाणीमुळे जी संधी मिळाली तिने देशातील वृत्तपत्रांचे नियंत्रण होऊ शकले. पण परदेशी वृत्तपत्रांवर तर ते घालता येत नव्हते. संसदेच्या कारवाईतील प्रत्येक शब्दाचे रेकॉर्ड ठेवणे ही लोकशाहीची परंपरा आहे. ते रोजच्या रोज तयार होते. दुरुस्त न झालेल्या या रेकॉर्डची प्रत दुसऱ्याच दिवशी कुणालाही बघावयास मिळते. आणीबाणीत त्याचा वापर परदेशी पत्रकार भरपूर करू लागले. म्हणून माहिती आणि नभोवाणीमंत्री श्री. विद्याचरण शुक्ल यांनी संसदीय अधिकाऱ्यांची एक बैठक बोलावली आणि त्यात हे संपूर्ण रेकॉर्ड ठेवण्याची पद्धत बंद करावी, कारण त्याचा गैरवापर होतो, फक्त सारांशरूपाने ते ठेवावे, अशी सूचना मांडली. लोकसभेचे सेक्रेटरी जनरल श्री. शखधर हे यास जवळजवळ तयारही झाले होते, पण त्या वेळी राज्यसभेच्या सेक्रेटरी जनरलपदावर असलेल्या श्री. बॅनर्जी यांनी यास ठाम नकार दिला. ते म्हणाले, हे होणार नाही. म्हणून ते होऊ शकले नाही.

श्री. शखधर यास तयार झाले असतील असे वाटते. दुसऱ्याही एका अशा गोष्टीची मला माहिती आहे. आणीबाणीत संसदेच्या एका हॉलमध्ये सेन्सॉरचे ऑफिस काम करीत होते ही वस्तुस्थिती आहे. तो हॉल सेन्सॉरला दिला कोणी याविषयी नंतर जनता कारकीर्दीत बरीच चर्चा झाली. पण निश्चित स्वरूपाचे सत्य बाहेर आले नाही. तो हॉल राज्यसभेच्या ताब्यातील होता. राज्यसभेला गरज नसल्यामुळे तो आणीबाणीच्या पूर्वीच लोकसभेला वापरण्यासाठी देण्यात आला होता असे राज्यसभेच्या एका अधिकाऱ्याने नंतर मला सांगितले. यावरून श्री. शखधर यांनीच तो सेन्सॉरला

दिला असला पाहिजे असे दिसते. पण श्री. शखधर यांनी मात्र नंतरच्या काळात पूर्ण मौन पाळले. शहा आयोगाने संसदेत जे काही घडले ते संसदेची सार्वभौमता लक्षात घेऊन आपल्या अधिकारक्षेत्राबाहेर समजले आणि त्याची कुठलीच तपासणी केली नाही. संसदेच्या संदर्भात ज्या तक्रारी त्यांच्याकडे आल्या त्या सर्व त्यांनी लोकसभेच्या सभापतीकडे पाठवून दिल्या. या संदर्भात जनता कारकीर्दीतील लोकसभेचे सभापती श्री. हेगडे यांच्याशीही माझे एकदा बोलणे झाले होते. घडलेल्या घटनांची योग्य अशी चौकशी करण्यात लोकसभेतील वरिष्ठ अधिकारीवर्ग सहकार्य करीत नाही अशी त्यांची तक्रार होती.

आणीबाणी सुरू झाल्यानंतर सुरुवातीला काही दिवस उजव्या कम्युनिस्ट पक्षाचा श्रीमती गांधींना पूर्ण पाठिंबा होता. १९७१ मधील निवडणुकीत प्रचंड बहुमत मिळाल्यानंतर श्रीमती गांधी यांना आपले सरकार टिकविण्यासाठी त्यांची तशी गरज नव्हती. पण तरीही तो असे. श्रीमती गांधी यांनी सर्व बाबतीत रशियाशी जुळवून घेतल्यामुळे कदाचित् तो असावा. १९७४ साली रशियाचे राष्ट्रपती श्री. ब्रेझ्नेव्ह हे भारतात आले असताना त्यांनी गैरकाँग्रेस पक्ष पुढाऱ्यांपैकी फक्त श्री. डांगे यांनाच भेटिस बोलावले होते. त्याविरुद्ध समाजवादी पुढारी श्री. मधू लिमये यांनी तक्रार केली. नंतर त्यांनी त्यांनाही बोलावले. त्या वेळी विरोधी पक्षाची जरूरच काय असा सवाल त्यांनी केला असल्याने श्री. मधू लिमये यांनी सांगितले. या आणि इतरही अनेक कारणांमुळे उजव्या कम्युनिस्ट पक्षास सरकारशी निष्ठावंत विरोधी पक्ष असे संसदेतही म्हटले जाऊ लागले होते. पण आणीबाणीनंतर काही दिवसातच ही परिस्थिती बदलली. यास संजय गांधी कारणीभूत झाले. श्रीमती उमा वासुदेव नावाच्या एका पत्रकार महिलेने त्या वेळी राजकीय क्षितिजावर उगवता तारा संजय गांधी यांची एक प्रदीर्घ मुलाखत घेतली. राजधानीत ती फक्त इंडियन एक्सप्रेसमध्ये प्रसिद्ध झालेली मी बघितली. श्री. संजय गांधी यांची ती मुलाखत असल्यामुळे त्यास कात्री लावण्याची सेन्सॉरच्या कुठल्याही अधिकाऱ्याची छाती नव्हती. त्यात भारतीय जनसंघावर कडक टीका होती. पण त्याबाबत कुणालाही आश्चर्य वाटले नाही. कारण ते काँग्रेसचे परंपरागत धोरण होते. पण त्या मुलाखातीत दोन्ही कम्युनिस्ट पक्षांनाही उमे-आडवे धरण्यात आले होते. ही आश्चर्याची बाब होती. कारण उजव्या कम्युनिस्ट पक्षाच्या विरुद्ध श्रीमती गांधी १९६९ च्या काँग्रेस फाळणीनंतर कधीच बोलल्या नव्हत्या.

तत्कालीनदृष्ट्या ही महत्त्वाची मुलाखत असल्यामुळे एक्सप्रेसमध्ये ती प्रसिद्ध झाल्यानंतर वृत्तपत्रीय पद्धतीप्रमाणे इतर वृत्तसंस्थांनी ती उचलली आणि पाठविली. एका ठिकाणच्या सायंकालीन वृत्तपत्रात ती प्रसिद्धही झाली. पण नंतर कोठून तरी किल्ली फिरली आणि सेन्सॉरकडून ती मुलाखत प्रसिद्ध न करण्याचा आदेश निघाला. कम्युनिस्ट पुढारी श्री. भूपेश गुप्त हे स्वतः श्रीमती गांधी यांना भेटल्यानंतर सदर आदेश निघाला असे त्या काळी ऐकिवात होते. दुसऱ्या दिवशी इंडियन एक्सप्रेसमध्ये

श्री. संजय गांधी हे कम्युनिस्ट पक्षाच्या विरुद्ध नाहीत असे थोडे गुळगुळीत स्पष्टीकरणही आले. पण या मुलाखतीचा जो परिणाम व्हायचा होता तो झाला. श्रीमती उमा वासुदेव यांनी सदर मुलाखत एक-दोन जागतिक वृत्तसंस्थांनाही विकल्याची बातमी होती. त्यामुळे जगातील काही वृत्तपत्रात ती प्रसिद्धही झाली असेल. त्यांच्यावर भारतीय सेन्सॉरचा काहीच परिणाम होणार नव्हता. यानंतर संजय गांधी आणि कम्युनिस्ट पक्षाचे संबंध बिघडले. श्री. संजय गांधी उगवते तारे असल्यामुळे राजधानीतील वृत्तपत्रातून नंतर त्यांच्या अनेक मुलाखती येऊ लागल्या. पण उजव्या कम्युनिस्ट पक्षाचे मुखपत्र पॅट्रियटमध्ये मात्र त्यांचे नावही येईना. याचा श्री. संजय गांधी यांना राग येणे स्वाभाविक होते. ते पंतप्रधानांचे पुत्र असल्याने त्यांचा जो प्रभाव होता त्याचा वापर झाला आणि पॅट्रियटमध्ये येणाऱ्या सरकारी जाहिराती जवळ-जवळ बंद झाल्या. सिनेमाच्या स्थानिक जाहिरातीदेखील आणीबाणीत पॅट्रियटमध्ये दिसत नव्हत्या. कम्युनिस्ट पुढारी श्री. भूपेश गुप्त यांना राज्यसभेत असे बोलल्याचे मी अनेकदा ऐकले की, राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या कार्यकर्त्यांविरुद्ध कारवाई करणे ठीक आहे, कारण ते प्रतिगामी, जातीय आणि हिंसाचारी आहेत; पण आमच्या कार्यकर्त्यांविरुद्ध कारवाई का? श्री. भूपेश गुप्त प्रामुख्याने संजय चौकडीत आहेत म्हणून त्या काळी प्रसिद्ध असलेल्या माहिती आणि नभोवाणीमंत्री श्री. विद्याचरण शुक्लांचे विरुद्धही परखडपणे बोलत असत. जाहिराती बंद होण्याचे पॅट्रियटवरील दडपण फार मोठे होते. पण संजय गांधी यांचा कसलाही उदोउदो न करण्याचे पत्राचे धोरण टिकविण्यात आले. या संदर्भात आणीबाणी लागू झाल्यानंतर नागपूरला झालेल्या कम्युनिस्ट पक्ष कार्यकर्त्यांच्या एका बैठकीत पक्षसचिव श्री. राजेश्वरराव यांनी मांडलेल्या विचारांचा उल्लेख करावासा वाटतो. कम्युनिस्ट पक्षाच्या सर्वच बैठकी खासगी असतात. त्याप्रमाणे हीदेखील होती. मी त्या वेळी काही कामानिमित्त नागपूरला गेलो होतो. कम्युनिस्ट विचारसरणीच्या माझ्या एका पत्रकार मित्राने बैठकीनंतर एक-दोन दिवसातच मला ती माहिती दिली. श्री. राजेश्वरराव म्हणाले, सध्या संघ आणि इतर विरोधी पक्षांच्या विरुद्ध कारवाया होत आहेत म्हणून आपण हुरळून जाऊ नये. या कारवायांचे तोंड आपल्या दिशेने कधी वळेल हे सांगता येत नाही. त्यासाठी आपल्यालाही तयार राहिले पाहिजे.

आणीबाणीनंतर पंतप्रधान श्रीमती गांधी यांनी वीस कलमी कार्यक्रम जाहीर केला होता आणि श्री. संजय गांधी यांनी पाच कलमी. यापैकी संजय गांधी यांनी पुरस्कारिलेला कुटुंब नियोजनाचा कार्यक्रम सर्वच अर्थाने खूप गाजला. या संदर्भात ज्या पद्धतीने शस्त्रक्रिया होऊ लागल्या त्याने सामान्य गोरगरीब माणसात कशी दहशत बसली होती हे मी प्रत्यक्ष बघितले आहे. मी घरात लागणारे महिन्याचे सामान राजधानीतील एक बाजार पहाडगंज येथून आणीत असे. आपली गाडी थोडी मोकळ्या जागी उभी करावयाची, ठराविक वाण्याकडून किराणा सामान घ्यावयाचे, ते तिथेच

राहू द्यावयाचे, एक हमाल करून इतर सर्व बाजार करावयाचा आणि ते सामान गाडीत ठेवल्यानंतर किराणा सामानही आणून ठेवायचे ही दर महिन्याची पद्धत होती. आणीबाणी सुरू झाल्यानंतर महिना दोन महिने जाणवले नाही, पण नंतर मात्र बाजारात हमालच सापडेनात. माझ्या वाण्याने कुजबुजत सांगितले, रस्त्यावर सापडेल त्या हमालास शस्त्रक्रियेसाठी धरून नेतात म्हणून बहुतेक हमाल आपापल्या खेडेगावी पळून गेले आहेत.

सेन्सॉर लागल्यानंतरही आमच्यापैकी काही पत्रकार ती चौकट न मोडता कर्तव्य बजावण्याचा प्रयत्न करीत होते. बातमी अशा प्रकारे लिहावयाची की, ती सेन्सॉरकडून तर सुटायी, पण आपल्या वाचकांना जे कळवायचे आहे तेही कळविले जावे. हा प्रयत्न तसा फार अवघड होता. आम्ही काही पत्रकारांनी मिळून त्या प्रयत्नास सुरुवात केली. २१ जुलैपासून होणाऱ्या संसदेच्या अधिवेशनाची घोषणा इमर्जेंट (निकडीचे) अधिवेशन म्हणून पार्लमेंटरी बुलेटीनमध्ये करण्यात आली होती. आम्ही आपल्या बातमीत तो शब्द वापरला आणि बुलेटीनमध्ये माहिती दिल्याप्रमाणे या अधिवेशनात प्रश्नोत्तरांचा तास नाही, फक्त सरकारी कामकाज होईल असे लिहिले. पण सेन्सॉरचे अधिकारी ही बातमीही सोडायला तयार नव्हते. त्यांचे म्हणणे असे की असे बुलेटीन आहे हे आम्हाला काय माहीत? आम्ही मोठी मनधरणी करून त्यांच्यासमोरच संसदीय खात्याचे राज्यमंत्री श्री. रघुरामैया यांना फोन लावला. त्यांनी पार्लमेंटरी बुलेटीन आहे हे कबूल केले, पण म्हणाले, ते छापू द्यायचे किंवा नाही हे मी सांगू शकत नाही. तो शुक्रवार होता. दुसऱ्या दिवशी दुसरा शनिवार असल्यामुळे सुटी होती आणि नंतर रविवार. ही बातमी छापण्याची किंवा नाही हे सोमवारी सांगू अशी भूमिका सेन्सॉर अधिकाऱ्यांनी घेतली. बातमीला वेळेचे महत्त्व असते हे सांगूनही उपयोग झाला नाही. पण दुसऱ्या दिवशी सकाळी स्टेट्समनमध्ये सामान्यतः आम्ही लिहिल्याप्रमाणेच बातमी आली. हे कसे घडले याविषयी चौकशी केली असता कळले की, स्टेट्समनच्या बातमीदाराने मंत्री विद्याचरण शुक्ल यांच्याकडून बातमीची मोकळीक करून घेतली होती. सोमवारी आमच्याही बातमीस परवानगी मिळाली. पण महाराष्ट्र टाइम्सच्या संपादकवर्गात त्या काळी अशी काही दहशत होती की, ती बातमीही छापली गेली नाही. नंतर माझे लोकसभेचे कार्ड अचानक रद्द झाले. तो इतिहास निराळा आहे. पण संपादकवर्गात भीती इतकी वाढली की, सेन्सॉरकडून सुटलेली राजकीय स्वरूपाची माझी कुठलीही बातमी महाराष्ट्र टाइम्समध्ये प्रसिद्ध झालेली मी नंतर बघितली नाही. काही दिवस बातम्या पाठविण्याचा क्रम मी चालू ठेवला, पण त्या न छापण्याचा अलिखित दंडकच झाल्यासारखा दिसल्यानंतर मीही बातम्या पाठविणे बंद केले. आम्ही कशा प्रकारे बातम्या लिहीत होतो याचा एक नमुना देत आहे. आणीबाणीच्याविरुद्ध सत्याग्रहाला सुरुवात झाली होती. आम्ही बातमी दिली, “सत्याग्रहाचा जो प्रयत्न आज दिल्लीत झाला त्यास जनतेने मुळीच साद दिला नाही.

अमक्याअमक्या ठिकाणी फक्त पंचवीस लोकांनी सत्याग्रह करून अटक करून घेतली.” ही बातमी सेन्सॉरकडून सहज सुटत असे. २५ लोकांनी सत्याग्रह केला हे आम्हास वाचकाला कळविताही येई.

आणीबाणीच्या काळात राजधानीतील पत्रकारांच्या संदर्भात कशा कारवाया होत होत्या याची काही गंमतीदार उदाहरणे आहेत. संसदेचे निकडीचे अधिवेशन सुरू झाले आणि त्याच्या तिसऱ्या दिवशी माझे लोकसभेचे कार्ड रद्द करण्यात आले. ज्या अधिकाऱ्याने मला बोलावून कार्ड रद्द केले असल्याचे सांगितले त्यास कारण विचारले असता तो म्हणाला, “मलाही माहीत नाही. मला फक्त तुमचे कार्ड रद्द करण्याचा हुकूम आहे.” यात गंमत अशी की, मी काही तरी भयानक माणूस असल्यामुळे संसदेचे एक सभागृह लोकसभेचे कार्ड रद्द झाले, पण दुसऱ्या सभागृहाचे (राज्यसभेचे) कार्ड मात्र कायम होते. तेथील अधिकाऱ्यास माझ्यात काहीच भयानक दिसले नाही. नंतर कळले की, माझे तेथील कार्ड रद्द करण्यासाठी लोकसभेच्या अधिकाऱ्यांनी प्रयत्नही केला होता, पण त्यांना राज्यसभेच्या अधिकाऱ्यांनी दाद दिली नाही. पुढे माझे भारत सरकारचे ॲक्रेडिटेशनही रद्द झाले. त्या वेळी श्रमिक पत्रकार संघाचे अध्यक्ष श्री. कोलपे माहिती आणि नभोवाणीमंत्री श्री. विद्याचरण शुक्ल यांना लगेच भेटले आणि माझ्याबाबत झालेली कारवाई बरोबर नाही अशी त्यांनी तक्रार केली. श्री. शुक्ल यांनी त्यांना जे सांगितल्याचे त्यांनी मला त्याच दिवशी सांगितले ते थोडक्यात असे की, लोकसभेने कारवाई केल्यामुळे त्यांना ही कारवाई करावी लागली. माहिती आणि नभोवाणी खात्याजवळ माझ्याविरुद्ध तसे काहीच नाही. लोकसभेची कारवाई रद्द झाल्यास सरकारी कारवाईदेखील परत घेतली जाईल. म्हणून लोकसभेच्या आघाडीवर प्रयत्न करण्याचा सल्ला श्री. कोलपे यांनी मला दिला.

कुणी अधिकृतपणे सांगितले नव्हते, पण राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाशी असलेल्या संबंधांच्या संदर्भात ही कारवाई झाली अशी कुणकुण मला लागली होती. संघाशी माझा संबंध होता हे खरे. पण १९५० मध्ये दिल्लीत आल्यापासून मी त्यांच्या कुठल्याच कार्यक्रमात भाग घेत नव्हतो. पण हे जर खरे कारण असते तर सर्व सरकारी पातळीवर एकदम कारवाई व्हायला हवी होती. संघाशी संबंध असलेल्या इतर पत्रकारांविरुद्धही ती त्याच वेळी झाली असती. काही तरी गोंधळ आहे या समजुतीने त्या आणीबाणीच्या काळातही मी शक्य तेवढा लढा देण्याचे ठरविले. लोकसभेचे सेक्रेटरी जनरल श्री. शखधर यांना भेटलो. त्यांनीच मला प्रथम अधिकृतपणे सांगितले की, संघाचा सक्रिय कार्यकर्ता असा पोलीस रिपोर्ट आल्यामुळे ही कारवाई झाली. मी त्यांना आपली भूमिका स्पष्ट केली. १९५० सालापर्यंत तो होता. त्यानंतर सक्रिय संबंध नाही. त्यांच्याच सूचनेवरून पोलीस रिपोर्टची फेरचौकशी करण्याची मी मागणी केली. त्याचप्रमाणे चौकशी झाली आणि त्या आणीबाणीच्या काळातही लोकसभेचे माझे कार्ड मला परत मिळाले. आता माझे ॲक्रेडिटेशन परत दिले जावे

असे तर मी श्री. शुक्ल यांना वारंवार लिहिलेच. श्रमिक पत्रकार संघाचे अध्यक्ष श्री. कोलपे यांनीही त्यांच्याशी झालेल्या चर्चेचा उल्लेख करून त्यांना तसे लिहिले. पण कुणालाच उत्तर मिळाले नाही. उलट यापुढील अधिवेशनाच्या वेळी ज्यास ॲक्रेडिटेशन नाही त्यास लोकसभेचे कार्ड देऊ नका अशी अलिखित सूचना माहिती आणि नभोवाणी खात्याकडून आल्याचे लोकसभेच्या पत्रकारांशी संबंधी असलेल्या अधिकाऱ्यांनी मला सांगितले आणि पुन्हा कार्ड नाकारले. या सर्वोच्चा परिणाम मला कोल्हापूरला जावे लागण्यात झाला. संपादकांच्या खालोखाल पगार असलेला पण “जिल्हा बातमीदार” हा “मान” मला मिळाला. दिल्लीतील सामाजिक क्षेत्रातही मी वावरत असल्यामुळे माझे लोकसभेचे कार्ड परत मिळूनही ॲक्रेडिटेशन परत न मिळाल्याने मला दिल्ली सोडावी लागत आहे हे माझ्या अनेक सहकाऱ्यांना स्वाभाविकच आवडले नाही. त्यांनी श्री. यशवंतराव चव्हाणांना जाऊन सांगितले. श्री. चव्हाणही म्हणाले, “आता हे व्हायला नको. मी श्री. विद्याचरण शुक्लांशी विचारपूस करतो.” त्यानंतर श्री. शुक्ल हे श्री. चव्हाण यांना भेटण्यास आले होते हे त्यांचे खासगी चिटणीस श्री. डोंगरे यांनी मला सांगितले. माझे ॲक्रेडिटेशन परत मिळण्यात फक्त पद्धतीसंबंधी काही प्रश्न आहे असे उत्तर श्री. शुक्ल यांनी दिल्याचे श्री. चव्हाण यांनीही नंतर सांगितले. पण परिस्थितीत कोणताच बदल झाला नाही आणि मी कोल्हापूरला गेलो.

या सर्व काळात मी श्री. शुक्ल यांना भेटण्याचा वारंवार प्रयत्न केला. पण त्यांनी मला टाळले. माझे - त्यांचे पूर्वीपासून चांगले संबंध होते. पुढे जनता कारकीर्दीत त्यांचे-माझे या विषयावर एकदा बोलणे झाले. ते मला म्हणाले, “तुमच्याबाबत अन्याय झाला हे मला मान्य आहे. त्या काळीही ते मला कळत होते, पण माझा इलाज नव्हता. तुमच्याबाबतीत कारवाई माझ्या पातळीवरून झाली नाही. ती मला करावी लागली. माझ्या या बोलण्यावर विश्वास ठेवा.” यशवंतरावांशी त्यांचे बोलणे झाल्याचा मी जेव्हा उल्लेख केला तेव्हा ते म्हणाले, ते म्हणतात तर तसे बोलणे झाले हे खरेही असेल, पण मला तरी काही आठवत नाही. माझ्याविरुद्ध कारवाई खरोखरच कुणामुळे झाली हे अखेरपर्यंत गूढच राहिले. जर श्री. शखधर म्हणाले तसा पोलीस रिपोर्ट होता, तर फेरचौकशीनंतर तो बदलला कसा गेला? आणि पोलीस रिपोर्टनंतर संसदेच्या एकाच सभागृहाने ती कारवाई का केली असती? आणीबाणीमुळे निर्माण झालेल्या परिस्थितीचा फायदा घेऊन कोणत्या तरी माझ्या हितशत्रूने बनावटी पोलीस रिपोर्ट लोकसभेच्या कागदपत्री घुसडला आणि त्यावर कारवाई झाली असा माझा समज झाला आणि तो पुढेही कायम राहिला.

माझ्याबाबत नव्हे, अनेक पत्रकारांच्याबाबत अशाच घटना घडल्या. ज्या दिवशी माझे कार्ड रद्द झाले बहुधा त्याच दिवशी श्री. कुलदीप नायर यांना अटक करण्यात आली. याचे कारण त्या वेळी जे समजले ते असे की, श्री. भीमसेन सच्चर या नामवंत

आणि वयोवृद्ध काँग्रेस पुढाऱ्याने काही इतर पुढाऱ्यांच्या साहाय्याने आणीबाणीविरुद्ध निवेदन दिले. त्याचा मसुदा श्री. कुलदीप नाथर यांनी तयार केला असा संशय होता. श्री. व्ही. पी. रामचंद्रन नावाच्या यू. एन. आय. मधील एका ज्येष्ठ पत्रकाराची बदली बिहारमधील रांचीसारख्या अत्यंत मागासलेल्या ठिकाणी करण्याची व्यवस्था करण्यात आली. दारूच्या धुंदीत प्रेस क्लबमध्ये तो एका ब्रिटिश पत्रकाराशी श्रीमती गांधी आणि श्री. संजय गांधी यांच्यामध्ये झालेल्या कुठल्या तरी वेवनावाच्या घटने-विषयी बोलला होता. आणि ती घटना एका ब्रिटिश वृत्तपत्रात छापून आली हे याचे खरे कारण होते असे वृत्त त्या वेळी पसरले. त्याचप्रमाणे प्रेस ट्रस्टमधील ए. राघवन या नावाच्या अत्यंत ज्येष्ठ पत्रकारास भुवनेश्वर (ओरिसा) ला जाण्याचा हुकूम देण्यात आला. यापैकी श्री. रामचंद्रन हे श्रीमती गांधीविरोधी नव्हते तर त्यांचे समर्थकच होते. श्री. राघवन हे समर्थक नव्हते आणि विरोधीही नव्हते. पण बोलण्यात थोडे फटकळ होते. अमेरिकेच्या न्यूजवीकमध्ये श्रीमती गांधी आणि आणीबाणीविरुद्ध काही मजकूर आला म्हणून न्यूजवीकचे भारतातील बातमीदार श्री. रामानुजम यांचे अॅक्रेडिटेशन रद्द करून त्यांना जे सरकारी घर मिळाले होते ते ताबडतोब रिकामे करण्याचा हुकूम देण्यात आला. त्या वृत्ताशी श्री. रामानुजम यांचा काहीही संबंध नाही असे न्यूजवीकच्या व्यवस्थापकांकडून लेखी आल्यामुळे ती कारवाई काही काळ तहकूब झाली.

त्या वेळी मोठमोठ्यातही भीतीचे जे वातावरण पसरले त्याची चुणूक म्हणून माझा प्रत्यक्ष संबंध आलेल्या काही गोष्टी सांगता येण्यासारख्या आहेत. महाराष्ट्र टाइम्सचे श्री. गोविंदराव तळवलकर हे निर्भीड पत्रकार म्हणून त्या काळी प्रसिद्ध झाले होते. कुणी तरी त्यांच्या निर्भीडपणाची तुलना टिळक-आगरकरांशीही केली होती. माझे लोकसभेचे कार्ड रद्द झाल्यानंतर बहुधा त्याच अगर दुसऱ्या दिवशी ते दिल्लीत असल्यामुळे माझी-त्यांची भेट झाली. मी त्यांना सर्व हकीकत सांगितली आणि कोठल्या गुन्ह्यासाठी महाराष्ट्र टाइम्सच्या बातमीदाराचे कार्ड रद्द करण्यात आले याची संपादक या नात्याने त्यांनी लोकसभेच्या सभापतीस विचारणा करावी एवढीच सूचना केली. त्यांनी त्याला नकार दिला नाही, पण कोणत्याही कारणामुळे असो तशी विचारणा करण्याचे धाडस त्यांना झाले नाही. उलट त्यांनीच मला अटक टाळण्यासाठी दिल्लीबाहेर जाण्याचा सल्ला दिला. मी म्हटले, अटक टाळण्यासाठी दिल्ली सोडण्यात काहीच अर्थ नाही. अटक व्हायची असेल तर ती कुठेही गेलो तरी होईल. मी बाहेर गेल्यामुळे माझा पत्ता लागणार नाही या थरावर देशातील पोलीस-यंत्रणा आली आहे असे मला तरी वाटत नाही.

पण दहशतीचे हे वातावरण नोकरी म्हणून पत्रकारितेच्या व्यवसायात आलेल्या श्री. तळवलकरांसारख्यांच्याच मनात निर्माण झाले नव्हते. राजकारणी पुढाऱ्यात तर ते त्याहीपेक्षा जास्त होते. माझे अॅक्रेडिटेशन रद्द झाल्यानंतर मी कायदेशीर पद्धतीने

लढा द्यायचे ठरविले होते. त्यात अर्ज-विनंत्यांचाच मार्ग मोकळा होता. लोकसभेचे सरचिटणीस श्री. शखर यांना दोन पत्रे लिहिली. दुसरे पत्र तर त्यांच्या सांगण्या-प्रमाणेच लिहिले होते. त्याच प्रकारचे एक पत्र पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी यांनाही पाठविले. या पत्राची रचना पंतप्रधानांचे वृत्तपत्र सल्लागार श्री. शारदा प्रसाद यांच्या सल्ल्यानुसार केली होती. या पत्रात एकच वाक्य जास्त होते. तुमच्या एकूण कामाच्या व्यापाच्या दृष्टीने माझा विषय अतिशय लहान आहे, पण तुमच्या सरकारच्या नावाखाली हे होत असल्यामुळे एखाद्या उच्च अधिकाऱ्यामार्फत चौकशी करवावी. या सर्व पत्राच्या प्रती केल्या आणि केंद्रीय मंत्रीमंडळात महाराष्ट्राचे जे चार मंत्री होते त्यांच्याकडे पाठविल्या. ही सर्व पत्रे इंग्रजीत होती. सोबत चार ओळींचे एक पत्र मराठीत लिहिले. या पत्रात लिहिले : सोबतची पत्रे सर्व स्पष्ट सांगणारी आहेत. माझे दिल्लीतील जीवन तुम्हास माहीत आहे. योग्य आणि शक्य असल्यास तुम्हास माझ्याविषयी जे वाटते ते पंतप्रधानांना कळवावे. ते शक्य न झाल्यास फक्त तुम्ही सोबतची पत्रे वाचली तरी मला समाधान होईल. ही पत्रे देण्यासाठी कुठल्याही मंत्र्यास मी स्वतः भेटलो नाही. प्रत्येकाच्या घरी पत्र देऊन आलो होतो. ज्या दिवशी पत्रे दिली बहुधा त्याच दिवशी संध्याकाळी श्री. विठ्ठलराव गाडगीळ दिल्लीतील नूतन मराठी विद्यालयाच्या प्रांगणात भेटले. मी त्यांना काही विचारले नाही आणि तेही काही बोलले नाहीत. ते त्या काळी संरक्षणखात्यात राज्य-मंत्री होते.

पण माझे मित्र श्री. चिं. ग. वालिवे यांना राहावले नाही. त्यांनी विचारलेच, “इंदूरकरांची पत्रे तुम्हाला मिळाली का?” मोठ्या संकटात पडल्यासारखा चेहरा करून श्री. गाडगीळ यांनी होकारार्थी मान हलविली. तोंडाने काहीच बोलले नाहीत. त्यांची ती परिस्थिती बघून श्री. वालिवे अगर मी यापैकी कुणीच पुढे काही विचारले नाही. त्या काळातील दुसरे राज्यमंत्री श्री. अण्णासाहेब शिंदे. यांच्याशीही माझी नंतर अनेकदा भेट झाली. पण त्यांनी त्या पत्रांचा विषय कधीच काढला नाही. आणि मीही तो काढला नाही. पण माझ्याकडे त्यांचा ओढा होता हे त्यांनी एकदा निराळ्या प्रकारे सूचित केले. दिल्लीतील कामानी सभागृहात कोणता तरी कार्यक्रम होता. आणि त्यास तेही आले होते. मला बघताच त्यांनी जवळ बोलावले आणि काही इतर बोलणे झाल्यानंतर सहज बोलल्यासारखे म्हणाले, गोविंदराव (महाराष्ट्र टाइम्सचे संपादक) म्हणत होते की, इंदूरकरांच्या बाबत फार अन्याय झाला असे त्यांना शारदा प्रसाद (पंतप्रधानांचे पत्रसल्लागार) यांनी सांगितले. कायदेमंत्री श्री. हरिभाऊ गोखले यांची-माझी वारंवार भेट होत होती. श्री. देवकांत बारुआ यांचा रात्री टेलीफोन आल्यामुळे घटनादुरुस्ती कायद्यात कसे बदल करावे लागतात याविषयी ते काही तरी बोलल्याचे आठवते. पण माझ्या पत्राचा उल्लेख मात्र त्यांनी कधीच केला नाही. श्री. यशवंतराव चव्हाण हे बरेच दिवस भेटगाठ होत असतानाही कधी काही बोलले नाहीत. पण १९७६ साली दिल्लीस जी मराठी नाट्य परिषद झाली तिच्या संदर्भात मी आणि श्री. वालिवे हे

त्यांच्या परराष्ट्रवात्याच्या कचेरीत एकदा भेटण्यास गेलो होतो. त्याबाबतचे बोलणे झाल्यावर आम्ही परत निघालो. श्री. यशवंतरावही दारापर्यंत पोचविण्यास आले. अगदी दाराशी येतायेता ते म्हणाले, इंदूरकर, तुमचे पत्र मिळाले होते, पण मी काही केले नाही. कारण माझ्या करण्याचा काहीच उपयोग नव्हता. त्यांचा आवाज अगतिकता व्यक्त करीत होता. मलादेखील अत्यंत वाईट वाटले. पण ते त्यांनी काही केले नाही म्हणून नव्हे तर महाराष्ट्राच्या या ज्येष्ठ पुढाऱ्याच्या मनात अगतिकतेची भावना निर्माण झाली हे बघून. नंतर ज्या वेळी मी कोल्हापूरला गेलेच पाहिजे असा आग्रह महाराष्ट्र टाइम्सतर्फे झाला, माझ्या मनात नोकरीचा राजीनामा देण्याचाही विचार आला होता, त्याबाबत मी एकदा यशवंतराव चव्हाण यांच्याजवळ सहज बोललो. ते म्हणाले, असे करू नका. ही मंडळी अत्यंत वाईट आहेत. या मंडळींनी तुमच्याविषयी जर काही मनात घेतले असेल तर ते तुम्हास इथे मुळीच सुखाने राहू देणार नाहीत. या आणि काही इतर कारणांमुळे मीदेखील कोल्हापूरला जाण्याचा निर्णय घेतला.

आणीबाणीतील काही अनुभव मनाला खंत वाटावी असे आले तर मनोबल वाढावे अशाही काही घटना घडल्या. ज्ञानपीठ पारितोषिकासाठी कै. भाऊसाहेब खांडेकर हे दिल्लीस आले होते. विज्ञान भवनात समारंभ झाल्यानंतर आम्ही काही पत्रकार मित्र त्यांना तिथेच भेटलो. त्यांना दृष्टी नव्हतीच. मी कोण हे सांगताच त्यांनी अत्यंत आनंदाने माझे दोन्ही हात धरले आणि म्हणाले, इंदूरकर, तुम्ही भेटलात, फार बरे वाटले. तुमचे सर्व लिखाण मी वाचवून घेत होतो. तुम्ही फार चांगले लिहिता. परिस्थितीमुळे जो ताण माझ्या मनावर निर्माण झाला होता तो एकदम गेला आणि माझ्या अंगावर मूठभर मांस चढल्यासारखे वाटले. ते त्यानंतर तीन-चार दिवस दिल्लीत होते. मी कधी एकटा आणि कधी पत्रकार मित्रांसह त्यांना अनेकदा भेटलो. एकदा सहज बोलत असताना माझ्या तोंडून निघाले, आता स्वतंत्रपणे विचार मांडणेही अवघड झाले आहे. त्या वेळी भाऊसाहेबांनी दिलेले उत्तर मनावर कोरले गेले. भाऊसाहेब म्हणाले, या जगात फुकट काहीही मिळत नाही. स्वतंत्र विचार कायम ठेवायचे असतील तर त्यांचीही किंमत देण्याची तयारी पाहिजे.

माझ्या लिखाणाविषयी श्री. खांडेकर यांनी जे उद्गार काढले ते निव्वळ तोंडापुरते होते असे मला कधीच वाटले नाही. कारण माझ्याबाबत तोंडापुरते बोलण्याची त्यांना काहीच जरूर नव्हती. ते जनसामान्यांच्या अंतःकरणास स्पर्श करणारे, यशाच्या सर्वोच्च शिखरावर असलेले मराठी लेखक, आणि मी एक सामान्य पत्रकार. श्री. भाऊसाहेब खांडेकर हे त्या वेळी मनापासून बोलत होते याची खरी प्रचीती मला कोल्हापूरला गेल्यानंतर आली. १९७७ च्या निवडणुकीच्या वेळी मी कोल्हापूर जिल्ह्यात काही खेडोपाडी हिंडलो. त्या वेळी कसलाही पूर्वपरिचय नसलेल्या अनेकांच्या भेटीगाठी झाल्या. आणि प्रत्येक ठिकाणी माझ्याविषयी आपुलकी आढळली. लोक

म्हणत, तुम्ही अगदी योग्य लिहीत होता. निव्वळ लिखाणामुळे मी आपल्याविषयी सर्वसामान्य वाचकात आपुलकी निर्माण करू शकलो याचा मला साहजिकच अभिमान वाटला आणि १९७७ साली मी समयपूर्व निवृत्तीचा जो निर्णय घेतला त्या वेळी निरोपाचे म्हणून जे पत्र महाराष्ट्र टाइम्सचे संपादक श्री. गोविंदराव तळवलकर यांना लिहिले त्यात माझी सदर भावनाही व्यक्त केली. कोल्हापूरला पाठवून वाचकांच्या माझ्याविषयी काय भावना आहेत हे प्रत्यक्ष जाणून घेण्याची संधी त्यांनी मला दिली याबद्दल मी त्यांचे मनापासून आभार मानले होते.

दिल्लीत असताना आणीबाणीत माझ्यापुढे एक प्रश्न नेहमी उभा राहात असे. लोकशाहीच्या इमारतीचा महत्त्वाचा खांब म्हणून ज्यास ओळखले जाते त्या वृत्तपत्र-सृष्टीस आणि पत्रकारास झाले तरी काय आहे? गुपचुपपणे हे सर्व सहन का होत आहे? काही अपवाद वगळता बहुतेक सर्व पत्रकारांची वागणूक ताटाखालील मांजराप्रमाणे होत आहे. यावर विचार करीत असताना एक गोष्ट जाणवली, ती ही की, गेल्या २५ वर्षांत जी पत्रकार चळवळ झाली तिने पूर्वीच्या मानाने पत्रकारांची आर्थिक परिस्थिती सुधारली, त्यांचे जीवनमान उंचावले, पण याचा आणखी एक परिणाम झाला — पत्रकार हा पोटाशी मजूर अधिक झाला. लोकशाहीचा खांब म्हणून टिकण्यासाठी जी ताकद लागते ती त्याच्यात उरली नाही. दिल्लीत इंग्रजी आणि हिंदी लेखकांशी आणि पत्रकारांशी अधिक संबंध येत असे. त्यांच्या एकूण व्यवहाराने त्यांच्यातील जीवनशक्ती संपली आहे असे वाटे. एवढ्यात कऱ्हाडला मराठी साहित्य संमेलन होत असल्याचे कळले. ब्रिटिशांच्या राजवटीतही स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध अधिकार आहे असे ठणकावून बजावणाऱ्या लोकमान्य टिळकांच्या महाराष्ट्रात तरी ती शक्ती थोडी तरी उरली आहे का हे जाणून घेण्याची तीव्र इच्छा झाली. मी कऱ्हाड मराठी साहित्य संमेलनास जावयाचे ठरविले. यशवंतराव चव्हाण हे स्वागताध्यक्ष आणि श्रीमती दुर्गाबाई भागवत या नियोजित अध्यक्ष होत्या. यापूर्वी मी फक्त दिल्लीस झालेले मराठी साहित्य संमेलन बघितले होते. त्या वेळी त्याचे उद्घाटन पं. जवाहरलाल नेहरूंनी केले होते.

मी संमेलनास गेलो याचे मला खरोखरच समाधान झाले. निर्भीडपणाचा नंदादीप महाराष्ट्रात अजूनही काही प्रमाणात तेवत आहे हे बघून डोळ्यांचे पारणे फिटले. या वेळी प्रथमच आणि शेवटची टेलिव्हिजनवर येण्याची संधी मला मिळाली. मी दिल्लीहून गेलो असल्यामुळे मुंबई टेलिव्हिजन अधिकाऱ्यांनी लहानशी मुलाखत घेऊन त्यात संमेलनाविषयी माझी प्रतिक्रिया विचारली. मी सांगितले, या संमेलनात दिसलेल्या अनेक गोष्टींची माझ्यावर छाप पडली. साहित्यिक कार्यक्रमासाठी हजारांच्या संख्येने लोक हजर असतात हे उत्तर भारतात मुळीच दिसत नाही. उत्तर भारतात सध्या न दिसणारे जीवन महाराष्ट्रात तरी शिल्पक आहे का हे बघण्यासाठी मी मुद्दाम आलो होतो आणि ते शिल्पक आहे हे बघून मला फार समाधान वाटले. मुलाखत टी. व्ही. वर

आली होती असे मुंबईच्या काही मित्रांनी मला नंतर सांगितले, पण त्यात मी जे दुसरे वाक्य बोललो ते कायम होते का याविषयी मात्र ते काही सांगू शकले नाहीत ! मीही त्याची पुढे फारशी चौकशी केली नाही !

या संमेलनाच्या संदर्भात मला जी विशेष गोष्ट जाणवली ती ही की, संमेलनाच्या अध्यक्षा श्रीमती दुर्गाबाई भागवत यांनी लेखकाच्या विचारास बंधन घालता येणार नाही ही भूमिका प्रतिपादून आणीबाणीमुळे विचारस्वातंत्र्यावर आलेल्या बंधनाविरुद्ध तर तिखट आणि स्पष्ट भूमिका घेतलीच, पण एका निराळ्या संदर्भात श्री. जयप्रकाश नारायण यांच्या आरोग्याचा प्रश्न निर्माण करून त्यांना आरोग्य लाभवे या हेतूने प्रार्थना करण्यासाठी संमेलनात हजर असलेल्या सर्व मंडळींना उभे राहाण्यास सांगितले. त्यात श्री. चव्हाणांनाही अनिच्छेने उभे राहावे लागले. त्या वेळचा त्यांचा चेहरा बघण्यासारखा होता. ज्या लोडावर ते बसले होते तो लोड आपला राग दाबून धरण्यासाठी ते जोराने दाबीत होते. ते दृश्य छायाचित्रकारांच्या नजरेतून बहुधा निसटले. दुसऱ्या दिवशी त्यांनी आपण काल आरोग्यासाठी प्रार्थनेचा प्रश्न होता म्हणून उभे राहिलो असे सांगितले. श्रीमती गांधींनाही श्री. जयप्रकाश नारायण यांचे आरोग्यच हवे आहे असे सांगितले. पण याच संदर्भात त्यांनी इंदिरा गांधी यांची बाजू कशी बरोबर आहे हे सांगण्याचा त्या वेळी प्रयत्न केला. मंडपात हजर असलेल्या पाच पन्नास लोकांनी त्यास साद म्हणून टाळ्या वाजविल्या. पण आठदहा हजार लोकांच्या जमावात ५०-१०० लोकांच्या टाळ्यांचा आवाज कसा वाटला हे आठवले म्हणजे हसू येते. मराठी साहित्य संमेलनाच्या या व्यासपीठावर श्रीमती दुर्गा भागवत, श्री. पु. ल. देशपांडे, श्री. लक्ष्मणशास्त्री जोशी हे विचारस्वातंत्र्यावर बंधन आल्यामुळे कमीअधिक प्रमाणात खंत व्यक्त करून आणीबाणीविषयी आपली नापसंती व्यक्त करीत होते. आणीबाणीमुळे लोकांच्या भावना कशा होत आहेत याची अभिव्यक्ती श्री. विंदा करंदीकर, श्री. मंगेश पाडगावकर हे कवितांच्या माध्यमाने लोकांपुढे मांडण्यास कचरत नव्हते. त्याच काळात उत्तर भारतातील हिंदी साहित्य संमेलन ही प्रातिनिधिक संस्था आणीबाणीच्या सूत्रधार श्रीमती इंदिरा गांधी यांना “साहित्य वाचस्पती” ही सन्मानार्थ पदवी देण्याच्या समारंभात गर्क झाली होती. राष्ट्राची भाषा म्हणविणाऱ्या भाषेतील लेखक राष्ट्राची भावना तर व्यक्त करीत नाहीतच, आपल्या वैयक्तिक राजकीय स्वार्थासाठी विचारस्वातंत्र्यास पिंजऱ्यात अडकविणाऱ्या व्यक्तीचा सन्मान करण्यासाठी समारंभ करतात याची मला त्या वेळी खरोखरच फार खंत वाटली.

ज्या दिवशी मी कोल्हापूरला पोचलो त्याच्या दुसऱ्याच दिवशी सकाळी रेडिओवर श्री. भाऊसाहेब खांडेकर वारल्याची बातमी ऐकली. मन हळहळले. पण निव्वळ हळहळून भागणार नव्हते. पत्रकाराचा व्यवसाय असल्यामुळे लगेच कामाला

लागायला हवे होते. श्री. भाऊसाहेब कोल्हापूरला राहात असत. त्यांचा मृत्यू मिरजेच्या हॉस्पिटलमध्ये झाला असला तरी पुढील सर्व क्रियाक्रमे कोल्हापूरला पंच-गंगेच्या काठीच होणार होती. अंत्ययात्रा राजारामपुरीतील भाऊसाहेबांच्या घरापासून निघणार होती. मला तर कोल्हापूरची काहीच माहिती नव्हती. पण प्रारंभिक चौकशी करून मी राजारामपुरीच्या पाचव्या गल्लीतील बंगला नंदादीप गाठला. साहजिकच तेथील वातावरण त्या बंगल्यातील खरा नंदादीप कायमचा विझल्यामुळे अत्यंत मलूल झाल्यासारखे वाटत होते. भाऊसाहेबांचे पार्थिव शरीर मिरजेहून यावयाचे होते. भाऊसाहेबांच्या चाहत्यांची गर्दी वाढत होती. काही वेळाने त्यांचे पार्थिव शरीर आले आणि अंत्यदर्शनासाठी हळूहळू सर्व कोल्हापूर येऊन गेले. नंतर अंत्ययात्रा निघाली आणि संध्याकाळपर्यंत पंचगंगेच्या काठी सर्व क्रिया पुरी झाली. स्मशानावर भाऊसाहेबांची स्तुती करणारी रटाळ आणि औपचारिक भाषणांची जी लांबण लागली ती ऐकताऐकता भाऊसाहेबांचा आत्माही तिथे घोटाळत असला तर कंटाळला असेल असे मला वाटले. फक्त श्री. रणजीत देसाई यांची चार वाक्ये आंतरिक भावनेने ओथंबलेली होती अशी छाप त्या वेळी माझ्यावर पडली.

मला कोल्हापूरला जावे लागणार हे ज्या वेळी ठरले त्या वेळी इतर काही असले तरी मनाला एक समाधान होते. दिल्लीत ज्यांच्याशी चार वाक्ये संभाषण झाल्याने माझे मनोबल वाढले ते भाऊसाहेब कोल्हापूरलाच राहातात ही माहिती मिळाली होती. त्यांच्याशी मधूनमधून बोलण्याचा सुयोग मिळत राहील अशी आशाही निर्माण झाली होती. पण मी कोल्हापूरला पोचायला आणि भाऊसाहेबांचा मृत्यू व्हायला एकच गाठ पडली. हे माझे दुर्दैव होते असे मला वाटले. पण दुर्दैवाबरोबरच सुदैवाचीही वाटचाल होत असते असे म्हणतात ते खोटे नाही. या अंत्ययात्रेतच मला दोन अमूल्य असे मित्र लाभले. गर्जनाकार पाध्ये यांचे चिरंजीव श्री. शामकांत पाध्ये हे एकदा दिल्लीस येऊन गेले असल्यामुळे मला ओळखत होते. पण मला मात्र त्यांचा चेहरा आठवतही नव्हता. त्यांनीच मला ओळखले आणि कोल्हापूरसारख्या माझ्यासाठी अत्यंत नवख्या अशा गावात राहाण्याच्या जागेपासून तर सामानाची जुळवा-जुळव करण्यापर्यंत अनेक प्रकारची मदत त्यांनी केली. याच अंत्ययात्रेत डॉ. सुधाकर पवार हेही भेटले. ते माझ्या लिखाणामुळे मला ओळखत होते. पण तसा परिचय कधीच झाला नव्हता. लिखाणामुळे त्यांच्या मनात माझ्याविषयी जी आपुलकी होती ती कोल्हापूरला येण्यापूर्वी मुंबईलाच मला कळली होती. कोल्हापूरला मी त्यांच्याच घरी उतरावे असा निरोप त्यांनी महाराष्ट्र टाइम्सच्या एका मुख्य उपसंपादकामार्फत मला दिला होता. पण त्या वेळचे वातावरणच इतके गढूळ होते की, श्री. पवार हे कसे काय असतील याविषयी माझेच मन साफ नसल्याने मी त्यांच्या घरी उतरण्याचा विचारही मनात आणला नव्हता. पण कोल्हापूरला त्यांच्याशी जसजसा संबंध वाढत गेला तसतसे पवार आणि इंदूरकर कुटुंब जवळजवळ एक झाले. श्री. पवार त्या वेळी

कोल्हापूरच्या शिवाजी विद्यापीठात पत्रकारिता विभागात प्राध्यापक होते. त्यांच्यामुळे आमच्या या जोडकुटुंबात शेतकी कॉलेजमधील प्राध्यापक श्री. रा. य. पाटील यांच्या कुटुंबाची भर पडली. पुढे श्री. पवार हे मराठवाडा विद्यापीठात वृत्तविद्या विभागाचे प्रमुख झाले. श्री. पाटील हे कोल्हापूरलाच राहिले आणि मी दिल्लीस परत आलो. पण निर्माण झालेले मैत्रीचे हे नातेसंबंध पुढेही सतत कायम राहिले.

मी कोल्हापूरला जाण्यापूर्वीच समाचारची निर्मिती झाली होती. त्यामुळे संपूर्ण पगारी नोकर नसलेल्या अनेक पत्रकारांना यू. एन. आय. आणि पी. टी. आय. मधून निवृत्त व्हावे लागले. कोल्हापूरला असाच प्रसंग यू. एन. आय. चे बातमीदार श्री. डी. ए. कुलकर्णीवर आला. त्यांचे वयही साठ्यावर झाले होते. ते महाराष्ट्र टाइम्सचेही कोल्हापूरचे वार्ताहर होते. माझी पाठवण कोल्हापूरला झाल्यामुळे त्यांचे तेही काम सुटले. पण याची मला फारशी कल्पना अगोदर नव्हती आणि असती तरी मी काय करू शकलो असतो? कोल्हापूरला मी स्वेच्छेने गेलो नव्हतो. कुणाला मिळत असलेले चार पैसे कमी व्हावेत ही इच्छा तर मुळीच नव्हती. एक दिवस श्री. सुधाकर पवारांबरोबर मी महालक्ष्मीच्या मंदिरात गेलो होतो. श्री. पवार यांना देवदर्शनाचे वेडच आहे असे म्हटले तरी चालेल. महालक्ष्मीच्या मंदिरात तरुण वयातच जमा होईल अशी एक स्त्री भेटली. श्री. पवार तिला ओळखत होते. त्यांनी सहज विचारावे तसे विचारले, “कसे काय? ठीक आहे ना?” यावर ती बाई उद्देगाने म्हणाली, “आता आमचे कसले ठीक? यू. एन. आय. चे काम बंद झाले. महाराष्ट्र टाइम्सचे होते, पण तो आता दिल्लीवाला आलाय ना, त्यामुळे आता तेही गेले.” त्या बाई मला ओळखत नव्हत्या म्हणून बोलून गेल्या. पण दिल्लीवाला हा उल्लेख माझ्यासाठीच होता हे ताबडतोब लक्षात आले. त्या श्री. डी. ए. कुलकर्णी यांच्या सूनवाई होत्या हे श्री. पवार यांनी मला नंतर सांगितले. त्या वेळी जरी मला चार आकडी पगार मिळत होता तरी गरीबी काय असते याचा चांगलाच अनुभव असल्यामुळे त्या बाईंचे उद्गार ऐकून माझे अंतःकरणही हेलावले. मी श्री. पवार यांचेमार्फत श्री. कुलकर्णी यांना निरोप पाठविला. मी आल्यामुळे तुम्हास महाराष्ट्र टाइम्सकडून मिळणारी रक्कम बंद होण्याचे कारण नाही. महाराष्ट्र टाइम्सकडून जे दोनअडीचशे रुपये तुम्हाला मिळत असत ते माझ्याकडून पुढेही मिळतील. तुम्ही पूर्वी महाराष्ट्र टाइम्सचे काम करीत होता तसेच करा. फक्त व्यवस्थेच्या दृष्टीने महाराष्ट्र टाइम्सला पाठवायचा मजकूर माझ्यामार्फत पाठवावा लागेल. पण श्री. पवार यांनी मला सांगितले की, श्री. कुलकर्णी हे यास तयार नाहीत. ते माझ्यापेक्षा वयाने थोडे मोठे असल्यामुळे त्यांना माझ्या हाताखाली काम करणे अपमानास्पद वाटते असा पवार यांचा समज झाला.

आणीबाणीत पोलीस यंत्रणा कशा बेंबळेपणाने वागत असे याचाही एक अनुभव कोल्हापूरला मिळाला. एक दिवस संध्याकाळी महाराष्ट्र सरकारच्या जिल्हा कचेरीतर्फे

इतर पत्रकारांप्रमाणेच माझ्याकडे एक सूचना आली. निपाणीत झालेल्या प्रकाराबद्दल कोणतीही बातमी आली तरी ती छापता कामा नये असा तो सेन्सॉरचा आदेश होता. पण काय प्रकार झाला याचा उल्लेख त्यात नव्हता. त्या काळात काही छापलेच जात नव्हते म्हणून मी तो कागद बाजूला ठेवून दिला. पण निपाणीत काही तरी विशेष घडले आहे ही जाणीव झाली. नेहमीप्रमाणे रात्री दहासाडेदहाला झोपलो. रात्री १२ च्या सुमारास घराच्या बाहेरचे दार जोरात ठोठावण्याचा आवाज आला. विजेचे बटन दाबण्यापूर्वीच मी विचारले, कोण आहे? उत्तर मिळाले, फौजदार. एवढ्या रात्री फौजदाराचे माझ्या घरी काय काम हा विचार मनात आला. पण त्याचबरोबर हाही विचार आला की, ज्या यंत्रणेच्या दडपणामुळे मला दिल्ली सोडून कोल्हापूरला यावे लागले त्याच यंत्रणेने आता मला अटक करण्याचा निर्णय घेतला असावा. मी दार उघडले आणि फौजदाराने माझ्या हाती एक पाकीट दिले. उघडून पाहिले तर त्यात मला संध्याकाळीच मिळालेल्या सेन्सॉरच्या हुकुमाची प्रत होती. मी आपले हसे दाबून म्हटले, हे पत्र तर मला संध्याकाळीच मिळाले आहे. फौजदार त्रासून म्हणाला, मग आम्हास एवढा त्रास कशासाठी दिला? मी गेला एक तास तुमचा शोध घेतो आहे. तुमचे घर सापडत नसल्याचे आम्ही कचेरीस वायरलेसवर कळविले. त्यावर असे सांगण्यात आले की, तुम्ही राजारामपुरीच्या सहाव्या गल्लीतच राहाता. तो हुकूम ताबडतोब बजावलाच गेला पाहिजे. तुम्ही घरावर नावाचा बोर्डही न लावल्यामुळे आम्ही सहाव्या गल्लीतील प्रत्येक घरात चौकशी केली आणि तुमच्यापर्यंत आलो. फौजदार गेल्यानंतर मी स्वस्थ झोपलो. पण दुसऱ्या दिवशी सकाळी मात्र सहाव्या गल्लीतील बहुतेक सर्व लोक फौजदार कशासाठी आला होता ही चौकशी करण्यास आले. फौजदाराने प्रत्येकाची झोपमोड केली होती. नंतर कळले की, निपाणीस छत्रपती शिवाजीमहाराजांच्या पुतळ्याची कुणी तरी विटंबना केली होती. ती बातमी प्रसिद्ध झाल्यास गडबड उडेल अशी अधिकाऱ्यांना भीती होती.

कोल्हापूरला मला जरी नाइलाजाने जावे लागले होते तरी तिथे मला आपुलकी मात्र भरपूर मिळाली. नियमित सभासद न होतादेखील रोटरी क्लबच्या साप्ताहिक बैठकीस हजर राहाण्याचा आग्रह करण्यात आला. एकदोनदा माझे तिथे भाषणही झाले. पण तिथल्या एका कार्यक्रमात काँग्रेस ही कुठल्या पातळीवर जात आहे याचाही एक अनुभव आला. माझा कोल्हापूरचा मुक्काम फार थोडा होता. मोजून नऊ महिन्यात मी दोनतीनदा तरी दिल्लीस येऊन गेलो. निवडणूक जाहीर झाली होती. उमेदवारही ठरले होते. कोल्हापूरहून काँग्रेसचे उमेदवार श्री. जी. आर. माने होते आणि विरोधी पक्षाचे म्हणून शेकापचे श्री. दाजीबा देसाई यांना उमेदवारीत आले होते. कोल्हापूर रोटरी क्लबने उमेदवारांचा आमने-सामने असा कार्यक्रम आखला. दोघांनाही आपले विचार मांडण्यासाठी पाचारण करण्यात आले. त्या वेळी काँग्रेसचे धोरण समोरासमोर चर्चेस यावयाचे नाही असे ठरले होते. त्यामुळे एक गेल्यानंतर

दुसऱ्याने आपले विचार मांडावेत असे ठरले. रोटरी क्लबचा हा कार्यक्रम पलं हॉटेल-मध्ये होत असे. कार्यक्रमाच्या चारदोन दिवस अगोदर शेका पक्षाचे निवडणून चिन्ह “गाडी” जाळली गेल्याची बातमी आली होती. कार्यक्रम सुरू झाल्यावर श्री. दाजीबा देसाई यांचे भाषण झाले. ते साधारण बरे बोलले. ते गेल्यावर काँग्रेसतर्फे पंचगंगा सहकारी साखर कारखान्याचे श्री. दिनकरराव मुद्राले बोलण्यास उभे राहिले. आम्ही उमेदवाराचे ऐकण्यास आलो आहोत, इतरांचे नाही, असे म्हणून काही सभासदांनी त्यावर आक्षेपही घेतला. पण रोटरी क्लबचे अध्यक्ष डॉ. गुंडे यांनी बरेच समजाविल्यावर श्री. मुद्राले यांचे भाषण झाले.

या कार्यक्रमानंतर आम्ही काही मंडळी हॉटेलच्या बाहेर उभे राहून काही बोलत होतो. त्यात शहर काँग्रेस कमिटीचे अध्यक्ष श्री. दादासाहेब चव्हाण नावाचे गृहस्थही होते. बोलताबोलता त्यांनी तक्रार केली की, वृत्तपत्रे काँग्रेसला साथ देत नाहीत. मी यावर विचारले, कोल्हापूरहून सात दैनिके निघतात, त्यांपैकी एकही काँग्रेसविरोधी आहे का? ही वस्तुस्थिती असल्यामुळे श्री. चव्हाण हे एकदम उखडले. आम्ही त्यांची किंमत देतो म्हणून ते आमच्या बाजूने लिहितात. उद्या तुमची किंमत दिली तर तुम्हीही तेच कराल. पत्रकाराने कुठल्याही प्रसंगी रागात बोलू नये हे तत्त्व म्हणून मला मान्य असूनही त्या वेळी मलाही राग आला आणि मी त्या भरात म्हटले, हे पाहा, माझी किंमत देण्यासाठी स्वर्गातून कुणी तरी यायला पाहिजे. यावर श्री. दादासाहेब चव्हाण आणखीनच भडकले. समोरच माझी मोटार होती. तिकडे बोट दाखवून म्हणाले, हे पाहा, आम्ही जशी त्यांची गाडी जाळली तशी तुमचीदेखील ही गाडी जाळून टाकू. हे असे करण्यास मागेपुढे पाहणार नाहीत असे मलाच नव्हे तर त्या वेळी तिथे हजर असलेल्या इतरांनाही वाटले. कारण शेकापची गाडी जाळली जाण्याची घटना नुकतीच घडली होती. सर्वांनी मिळून विषय बदलला. यानंतर निवडणूक प्रचारासाठी श्री. यशवंतराव चव्हाण हे कोल्हापूरला आले होते. त्यांच्या भाषणात मुख्य मुद्दा एकच होता. तुम्ही गुंडांच्या हाती राज्य देणार का? मला ते भाषण ऐकत असताना प्रश्न पडला—गुंड कोणास म्हणावयाचे? गाडी प्रत्यक्ष जाळून दुसरी गाडी जाळण्याची धमकी देणाऱ्यास? अगर तसे काही न करणाऱ्यास?

ज्या दिवशी निवडणूक जाहीर झाल्याचे मला कोल्हापूरला कळले त्याच दिवशी मी मनाशी दोन गोष्टी ठरविल्या होत्या. माझे मत दिल्लीत असल्यामुळे निवडणुकीच्या वेळी मत देण्यासाठी दिल्लीस जावयाचे आणि बदलत असलेल्या परिस्थितीत महाराष्ट्र टाइम्सने जर आपल्याला परत दिल्लीस पाठविले नाही तर समयपूर्व निवृत्ती मागावयाची. मतदानासाठी आम्ही पति-पत्नी दोघेही कोल्हापूरहून दिल्लीस आलो. येण्यामागील भूमिका फक्त लोकशाहीवरील विश्वासाची होती. सुशिक्षित वर्ग मतदानाविषयी पुष्कळदा उदासीन असतो आणि ही गोष्ट जो उमेदवार निवडून येऊ नये असे आपणास वाटत असते त्यास निवडून आणण्यास मदत करणारी ठरते. आमच्या

दोन मतांनी विशेष काय फरक होणार हाही एक विचार होता. पण ही निवडणूक विशिष्ट वातावरणात होत असल्यामुळे एकदोन मतेही निकालाचे स्वरूप बदलण्यास कारणीभूत ठरू शकतील असे वाटले होते. म्हणूनही स्वतःच्या खर्चाने कोल्हापूरहून दिल्लीस मतदानासाठी येण्याचा निर्णय घेतला. निवृत्तीचा निर्णय घेण्याचे कारण एकच होते. कोल्हापूरला मला दुसरा असा त्रास काहीच नव्हता. पण तिथे तसे काम काही नव्हते. त्यामुळे तिथे राहाण्याची इच्छा नव्हती. मन गुदमरत होते.

कोल्हापूरला असतानाच श्री. जगजीवनराम यांनी काँग्रेस सोडून इंदिरा गांधी यांच्याविरुद्ध भूमिका घेतल्याची बातमी वाचली. त्यावरही मला फार आश्चर्य वाटले. श्री. जगजीवनराम यांची जी प्रतिमा माझ्या मनात वर्षानुवर्षांच्या अनुभवाने निर्माण झाली होती तिला हे सुसंगत नव्हते. माझ्यापुढे एकच प्रश्न होता, तो म्हणजे, अशी कोणती घटना घडली की, ज्यामुळे नेहमी सत्तेस चिकटून राहणाऱ्या श्री. जगजीवनराम यांच्या अंगी सत्ता सोडण्याची वीरश्रीही संचारली? दिल्लीतून येणाऱ्या वृत्तपत्रात या प्रश्नाचे उत्तर मिळेल या दृष्टीने मी ती बघत होतो. पण कुठल्याच वृत्तपत्रात ते उत्तर मिळाले नाही. समाजवादी पुढारी श्री. नानासाहेब गोरे या काळातच एकदा कोल्हापूरला आले होते. मी नेमका हाच प्रश्न त्यांना विचारला. ते म्हणाले, नेमके कारण मलाही सांगता येणार नाही. निवडणुकीत श्रीमती गांधी आणि त्यांच्या पक्षाचा पराभव होऊन जनसंघ आणि समाजवादी गटाचा श्री. जगजीवनराम यांना पाठिंबा असूनही आचार्य कृपलानी यांनी श्री. मोरारजी देसाई यांना पंतप्रधानपदी आणण्यासाठी जे नाटक वठविले त्यावर मला तरी खूप समाधान झाले. कारण श्री. जगजीवनराम यांची प्रतिमा माझ्या मनात संधिसाधूपणाची नेहमीच होती. श्री. मोरारजी देसाई कितीही हट्टी असले तरी ते संधिसाधू नाहीत. त्यांना निश्चित अशा काही निष्ठा आहेत असे मला वाटत होते. संधिसाधू व्यक्ती जनता सरकारची पंतप्रधान झाली नाही हे सुदैव असे त्या वेळी वाटले.

दिल्लीस आल्यानंतर श्री. जगजीवनराम यांच्या वीरश्रीचा उलगाडा मला झाला. मी निव्वळ नावाचा अध्यक्ष नाही हे वाक्य ते काँग्रेस फाळणीनंतर बोलले होते. तेव्हापासून त्यांचे महत्त्व सारखे कमी करण्याचा प्रयत्न श्रीमती गांधी यांचा होता. १९७७ च्या निवडणुकीत कुठले तरी निमित्त काढून श्री. जगजीवनराम यांना तिकीटही द्यावयाचे नाही आणि दिले तरी पुढे मंत्रीमंडळात व्यावयाचे नाही असा श्रीमती गांधी यांचा मनसुबा होता आणि ती कुणकुण श्री. जगजीवनराम यांना लागली होती. श्री. संजय गांधी हे जगजीवनराम यांच्या विरुद्ध खासगीत खूप बोलत आणि त्या वेळी त्यांचाच शब्द हे वेदवाक्य होते. मरता क्या न करता या न्यायानेच श्री. जगजीवनराम यांच्यामध्ये ती वीरश्री संचारली होती.

मतदानासाठी मी दिल्लीस आलो आणि त्याच वेळी टाइम्स ऑफ इंडियाचे

दिल्लीतील व्यवस्थापक श्री. रमेशचंद्र यांना भेटून आपली पुढील भूमिका सांगितली. ते म्हणाले, तुमचे संपादकच तुमच्याविरुद्ध असल्यामुळे तुम्हाला दिल्लीस आणणे तर माझ्या अधिकाराबाहेर आहे. पण निवृत्त व्हायचे असेल तर त्यात काहीच अडचण नाही. मी कोल्हपूरलाच निवृत्त झालो तर तेथून दिल्लीस येण्याचा खर्च मला जवळून करावा लागेल. म्हणून माझी निवृत्ती ही दिल्लीत व्हावी हा विचार मी त्यांच्यापुढे मांडला. त्यांच्याशी माझे संबंध अतिशय चांगले होते. ते म्हणाले, यातही अडचण येणार नाही. पुढे त्यांनी मला या मजकुराचे एक पत्रही पाठविले. पण प्रत्यक्ष निवृत्तीच्या वेळी मात्र मुंबई कचेरीने काही बाबतीत अत्यंत अडवणुकीचे धोरण धरले. त्यास खरे कारणीभूत होते जनरल मॅनेजर श्री. राम तरनेजा. पण त्याहीबाबत श्री. रमेशचंद्र यांनी प्रश्न सोडविण्यात मदतच केली. पुढे एकदा श्री. अटलबिहारी वाजपेयी मला म्हणाले, तुम्ही येण्यासाठी राजीनामा का दिला? तुम्हास परत दिल्लीस आणण्यासाठी मी तुमच्या संपादकास सांगितलेच होते. पण यावर मी त्यांना सांगितले, तुमच्या सद्भावनेबद्दल आभारी आहे. पण आता मला कोणाचेच उपकार नकोत.

४३

२०.

जनता पक्ष का मोडला?

१३ जून १९७७ रोजी मी पुन्हा दिल्लीस कायम मुक्कामासाठी आलो. त्या वेळी जनता सरकार काम करायला लागले होते आणि शहा कमिशनची नेमणूकही झाली होती. दिल्लीत पत्रकार म्हणून पूर्वीप्रमाणे काम करावयाचे म्हणजे भारत सरकारचे अॅक्रेडिटेशन हवे होते. महाराष्ट्र टाइम्सच्या नावावर पूर्वीचे अॅक्रेडिटेशन मला मिळणे शक्यच नव्हते. कारण माझ्या जागेवर श्री. वि. ना. देवधर यांची नेमणूकही झाली होती. पी. आय. बी. च्या एका वरिष्ठ अधिकाऱ्याने सुचविले आणि त्याप्रमाणे राजधानीतील एक जुने पत्रकार आणि श्रमिक पत्रकार संघटनेत वर्षानुवर्षे पुढारी असलेले श्री. जगदीश प्रसाद चतुर्वेदी यांनी एक पत्र लिहिले आणि त्याप्रमाणे मला (long and distinguished service) दीर्घ काळ आणि चांगल्या प्रकारची पत्रकारिता या श्रेणीखाली भारत सरकारचे अॅक्रेडिटेशन मिळाले आणि माझा राजधानीत पत्रकार म्हणून काम करण्याचा मार्ग मोकळा झाला. एक दिवस शहा कमिशनच्या एका अधिकाऱ्याचा मला टेलिफोन आला. माझ्याशी काही बोलायचे आहे असे तो म्हणाला. मीच कमिशनच्या कचेरीत येतो असे सांगून त्यास भेटलो. तिथे काही इतर वरिष्ठ अधिकारीही होते. कारण नसताना आणीबाणीत माझ्यावर अन्याय झाला याची माहिती त्यांना कुठून तरी मिळाली होती. त्यांनी त्याविषयी माहिती विचारली आणि मी

आपली तक्रार लेखी द्यावी असे सुचविले. तोपर्यंत शहा कमिशनकडे चाळीस हजारांचे वर तक्रारी आल्याचे वृत्त प्रसिद्ध झाले होते. याविषयी बोलणे निघाले आणि डी. एस. पी. दर्जाचा पोलीस अधिकारी मला म्हणाला, तक्रारींची संख्या पुष्कळ आहे. पण न्यायमूर्ती शहा यांच्या निकषावर टिकू शकतील अशा फारशा नाहीत. आणीबाणीत बऱ्याच गोष्टी झाल्या. आम्हासही माहीत आहे. पण आमच्याकडे तक्रारी आल्या-शिवाय आम्हास काहीच करता येत नाही. याबाबतीत काही करता आले तर करावे अशी सूचना त्यांनीच मला केली.

असे का घडतेय याविषयी मी चौकशी केली. ज्यांच्यावर खरोखरच अत्याचार झाले तेही तक्रार करण्यास फारसे पुढे येत नाहीत असे दिसले. याचे कारण एकच होते. ज्या कायद्याप्रमाणे कमिशन नेमण्यात आले होते, त्यास फक्त चौकशी करून अहवाल देण्याचा अधिकार होता. गुन्हेगार ठरवून शिक्षा देण्याचा नव्हता. लोक म्हणत, आम्हास जे सोसावे लागले ते लागले, आता चौकशी होऊन काहीही निष्कर्ष निघाला तरी त्याचा आम्हास काय फायदा? आमचे जे नुकसान झाले, आम्हास जो मनस्ताप झाला तो भरून थोडाच निघणार आहे? शिवाय तक्रारीसाठी यातायात किती? तोपर्यंत ५ रुपयांच्या स्टॅप पेपरवर तक्रार केली पाहिजे असा कायदा होता. लोक म्हणत, कारण नसताना पाच रुपयांचा हा खर्च करावयाचा, पुन्हा तक्रार कायदेशीर भाषेत असावी यासाठी वकिलाकडे जा-ये करायची, त्याची फी भरायची, कमिशन-कडून बोलावणे आल्यानंतर हजर व्हायचे, त्यासाठी पुन्हा खर्च - झाला तेवढा त्रास पुष्कळ झाला. आता आणखी नको.

या विचारसरणीत बरेच तथ्य आहे असे मलाही वाटले आणि मी जनता पक्षाच्या काही पुढाऱ्यांशी चर्चा केली. पण त्यांपैकी अनेकांनी यावर विचारच केलेला नव्हता. पाऊल तर उचलले नव्हतेच. जनता पक्षाचे अध्यक्ष श्री. चंद्रशेखर झटकून टाकल्या-सारखे म्हणाले, मग आम्ही काय करावे? मी त्यांना सांगितले, या कमिशनवर जनता पक्षाचे भवितव्य अवलंबून आहे. कमिशनकडे जर खऱ्या तक्रारी गेल्याच नाहीत तर कमिशन विचार कशावर करणार? आणि अहवाल काय देणार? आणीबाणीतील अत्याचारांसंबंधी तुम्ही खोटाच प्रचार करीत होता असा निष्कर्ष निघेल. या कामासाठी पक्षास यंत्रणा उभारायला हवी. श्री. अटलबिहारी वाजपेयींशीही माझे बरेच जुने संबंध होते. ते त्या वेळी परराष्ट्रमंत्री होते. पण सरकारमध्ये काम करण्याचा अनुभव नसल्यामुळे अधिकारीवर्ग आणि आपले कुठले तरी काम साधण्यासाठी त्यांच्या-भोवती घोटालणाऱ्या लोकांनी ते इतके वेढलेले असत की, त्यांची सहजासहजी भेटच होत नसे. तीन दिवस लागोपाठ प्रयत्न करूनही जेव्हा त्यांची भेट झाली नाही तेव्हा संसद भवनातील त्यांच्या कचेरीत मी एकदा गेलो. त्यांच्या खासगी चिटणीसास म्हटले, तीन दिवस झाले, मी रोज येतो आहे, मला भेटिस तुम्ही वेळ देत नाही. माझे नाव तरी तुम्ही त्यांच्याकडे पाठविले आहे अगर नाही? खासगी चिटणीस मला जरा जोरात म्हणाला, असे तुमचे काम तरी काय आहे? माझाही आवाज थोडा चढला

आणि मी म्हटले, माझे काम मी तुम्हाला सांगणार नाही. एवढेच सांगू शकतो की, माझे कुठलेही वैयक्तिक काम नाही. माझा आवाज आतल्या खोलीत बसलेल्या वाजपेयी यांच्यापर्यंत पोचला असावा. ते लगेच बाहेर आले आणि म्हणाले, इंदूरकर, काय आहे? मी म्हटले, तुम्हाला भेटण्यासाठी आता मला तीन तीन दिवस चकरा माराव्या लागतील काय? ते म्हणाले, महत्वाचे असेल तर आपण आत्ताच बोलू. मी म्हटले, महत्वाचे नसते तर मी आलोच नसतो. लगेच आम्ही संसद भवनाच्या अंगणात थोडे बाजूला उभे राहिलो आणि मी त्यांना शहा कमिशनबाबतची परिस्थिती सांगितली. वाजपेयी एकदम म्हणाले, हे तातडीचे काम आहे. इकडे लक्ष दिले नाही तर आम्ही सर्व वाऱ्यावर फेकले जाऊ. मी बघतो काय करता येते ते. ते नंतर म्हणाले, या अधिकाऱ्यांच्या गराड्यात असा सापडलो आहे की, त्यातून सुटतच नाही. तुम्ही मला सकाळी सातच्या सुमारास फोन करीत जा. म्हणजे भेटाची वेळ लगेच ठरविता येईल. पण नंतर त्यांना निराळे असे भेटण्याची मला गरजच भासली नाही. पण एवढे मात्र खरे की, कमिशनकडे त्यांना महत्वाच्या वाटाव्या अशा तक्रारी पोचल्या आणि शहा कमिशननेही पाच रुपयांच्या स्टॅप पेपरवर तक्रार हवी हा नियम काढून टाकला.

काँग्रेस ही संघटना म्हणून फारशी अशी उरली नव्हती. १९७७ साली पराभव होताच ज्यांच्या तोंडून पूर्वी शब्द निघत नव्हता तेही बोलायला लागले. श्रीमती गांधी यांचा तर निवडणुकीत पराभव झालाच होता. पक्षाच्या पराभवाचे खापर श्री. देवकांत बारुआंवर फोडण्यात आले आणि त्यांनी काँग्रेस अध्यक्षपदाचा राजीनामा दिला. त्यांच्या जागी श्री. ब्रह्मानंद रेड्डी काँग्रेसचे अध्यक्ष झाले. देशात लोकशाही टिकवायची असेल तर पक्षातही लोकशाही हवी हे सूत्र यशवंतराव चव्हाण यांनी मांडले. श्री. विठ्ठलराव गाडगीळांनीही महाराष्ट्र टाइम्समध्ये एक लेख लिहून आणीबाणी ही कशी चूक होती ते प्रतिपादिले. काँग्रेसमध्ये दोन तट पडू लागले होते. एक इंदिरा गांधींनाच अजूनही पुढारी मानणाऱ्यांचा, तर दुसरा त्यांना आता फारशी किंमत नाही असे समजणाऱ्यांचा. नंतर कर्नाटकातील चिकमंगलूरची फेर-निवडणूक आली आणि तिथून श्रीमती इंदिरा गांधी या उमेदवार म्हणून उभ्या राहाणार म्हणून जाहीर झाले. श्री. वीरेंद्र पाटील हे जनता पक्षाचे उमेदवार ठरले. जनता सरकारने ज्या राज्यात कोणते तरी निमित्त काढून कमी-जास्त अवधी शिल्लक असताना विधानसभेच्या मुदतपूर्व निवडणुका घेतल्या त्यात कर्नाटकही होते आणि निवडणुकीत पुन्हा सत्तेवर आलेले श्री. देवराज अरस हे श्रीमती गांधींच्या जोरदार समर्थकांपैकी होते. म्हणून त्या तेथून निवडून येतील अशी अनेकांना खात्री होती. आणीबाणीत इतरत्र आणि कर्नाटकात झालेले अत्याचार हे जनता पक्षाचे मुख्य भांडवल होते. जे काँग्रेस उमेदवार ७७ च्या लोकसभा निवडणुकीत पडले त्यांची बरीच दैना होती. त्यांना कुणीही विचारत नव्हते. असे सर्व श्रीमती इंदिरा गांधी

यांची कास धरून राहिले.

अशांपैकी एक नाव मला आठवते. राजस्थानचे श्री. जगन्नाथ पहाडिया यांचे. १९६९ साली ते श्री. मोरारजी देसाई यांचे समर्थक आहेत या समजुतीने श्रीमती गांधी यांनी त्यांचा राजीनामा घेतला होता. पण पुढे ते इंदिरा गांधी गटाचेच आहेत असे दुसऱ्या गटास वाटले. ते मला म्हणाले, मला ढकललेच आहे तर मी आता तिकडे राहणार. श्रीमती गांधी यांच्या १९७८ सालच्या चिकमंगलूर निवडणुकीच्या वेळी ते राजकीय महत्त्वाच्या दृष्टीने काहीच नव्हते. माझ्याशी त्यांचे अतिशय चांगले संबंध होते. मला ते एक दिवस सेंट्रल हॉलमध्ये म्हणाले, इंदूरकर, एक सल्ला द्या. काही लोक म्हणतात की, श्रीमती गांधी यांच्या प्रचारासाठी मी चिकमंगलूरला जाऊन यायला हवे. तसा तिथे माझा काही प्रभाव नाही आणि भाषेच्या अडचणीमुळे प्रचाराच्या दृष्टीने माझा तसा उपयोगही नाही. दुसरे म्हणजे जाण्यासाठी जो खर्च हवा त्याचीही मला चणचणच आहे. मी त्यांना म्हटले, काही असले तरी तुम्ही चिकमंगलूरला हजेरी अवश्य लावून या. त्याचा पुढेमागे उपयोग होईल. ते गेले. पुढे १९८० च्या निवडणुकीत ते लोकसभेत निवडून आले आणि अर्थखात्यात राज्यमंत्रीही झाले. याच काळात सेंट्रल हॉलमध्ये सहज बोलताना ते म्हणाले, इंदूरकरांशी राजकीय विचारात जरी जमत नसले तरी त्यांचा सल्ला बरोबर असतो. मला त्याचा फायदा झाला. पुढे ते राजस्थानचे मुख्यमंत्रीही झाले.

कारणे काही असोत, श्रीमती गांधी आणि इतर काँग्रेस पुढाऱ्यांचे जमेना. दुसऱ्याचे ऐकण्याची नव्हे तर नेहमी दुसऱ्यास ऐकावयास लावण्याची सवयच कदाचित याच्या मुळाशी असेल. १९६९ साली जशी काँग्रेस संघटना सिडिकेटच्या हाती होती त्याचप्रमाणे या वेळी जो वर्ग काँग्रेसमध्ये वरच्या पातळीवर पकड ठेवून होता तो श्रीमती गांधी आता सत्तेवर नसल्याने त्या म्हणतील तसा वागावयास तयार नव्हता. श्रीमती गांधींच्या डोक्यात काही तरी शिजत होते. आपल्या हाती संघटनेची सूत्रे पाहिजेत असे त्यांना वाटत असले पाहिजे. यातून काँग्रेसजनांचा मेळावा घेण्याची कल्पना निघाली. श्रीमती गांधी या मेळाव्यातून निराळी काँग्रेस करू इच्छितात असा पत्रकारांचा आणि राजकीय निरीक्षकांचा समज झाला. या मेळाव्यात भाग घेण्याची काँग्रेसजनांवर बंदी घालण्याचीही कल्पना जन्मास आली. पण या मेळाव्याचे मुख्य आयोजक आणि श्रीमती गांधी यांच्यावर अजूनही निष्ठा ठेवून असलेले जुने काँग्रेस नेते श्री. कमलापती त्रिपाठी फक्त काँग्रेसजनांचा हा मेळावा आहे, काँग्रेस फाळणीचा विचार नाही, असे त्यांना रोज भेटणाऱ्या पत्रकारांना ठामपणे सांगत होते. मला तरी असे वाटते की, सांगत असताना निदान कमलापती त्रिपाठी यांची भूमिका तरी मनात एक तोंडात एक अशी नव्हती. त्यांचा प्रामाणिकपणे तसाच समज होता. कारण १९७८ जानेवारीच्या पहिल्या आठवड्यात मेळाव्याच्या दुसऱ्या दिवशी विठ्ठलभाई पटेल भवनाच्या आवारात भरलेल्या मेळाव्यात “आम्हीच खरी काँग्रेस आहोत”

असे जाहीर करून त्याच्या अध्यक्षपदाची जबाबदारी श्रीमती इंदिरा गांधींनी घ्यावी अशी विनंती करणारा ठराव त्यांनी ज्या वेळी मांडला, तिथे मी हजर होतो. ठराव अगोदर तयार करण्यात आलेला होता. श्री. कमलापती त्रिपाठींनी आपल्या भाषणाच्या शेवटी तो वाचला. माझ्यावर तरी अशी छाप पडली की, श्री. कमलापती त्रिपाठी जुन्या पिढीतील काँग्रेसवाले असल्यामुळे काँग्रेस पुन्हा मोडण्याची कल्पना त्यांना रुचत नव्हती. १९६९ साली सिडिकेटची पकड असलेल्या कार्यकारिणीने श्रीमती इंदिरा गांधींना काँग्रेसमधून बाहेर तरी काढले होते. म्हणून त्या वेळी काँग्रेस निराळी करण्याचे काही तरी औचित्य होते. पण या वेळी ती परिस्थिती नव्हती. आपणच काँग्रेस आहोत हे घोषित करावयाचे होते. हे काम करण्याची जबाबदारी कमलापती त्रिपाठी यांचेवर टाकण्यात आली. ते त्यांना रुचत नसल्यामुळे बोलताना ते सारखे अडखळत आहेत ही जाणीव तिथे हजर असलेल्या आम्हा अनेक पत्रकारांना झाली.

यानंतर साहजिकपणेच श्री. ब्रह्मानंद रेड्डी अध्यक्ष असलेल्या काँग्रेसने इंदिरा काँग्रेसमध्ये गेलेल्यांना काँग्रेसमधून काढून टाकण्याची कारवाई केली. इंदिरा काँग्रेसनेही दुसऱ्या काँग्रेसमधील लोकांना पक्षातून काढून टाकले. राजकीय पुढाऱ्यांच्या निष्ठा कशा बदलतात याचे एक जाज्वल्य उदाहरण या काळात समोर आले. श्री. स्टीफन रेड्डी काँग्रेसमध्ये होते. ते श्रीमती गांधी यांचेवर कडक टीकाही करीत. असे म्हणतात की, श्रीमती गांधींच्याविरुद्ध तातडीने कडक कारवाई श्री. ब्रह्मानंद रेड्डी यांनी श्री. स्टीफन यांच्याच दडपणामुळे केली. पण तेच पुढे इंदिरा काँग्रेसमध्ये गेले आणि जनता कारकीर्दीत वाढले निर्माण करण्यास समर्थ असे इंदिरा काँग्रेसचे प्रमुख पाईक ठरले. त्यांच्या या परिवर्तनाविषयी दोन ऐकीव आणि एक माझ्या स्वतःच्या अनुभवाची अशा तीन गोष्टी आहेत. या परिवर्तनानंतर श्री. स्टीफनना मी एकदा सेंट्रल हॉलमध्ये सहज विचारले, “हा बदल कसा काय घडून आला?” त्यावर ते हसत हसत म्हणाले, “काही स्थानिक बंधने पडतात, त्यामुळे अनेक गोष्टी कराव्या लागतात.” याच संदर्भात कुणाशी तरी ते असे बोलल्याचेही कळले की, मी व्यवसायाने वकील आहे. माझी फी मिळाली की, त्याची बाजू प्रभावीपणे मांडणे माझे कामच आहे. तिसरी हकीकत केरळच्याच एका खासदाराने सांगितली. श्री. स्टीफन हे इंदिरा काँग्रेसमध्ये आल्यानंतरची गोष्ट. केरळमधील एका सभेत श्रीमती गांधी बोलत होत्या. स्टीफन हेच त्याचे मलयाली भाषांतर करीत होते. श्रीमती गांधी म्हणाल्या, ज्या वेळी माझ्या हाती सत्ता होती, त्या वेळी बरेच पुढारी माझ्याबरोबर होते. सत्ता जाताच त्यातील बहुसंख्य लोक सोडून गेले. पण जनता माझ्याबरोबर आहे असे दिसताच त्यातील काही माझ्याकडे रत आले. हे उद्गार त्यांनी श्री. स्टीफन यांच्याकडे पाहूनच काढले होते. श्री. स्टीफन यांना याचे भाषांतर करावे लागले आणि सभेत एकदम हशाही झाला.

याच काळात मी एकदा यशवंतराव चव्हाणांना भेटलो होतो. बऱ्याच वर्षात झाले

नव्हते इतके मनमोकळेपणाने बोलणे झाले. ते नेमके काय म्हणाले हे आठवत नाही, पण मी जे विचार मांडले त्यांच्याशी ते त्या वेळी तरी सहमत असल्यासारखे दिसले. मी म्हटले, माणूस जगात जसा येतो तसाच तो रिकाम्या हाताने जातो. येथून त्यास काहीही नेता येत नाही. त्याचे नाव उरते ते फक्त त्याच्या बरेवाईट कृत्यामुळे. न्यायचे असेल तर ते परमेश्वराला न्यावे, इतरांना कशाला ?

सुरुवातीच्या काळात तरी जनता राजवटीची एक छाप होती. वरिष्ठ पातळीवरील लोक पैसे खाणारे नाहीत. राजकारणाशी कसलाही संबंध नसलेल्या राज्यसभेच्या एका वरिष्ठ अधिकाऱ्याने आपली ही भावना मजबूत बोलून दाखविली होती. पण ही छाप फार दिवस टिकली नाही. एक दिवस अचानक पंतप्रधान श्री. मोरारजी देसाईंनी उद्योगमंत्री श्री. ब्रजलाल वर्मा यांचे खाते काढून ते जॉर्ज फर्नॉडिसना दिले आणि त्यांचे दळणवळण खाते वर्मांना दिले. हा बदल होताच अफवांना ऊत आला. श्री. ब्रजलाल वर्मांचे हात स्वच्छ नाहीत असे दिसून आल्यामुळे श्री. देसाईंनी पैशाचा गैरव्यवहार होण्याची जिथे संधी कमी ते खाते त्यांना सोपवले असे लोक बोलू लागले. या अफवेत बरेच तथ्य आहे असे मला सी. बी. आय. च्या एका वरिष्ठ अधिकाऱ्याने खासगी चर्चेत सांगितले होते. मीही जनता पक्षातील जनसंघ गटाचे प्रमुख खासदार श्री. सुंदरसिंह भंडारींशी याबाबत बोललो. याने जनता पक्ष बदनाम होईल असे वर्तवून यात काय तथ्य आहे याची चौकशी करण्यास सांगितले. मी याबाबतचा उल्लेख एका फाइलवरही आहे असेही सांगितले. श्री. सुंदरसिंह भंडारी खरे तेच सांगतील आणि तसे नसल्यास तितक्याच ठामपणे तेही सांगतील आणि त्यावर शंभर टक्के विश्वास ठेवता येईल अशी माझी खात्री होती. नंतरही एकदोनदा मी विचारपूस केली. पण भंडारी मला काहीच सांगू शकले नाहीत. त्यामुळे यात काही तरी पाणी मुरतेय असा माझाही समज झाला.

श्री. ब्रजलाल वर्मांबाबतच्या या अफवेस आणखी एक राजकीय महत्त्वही होते. पूर्वाश्रमीच्या जनसंघ गटातील जनता पक्षातील लोक चारित्र्याने स्वच्छ आहेत, लाचलुचपतीशी त्यांचा संबंध नाही असा समज होता. जनता कारकीर्दीत जनसंघ गटाच्या इतर मंत्र्यांच्या व्यवहाराने तो नंतरच्या काळातही कायम राहिला. श्री. ब्रजलाल वर्मा निव्वळ जनसंघ गटाचे मंत्री म्हणूनच सुरुवातीसच घेतले गेले असते तरीदेखील एवढी चर्चा झाली नसती. पण अत्यंत चांगली प्रतिमा असलेले जनसंघ गटातील श्री. नानाजी देशमुख यांना श्री. मोरारजी देसाई यांनी मंत्रीमंडळात येण्याची सूचना केली होती. श्री. देशमुखांनी मंत्रीपद स्वीकारण्यास स्वतः तर नकार दिलाच, पण त्यांनीच नाव सुचविले आणि त्यामुळेच श्री. ब्रजलाल वर्मांना मंत्रीमंडळात स्थान मिळाले. त्यामुळे श्री. ब्रजलाल वर्मा यांच्याविषयी अफवा सुरू होताच त्यामुळे उडणाऱ्या चिखलाचे शिंतोडे श्री. नानाजी देशमुख आणि जनता पक्षातील जनसंघ गटावरही पडले. पण ज्या जॉर्ज फर्नॉडिस यांच्या हाती नंतर उद्योग खाते देण्यात आले

त्यांच्याहीबाबत काही दिवसातच चर्चेस सुरुवात झाली. ही चर्चा निव्वळ विरोधी पक्षातच होत नव्हती तर जतना पक्षाच्या कार्यकर्त्यांतीही ती होती. श्री. फर्नॉडिस यांची एकूण वागणूक अशी होती की, त्या चर्चेत काहीच सत्य नसेल असेही खात्रीने म्हणता येत नव्हते. मी एकदा नागपूरहून प्रकाशित होणाऱ्या “मासेस” मध्ये ओझरता इशारा करून श्री. जॉर्ज फर्नॉडिस यांनी आपल्या मित्रांपासून सावध असावे अशी सूचना केली. त्यावर समाजवादी गटातील श्रीमती मृणाल गोरे या माझ्यावर अत्यंत रागावल्या. तुम्ही जे सुचविले आहे त्याचा पुरावा द्या असे मला त्या म्हणाल्या. मी म्हटले, “पुरावा द्यायचा म्हणजे सूत्र सांगावे लागेल आणि सूत्र सांगणे हे पत्रकाराच्या व्यवहारात बसत नाही. मी बिनबुडाचे लिहिले आहे असा जर तुमचा समज असेल तर तो कायम ठेवण्याचा तुम्हास अधिकार आहे.”

जनसंघ गटातील माहिती आणि नभोवाणीमंत्री श्री. लालकृष्ण अडवाणी हे अत्यंत सज्जन गृहस्थ. वैयक्तिकदृष्ट्या त्यांचेवर कुठलाही ठपका ठेवता येणार नाही. माहिती आणि नभोवाणी खात्यात वृत्तपत्र स्वातंत्र्याच्या दृष्टीने त्यांनी अनेक पावलेही उचलली. पण या खात्याचे काम सरकारच्या कामाची टिमकी वाजविणेही असते, त्यात मात्र श्री. अडवाणी हे अत्यंत अपयशी ठरले. जनता कारकीर्दीत भाववादीस आळा, वस्तूंची सुलभता वगैरे जनसामान्यांच्या जीवनास स्पर्श करणाऱ्या अनेक गोष्टी होऊनही त्याचे श्रेय जनता कारकीर्दीस मिळाले नाही. जनता पक्षातील भांडणे आणि साखरेसारख्या एक-दोन वस्तूत झालेली सामान्य भाववाढ हीच अधिक चव्हाट्यावर आली. जनता सरकारची चांगली कामे आपल्या खात्यामार्फत लोकांपुढे मांडण्यात श्री. अडवाणी हे अयशस्वी ठरत आहेत असे मी त्या काळी श्री. सुंदरसिंह भंडारी यांचेजवळ बोललो आणि त्यांनी त्या विचारास राज्यसभेत वाचाही दिली होती. त्यांनी श्री. अडवाणी यांनाही तसे सांगितले. पण पंतप्रधान श्री. मोरारजी देसाई यांचा वृत्तपत्रीय प्रचारावर मुळीच विश्वास नसल्यामुळे नाइलाज आहे असे उत्तर श्री. अडवाणी यांनी दिले असल्याचे कळले. माझा याबाबत विचार असा होता की, पत्रकारांचा दर्जा कसाही असला तरी काही प्रमाणात जनमानस घडविण्यास ते मदतनीस ठरतात. त्यांच्यामार्फत आपल्यास अनुकूल असे जनमत बनविण्याचे काम मोठ्या सावधगिरीने करावे लागते. काँग्रेस कारकीर्दीतील बहुतेक सर्व माहिती आणि नभोवाणीमंत्री पत्रकारांस अनौपचारिक चर्चेसाठी गटागटाने बोलावीत असत. अशा वेळी जो मुद्दा मांडला जातो अगर माहिती दिली जाते ती सर्वच पत्रकारांना पटते असे नाही. तरीही चर्चेस असलेल्या दहापैकी सहा पत्रकारांना ती अवश्य पटते आणि तो आपला मुद्दा अगर खास माहिती म्हणून मांडण्याचे कसब नंतर पत्रकार करतात. श्री. विद्याचरण शुक्ल यांनी आणीबाणीतही हा क्रम चालू ठेवला होता. श्री. अडवाणी यांनी आपल्या कारकीर्दीत अशा अनौपचारिक चर्चेसाठी पत्रकारांना बोलावलेले मला एकदाही आठवत नाही. दारूबंदीसंबंधी श्री. मोरारजी देसाई यांचे

विचारही जनता सरकारच्या चांगल्या कामाचा प्रचार होण्यास अडसर ठरले असे मला वाटते. पत्रकारात विशेषतः राजधानीतील पत्रकारात श्री. देसाई यांच्या दारूबंदी विचारामुळे जनता सरकारविषयी एक प्रकारचा आकस निर्माण झाला होता. उणीवां-वावर जेवढे अधिक बोट ठेवण्यात येई त्याच्या शतांशही मिळविलेल्या यशावर ठेवले जात नव्हते. पत्रकारांच्या या वृत्तीचा भरपूर फायदा इतरांनी उचलला असल्यास त्यात आश्चर्य ते काय? मी तर असेच म्हणेन की, श्री. देसाई यांचे वय झाल्यामुळे त्यांचा स्वभाव बराच हट्टी झाला होता, पण श्री. अडवाणी यांनी तरी सत्य परिस्थितीस सामोरे जाऊन त्याप्रमाणे पावले उचलाल्या हवी होती.

पूर्वाश्रमीच्या भारतीय जनसंघातील जनता पक्षाचे दुसरे मंत्री श्री. अटलबिहारी वाजपेयींची परिस्थिती श्री. अडवाणी यांच्या अगदी उलट होती. श्री. अडवाणी हे बोलण्यात गोड पण आपली जबाबदारी पार पाडू शकले नाहीत तर श्री. वाजपेयींनी परराष्ट्रमंत्रीपदाचे काम अत्यंत कसोशीने बजावले. श्री. वाजपेयी यांच्या कारकीर्दीतील सर्वात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे शेजारी राष्ट्रांशी भारताचे संबंध खूपच सुधारले. भारतीय जनसंघाची विचारसरणी मुस्लिमविरोधी आहे अशी समजूत असूनही पाकिस्तान आणि बांगला देश या दोघांशीही भारताचे सूत बरेच जमू लागले. फरक करार झाला. आपल्या नातेवाईकांना भेटण्यासाठी पाकिस्तानला जा-ये करण्याची अधिक सोय करून दिल्यामुळे भारतातील मुसलमानही श्री. वाजपेयी यांना दुवा देऊ लागले. रशिया आणि अमेरिका या दोघांशीही भारताचे संबंध मैत्रीचेच कायम राहिले. पण यांपैकी कुणीही आपल्या इच्छेनुसार भारताचे धोरण वळवू शकेल अशी परिस्थिती उरली नाही. जनता सरकार अमेरिकेच्या आहारी जात आहे असा प्रचार इंदिरा काँग्रेसतर्फे होत होता. पण वस्तुस्थिती तशी नसल्याचे अमेरिकेचे राष्ट्रपती श्री. जिमी कार्टर यांच्या भारत भेटीच्या वेळी स्पष्ट झाले. भारताचे अण्वस्त्रांसंबंधीचे स्वतंत्र धोरण न खपल्यामुळे श्री. कार्टर यांनी आपण अमेरिकेस गेल्यावर भारतास कडक पत्र पाठवू असे जे उद्गार आपले परराष्ट्रमंत्री श्री. वान्स यांच्याजवळ खासगी बोलताना काढले ते प्रथम अमेरिकन पत्रकारांनी टिपले. यावर पंतप्रधान श्री. मोरारजी देसाई यांची प्रतिक्रिया विचारताच तसे पत्र आल्यास आम्ही अत्यंत समतोल उत्तर पाठवू असे उद्गार श्री. मोरारजी देसाई यांनी काढले असल्याचेही प्रसिद्ध झाले. रशियाची इच्छा नसतानाही श्री. वाजपेयी चीनला गेले. पण तिथे असतानाच चीनने व्हिएतनामबाबत आक्रमक धोरण स्वीकारताच ते उलटपावली परतलेही. याप्रमाणे श्री. वाजपेयी हे परराष्ट्रमंत्री असताना परराष्ट्र धोरण या दृष्टीने पावले चांगली पडत होती. पण याच काळात श्री. वाजपेयी यांची बदनामीही खूप झाली. परराष्ट्रमंत्री या नात्याने थोडक्या अवधीत बरेच काही करावयाचे असल्याने त्यांनी परदेशांचे खूप दौरे केले. त्यामुळे ते भारतात राहातच नाहीत, परदेशातच राहात असल्यामुळे पर-राष्ट्रमंत्री आहेत, असा प्रचारही त्यांच्याबाबत झाला. कार्यकर्त्यांपासून दुरावणे हाही

याचा एक परिणाम घडला. ज्या कार्यकर्त्यांनी निवडणुकीत त्यांच्यासाठी जिवापाड श्रम केले होते त्यांच्याशी त्यांची साधी भेटही होईना. मंत्री झाल्यामुळे ते आपल्यास विसरले असा कार्यकर्त्यांचा समज झाला. १९८० च्या निवडणुकीत श्री. वाजपेयींना याची बरीच किंमत मोजावी लागली. नव्या दिल्लीशी ज्यांचा काही-एक संबंध नाही अशा श्री. स्टीफन यांच्याविरुद्ध ते फक्त चार हजार मतांनी निवडून आले. आणि तेही मंत्री असताना कार्यकर्त्यांशी संबंध न ठेवण्यात आपली चूक झाली याची स्पष्ट कबुली दिल्यानंतर.

श्री. वाजपेयी यांच्यावर कार्यकर्ते नाराज होण्याचे आणखी एक कारण होते. आपल्या परिचयाचा मंत्री असला की त्याने आपली सर्व कामे केलीच पाहिजेत असा कार्यकर्त्यांचा समज असतो. जे कार्यकर्ते घाईगर्दीतही श्री. वाजपेयी यांना गाठून आपले काम करण्यास सांगत त्यांना श्री. वाजपेयी म्हणत, नियमांच्या चाकोरीत बसत असेल तर ते होईल. यावर कार्यकर्त्या फाडकन म्हणे, नियमात बसत असते तर मग तुमच्याकडे कशाला आलो असतो? अर्थातच अशा प्रकारच्या ज्या कार्यकर्त्यांचे काम होत नसे तेही नाराज होत असत.

पण श्री. वाजपेयी यांना याहीपेक्षा अधिक भोवली एक दुसरी आघाडी. जनता पक्षातील पूर्वाश्रमीच्या जनसंघ गटातील श्री. सुब्रह्मण्यम स्वामी यांनी त्यांच्याविरुद्ध ती उघडली होती. आणीबाणीच्या काळात राज्यसभेत हजेरी लावल्यावर पोलिसांच्या हातावर तुरी देऊन यशस्वीपणे परदेशी निसटण्याचे वलय त्यांच्याभोवती होते. त्यांनी श्री. वाजपेयी हे दारूडे आहेत, त्यांचे चारित्र्यही चांगले नाही अशा प्रकारची चर्चा भरपूर केली. खरोखरच तसे काही होते का याची त्या काळी मी जी चौकशी केली त्यात त्यावर विश्वास ठेवावा असा कोणताही पुरावा मला आढळला नाही. ज्या महिलेस लक्षून चारित्र्यासंबंधी आक्षेप होत होता तो दोघातील वयाचे अंतर वधता अगदी हास्यास्पद वाटत असे. दारू पिऊन ते बेफाम वागल्याचे मी प्रत्यक्ष पाहिले असे सांगणारा मला कुणीही सापडला नाही. माझ्या मनात त्याच काळी हाही विचार आला होता की, यदाकदाचित श्री. वाजपेयी हे दारू पीत असले तरी त्याचे भांडवल श्री. सुब्रह्मण्यम स्वामी यांनी त्यांच्याविरुद्ध का करावे? कारण काँग्रेसप्रमाणे दारूबंदी हे कलम जनता पक्ष अगर पूर्वीचा जनसंघ यांच्या आचारसंहितेत नव्हते. अलीकडे तर दारू हा पूर्वीसारखा अस्पृश्य पदार्थच राहिलेला नाही. ज्या काँग्रेसच्या आचार-संहितेतच नशाबंदी हे कलम अजूनही कायम आहे तिथेही दारूस हात न लावणारे काँग्रेसजन आता शोधूनच काढावे लागतात. मग श्री. वाजपेयींविषयीच त्यांचा आग्रह का?

श्री. सुब्रह्मण्यम स्वामींनी वाजपेयींविरुद्ध जी भूमिका घेतली तिचे मला तरी ईर्ष्या हे एकच कारण दिसते. आपण बुद्धिवान आणि आणीबाणीतील वलय आपल्या-भोवती असूनही मंत्रीमंडळात आपल्यास स्थान मिळाले नाही आणि जनसंघ गटातील

श्री. वाजपेयी यांना ते मिळाले हा त्यांचा राग असावा. श्री. वाजपेयी यांना बदनाम करण्याची कुठलीही संधी जनता पक्ष मोडल्यानंतर देखील त्यांनी सोडली नाही. श्री. मोरारजी देसाई यांचे दारूबंदीविषयी कडक विचार असल्यामुळे श्री. वाजपेयी हे दारू पितात हे जर त्यांना पटले तर त्यांच्या मनातून ते उतरतील असा कदाचित त्यांचा समज असावा. पण तो त्या काळात तरी यशस्वी झाला नाही. श्री. मोरारजी देसाई आणि श्री. वाजपेयी यांचे बिनसले अशी एकही घटना सांगता येण्यासारखी नाही. आपण पंतप्रधान श्री. मोरारजी देसाई यांच्या अत्यंत जवळ आहोत असा भरपूर आव श्री. सुब्रह्मण्यम स्वामी आणीत. ते त्यांना अनेकदा भेटतही असत. पण श्री. मोरारजी देसाई स्वामींच्या सल्ल्याने वागतात असे मात्र कधीच म्हणता आले नाही.

आपल्या व्यक्तिमत्त्वाविषयी फाजील अभिमान बाळगणारे पण मंत्रीपद न मिळाल्यामुळे नाराज असलेले दोन आणखी पुढारी जनता पक्षात होते. चंद्रशेखर गटातील कृष्णकांत आणि समाजवादी गटातील मधू लिमये. दोघेही बुद्धीने अत्यंत हुशार, पण पक्षाच्याच नव्हे तर वैयक्तिक हितासही चूड लावण्याची वृत्ती असलेले. दोघांनाही आपल्याला मंत्रीपद मिळेल अशी अपेक्षा होती आणि दोघांपैकी कुणासही ते मिळाले नाही. त्यांना मुद्दाम मंत्रीमंडळात घेतले नाही असेही नव्हते. निवडणूक जरी जनता पक्षाच्या नावावर झाली होती तरी गटांची जाणीव संपलेली नव्हती. श्री. कृष्णकांत हे श्री. चंद्रशेखर गटाचे होते. त्या गटाचे चारपाच लोकच निवडून आले होते. त्यामुळे त्यांना मंत्रीमंडळात प्रतिनिधित्व एकापेक्षा अधिक मिळणे शक्यच नव्हते. ते अगोदर श्री. चंद्रशेखर यांना मिळणार होते. पण तिथे आपली वर्णी लावून घेण्यात श्री. मोहन धारिया यशस्वी झाले. हा असंतोष श्री. कृष्णकांत यांच्या मनात धुमसत होता आणि तो राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाविरुद्ध त्यांनी जी भूमिका घेतली त्यात बाहेर पडला. आणीबाणीच्या पूर्वी कृष्णकांत हे राज्यसभेचे सभासद होते. तेथील सभासदत्व सामान्यतः पक्षनेत्यांच्या अनुग्रहानेच मिळालेले असते. १९७७ मध्ये श्री. कृष्णकांत हे लोकसभेसाठी चंदीगडहून उभे राहिले. इथे काँग्रेसनंतर जनसंघ हाच पक्ष प्रभावी होता. तेथून जनसंघाचे श्री. श्रीचंद गोयल हे लोकसभेत निवडून आले होते. श्री. चंद्रशेखर यांच्या शब्दास मान देण्यासाठी श्री. गोयल यांनी माघार घेतली आणि जनता पक्षाचे तिकीट कृष्णकांत यांना मिळाले. अर्थातच त्या काळचे जे वातावरण होते त्यात जनसंघ आणि संघाच्या कार्यकर्त्यांनी कृष्णकांत यांच्यासाठी झटून काम केले आणि ते निवडूनही आले. त्यांचे स्वतःचे असे फारसे कार्यकर्ते नव्हतेच. राजकीय पुढारी या नात्याने आपण कुणाच्या बळावर निवडून आलो याची जाणीव कृष्णकांत यांनी ठेवायला हवी होती. पण ती न ठेवता कृष्णकांत यांनी संघविरोधी भूमिका इतकी घेतली की, त्यानंतर संघ आणि जनसंघ कार्यकर्त्यांनी त्यांच्यासाठी झटून काम केले असते तरच आश्चर्य होते. फुटीमुळे जनता पक्ष तर बदनाम झाला होताच. १९७७ साली लाभलेले

कार्यकर्त्यांचेही बळ कृष्णकांत हे घालवून बसले असल्यामुळे १९८० साली ते सपशेल पडले. संघ-जनसंघ हा कसाही असो, त्याच्याशी त्यांनी सहकार्य केले होते आणि त्याचा फायदाही १९७७ साली मिळविला होता. निव्वळ वैयक्तिक हिताच्या दृष्टीनेही कृष्णकांत यांना संघ-जनसंघाविरुद्ध जाहीर भूमिका घेणे परवडण्यासारखे नव्हते. पण आपण स्वयंभू पुढारी आहोत या भ्रमात असल्यामुळे त्यांनी पक्षाचे तर नुकसान केलेच, पण आपलेही नुकसान करून घेतले.

हीच गोष्ट कमीअधिक प्रमाणात श्री. मधू लिमये यांच्याबाबतही घडली. पूर्वीचा आणि आणीबाणीतील त्यांचा व्यवहार आदर्श वाटावा असा होता. आणीबाणीत लोकसभेची मुदत दोन वर्षांनी वाढवून घेण्यात आली होती. हे घटनेतील भावनेच्या विरुद्ध आहे असे त्यांना वाटल्यामुळे ते एकटेच असे खासदार होते की, ज्यांनी निव्वळ या कारणासाठी आपला राजीनामा सभापतींकडे पाठविला. राजीनामा देणाऱ्याचे पत्र सामान्यतः लोकसभेत वाचले जाते आणि श्री. लिमयेंनी सभापतींना तशी विनंतीही केली होती. पण त्यांनी राजीनामा दिल्याचेच तेवढे सभापतींनी सभागृहास सांगितले. अशी पार्श्वभूमी असलेली व्यक्ती जनता पक्ष मोडण्याची सुरुवात करण्यास कारणीभूत व्हावी हे खरोखरच दुर्दैव आहे. पण घडले मात्र तसेच. याचेही कारण माझ्या दृष्टीने त्यांचा मंत्रीमंडळात समावेश न होणे हेच आहे. यातही श्री. मधू लिमये यांना मंत्रीमंडळात न घेण्याचे कारण त्यांच्याविषयी श्री. मोरारजी देसाई यांच्या मनात काही आकस होता असे नाही, पण ज्या संख्येत समाजवादी गट आणि लोकशाही काँग्रेसचे लोक निवडून आले त्याच हिशेबाने मंत्रीमंडळात त्यांना दोन-दोन जागा देण्याचा श्री. देसाई यांनी निर्णय घेतला होता. पश्चिम भारतातून त्यांनी श्री. मधू दंडवते यांना घेतले आणि उत्तर भारतातून श्री. जॉर्ज फर्नान्डिस यांना. श्री. मधू दंडवते यांना न घेता त्यांनी जर लिमये यांना घेतले असते तर बिहारमधूनच दोघांना घेतल्याचा असमतोल दिसला असता. किंवा जॉर्ज फर्नान्डिसऐवजी श्री. लिमये यांना ते बिहारमधून निवडून आल्यामुळे घेतले असते तर मराठी भाषिकांना अधिक प्रतिनिधित्व दिल्याचा आरोप होऊ शकला असता. शिवाय बडोदा डायनामाइट खटल्यामुळे श्री. जॉर्जभोवती एक वलयही निर्माण झाले होते. तेही टाळता येणे शक्य नव्हते. शिवाय श्री. जॉर्ज धर्माने ख्रिश्चन असल्यामुळे त्यांच्यामुळे त्यांनाही प्रतिनिधित्व दिल्यासारखे झाले.

पण ज्या वेळी माणूस व्यक्तिशः नाराज होतो, त्या वेळी पहिल्यांदा बळी पडतो तो सुसंगत विचारसरणीचा. आपल्याला मंत्री केले नाही ही गोष्ट त्यांना इतकी जाणवली की, त्यांनी आतापर्यंत विश्वामित्रासारखी केलेली तपस्या एकदम भंगली. मेनकास्वरूपात त्यांच्यापुढे कोण उभे राहिले हे सांगता येणार नाही. पण ज्या श्री. लिमये यांच्या घरात साध्या काचेच्या ग्लासाशिवाय आम्हास कधी चहा मिळाला नाही तिथे उंची टी-सेट दिसू लागला, अंगावर उंची कपडे आले आणि वापरण्यास इंपोर्टेड मोटारही

मिळाली. हे कसे घडले, ते सांगणे अवघड आहे. पण घटनाक्रमाचा एकूण मागोवा घेता एक वस्तुस्थिती उघडकीस येते. जनता पक्ष फुटण्याची नंतर अनेक कारणे झाली, पण जनता पक्षास प्रथम तडा गेला पहिल्या वर्षातच आणि तोही नाराज झालेल्या श्री. मधू लिमये यांच्या हातून. पक्षांतरास आळा घालणे हे जनता पक्षाचे धोरण पूर्वीपासून होते. श्री. जयप्रकाश नारायण यांच्या निवडणूक सुधारणा कार्यक्रमाचाही तो एक प्रमुख भाग होता. असे असताना पक्षांतरविरोधी विधेयक ज्या वेळी गृहमंत्री श्री. चरणसिंग यांनी मांडले त्या वेळी श्री. मधू लिमये यांच्यासारख्या जनता पक्षाच्या निर्मितीत फार मोठा वाटा असलेल्या पुढाऱ्याने त्यांना मांडतानाच विरोध केला. भारतात जनता सरकार टिकू नये असा प्रयत्न करणाऱ्यांच्या हाती तर ते खेळत नव्हते ?

पक्षांतरास आज आहे तशी मोकळीक असू नये हे तत्त्व लिमये यांनाही मान्य होते. श्री. चरणसिंग यांनी मंत्रीमंडळाच्या वतीने जे विधेयक मांडले त्यात काही उणीवा असतीलही. चर्चेच्या वेळी त्यात दुरुस्त्या सुचवून त्यातील काही त्यांना दूर करताही आल्या असत्या. किंवा प्रवर समितीकडे पाठविण्याची मागणी करून तिथे सांगोपांग चर्चाही करता आली असती. कदाचित मधू लिमये यांच्या सर्व सूचना मंजूर झाल्या नसत्या. पण ज्या कोणत्या स्वरूपात विधेयक मंजूर झाले असते, त्याने पक्षांतरास आळा असण्याच्या दृष्टीने परिस्थिती आजच्यापेक्षा निश्चित चांगली राहिली असती. जनता पक्षाची जी विल्हेवाट नंतर लागली तीही कदाचित लागली नसती. तसा स्पष्ट पुरावा नाही, पण मंत्रीपद मिळाले नाही यामुळे नाराज झालेले श्री. लिमये काही अशा जागतिक शक्तींच्या हातचे बाहुले बनले होते की, ज्यांना भारतात जनता पक्ष टिकू द्यायचा नव्हता. या विचाराने ते सुरुवातीसच भारावले गेले. होते. पुढे अडचण नको या दृष्टीने त्यांनी सुरुवातीसच पक्षांतरावर बंदी घालण्याच्या कायद्याचा विरोध केला. या संदर्भात आणखी एक घटनाक्रम दिसतो, तो हा की, श्री. लिमये यांनी विरोध केला तरी विधेयक मांडण्याच्या वेळी गृहमंत्री श्री. चरणसिंग हे कसे गोंधळले. कारण त्यांनी जर विधेयक परत घेतले नसते तर मतविभागणी होऊनही विधेयक मांडले जाण्यात कोणतीच अडचण आली नसती. त्या वेळी जनता पक्षातील बहुसंख्याकांस ते विधेयक आवश्यक वाटत असल्यामुळे बहुमताने मांडले गेले असते. मंत्रीमंडळाच्या निर्णयाप्रमाणे चरणसिंग यांनी विधेयक मांडायचे आणि श्री. मधू लिमये यांनी त्यांना कडाडून विरोध केल्यानंतर त्यांनी ते परत ध्यावयाचे असे दोघांचे अगोदरच ठरले होते की काय असा संशयही येतो. ज्याप्रमाणे मधू लिमये हे नाराज होते त्याप्रमाणे गृहमंत्री श्री. चरणसिंग हेही आतून जळफळत होते. त्यांची पंतप्रधान होण्याची महत्वाकांक्षा अपुरी राहिली होती. श्री. जगजीवनराम यांच्या हाताखाली काम करण्याची कल्पनाच त्यांना मान्य नसल्याने त्यांनी श्री. मोरारजी देसाई यांच्या पंतप्रधानकीस कशीबशी कबुली दिली होती. एकाच मंत्रीमंडळात असताना श्री. चरणसिंग आणि श्री. जगजीवनराम यांच्यातील तेढ कशा प्रकारची होती याविषयी श्री. अटलबिहारी वाजपेयी यांच्या तोंडून खासगी

चर्चेत सहज निघालेले एक वाक्य मोठे सूचक आहे. ते (चरणसिंग) त्यांना (जगजीवनरामना) फुटक्या डोळ्यानेदेखील बघण्यास तयार नाहीत. या पार्श्वभूमीवर असे वाटते की, श्री. चरणसिंग व श्री. मधू लिमये यांच्या मनात पूर्वीपासून हा विचार घोळत असला पाहिजे की, आपली महत्वाकांक्षा पुरी न झाल्यास आपल्यास जनता पक्ष सोडावा लागेल आणि तशी वेळ आल्यास पक्षांतर कायद्याची अडचण येऊ नये.

१९७९ साली जनता पक्ष फुटल्यानंतर श्री. चरणसिंग आणि श्री. मधू लिमये एकाच पक्षात आले हा योगायोग अगर पूर्वयोजना हे सांगणेही अवघड आहे. तसे पाहिले तर वैचारिकदृष्ट्या दोघात कसेलेही साम्य नाही. श्री. चरणसिंग यांची प्रतिमा सामान्यतः प्रतिगामी पुढाऱ्याची आहे तर श्री. लिमये डॉ. राम मनोहर लोहिया यांच्या कडक समाजवादी परंपरेत वाढले असल्यामुळे त्यांची प्रतिमा पुरोगामित्वाची होती. श्री. लिमये समाजवादी विचारसरणीमुळे उद्योगांच्या राष्ट्रीयीकरणावर भर देणारे तर श्री. चरणसिंग यांचा भर विकेंद्रीकरणावर आणि ग्रामीण अर्थरचनेचा विकास करण्यावर होता. या दोघांचे एकत्र येणे हे वैचारिकदृष्ट्या आश्चर्य आहे. पण माणसास महत्वाकांक्षेने पछाडले की, तो काहीही करतो याचेच हे प्रतीक म्हटले पाहिजे. जनता पक्ष फुटण्यापूर्वी या दोघांचे आपसात काही तरी संगनमत झाले होते असे वाटण्यासारखी आणखी एक घटना आहे. अरस काँग्रेसतर्फे श्री. यशवंतराव चव्हाण यांनी जनता सरकारवर अविश्वासाचा ठराव मांडला. श्री. चरणसिंग अर्थ-मंत्रीपद आणि जनता पक्ष सोडणार अशी आवईही पसरली. श्री. चरणसिंग यांनी एक दिवस संध्याकाळी चार वाजता पत्रकार परिषद बोलावली आहे असे आम्हा पत्रकारांना कळले. श्री. मधू लिमये यांनीही चार वाजता पत्रकार परिषद बोलावली होती. पत्रकारांच्या दृष्टीने दोन्ही परिषदांस हजर राहाणे आवश्यक होते. आमच्यापैकी एका पत्रकाराने श्री. लिमये यांना फोन करून दोन्ही पत्रकार परिषदांना हजर राहाता यावे या दृष्टीने वेळेत त्यांनी थोडासा बदल करावा असे सुचविले. पण श्री. मधू लिमये फोनवर नकार देऊन म्हणाले, श्री. चरणसिंग पत्रकार परिषदेत फार काय सांगणार ? फार तर ते आपला राजीनामा जाहीर करतील. पण मी पुढील सर्व योजना मांडणार आहे. श्री. चरणसिंग यांची पत्रकार परिषद झालीच नाही आणि त्यांनी श्री. देसाई यांचा राजीनामा येणार हे निश्चित झाल्यानंतर आपला राजीनामा दिला.

जनता कारकीर्दीत राजकीय रंगभूमीवर पंतप्रधान या नात्याने श्री. मोरारजी देसाई वावरले. राजकीय चारित्र्य, आपल्या विचारावर कायम राहाण्याचे त्यांचे सामर्थ्य, फारसा छलप्रपंच न करण्याची वृत्ती वगैरे त्यांच्या अनेक गुणांचा उल्लेख आतापर्यंत झाला आहे. पण आपल्या गुणांमुळेच आपल्यास पंतप्रधानकी मिळाली ही त्यांची भावनाही जनता पक्ष पुढे फुटण्यास कारणीभूत झाली असे मला वाटते. त्यांच्यात सदर गुण असले तरी त्यासाठी आचार्य कृपलानी यांनी एक नाटक करून

त्यांची निवड घडवून आणली नव्हती. श्री. चरणसिंग आणि श्री. जगजीवनराम त्यांच्या वृत्तीमुळे ते पक्षाला एकत्र ठेवू शकणार नाहीत ही त्यांना भीती होती. त्यांचा तो अंदाज बरोबर होता असेही नंतर दिसले. म्हणूनच त्यांनी श्री. देसाई यांची निवड केली होती. जनता पक्ष म्हणून जरी विजय मिळाला असला तरी पक्षबांधणी झाली नव्हती आणि पक्ष पुढारीही एकजीव झाले नव्हते. श्री. देसाईवर पंतप्रधान या नात्याने कुटुंब प्रमुखाची सर्वोत्तम सुखासमाधानाने बरोबर नेण्याची जबाबदारी आली होती. पण श्री. देसाई ती जबाबदारी पार पाडण्यात अयशस्वी ठरले. याचे कारण एकच होते. आपल्या गुणांमुळे आपल्यास पंतप्रधानकी मिळाली असे ते समजले. श्री. देसाई यांनी मंत्रीमंडळाची रचना करताना कोणत्या घटक पक्षांचे किती लोक लोकसभेत निवडून आले याचा विचार केला. पण तोच नियम आपला पक्ष संघटना काँग्रेसला मात्र लावला नाही. संघटना काँग्रेस या घटक पक्षाचे लोक कमी निवडून आले असताना मात्र मंत्रीमंडळात त्यांना पाच जागा मिळाल्या, पण जनसंघ आणि भालोदचे अधिक लोक येऊनही त्यांना तीनतीनच जागा दिल्या. याबाबत प्रारंभीचे दिवस असल्यामुळे कुणी त्या वेळी आक्षेप घेतला नाही, पण घटक वर्गास ते जाणवलेच नाही असे कसे म्हणता येईल ?

याशिवाय राज्यपालांच्या नेमणुकीत जवळजवळ सर्व संघटना काँग्रेसचेच नेमले गेले. यावर आक्षेप झाला असताना ते योग्य नाहीत का असा उलट सवाल मोरारजींनी केला असल्याचे त्या वेळी सांगण्यात आले. नेमलेली ही राज्यपाल मंडळी कुठल्या मातीची होती हे जनता पक्ष सत्तेवरून सरकारताच उघड झाले. श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या कारकीर्दीत जे राजकीय पुढारी राज्यपाल म्हणून नेमले गेले त्यांपैकी श्री. उमाशंकर दीक्षित आणि श्री. मोहनलाल सुखाडिया यांनी ती राजवट जाताच आपले राजीनामे दिले. पण श्री. मोरारजी देसाई यांनी नेमलेल्या कुठल्याही राज्यपालाने तसे सुचविले जाऊनही राजीनामा दिला नाही. तामिळनाडूचे राज्यपाल श्री. प्रभुदास पटवारी यांना काढण्याची कारवाई चुकीची असेल, पण ज्या सत्तेच्या हाताखाली आपणास काम करावयाचे आहे तिचा आपल्यावर विश्वास नाही हे स्पष्ट झाल्यानंतरही त्या पदावर चिकटून राहाणे ही वागणूक कुठलाही स्वाभिमान असलेला राजकीय पुढारी करणार नाही. उत्तर प्रदेशसारख्या मोठ्या राज्याचे राज्यपाल श्री. तपासे यांना हरियाणासारख्या लहानशा राज्यात जाण्यास सांगितले तरी त्यांना तो अपमान वाटला नाही. ते तिथे निमूटपणे गेले.

त्या काळात इतर घटक पक्षातील एकच राजकीय पुढारी श्री. ना. ग. गोरे यांची नेमणूक ब्रिटनच्या हायकमिशनरपदी करण्यात आली होती. ते मात्र ताबडतोब आपल्या पदाचा राजीनामा देऊन परत आले. जनता कारकीर्दीत ती एकच राजकीय नेमणूक योग्य अशी झाली होती. या संदर्भात लोक असे म्हणत की, श्री. देसाई विसरतात की, ते जनता सरकारचे पंतप्रधान आहेत, कोणत्याही नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या काँग्रेस पक्षाचे नाहीत. त्यांची संघटना काँग्रेस हा फक्त जनता पक्षाचा एक

घटक आहे. पण त्यांनी जनता पक्षास काँग्रेस पक्षाप्रमाणेच वागविण्यास सुरुवात केली. उदाहरणार्थ नशाबंदीचे धोरण. नशाबंदीच्या व्यक्तिशः मीदेखील विरुद्ध नाही. पण काँग्रेसप्रमाणे जनता पक्षाचे ते धोरण ठरले नव्हते. कारण जनता पक्षाची नियमित अशी निर्मितीच झाली नव्हती. सर्व रचना हंगामी स्वरूपाचीच होती. पण श्री. देसाई यांनी मात्र नशाबंदीचे धोरण हे जनता पक्षाचेच धोरण आहे या समजुतीने वागण्यास सुरुवात केली. त्यांच्याविषयी कसलाही आकस नसताना त्या काळात मला त्यांची वागणूक आवडली नाही आणि मी त्यांच्या नावाने एक अनावृत्त पत्र लिहिले. ते अनेक मराठी वृत्तपत्रांनी छापले. पुण्याच्या तरुण भारतनेही ते छापले. नंतर मला जाणवले की, मी त्या पत्राने अनेक नागरिकांच्या भावनांना वाचा दिली होती. त्याबाबत पुणे तरुण भारतात अनेक पत्रे आली आणि एका वाचकाचा उत्साह इतका दांडगा होता की, त्याने माझ्या त्या लांबलचक पत्राचे इंग्रजी भाषांतर केले आणि ते मी कोणत्या तरी इंग्रजी वृत्तपत्रात छपावे म्हणून माझ्याकडे पाठविले. निष्कर्ष हा की, जनता पक्षाची त्याचबरोबर देशाची वाताहत होण्यास जे अनेकजण कारणीभूत आहेत त्यात श्री. मोरारजी देसाईंचाही समावेश करावा लागेल. ते कुटुंब प्रमुखाची जबाबदारी सांभाळू शकले नाहीत. मंत्रीमंडळास नपुंसक म्हटल्यानंतर श्री. चरणसिंगांचा राजीनामा श्री. देसाईंनी घेतला. नंतर श्री. वाजपेयी व अडवाणी यांच्या आग्रहास्तव त्यांना त्यांनी पुन्हा मंत्रीमंडळात घेतले. ही चूक झाली असेही ते नंतर म्हणाले. श्री. वाजपेयी आणि अडवाणी या दोघांनाही माणसांची पारख नाही हे श्री. चरणसिंग आणि जगजीवनराम या दोघांच्याहीबाबत सिद्ध झाले आहे. पण श्री. देसाई यांना ती होती तर त्यांनी पक्षापुढे स्पष्ट शब्दात आपली भूमिका मांडायला हवी होती. देशाची आर्थिक घडी १९७९ साली श्री. चरणसिंग यांनी अर्थसंकल्प मांडल्यानंतर बिघडली ही वस्तुस्थिती आहे. श्री. मोरारजी देसाई यांनी नंतर असेही म्हटले की, ती बिघडेल याची मला जाणीव होती, पण पक्षाचे ऐक्य टिकविण्यासाठी मी त्या वेळी बोललो नाही. प्रत्यक्षात काय घडले ? देशाची आर्थिक घडी तर बिघडलीच, अन् पक्षाचे ऐक्यही टिकले नाही. स्पष्टवक्तेपणा हा आपला गुण आहे असे समजणाऱ्या श्री. देसाई यांनी पक्षाची बैठक बोलावून सर्व चित्र पक्षापुढे का मांडले नाही याचा उलगाडा होत नाही.

श्री. मोरारजी देसाईंच्याबरोबर श्री. कांती देसाईंची मूर्तदेखील डोळ्यांसमोर येते. श्री. देसाई काँग्रेसमध्ये असतानादेखील कांती देसाईंच्या नावावर श्री. मोरारजी देसाईंवर बरीच चिखलफेक झाली. जनता कारकीर्दीतही ती तशीच होत राहिली. श्री. कांती देसाईंचा व्यवहार खरोखरच किती गैरवाजवी होता याविषयी मी छाती-ठोकपणे काहीही म्हणू शकणार नाही. संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीनंतर श्री. मोरारजी देसाई दिह्रीस आल्यानंतर श्री. कांती देसाईंच्या बऱ्या आणि वाईट दोन्ही प्रकारच्या अनेक गोष्टी माझ्या कानांवर आल्या. त्यातील गैर वाटणाऱ्या सर्वच गोष्टी धादांत खोल्या असतील असे मी म्हणू शकणार नाही. पण त्या श्री. मोरारजींच्या संमतीने

झाल्या असे पुरावेही नाहीत. श्री देसाईंची विचारसरणी उजवी असल्यामुळे ते प्रतिगामी आहेत असे वारंवार म्हटले जात असे. त्यामुळेच ते कांती देसाई यांच्या कारवायांना हातभार लावतात असा आरोपही होता. पण प्रसिद्ध उद्योगपती श्री. राधेश्याम मोरारजी यांनी या संदर्भात मला श्री. मोरारजीभाईंचा स्वभाव सांगितला होता. त्या वेळी ते काँग्रेस पक्षातर्फे लोकसभेच्या पब्लिक अकाउंट्स कमिटीचे सभापती होते. आणि उद्योगपतीत पुरोगामी विचाराचे म्हणूनही त्यांची ख्याती होती. ते म्हणाले, आम्ही मोरारजीभाईंकडे जातो-येतो. अनेक विषयांवर बोलतोही. पण त्यांच्याकडून कोणतेही काम निश्चितपणे करवून घेऊ अशी खात्री आम्हास कधीच नसते. एखादी गोष्ट त्यांना सांगितली आणि ती त्यांना पटली तर ते होय म्हणतात. पण न पटल्यास लगेच झटकून टाकतात.

श्री. कांती देसाईंच्या काही खऱ्या अगर खोट्या गैरवागणुकीमुळे मोरारजी देसाई वरेच बदनाम झाले. जनता कारकीर्दीत श्री. कांती देसाई यांनी पंतप्रधानांच्या निवासस्थानी राहू नये अशी मागणीही झाली. पण श्री. मोरारजी देसाई यांनी तिकडे कधीच लक्ष पुरविले नाही. इतर बाबतीत अत्यंत कडक वागणूक असणारे श्री. देसाई याबाबतीत दुबळेपणा का दाखवितात या प्रश्नाची चर्चा अनेकदा झाली आहे. गुजरातमधीलच एक प्रमुख दिवंगत पुढारी सरदार पटेल यांनी त्यांच्या नावाचा त्यांचे चिरंजीव श्री. डाह्याभाई पटेल दुरुपयोग करतात अशी माहिती मिळताच त्यांच्याशी आपला सर्व संबंध जाहीरपणे तोडून टाकला होता. श्री. मोरारजी देसाईंनी तसे का करू नये? काही लोक याचे स्पष्टीकरण मोरारजीभाईंच्या कौटुंबिक परिस्थितीमुळे निर्माण झालेला त्यांच्या मनाचा दुबळेपणा असे करतात. कदाचित ते खरेही असेल. पुत्रप्रेमामुळे कडक शिस्तीतल्या मोरारजी देसाईंचे कांती देसाई यांच्या गैरव्यवहारांकडे दुर्लक्षही होत असेल. पण या संदर्भात श्री. कांती देसाई स्वतः काय म्हणतात हे जाणून घेण्याची उत्सुकता मला पूर्वीपासून होती. श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या मंत्रीमंडळात मोरारजीभाई उपपंतप्रधान झाल्यानंतरची गोष्ट. बोलताबोलता विषय निघाला आणि श्री. कांती देसाई यांनी आपले मन मोकळे करून टाकले. मी गुजराती कुटुंबात जन्माला आलो. उद्योगधंदा ही आमची वृत्ती. त्यात पडलो. व्यापारी नात्याने मी काही गैरव्यवहार केले असतील. त्यात मी कुठे अडकत असल्यास मला अवश्य अडकवायला हवे होते. व्यापारी म्हणूनच माझ्याकडे बघितले जाईल अशी माझी अपेक्षा होती. पण माझ्याकडे बघितले गेले ते मोरारजीभाईंचा मुलगा म्हणून. पण मला मात्र व्यापारात मोरारजीभाईंचा प्रत्यक्ष असा कधीच फायदा झाला नाही. मी त्यांचा मुलगा असल्यामुळे ते बदनाम होऊ लागले आणि त्यांनी मला व्यापारातून अंग काढून घेण्यास सांगितले. मी हळूहळू तेही केले. पण बदनामीचे सत्र मात्र थांबले नाही. बदनामी करणाऱ्यांचे लक्ष्य मी नसून मोरारजीभाई होते. ते सरकारमध्ये येताच बदनामीस अधिक वेग येत असे. याशिवाय आणखी एक गोष्ट. श्री. मोरारजीभाई हे अत्यंत कडक वृत्तीने वागतातही. पण तो कडकपणा कशाच्या

बळावर टिकतो? ज्या वेळी ते सत्तेच्या बाहेर असतात त्या वेळी त्यांचे पुढारीपण टिकविण्यासाठी जो पैसा लागतो तो कोठून येतो? श्री. कांती देसाई यांनी मोकळे केलेले मन वरेच काही सांगून गेले.

पुढारी आणि त्यांची मुले हा स्वातंत्र्योत्तर काळातील राजकारणात एक महत्त्वाचा विषय ठरला. कोणत्या पुढार्याच्या मुलाने अगर मुलीने बापाच्या हुद्द्याचा फायदा उचलला नाही अगर बापाने त्यांना मोठे करण्याचा प्रयत्न केला नाही हा संशोधनाचाच विषय ठरेल. महात्मा गांधींनी आपल्या कुठल्याही मुलास सार्वजनिक जीवनात आणण्याचा प्रयत्न केला नाही अगर त्यांना आपल्या मोठेपणाचा फायदाही घेऊ दिला नाही. सरदार पटेल यांनी तर मुलगा गैरवागणूक करतो असे दिसताच त्याच्याशी संबंध तोडून टाकले. आपली देखभाल करणाऱ्या कुमारी मणिबेन यांनाही त्यांनी पुढे आणले नाही. डॉ. राजेंद्र प्रसाद जोवर हयात होते तोवर त्यांचे चिरंजीव श्री. मृत्युंजय प्रसाद यांना राजकीय जीवनात स्थान नव्हते. ते राष्ट्रपती असताना त्यांच्या पत्नी सरकारी खर्चाने त्यांच्या बरोबरीने कधीच हिंडल्या नाहीत. श्री. चक्रवर्ती राजगोपालाचारी हयात असताना त्यांचे चिरंजीव श्री. नरसिंहम् हे काँग्रेसच्या तिकिटावर निवडून आले होते आणि राजगोपालाचारी त्या वेळी स्वतंत्र पक्षाचे पुढारी होते. पं. नेहरूंच्या हयातीत त्यांचे जावई श्री. फिरोज गांधी लोकसभेचे सभासद झाले, पण संसदीय क्षेत्रातील त्यांच्या कामगिरीमुळे ते नेहरूंचे जावई यापेक्षा श्री. फिरोज गांधी या नावानेच अधिक वाखाणले गेले. पं. नेहरूंच्या हयातीत त्यांच्या कन्या श्रीमती इंदिरा गांधी संसदेत सभासद म्हणून आल्या नाहीत, पण पं. नेहरूंनीच त्यांना एकदम काँग्रेसच्या अध्यक्षपदावर बसविल्यामुळे पुढारीपणाचे सर्व रस्ते त्यांना मोकळे झाले होते. श्री. मोरारजी देसाई यांच्या संदर्भात श्री. कांती देसाई यांचे नाव गाजले तर श्री. जगजीवनराम यांचे चिरंजीव श्री. सुरेश राम हेही खूप नावारूपाळा आले. याच संदर्भात चौधरी चरणसिंग यांच्या पत्नी श्रीमती गायत्रीदेवी आणि त्यांचे काही जावई यांची चर्चा आहे. श्रीमती इंदिरा गांधी यांचे दोन्ही पुत्र श्री. संजय गांधी व श्री. राजीव गांधी एकामागून एक राजकारणात आणले गेले. त्यातील श्री. संजय गांधी यांचा मृत्यूही झाला. नंतरच्या काळात तर कुठलाही विधिनिषेध न बाळगता राजकारणाचा आपल्या नातेवाईकांसाठी वाटेल तसा फायदा उचलण्याचे सत्रच सुरू झाले.

या संदर्भात जुन्या काळी घडलेली एक घटना उल्लेखनीय आहे. डॉ. राजेंद्र प्रसाद राष्ट्रपती असताना त्यांच्या अनेक खासगी चिटणीसांपैकी एक श्री. वाल्मीकी चौधरी यांनी मला ती सांगितली. सरदार पटेल वारल्यानंतर कुमारी मणिबेन पटेल एकदा राजेंद्र प्रसाद यांच्याकडे आल्या आणि त्यांनी त्यांना सांगितले की, सरदारांजवळ निरनिराळ्या खात्यांसाठी जमविलेला काही पैसा होता. त्या पैशाचे आता काय करावयाचे हा त्यांचा प्रश्न होता. डॉ. राजेंद्र प्रसादांनी म्हटले, तुम्ही अगोदर हे पं. नेहरूंना सांगा. मग काय करावयाचे ते बघू. सार्वजनिक पैसा त्या काळी व्यक्तीच्याच नावाने असे. तो सर्वच

बंकेत ठेवण्याचीही पद्धत नव्हती. ही पद्धत स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून चालत होती. कुमारी मणिबेन पटेल यांनी नेहरूंनाही ते सांगितले. नेहरूंनी म्हटले की, राजेंद्र प्रसाद यांच्या सल्ल्याने काय ते ठरवू. पुढे ती सर्व रक्कम कुमारी मणिबेन पटेल यांनी नेहरू आणि राजेंद्र प्रसाद एकत्र असताना दिली. श्री. वाल्मीकी चौधरींचे म्हणणे असे की, ती रक्कम १८ लक्ष रुपये होती. आजच्या दृष्टीने ती १८ कोटी ठरेल. श्रीमती मणिबेन पटेल जर आजच्या वातावरणातील असत्या तर त्या रकमेचा कुणास पत्ताही लागला नसता. कारण कुणासही त्याची काही माहितीच नव्हती.

२९.

जनता सरकार
आणि श्रीमती गांधी

जनता पक्षात आणि सरकारमध्ये जे लोक एकत्र आले त्यांपैकी काही व्यक्तिशः अतिशय चांगले होते. आर्थिक धोरणाबाबत त्यांची अंमलबजावणीही वाईट म्हणता येणार नाही. पण त्यांचा इतर कारभार मात्र त्यांच्या अंगलटच आला. आणीबाणीत बराच गैर-व्यवहार झाला ही गोष्ट खरी. पण कोणताही देश सूडाच्या भावनेने पुढे जात नसतो. आणीबाणीत संघटना या नात्याने राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघास सर्वात अधिक सोसावे लागले होते. पण आणीबाणीनंतर संघाचे सरसंघचालक श्री. बाळासाहेब देवरस यांनी “झाले गेले विसरा” चे आवाहन केले होते. पण त्या वेळी त्या आवाहनाबाबत त्यांची थडा करण्यात आली. जनता सरकारने एखाददुसरे चौकशी मंडळ नेमले असते तरी हरकत नव्हती. पण गृहमंत्री चौधरी चरणसिंग वृत्तीने तिखट असल्यामुळे त्यांनी अनेक चौकशी मंडळे नेमली. या चौकशी मंडळांचा गुन्हेगारी सिद्ध झाल्यासही गुन्हेगारांस शिक्षा देण्याच्या दृष्टीने फारसा उपयोग नसतो. कारण ते फक्त चौकशी मंडळ असते. कायद्याप्रमाणे वागण्याचा निर्णय आणि श्रीमती गांधी व आणीबाणीतील त्यांच्या सहकाऱ्यांना धडा शिकविण्याची इच्छा या परस्परविरोधी विचारात जनता सरकारचे अनेक प्रमुख पुढारी सापडले होते. जी चौकशी मंडळे नेमली गेली त्याने श्रीमती गांधी आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांविषयी जनता सरकारचे धोरण अतिशय कडक आहे

ही भूमिका निर्माण झाली. पण प्रत्यक्षात मात्र श्रीमती गांधी आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांवर त्याचा काहीच परिणाम होणारा नव्हता. वर्षानुवर्षे कारभारात राहिल्यामुळे ही गोष्ट श्रीमती गांधी यांनी नेमकी हेरली आणि चौकशी मंडळांशी सुद्धा असहकार करण्याचे धोरण स्वीकारले. याची जाणीव जनता पक्षातही काही लोकांना झाली. यामुळे असामान्य गुन्ह्यासाठी असामान्य पद्धतच अवलंबिली पाहिजे हा विचार लोकसभेत जनता पक्षाचे प्रमुख खासदार श्री. गौरीशंकर राय यांनी मांडला होता.

गृहमंत्री श्री. चरणसिंगही बऱ्याच प्रमाणात सूडाच्या भावनेने पछाडले होते. कसेही करून एकदा श्रीमती गांधींना तुरुंग दाखविलाच पाहिजे ही भावना त्यांच्या मनात फार प्रबळ होती. पण ज्या यंत्रणेच्या माध्यमाने काम करावयाचे ती आतून कशी पोखरलेली आहे याचा त्यांनी कधी विचारच केला नाही. श्रीमती इंदिरा गांधी यांना अटक करण्याचा निर्णय त्यांनी घेतला. १९७५ साली आणीबाणी लावताच अनेक प्रमुख पुढाऱ्यांना अटक करण्याचा निर्णय श्रीमती गांधी यांनी अगोदरच घेतला होता, पण प्रत्यक्षात अटक होईतो कुणास त्याचे वारेदेखील लागले नव्हते. पण श्रीमती गांधी यांच्याबाबत मात्र अगदी उलट घडले. यांना याचा सुगावा बराच अगोदर लागला आणि त्यांनी त्याचे राजकीय नाटक घडवून आणले. त्यांचे अनेक अनुयायी तिथे अगोदर हजर होते. अटक झाल्यानंतर त्यांची एक मिरवणूकच निघाली. हरियाणा सीमेवर श्रीमती गांधींच्या वकिलांनी दुसऱ्या प्रदेशात त्यांना घेऊन जाता येणार नाही अशी कायदेशीर भूमिका घेतली. त्यांना परत आणावे लागले. अटकेसाठी त्यांच्यावर जो आरोप म्हटला जात होता त्यात जामिनावर सुटका होण्यासारखी होती. त्यांनी जामीन देण्याचे नाकारले, म्हणून त्यांना मॅजिस्ट्रेटपुढे उभे करण्याचे ठरले. मॅजिस्ट्रेटने त्यांच्यावर कोणताही गुन्हा बसत नाही असे म्हणून सोडून दिले. माझ्यासारख्या अनेक पत्रकारांच्या मनात त्या वेळी एक विचार आला होता. सदर न्यायाधीश श्रीमती गांधी यांच्या व्यक्तिमत्त्वाने प्रभावित झाला की काय? ज्या गुन्ह्याच्या आरोपावरून श्रीमती गांधी यांना अटक करण्यात आली तो गुन्हा कायद्याने शाबीत झाला असता का हा प्रश्न निराळा, पण सदर न्यायाधीशापुढे प्रश्न फक्त जामिनाचा होता. गुन्ह्याच्या प्रामाणिकतेबाबत नव्हता. एखादा सामान्य आरोपी समोर असता तर कुठल्याही न्यायाधीशाने अशा परिस्थितीत जामीन देता येत नाही तर त्याची तुरुंगात रवानगी केली असती. किंवा अधिक चौकशीसाठी पोलिसांच्या ताब्यात दिले असते. किंवा फार तर आरोपाचा दर्जा बघता जामिनाची जरूर नाही असे म्हटले असते. पण ज्या आरोपाबाबत कुठलाही पुरावा सादर करण्याची सरकारला संधी मिळाली नव्हती तो आरोपच नाही असे मत व्यक्त केले नसते. या संदर्भात काहींचे म्हणणे असे की, श्रीमती गांधी यांच्यावरील आरोपाचा उल्लेख होता, पण त्यास कायद्याच्या चौकटीत बसवून दाखल करण्याची योग्य ती काळजी न घेतल्यामुळे न्यायाधीशास ती भूमिका घेता आली.

अटकेसंबंधीच्या चरणसिंग यांच्या सदर निर्णयामुळे आणखी एक संकट उद्भवले. शहा चौकशी मंडळाचे अध्यक्ष श्री. शहा यांना आपल्या कारभारात हा हस्तक्षेप

वाटला. त्यांनी सदर बातमी मिळताच चौकशी मंडळाची चालू असलेली कारवाई एकदम तहकूब केली. ती पुन्हा केव्हा सुरू करणार हे त्या वेळी न सांगितल्यामुळे शहा मंडळाच्या भवितव्याविषयीच अनेक प्रकारचे संशय व्यक्त झाले. नंतर असे कळले की, न्यायमूर्ती शहा पंतप्रधान श्री. मोरारजी देसाईंना भेटले आणि माझ्याकडे तुम्ही चौकशीचे जे काम सोपवले आहे ती चौकशी पुरी होण्यापूर्वी सरकारने कारवाई सुरू केल्यास मला काम करता येणार नाही अशी भूमिका घेतली. श्री. देसाई यांना ती भूमिका पटली. कारण ते कायद्यानुसारच कारभार झाला पाहिजे या वृत्तीचे तंतोतंत पालन करावे या विचाराचे होते. कदाचित् यामुळेच न्यायाधीशाने श्रीमती गांधींना ज्या वेळी मुक्त करण्याचा निर्णय दिला त्या वेळी सरकारतर्फे शब्दानेही त्याचा विरोध केला गेला नाही.

श्री. मोरारजी देसाई हे वृत्तीने अत्यंत कडक वाटत असले तरी कुणाच्याही बाबत त्यांच्या मनात विखार असलेला मला कधीच आढळला नाही. कामराज योजना ही प्रामुख्याने त्यांनाच मंत्रीमंडळातून बाहेर काढण्यासाठी होती, पण ते कधीही पं. नेहरूबाबत वाईट बोलले नाहीत. १९६९ साली श्रीमती इंदिरा गांधींनी त्यांचे अर्थमंत्रीपद काढून घेतले. त्यानंतर त्यांनी उपपंतप्रधानकीचा राजीनामाही दिला. पण त्यांनी नंतर कधीही श्रीमती गांधींच्या बाबत अनुदार उद्गार काढल्याचे आठवत नाही. उलट जनता सरकार सत्तेवर आल्यानंतर श्रीमती गांधींविरुद्धी लिखाणाचा जो पूर आला त्याबाबत त्यांनी नापसंतीच दर्शविल्याची एक हकीकत आहे. टाइम्स ऑफ इंडियाचे माजी संपादक श्री. डी. आर. मनकेकर यांनी इंदिरा गांधींवर “डिक्लेअर अँड फॉल ऑफ इंदिरा गांधी” या मथळ्याचे एक पुस्तक लिहिले. या पुस्तकाच्या मुखपृष्ठावर श्रीमती गांधींचा मधून कापलेला चेहरा दाखविला होता. श्री. मनकेकर पंतप्रधान खूष होतील या समजुतीने त्यांना ते पुस्तक भेट देण्यासाठी गेले. मोरारजीभाईंनी मुखपृष्ठावरील चित्र बघितले आणि ते एकदम तडकले. त्यांनी श्री. मनकेकर यांना विचारले, “स्त्रियांचा चेहरा असा मधून कापलेला दाखविण्याची आपली पद्धत आहे का?” श्री. मनकेकर यांना उत्तर सुचेना. पुस्तक काढण्याची घाई होती म्हणून ते प्रकाशकानेच ठरविले असे काही तरी उत्तर त्यांनी दिले. यावर मोरारजीभाई पुन्हा म्हणाले, “पुस्तकावर नाव तुमचे आहे. त्यामुळे जबाबदारीतून तुम्ही मोकळे होऊ शकत नाही.”

श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या अटकेबाबत जेवढा गोंधळ झाला तितकाच किंवा त्यापेक्षाही थोडा अधिक त्यांच्या दिल्लीतील शेतात लपविलेल्या काळ्या पैशाचा तपास करण्याबाबत झाला. श्रीमती गांधी यांचे राजकारण पैशाचे राजकारण आहे याविषयी कुणाच्याच मनात संशय नाही. पण हा पैसा कोठून येतो आणि तो कोठे ठेवला जातो याचा थांगपत्ता कधीच कुणास लागला नाही. जनता कारकीर्दीत यापैकी काही पैसा त्यांच्या शेतातील घरात दडवून ठेवला आहे असा सुगावा लागला व तिथे धाड घालण्याचा

निर्णय झाला. पण धाड घातली गेली असता तिथे काहीच सापडले नाही. फक्त एका जागेत काही खोदखाद झाली आहे असा संशय आला. याबाबत इंडियन एक्सप्रेस या वृत्तपत्रात श्री. अरुण शौरी या पत्रकाराने धाड घालण्याचा निर्णय कसा झाला आणि ती प्रत्यक्ष घालण्यात कसकसा विलंब होत गेला याचे सरकारी फायलींच्या आधारे तारीखवार वर्णन केले. ते वर्णन वाचून असे वाटले की, सी.बी.आय. यंत्रणेतील काही लोकांना ती धाड अयशस्वीच करावयाची होती. धाड पडणार याचा सुगावा संबंधित लोकांना अगोदरच लागला आणि तेथून रक्कम हलविल्यानंतरच ती धाड प्रत्यक्षात पडली. सदर लेखात ज्या फायलीवरील नोंदीचा उल्लेख होता तो चुकीचा आहे असे सरकारतर्फे कधीच म्हटले गेले नाही. काही दिवसांनंतर सी.बी.आय. च्या एका वरिष्ठ अधिकाऱ्याशी बोलत असताना तो म्हणाला, श्री. अरुण शौरी यांचे सर्व निष्कर्ष बरोबर नाहीत. पण धाड घालण्यात थोडा उशीर झाला ही गोष्ट मात्र खरी.

पाच नोव्हेंबर १९७८ रोजी कर्नाटकातील चिकमंगलूर मतदारसंघात जी फेर-निवडणूक झाली त्यात श्रीमती गांधी जनता पक्षाचे श्री. वीरेद्र पाटील यांचा पराभव करून प्रचंड बहुमताने लोकसभेत निवडून आल्या. जनता पक्षाच्या अंतर्गत लाथाळ्या आणि ढिला कारभार यामुळे जनमताचा कौल श्रीमती गांधी यांच्या वतीने मिळाला असे त्या वेळी अनेक वृत्तपत्रांनी म्हटले. पण मला मात्र तसे वाटले नाही. कारण एका मागासलेल्या मतदारसंघातील कौल देशातील विचारसरणीचे प्रतीक समजणे बरोबर होणार नाही असे मी समजत होतो. ५ नोव्हेंबरला झालेल्या निवडणुकीचा सदर निकाल होता तर ८ नोव्हेंबरला मुंबई महापालिकेची जी निवडणूक झाली त्यात जनता पक्ष निवडून आला. जनता पक्षाच्या अंतर्गत लाथाळ्या आणि ढिला कारभार याविषयी जेवढी माहिती मुंबईतील मतदारांना होती तेवढी चिकमंगलूरमधील मतदारांना निश्चित नव्हती. कारण मुंबईचे मतदार चिकमंगलूरच्या मतदारांपेक्षा अधिक साक्षर होते आणि वृत्तपत्रे वाचणारेही होते. निवडणुकीचा प्रचार चालू असताना चिकमंगलूरहून ज्या वातम्या येत त्यात तेथील मतदार किती मागासला आहे याचेच दर्शन घडविणाऱ्या त्या असत. आजही पंतप्रधान इंदिरा गांधीच आहेत, आम्ही इंदिरा गांधींना मत दिले होते, आमच्या येथून टी. ए. पै कसे निवडले गेले, असेही अनेक मतदार म्हणत. तेथील घोर दारिद्र्याचेही वर्णन अनेक वृत्तपत्रात आले. याच संदर्भात प्रसिद्ध कायदेपंडित श्री. पालखीवालांनी मद्रासमधील आपल्या भाषणात काही मूलभूत विचार मांडले होते. त्यांचा निष्कर्ष असा होता की, जनतेस निरक्षर आणि गरीबीत ठेवण्यातच राजकीय पुढाऱ्यांचा हितसंबंध गुंतलेला असतो. निरक्षरतेमुळे ज्ञानाचा अभाव आणि गरीबी याने सामान्य माणूस निरनिराळ्या चिथावणीस बळी पडतो.

श्री. पालखीवाला यांचा हा निष्कर्ष किती बरोबर होता याचे प्रत्यंतर १९८० च्या निवडणुकीच्या वेळी मलाही आले. दिल्लीत मतदान होते त्या दिवसाची गोष्ट. आमच्या वस्तीत हातगाडी घेऊन एक भाजीवाला येत असे. त्याने त्या दिवशी माझ्या पत्नीस

म्हटले, “हलवा करण्यासाठी गाजरे घ्या.” (उत्तर भारतात गाजराचा शिरा हे प्रसिद्ध पकान्न आहे.) त्या वेळी साखरेच्या किंमती चढू लागल्या होत्या. पत्नी म्हणाली, “साखर पुरेशी मिळत नाही. किंमतीही वाढत आहेत. गाजरे घेऊन काय करू?” भाजीवाला अत्यंत उत्साहाने म्हणाला, “काळजी करू नका. इंदिरा गांधी येत आहेत. आता साखरच साखर मिळेल.” दुसऱ्या दिवशीदेखील त्याने उत्साहाच्या भरात सांगितले, “आमच्या वस्तीतील सर्व लोकांनी इंदिरा गांधींना मते दिली आहेत.” पुढे खुल्या बाजारात साखरेचे भाव उतरण्याऐवजी वाढतच गेले. पाच रुपये किलो भाव झाला असता मी एक दिवस त्याला सहज विचारले, “अरे, आता साखरेचा भाव काय आहे?” तो ओशाळला होता. पण त्याने तसे न दाखविता म्हटले, “साहेब, मी अलीकडे भाव बघितला नाही.” पुढे साखरेचा भाव आठ रुपयांच्याही वर चढला असता मात्र एक दिवस तो स्वतःच मला म्हणाला, “साहेब, आम्हाला काही कळत नाही. आमच्या वस्तीत काही लोक येतात आणि आम्हाला काही तरी सांगतात. आम्ही तेच खरे समजतो आणि त्यात वाहवातो.”

आणीबाणीच्या पूर्वी मारुती कंपनीबाबत संसदेत विचारणा झाली असता श्रीमती इंदिरा गांधींनी आपल्या पंतप्रधानकीच्या अधिकाराचा वापर करून चौकशी करणाऱ्या अधिकाऱ्यांवर दडपण आणले याचा उल्लेख शहा कमिशनपुढेही झाला. श्रीमती गांधी या लोकसभेत निवडून आल्यानंतर हक्कमंगाच्या स्वरूपात तो प्रश्न लोकसभेपुढे आला. हक्कभंग समितीने बहुमताने श्रीमती इंदिरा गांधी या दोषी आहेत हे ठरविले आणि हक्कभंग समितीच्या अहवालावर चर्चा होऊन श्रीमती गांधी यांचे सभासदत्व रद्दवातल करण्याचाही निर्णय झाला. यात संसदीय हक्कांचे संरक्षण किती आणि राजकीय सूड घेण्याची वृत्ती किती याविषयी त्या काळातही वाद होता. अनेकांना असे वाटले की, यात राजकीय सूड घेण्याची वृत्तीच अधिक प्रभावी ठरली. संसदेच्या हक्काची मर्यादा काय हे कधीच स्पष्ट झालेले नाही. हक्कभंग अधिकाराची कुऱ्हाड संसदेच्या इतिहासात अनेक पत्रकार आणि काही प्रसंगी सरकारी अधिकाऱ्यांवर पडली. असा प्रसंग आल्यावर पत्रकारांना आणि अधिकाऱ्यांना क्षमायाचनेशिवाय दुसरा मार्ग उरत नसे. अनेक वेळा तर संसदेच्या कुठल्याही सभागृहाकडून त्यासंबंधी नोटीस येताच संबंधित पत्र अगर पत्रकार खेद व्यक्त करून मोकळे होत. लोकसभेपुढे संबंधित व्यक्तीस बोलावून त्याची त्याबाबत प्रत्यक्ष निर्भर्त्सना केली जाण्याच्या दोनच घटना मला आठवतात. नेहरूंच्या कारकीर्दीत ब्लिट्झचे संपादक श्री. आर. के. करंजिया यांना लोकसभेच्या न्यायालयात बोलावून त्यांची निर्भर्त्सना करण्यात आली होती. त्यांनी त्या वेळी लोकसभेचे खासदार असलेले आचार्य कृपलानी यांच्याबाबत काही अपमानकारक मजकूर छापला होता. पण त्या वेळचे वातावरण अत्यंत गंभीर आणि मर्यादशील होते. त्याच्या गांभीर्यास नंतर थोडा तडा बसला. कारण ज्या पत्रकाराची निर्भर्त्सना लोकसभेने केली त्यास पंतप्रधान पं. नेहरूंनी तेथून तो पत्रकार निघताच मुलाखती-

साठी वेळ दिला. पं. नेहरूंची ही वागणूक कितपत योग्य होती अशी चर्चाही त्या काळी झाली. दुसरा प्रसंग इंदिरा गांधी यांच्या कारकीर्दीत महाराष्ट्राच्या दोन पोलीस अधिकाऱ्यांबाबत घडला. त्यांनी त्या वेळी विरोधी पक्षात असलेले खासदार श्री. जांबुवंतराव धोत्र्यांशी गैरवागणूक केल्याचा आरोप होता. यासंबंधीची हकीकत बाहेर आली त्यावरून त्यात सदर पोलीस अधिकाऱ्यांची फारशी चूक होती असे वाटले नाही. पण बहुधा वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या दडपणामुळे त्यांनी माफी मागून प्रकरण मिटवून टाकले.

संसदेचे खासदार आणि आमदारही आपल्या संसदीय हक्कभंगाबाबत फारच हलुवार असतात हा माझा दिल्लीतील तीस वर्षांचा अनुभव आहे. भारतीय श्रमिक पत्रकार संघाने ते अधिकार आणि हक्कांची निश्चित स्वरूपाची संहिता तयार करावी अशी भूमिका सुरुवातीच्या काळात घेतली होती. कारण हे अधिकार निश्चित स्वरूपाचे असले तर त्या चौकटीत वावरणे सोपे असते असे पत्रकार पुढाऱ्यांना वाटत होते. पण तसली आचारसंहिता तयार करण्यास सरकार कधीच तयार झाले नाही. संसदेत जबाबदार व्यक्ती येतात, ते त्यांना असलेल्या अधिकाराचा गैरवापर करणार नाहीत याची तुम्हाला खात्री का वाटत नाही, असा सवाल लोकसभेचे दुसरे सभापती श्री. अनंतशयनम आयंगरांनी केल्याचेही मला आठवते. हक्कभंगाचे प्रकरणी वृत्तपत्रांना आणि पत्रकारांना नोटिसा देण्याचे प्रकार पुष्कळ झाले आहेत. पण संसदेशी संघर्ष घेण्याची तयारी नसल्याने वृत्तपत्रांनी आणि पत्रकारांनी खेद व्यक्त केल्यानंतर प्रकरण तिथेच संपत असे. संसदेचा हक्कभंग मंत्र्यांनी केल्याचीही काही प्रकरणे विशेषतः अलीकडच्या काळात गाजली. पण हक्कभंग समितीत सत्ताधारी पक्षाचेच बहुमत असल्यामुळे त्या मंत्र्यास संबंधित हक्कभंग प्रकरणी दोषी समजण्याचा अहवाल हक्कभंग समितीने कधीच दिला नाही. मंत्र्यांशी संबंधित असलेल्या अनेक प्रकरणी तर सभापती अगर अध्यक्षच मंत्र्याने हक्कभंग केला नाही असा निकाल देऊन प्रकरण एक-दोन सुनावणीतच निकालात काढत असे.

दिल्लीतील तीन दशकांच्या माझ्या पत्रकार जीवनात सभासदाचे सभासदत्व रद्द करण्याच्या तीनच घटना मला आठवतात. पहिली घटना पं. नेहरू यांच्या काळात काँग्रेस पक्षाचेच खासदार श्री. मुद्गल यांच्याबाबत घडली. सभासद म्हणून असलेल्या सवलतीचा त्यांनी गैरवापर केल्यामुळे त्यांचे सभासदत्व रद्द करण्याचा ठराव पं. नेहरूंनीच मांडला होता. पण श्री. मुद्गल यांनी ठराव मतास टाकला जाण्यापूर्वीच राजीनामा दिल्यामुळे त्यांचे सभासदत्व रद्द करण्याची कारवाई प्रत्यक्षात झाली नाही. दुसरा प्रकार आणीबाणीच्या काळात घडला. सुट्टी घेतल्याशिवाय कोणताही खासदार साठ दिवसांच्यावर गैरहजर राहिल्यास त्याचे सभासदत्व रद्द करता येते. हा निव्वळ औपचारिक व्यवहार असला तरी सुट्टी देण्याचा अधिकार संबंधित सदनास असतो. जनसंघाचे राज्यसभेतील खासदार श्री. सुब्रह्मण्यम स्वामी आणीबाणीत भूमिगत झाले होते आणि ते साठ दिवसांच्यावर सभागृहात गैरहजर होते. त्यांचे सभासदत्व रद्द करण्याचा ठराव येणार होता. पण एक दिवस ते गुपचुपपणे राज्यसभेत आले आणि

प्रश्नोत्तराच्या तासात फेर प्रश्नाच्या संदर्भात घटनात्मक हरकतीच्या मुद्द्यावर उभे राहण्याची इच्छा दर्शवून त्यांनी आपली उपस्थिती नोंदविली. पण पुढे काही दिवसांनी त्यांचे सभासदत्व राष्ट्रविरोधी कारवायांसाठी रद्द करण्यात आले. हा ठराव त्या वेळी सभागृहाचे पुढारी श्री. कमलापती त्रिपाठी यांनीच मांडला होता. हे ज्या काळात झाले तो आणीबाणीचा काळ होता. पण त्यामुळे त्यांचे सभासदत्व रद्द करण्याच्या निर्णयास कुणीही वाजवी म्हणू शकत नाही.

श्रीमती इंदिरा गांधी यांचे लोकसभेचे सभासदत्वही रद्द करण्यात आल्याची ऐतिहासिक घटना जनता कारकीर्दीत घडली. त्यांच्याबाबत हक्कभंगाचा प्रश्न मारुती कंपनीच्या संदर्भात होता. आणीबाणीच्या पूर्वी लोकसभेत याबाबत काही प्रश्न आले असताना श्रीमती इंदिरा गांधींनी पंतप्रधानकीच्या अधिकाराचा गैरवापर करून चौकशी करण्यास गेलेल्या अधिकाऱ्यांवर दडपण आणले हा हक्कभंगाचा मुद्दा होता. शहा कमिशनच्या अहवालात श्रीमती इंदिरा गांधींनी मारुती कंपनीबाबत जरूर नव्हती तेवढे लक्ष घातले असा उल्लेख आहे आणि लोकसभेच्या हक्कभंग समितीने बहुमताने काढलेला निष्कर्षही 'तोच आहे. पण मुद्दा एवढाच की, निष्कर्ष बरोबर असला तरीही सभासदत्व रद्द करण्याइतपत कडक शिक्षा देणे कितपत योग्य होते? त्या पंतप्रधान असताना त्यांच्या हातून ती कारवाई झाली होती. त्या वेळी त्या उत्तर प्रदेशातील रायबरेली मतदारसंघातून निवडून आल्या होत्या. सहाव्या लोकसभेत त्यांना कर्नाटकातील चिकमंगलूर येथील मतदारांनी निवडून दिले होते. रायबरेलीतील मतदारांनी निवडून पाठविलेल्या व्यक्तीने जे काही केले त्यासाठी चिकमंगलूरच्या मतदारांना त्यांचे लोकसभेतील प्रतिनिधित्व रद्द करून टाकण्याची शिक्षा का हा प्रश्न निर्माण होतो. यात संसदीय परंपरेचे पालन करण्यापेक्षा जनता पक्षातील खासदारांची सूडाची भावनाच अधिक व्यक्त झाली असे वाटले. त्या वेळच्या रेड्डी काँग्रेसमध्ये असलेले श्री. हितेंद्र देसाई हक्कभंग समितीचे सभासद होते. त्यांनी अहवालाच्या आपल्या विमत पत्रिकेत श्रीमती गांधी यांच्या हातून लोकसभेचा हक्कभंग घडला हे मान्य केले, पण त्यासाठी आता शिक्षा देण्याची जरूरी नाही असेही म्हटले. राजकीय भावनेने न पछाडलेल्या अनेकांना श्री. हितेंद्र देसाई यांचीच भूमिका बरोबर वाटली.

पण या प्रसंगी श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी जी वागणूक केली ती संसदीय पद्धतीची प्रतिष्ठा वाढविणारी नव्हती. संसदेने हक्कभंग झाला ही भूमिका घेतल्यास आपला तसा हेतू नव्हता, पण संसदीय अधिकाऱ्यांना तसे वाटत असल्यास खेद व्यक्त करण्याची तोपर्यंत परंपरा होती. त्यांच्या कारकीर्दीतही महाराष्ट्राच्या पोलीस अधिकाऱ्यांची चूक नसताना त्यांना लोकसभेपुढे माफी मागावी लागली होती. आणि येथे तर त्यांचे एक पूर्वीचे सहकारीच श्रीमती गांधी यांच्या हातून गुन्हा घडला हे मान्य करीत होते. त्यांनी खेद व्यक्त करून क्षमा मागितली असती तर प्रकरण तिथेच आटोपले असते आणि संसदेची प्रतिष्ठाही वाढली असती. पण श्रीमती गांधींना आपले व्यक्तित्व संसदीय प्रतिष्ठेपेक्षाही अधिक मोठे वाटले असावे. त्यांचे सभासदत्व रद्द करण्याचा

निर्णय झाल्यानंतरही त्या सभागृहात बसून राहिल्या. त्यांनी तिथेच संसदेच्या सर्व परंपरा धाब्यावर बसवून पत्रकार परिषद घेतली. या संदर्भात मला जी गोष्ट जाणवली ती ही की, पं. नेहरू संसदीय मर्यादा आणि प्रतिष्ठा टिकविण्यासाठी सतत झटले, पण त्यांच्या कन्येच्या कारकीर्दीत मात्र ती सतत घसरतच गेली. संसदीय मर्यादा कायद्याच्या बळावर टिकू शकत नाही. तिचा पाया सर्व गटातील संसद सभासदांच्या मर्यादशील वागणुकीवरच अवलंबून असतो. या प्रकरणी ती वागणूकच शिल्लक नव्हती.

जनता सरकारचे धोरण कायद्याप्रमाणे कारभार करण्याचे होते. पण जोवर नागरिकांच्या मनात कायद्याविषयी आदर अगर भीती असते तोवरच कायद्याने कारभार होऊ शकतो. कायदा न जुमानणारे सामान्य असले तर दंडुकेशाहीचा वापर करूनही त्याची काही प्रमाणात अंमलबजावणी करता येते. पण ज्यांना कोणत्याही कारणामुळे असो, समाजात बऱ्यापैकी स्थान असते, तेच मोठ्या प्रमाणावर कायदे मोडायला लागल्यास पोलिसी दंडुक्याचा वापरही फारसा उपयोगी पडत नाही. समाजात स्थान असलेल्यांच्या विरुद्ध बळाचा वापर झाल्यास त्याचा परिणाम उलटच होतो. श्रीमती गांधी या विरोधात जाताच त्यांनी आपल्या सहकाऱ्यांच्या मार्फत अशा प्रकारांची धमाल उडवून दिली. या संदर्भात दोन-तीन उदाहरणे पुरी होतील. लखनौत इंदिरा काँग्रेसने एक मिरवणूक काढण्याचे ठरविले. त्या वेळच्या जनता सरकारने त्यांना परवानगी दिली. व्यवस्था ठेवण्याच्या दृष्टीने मिरवणुकीचा एक मार्ग ठरविण्यात आला. या मिरवणुकीचे नेतृत्व श्री. कमलापती त्रिपाठी करीत होते. ऐन वेळी मिरवणुकीचा रस्ता बदलला. ती दुसऱ्या रस्त्याने जाऊ लागली. पोलिसांनी जाऊ दिले असते तर ते पोलीस कारभारास जुमानले जात नाही असे ठरले असते. पोलिसांनी मिरवणूक अडवली आणि मग व्हायचे तेच झाले. मिरवणुकीतून पोलिसांवर दगडफेक झाली. पोलिसांनी लाठीमार केला. काही लोक जखमी झाले. मिरवणूक पांगली आणि दुसऱ्या दिवशी पोलिसी अत्याचाराच्या बातम्या सर्वत्र पसरल्या.

नव्या दिल्लीतही अशीच एक मिरवणूक निघाली होती. तिचे नेतृत्व श्री. संजय गांधी करीत होते. कॅनॉट सर्कसमध्ये या मिरवणुकीतील काही लोकांनी हैदोस घातला, पोलिसांनी छडीमार केला, आणि पुन्हा लखनौच्याच प्रकाराची पुनरावृत्ती झाली. श्रीमती गांधींच्या विरुद्ध जनता सरकारच्या कारवाया होत असल्यामुळे त्यांच्याविषयी आपुलकी बाळगणाऱ्या काही लोकांना त्याचा राग येत असल्यास त्यात काहीच वावगे म्हणता येणार नाही. पण इतरांच्या जिवास धोका निर्माण करून तो राग व्यक्त करण्याचे समर्थनही करता येणार नाही. उत्तर प्रदेशातील श्री. दीनानाथ पांडे नावाच्या इंदिरा काँग्रेसच्या कार्यकर्त्याने पिस्तुल दाखवून एक प्रवासी विमान पळविण्याचा प्रयत्न केला. साहजिकच गोंधळ झाला. प्रवाशांची पाचावर धारण बसली. विमान पळविण्याचा प्रयत्न फारसा यशस्वी झाला नाही. श्री. पांडे हे धरले गेले. त्यांनी आपला राग व्यक्त करण्यासाठी हे अचाट कृत्य केल्याचेही कबूल केले. नाग-

रिकांच्या जीवनाशी हा खेळ झाला असल्यामुळे श्री. पांडे यांचे हे कृत्य कोणत्याही दृष्टीने समर्थनीय नव्हते. पण इंदिरा काँग्रेसच्या काही पुढाऱ्यांनी त्याचे समर्थन केले. श्रीमती इंदिरा गांधींबाबत सरकारी धोरणाचा तो विरोध होता असे तर ते म्हणालेच. पिस्तुलाचा फक्त आभास असल्यामुळे बेकायदेशीर हत्यार ठेवण्याचाही गुन्हा घडला नाही, विमान चालकाने तिकडे लक्ष द्यायला नको होते, अशी भूमिकाही घेतली गेली. पण विमान चालकास पिस्तुल खोटे आहे हे कसे कळणार होते ? तो आपल्या आणि इतर प्रवाशांच्या जिवास धोका पत्करू शकत नव्हता. कुठल्याही दृष्टीने विचार केला तरी ही समाजविरोधी कारवाई होती. श्री. दीनानाथ पांडे यांना आपल्या या धाडसाचे वक्षीस मिळाले. १९८० त झालेल्या निवडणुकीत ते उत्तर प्रदेशात इंदिरा काँग्रेसचे आमदार झाले.

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाविषयी स्वातंत्र्या-पूर्वीच्या काळापासून जेवढे गैरसमज झाले तेवढे कुठल्याच एका संघटनेविषयी झाले नसावेत. हे गैरसमज पसरण्यास संघ कार्य-पद्धतीची मुळीच जबाबदारी नाही असे म्हणता येणार नाही. पण प्रामुख्याने हे गैरसमज दोन कारणांमुळे होत गेले. एक, संघाविषयी माहिती नसणे, आणि दुसरे, संघाच्या वाढत्या सामर्थ्या-विषयी भीती वाटणे. संघ काही तरी भयानक आहे असा समज स्वातंत्र्यापूर्वीच्या काळापासून होत गेला. आणि म्हणूनच महात्मा गांधींच्या खुनाशी संघ या संघटनेचा संबंध जोडला गेला. आपल्यासच फक्त देशाची काळजी आहे, इतरांना ती नाही ही जाणीव काही संघ कार्य-कर्त्यांत निर्माण झाल्यानेही संघ समाजापासून दुरावण्यात मदत झाली. जनता पक्षाचे निर्माते श्री. जयप्रकाश नारायण यांचेदेखील संघासंबंधी खूप गैरसमज होते. कारण त्यांचा संघाशी पूर्वी कधी संबंध आलाच नव्हता. संघ कार्य-कर्त्यांतीही श्री. जयप्रकाश नारायण यांच्याविषयी आदर नव्हता. पण संबंध आल्यानंतर मात्र श्री. जयप्रकाश नारायण यांचेही संघाविषयी मत चांगले झाले. आणि संघ स्वयंसेवकांच्याही तोंडी “अंधेरे मे एक प्रकाश जयप्रकाश जय-प्रकाश” ही घोषणा आणीबाणीच्या काळात वसली. १९७७ च्या निवडणुकीत संघ कार्य-कर्त्यांनी जाहीरपणे जनता पक्षाच्या उमेदवारांचे काम केले. त्या वेळी हा जनसंघ गटाचा म्हणून

त्याच्यासाठी अधिक झटाव्याचे आणि हा दुसऱ्या गटाचा म्हणून त्याच्याकडे दुर्लक्ष करावयाचे अशी भूमिका घेतल्याचा कुणी आरोपही संघ स्वयंसेवकांवर केला नाही. पण केंद्रात आणि राज्यात जनता सरकार निर्माण झाल्यानंतर मात्र संघसंबंध हा एक वादाचा विषय झाला.

पण या वादास जाहीर स्वरूपात सुरुवात झाली एका अत्यंत साध्या घटनेने. केंद्रातील जनता सरकारने काही राज्यात मुदतपूर्व निवडणुका घेतल्या होत्या आणि त्यांपैकी बऱ्याच राज्यात जनता सरकारे आली होती. यातच हिमाचल सरकार होते. तिथे जनसंघ घटकातील श्री. शांताकुमार मुख्यमंत्री झाले होते. या संदर्भात केंद्रातील पहिली ठिणगी हिमाचल प्रदेशात पडली. तसे पाहिले तर राज्यातील विधानसभांच्या निवडणुकीनंतर बनलेली मंत्रीमंडळे जनता पक्षाच्या अंतर्सेवर्षास अगोदरच थोडीफार कारणीभूत झाली होती. त्या वेळी नऊ राज्यात निवडणुका झाल्या, त्यात पश्चिम बंगाल आणि कर्नाटक येथे अनुक्रमे मार्क्सवादी आणि इंदिरा काँग्रेसचे स्पष्ट सरकार बनले. पंजाबमध्ये अकाली आणि जनताचे संयुक्त सरकार झाले. पंजाबमधील जनता पक्ष म्हणजे प्रामुख्याने पूर्वाश्रमीचा जनसंघ होता. हरियाणा, बिहार आणि उत्तर प्रदेशात जनता सरकारे बनली आणि मुख्यमंत्रीपद जनता पक्षातील भारतीय लोकदलाच्या घटकांना मिळाले. राजस्थान, मध्य प्रदेश आणि हिमाचल या तीन राज्यात जनसंघ गटाचे मुख्यमंत्री झाले. केंद्रात पंतप्रधानच आपला असल्यामुळे संघटना काँग्रेसला समाधान मानण्यास जागा होती. पण समाजवादी गटाचा मुख्यमंत्री कुठल्याही राज्यात झाला नव्हता. जनसंघ गटाचे श्री. नानाजी देशमुख आणि भारतीय लोकदलाचे श्री. चरणसिंग यांनी सर्व मुख्यमंत्रीपदे वाटून घेतली अशी तक्रार त्या काळी झाली होती.

समाजवादी गटाच्या नाराजीला आणखी एक कारण झाले. काही काळानंतर महाराष्ट्रात झालेल्या निवडणुकीत जनता पक्षास बहुमत मिळाले नव्हते. काँग्रेसचे आमदार संख्येने अधिक होते, पण तो पक्ष फुटला होता. सर्वात अधिक संख्येने निवडून येऊनही दुसऱ्या गटाच्या सहकार्याशिवाय त्यांना सरकार बनविता येणे शक्य नव्हते. जनता पक्षाच्या तिकिटावर महाराष्ट्रात जे आमदार निवडून आले होते त्यात पूर्वाश्रमीच्या जनसंघ आणि समाजवादी गटांची संख्या जवळजवळ सारखीच होती. यांपैकीच कुणी तरी जनता विधायक पक्षाचा पुढारी होऊ शकत होता. काँग्रेसचे श्री. यशवंतराव चव्हाण यांना वाटले की, सरकार बनविण्यासाठी जनता पक्षाबरोबर सहकार्य केल्यास संख्या अधिक असल्यामुळे त्या पक्षाचाच मुख्यमंत्री मान्य करावा लागेल. त्यांचा जनसंघ गटाविषयी आकस असल्यामुळे असो अगर जनता पक्षात फूट पाडण्याच्या हेतूने असो, जनता पक्षातील समाजवादी म्हणविणाऱ्या काही पुढाऱ्यां-जवळ ते असे बोलून गेले की, श्री. बापू काळदातेंसारख्या पुरोगामी प्रतिमा असलेल्यास जर तुम्ही पुढारी निवडले तर आम्हास तुमच्याशी सहकार्य करणे सोपे जाईल. एका राज्याचे तरी मुख्यमंत्रीपद आपल्या हाती येईल या कल्पनेने समाजवादी गटाच्या तोंडास पाणी सुटले. जनसंघ गटातील मुख्य पुढारी श्री. उत्तमराव पाटील होते. जनता पक्षाचा

२२.

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ

नेता कोण असावा हे आतापर्यंत आपल्यास शिब्या देणाऱ्या श्री. यशवंतराव चव्हाण यांनी ठरवावे याची जनता पक्षातील इतरांस तर चीड आलीच, पण जनसंघ गटास ती विशेष आली. श्री. उत्तमराव पाटील यांना मुख्यमंत्री न होऊ देण्यासाठीच श्री. यशवंतराव चव्हाण यांचा हा डाव आहे असे त्यांना वाटले आणि हे घडू द्यायचे नाही असे त्यांनी ठरविले असावे. जनसंघ गटाच्या धोरणामुळे आपल्या हाती येत असलेले मुख्यमंत्रीपद गेले याचा समाजवादी गटाच्या मनात राग निर्माण झाला. तो राग श्री. मधू लिमये यांच्या पत्नी श्रीमती चंपा लिमये यांनी दिल्लीतील लोहिया हॉस्पिटलमध्ये एका डॉक्टरच्या खोलीत त्यांची-माझी सहज भेट झाली असताना बोलून दाखविला. श्रीमती लिमये म्हणाल्या, “महाराष्ट्रात सरकार बनविण्यासाठी श्री. चव्हाण मदत करायला तयार होते, पण नानाजींनी (नानाजी देशमुख) सर्व घोटाला केला.”

ज्या राज्यात जनताचे स्पष्ट सरकार होण्याची शक्यता होती त्यांपैकी काही राज्यात लोकसभेत निवडून आलेल्यास मुख्यमंत्री होण्यासाठी पाठविण्यात आले होते. पण महाराष्ट्रात ती परिस्थिती नव्हती. जनता आणि दुसऱ्या पक्षाचे मिळून संयुक्त सरकार बनणार का हे विधायक पक्षाचे पुढारी निवडल्यानंतर ठरणार होते. या संदर्भात जनता पक्षाच्या हायकमांडने एक निर्णय घेतला. लोकसभेत निवडून आलेल्याने विधायक पक्षाच्या नेतेपदाची निवडणूक लढवायची नाही. त्यामुळे श्री. बापूसाहेब काळदात्यांचे नाव आपोआप बाजूला पडले. पण समाजवादी गटाचा राग वाढला होता आणि त्याने जनता विधायक पक्षाच्या नेतेपदाची निवडणूक लढविली. त्यांनी निवडणुकीसाठी जे व्यक्तित्व उभे केले ते श्री. निहाल अहमद यांचे. त्यांचे व्यक्तित्व तसे प्रभावी नव्हते. निवडून आलेल्यात जनसंघ गट बराच मोठा असल्यामुळे त्यानेही श्री. उत्तमराव पाटील यांना उभे केले. बाहेर फारसे जाणवले नाही तरी जनता पक्षातील संघर्षाची ही पहिली नांदी ठरली. महाराष्ट्रात जे निवडून आले होते त्यात जनसंघ आणि समाजवादी गटांनंतर संघटना काँग्रेसचेही लोक होते. त्यांच्या मनात समाजवाद्यांच्याविषयी नेहमीच कमीअधिक प्रमाणात आकस राहिला आहे. त्यामुळे उत्तमराव पाटील हे बहुमताने निवडून आले. श्री. यशवंतराव चव्हाण यांची काँग्रेस आणि इंदिरा काँग्रेस यांचे संयुक्त सरकार बनले आणि श्री. वसंतदादा पाटील हे मुख्यमंत्री झाले. पण त्यांचेही मुख्यमंत्रीपद टिकू शकले नाही. जनता पक्षाशी हातमिळवणी करून श्री. शरद पवार यांनी पुलोदची स्थापना केली आणि ते मुख्यमंत्री झाले. श्री. वसंतदादा पाटलांपेक्षा श्री. शरद पवारांविषयी श्री. चव्हाणांना अधिक आपुलकी होती. त्यामुळे त्यांनीच हे सर्व घडवून आणले असा समज झाला. महाराष्ट्रात श्री. शरद पवारांच्या नेतृत्वाखाली पूर्वाश्रमीचे जनसंघ आणि समाजवादी दोघेही गुण्यागोविंदाने काम करीत होते. पण काही प्रमाणात केंद्रात आणि प्रामुख्याने जनसंघ गटाचे मुख्यमंत्री असलेल्या राज्यात मात्र समाजवादी आणि जनसंघ गटाचे सारखे धुमसत होते.

श्री. राजनारायण यांनी दाखल केलेल्या निवडणूक खटल्याच्या निकालानंतर जे

रामायण घडले त्यातूनच जनता पक्षाची निर्मिती होऊ शकली; तेच राजनारायण जनता पक्षाच्या मोडतोडीची सुरुवात करण्यासही कारणीभूत झाले. सिमल्याच्या परेड ग्राउंडवर श्री. राजनारायण मंत्री असतानाही आपल्या गटाच्या मार्फत निराळी सभा घेऊ इच्छित होते. त्यांना हिमाचल सरकारने विरोध दर्शविला. तिथे फक्त सरकारी कार्यक्रम होण्याची परंपरा आहे असे सांगण्यात आले. श्री. राजनारायण यांनी राज्य सरकारचा हुकूम धाब्यावर बसवून तिथे सभा घेतली. केंद्रीय मंत्र्याने राज्य सरकारच्या इच्छेविरुद्ध त्याच राज्यात जाहीर गैरवागणूक करावयाची हा एक नवा पायंडा होता. हिमाचल प्रदेश सरकारला ही घटना निश्चित आवडली नाही. मी सभा घेणार, राज्य सरकारने वाटल्यास माझ्याविरुद्ध कारवाई करावी, अशी भूमिका राजनारायण यांनी घेतली. पण सरकारने त्या वेळी तिथे काहीच केले नाही, पण केंद्र-सरकारकडे फक्त तक्रार केली. आपल्या सभेत अडथळा आणला जावा हे राजनारायण यांना सहन कसे होणार? त्यांनी सभेतील भाषणात जनसंघ गटावर तर भरपूर चिखलफेक केलीच, पण पंतप्रधान मोरारजी देसाईविरुद्धही ते काही बोलले. या संदर्भात हिमाचल प्रदेशचे मुख्यमंत्री श्री. शांताकुमारांना मी एकदा विचारले होते, याच परेड ग्राउंडवर काही दिवसांपूर्वी परराष्ट्रमंत्री श्री. अटलबिहारी वाजपेयींची सभा झाली होती, तिथेच श्री. राजनारायणांच्या सभेस तुमचा विरोध का? शांताकुमार म्हणाले, ती सभा हिमाचल सरकारने घेतली होती. श्री. राजनारायणांची तिथेच भाषण करण्याची इच्छा होती तर त्यांनी आम्हाला सांगावयाचे. आम्ही त्यांची सभा घडवून आणली असती. परेड ग्राउंड सरकारी कार्यक्रमाव्यतिरिक्त वापरावयाचे नाही असा जुना अलिखित दंडक आहे. पंतप्रधानांनी मागविल्यामुळे श्री. राजनारायण तिथे जे काही बोलले त्याची टोपही आम्हास त्यांना द्यावी लागली. यानंतर राजनारायणांनी जनसंघ गटाविरुद्ध आणि संघाविरुद्ध जाहीरपणे बोलायला सुरुवात केली.

या काळात पंतप्रधान श्री. मोरारजी देसाई देशाबाहेर दौऱ्यावर होते. ते ज्या दिवशी परत आले त्या वेळी विमानतळावर त्यांच्या स्वागतासाठी इतर मंत्र्यांप्रमाणेच श्री. राजनारायणही हजर होते. विमानातून उतरल्यावर श्री. राजनारायण यांनी त्यांना उंची अत्तर लावले. यावर मोरारजीभाई म्हणाले, आता तुम्ही सुगंधित अत्तर लावता आहात, पण मी इथे नसताना तुम्ही बराच दुर्गंध पसरविला होता असे मी ऐकले! याच गोष्टीचा उल्लेख त्या दिवशी लोकसभेतही झाला. त्या आठवड्यात लोकसभेच्या कार्यवाहीचे रेडिओवर समालोचन करण्याचे काम माझ्याकडे होते. मी आपल्या समालोचनात आकर्षण निर्माण करण्याच्या हेतूने सदर उल्लेखाची नोंद घेतली. पण रेडिओचा संबंधित अधिकारी म्हणाला, आम्ही विमानतळावरील घटना रेडिओवर बातमी म्हणूनही दिली नाही. तुम्ही तो उल्लेख कशाळा करता? सरकार-मधील वाद रेडिओने उघडकीस कशासाठी आणावयाचे? माझ्या दृष्टीने त्या घटनेस वृत्त या दृष्टीनेही महत्त्व होते. मी म्हटले, तुम्हास माझ्या समालोचनाचे प्रसारण जसे करावयाचे असेल तसे करा. पण रेडिओने कुठलीही गोष्ट लपवून ठेवल्याने ती लपून

राहाणार नाही. उलट काँग्रेसच्या राजवटीप्रमाणेच जनता राजवटीतही रेडिओ सरकारला सोयीस्कर असेल तेवढेच वृत्त देतो असा समज होईल. श्री. देसाई यांनी गृहमंत्री श्री. चरणसिंग आणि श्री. राजनारायण यांचे राजीनामे घेण्याची घटना यानंतर काही दिवसातच घडली.

श्री. चरणसिंग आणि श्री. राजनारायण यांचे राजीनामे जरी एकाच वेळी घेण्यात आले तरी त्यांची कारणे मात्र निराळी होती. त्या वेळी तरी श्री. चरणसिंगांचे जनसंघ गटाशी भांडण नव्हते. त्यांचा लढा प्रामुख्याने श्री. मोरारजी देसाईंशीच होता. श्री. वाजपेयी आणि अडवाणी यांच्या प्रयत्नांमुळेच त्यांना पुन्हा मंत्रीमंडळात घेतले गेले हा ज्ञात इतिहास आहे. श्री. मोरारजी देसाई तसे दोघांपैकी कुणालाही मंत्रीमंडळात परत घेण्यास तयार नव्हते. पण ते श्री. राजनारायणांबाबत तर मुळीच तयार नव्हते. श्री. वाजपेयी आणि श्री. अडवाणी यांनीही राजनारायणांबाबत विशेष आग्रह धरला नाही. पण घटनाक्रमाने हे सिद्ध झाले की, निदान त्या काळात तरी श्री. चरणसिंग हे राम आणि मी हनुमान अशी राजनारायण यांची भूमिका होती. चरणसिंग यांना मंत्रीमंडळात पुन्हा घेतले गेल्यानंतर त्यांनी जनता सरकारला आतून पोखरावयाचे आणि मी बाहेरून पाडावयाचे अशी जाहीर भूमिकाही राजनारायण यांनी घेतली होती. त्या भूमिकेशी आपला संबंध नाही असे पटणारे स्पष्टीकरण चरणसिंग कधीच देऊ शकले नाहीत.

जनसंघाशी नाराजी निर्माण झाल्यामुळे राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघावर चिखलफेक होणे स्वाभाविक होते. कारण जनसंघ म्हणजे राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघच अशी भावना होती, आणि काही प्रमाणात ती खरीही म्हणता येईल. कारण जनसंघात प्रामुख्याने संघात असलेले लोकच आले होते. जनता कारकीर्दीत केंद्र आणि राज्यातील जनसंघ मंत्र्यांच्याविषयी प्रामुख्याने एक तक्रार होत असे. हे मंत्री आपल्या अधिकारातील सर्व प्रमुख जागांवर संघ-कार्यकर्त्यांची भरती करतात. ही तक्रार पुढे इतकी वाढली की, त्याबाबत एकदा सरसंघचालक श्री. बाळासाहेब देवरस यांच्याशी ते दिल्लीत आले असताना बोलणे झाले. मला जी माहिती त्या काळात मिळाली त्यानुसार ही तक्रार श्री. वाजपेयी यांच्या घरी बिजू पटनायक यांनी केली होती. यावर श्री. देवरस म्हणाले, असे होऊ नये, पण असे झाले आहे याची तुम्ही खात्री करून घेतली आहे का? केंद्रात संघाशी संबंध असलेले जनसंघ गटाचे मंत्री आहेत त्यांच्याविषयी तुम्हास असे म्हणता येते का? श्री. वाजपेयींच्या परराष्ट्रखात्यात ज्या मोठ्या नेमणुका झाल्या त्यात गटाशी संबंध जोडता येईल असे समाजवादी गटाचे श्री. नानासाहेब गोरेच होते. इंदिरा गांधी यांच्या काळात रशियात नेमणूक झालेल्या श्री. इंद्रकुमार गुजराल यांना बदलण्याचाही विचार श्री. वाजपेयी यांनी मांडला नव्हता. यावर श्री. पटनायक निश्चित असे काहीच सांगू शकले नाहीत. पण हे आरोपही कमी झाले नाहीत. या

काळात संघाशी संबंध असलेल्यांची भरती मुळीच झाली नसेल असे म्हणता येणार नाही. पण काही नियोजित प्रयत्न होता असे म्हणण्यासारखा पुरावा राजधानीत तरी उपलब्ध झाला नाही. उलट जनसंघ कार्यकर्त्यांची संबंधित मंत्र्यांविषयी तक्रारच ही होती की, त्यांपैकी बरेच मंत्री होताच कार्यकर्त्यांना विसरले. श्री. वाजपेयींसारख्या काही मंत्र्यांना तर याचा परिणामही भोगावा लागला. या तक्रारीचे वारे कसे पसरत असे याचे उदाहरण म्हणून काही गोष्टी सांगण्यासारख्या आहेत. माहिती आणि नभोवाणी मंत्री श्री. लालकृष्ण अडवाणी वृत्तपत्रीय माध्यमाचा योग्य कामासाठीदेखील उपयोग करण्यात कसे अयशस्वी ठरले याचा उल्लेख इतरत्र आलाच आहे. पण त्यांच्यावरदेखील रेडिओत राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे लोक भरण्याचा आरोप झाला. एकदा माझ्या एका शीख पत्रकार मित्राने सहज बोलताना हा आरोप केला. मी म्हटले, मोघम आरोप नको, आत्ताच आपण निदान खासगी पातळीवर तरी त्याचा निकाल लावू. रेडिओत किती जागा रिकाम्या झाल्या आणि त्यात कोण नेमले गेले, त्यातील किती लोक संघाशी संबंधित होते, याचा काही हिशेब तुझ्याजवळ आहे का? यातील खालच्या पातळीवरील नेमणुकांशी मुद्दाम आणल्याशिवाय मंत्र्यांचा काही संबंधच येत नाही आणि वरच्या पातळीवर कोणतीच नवी नेमणूक झालेली नाही. शीख पत्रकार मित्र गडबडला. तो म्हणाला, स्थायी नेमणुकात नाही, पण रेडिओ आणि टेलिव्हिजनवर कार्यक्रमासाठी ज्यांना बोलावण्यात येते त्यात ते अवश्य आहे. मी नावे विचारली. त्याने मला तीन नावे सांगितली. हे तिघेही राजधानीत वर्षानुवर्षे काम करीत असलेले पत्रकार होते आणि त्यांपैकी एकाचाच संबंध जनसंघ अगर राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाशी लावता येण्यासारखा होता. हे तिघेही पत्रकार जनता कारकीर्दीतच रेडिओ अगर टेलिव्हिजनवर यायला लागले नव्हते. रेडिओवर पूर्वीही त्यांना बोलावले जात असे.

माझ्या समजुतीने अशा प्रकारचा प्रचार प्रामुख्याने इंदिरा काँग्रेसच्या गोटातून सुरू झाला होता आणि त्यास जनता पक्षातील समाजवादी आणि इतर घटकातील लोक बळी पडले होते. याचा एक पुरावा १९८० च्या निवडणुकीनंतर मिळाला. श्री. संजय गांधी यांच्या पत्नी श्रीमती मेनका गांधी संपादक असलेल्या 'सूर्य' नियतकालिकात श्री. अडवाणी यांच्यावर एक लेख आला. त्यात ते रेडिओवर संघातील लोकांना रेडिओ आणि टेलिव्हिजनमधील कार्यक्रमात कसे भरत याचा उल्लेख होता. जी नावे दिली त्यात माझेही नाव होते. वर्षात बारा वेळा "सामयिकी" सदराखाली माझा कार्यक्रम झाल्याचा त्यात उल्लेख होता. दिल्लीतील माझा अगदी सुरुवातीचा काळ वगळला तर भाषेच्या स्वरूपाच्या प्रश्नावर थोडा मतभेद होऊन मी रेडिओवर जायचेच नाही असा निर्णय मनाशी घेतला होता. पुढे महाराष्ट्र टाइम्सच्या नोकरीत पुरेसा पगार मिळत असल्यामुळे आर्थिकदृष्ट्याही मला त्याची गरज नव्हती. आणीबाणीच्या सुमारास रेडिओवर सदर कार्यक्रमाची व्यवस्था करणारा अधिकारी स्वातंत्र्यपूर्वीच्या काळापासूनच माझा मित्र होता. त्याने रेडिओवर बोलण्याविषयी मला

वारंवार आग्रह केला. पण मी नेहमीच नकार दिला होता. महाराष्ट्र टाइम्समधून निवृत्त झाल्यानंतर आर्थिक गरजेमुळे मिळाल्यास रेडिओवर बोलावयाचे असे मी ठरविले. त्याप्रमाणे मला काही कार्यक्रम मिळालेही. पण यात श्री. अडवाणी यांचा कुठेही संबंध आला नव्हता. त्यांना कदाचित् माहीतदेखील नसावे की, रेडिओवर मलाही काही कार्यक्रम दिले जात आहेत. आणि तेही किती? वर्षातून १२, म्हणजे महिन्यातून एक! सामयिकी या सदराखाली रोज कार्यक्रम होत असतो. या काळापर्यंत पत्रकार व्यवसायात माझेही काही स्थान निर्माण झाले होते. त्यामुळे रेडिओवरील कार्यक्रमासाठी श्री. अडवाणी यांच्या शिफारशीची मला मुळीच गरज नव्हती. पण एकदा दृष्टी विघडली की सर्वच पिवळे दिसू लागते. जनता पक्षातील पूर्वाश्रमीचा जनसंघ आणि त्याच्याशी संबंध असलेला राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ यांच्या संदर्भात प्रामुख्याने हेच घडले.

केंद्रातील श्री. ब्रजलाल वर्माबाबत झालेली चर्चा वगळली तर पूर्वाश्रमीच्या जनसंघ मंत्र्यांपैकी इतरांची नावे लालचलुचपतीच्या प्रकरणात गुंतली असल्याची चर्चा जनता कारकीर्दीतही फारशी ऐकू आली नाही. उलट अशी छाप होती की, हरियाणा, उत्तर प्रदेश आणि बिहारच्या मानाने, जिथे भारतीय लोकदलाचे मुख्यमंत्री होते, जनसंघ गटाचे मुख्यमंत्री असलेल्या राजस्थान, मध्य प्रदेश आणि हिमाचल प्रदेश या राज्यातील कारभार अधिक चांगला आहे. मध्य प्रदेशात मात्र मुख्यमंत्र्याच्या व्यक्तित्वाभोवती मात्र नेहमी कोणते ना कोणते ढग झाकाळत राहिले. अगोदर श्री. कैलास जोशी हे मुख्यमंत्री झाले. पण त्यांच्या प्रकृतीविषयी इतक्या वातम्या पसरल्या की, अखेर त्यांनी राजीनामा दिला आणि श्री. वीरेंद्रकुमार सकलेचा हे मुख्यमंत्री झाले. श्री. कैलास जोशीप्रमाणे श्री. सकलेचाही जनसंघ गटाचेच होते. श्री. सकलेचांनी अमूक एक विशिष्ट व्यवहार करताना लालचलुचपत केली असा आरोप झाला नाही, पण त्यांनी प्रचंड प्रमाणात पैसा मिळवून ठेवल्याचा आरोप मात्र झाला. त्यातच मध्य प्रदेशचे मुख्यमंत्री असताना मध्य प्रदेश सरकारच्या विमानाने ते नेपाळला जाऊन आले. त्यामुळे त्यांनी फार मोठ्या प्रमाणावर पैसा नेपाळच्या बँकेत जाऊन ठेवला ही वार्ता पसरली. या वातेंत सत्य किती आणि मध्य प्रदेशात असलेल्या इतरदृष्ट्या शक्तिहीन अशा समाजवादी गटाचा प्रचार किती हे मी सांगू शकत नाही. पण श्री. सकलेचा यांचा व्यवहार अगदी शुद्ध होता आणि त्यांच्याविरुद्ध उठणारे वादळ अगदी खोटे होते अशीही छाप मजवर पडलेली नाही.

दिल्ली विकास प्राधिकरणाकडून होणाऱ्या काही जागांच्या लिलावात श्री. सकलेचा यांचे एक चिरंजीव भाग घेतात आणि मोठमोठ्या रकमांची बोली बोलतात अशी चर्चा होती. हा विषय लोकसभेतही अनेकदा चर्चेला आला. त्या वेळचे बांधकाम खात्याचे मंत्री श्री. सिकंदर बख्त यांनी सरकारने कुठलाच गैरव्यवहार केला नाही यावर वारंवार भर दिला. पण श्री. सकलेचा यांच्या मुलाने लिलावात भाग घेतला

किंवा नाही हा विषय त्यांनी नेहमीच टाळला. ज्याची बोली स्वीकारली जाते त्याचीच नोंद सरकारी कागदोपत्री असते, लिलावात इतर कुणी भाग घेतला याची जरूर नसल्यामुळे नोंद नसते, असे म्हणून ते मोकळे होत असत. तांत्रिकदृष्ट्या उत्तर बरोबर असेल, पण संशय वाढत गेला. आपल्या मुलाने लिलावात भाग घेतला नाही असा इन्कार श्री. सकलेचा यांनीही कधी केला नाही. त्यामुळे त्याबाबत संशय वाढत गेला आणि मुलाजवळ इतकी मोठी बोली बोलण्याकरता पैसा कोठून आला हा प्रश्नही निर्माण झाला. श्री. सकलेचांची वाडवडिलार्जित काही मालमता असली तरी ते लाखांनी व्यवहार करणारे आहेत अशी त्यांची राहणी मुख्यमंत्री नसताना तरी नव्हती. अखेर श्री. सकलेचांविषयी इतके दडपण वाढले की, त्यांना राजीनामा द्यावा लागला. त्यांचे जागी श्री. सुंदरलाल पटवा हे जनसंघ गटाचेच मध्य प्रदेशचे तिसरे मुख्यमंत्री झाले. त्यांचेविषयी मात्र कोणताच प्रवाद पसरला नाही. मुख्यमंत्रीपदावर त्यांच्या कारभाराचे दिवसही फारच थोडे होते.

श्री. मधू लिमयेंचा पक्षांतराच्या विधेयकास विरोध आणि राजनारायण यांचा सिमल्यातील परेड ग्राउंडवरील सभेस जनसंघ गटाचा मुख्यमंत्री असलेल्या हिमाचल सरकारचा विरोध या दोन गोष्टींपासून जनता पक्षातील भांडणास सुरुवात झाली. सर्वसामान्य समज असा आहे की, जनता पक्षाची वाताहत दुहेरी सभासदत्वाचे प्रश्नावर झाली. या प्रश्नाची तशी चर्चा भरपूर झाली. पण त्रयस्तदृष्ट्या विचार करता खरोखरच हा काही मुद्दा होता का हा विचार मनात येतो. इतर कारणांमुळे या प्रश्नाचे निमित्त तर पुढे करण्यात आले नाही ना? या संदर्भात शेतकरी कामगार पक्षातर्फे निवडून आलेले मराठवाड्यातील खासदार श्री. केशवराव धोंडगे यांनी मांडलेला मुद्दा थोडा विनोदी असला तरी फारच बोलका आहे. महाराष्ट्रातील पुलोद मंत्री-मंडळात जनता पक्षातील जनसंघ गटाबरोबर शेतकरी कामगार पक्षाचे काही पुढारी सामील होते. केंद्रात त्यांना तशी संधी न मिळाल्यामुळे किंवा मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाच्या प्रभावामुळे ते जनता पक्षातील जनसंघ गटापासून राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ संघामुळे थोडे फटकून हाते. ज्या वेळी दुहेरी सभासदत्वाच्या चर्चेने जोर धरला त्या वेळी शेका पक्षानेही या प्रश्नाचा निकाल लागल्याशिवाय आम्हास जनसंघ गटाबरोबर जाता येणार नाही अशी भूमिका घेतली. एक दिवस श्री. धोंडगे बोलताबोलता म्हणाले, आमचा संबंध विवाहबाह्य आहे! लग्नाच्या साखळीत न अडकता आम्हास सर्व सुखे हवी आहेत! एकदा तर ते म्हणाले, लग्न झाले, मुलेवाळे झाली, पण पुढे एक दिवस सहज नवऱ्याने बायकोस विचारले, तुझ्या बापाचे गोत्र काय? बायकोने गोत्र सांगितल्यानंतर तो म्हणाला, तुझे माझ्याशी गोत्र जमत नाही. म्हणून आता यापुढे एकत्र राहाता येणार नाही. आमचे असेच चालले आहे!

जी गोष्ट धोंडगे यांनी बोलून दाखविली तसलाच व्यवहार इतरांचाही झाला. श्री. चरणसिंग १९६७ साली काँग्रेसमधून बाहेर पडताच जनसंघ गटाच्या बळावर

मुख्यमंत्री झाले होते. त्या वेळी जनसंघाचा राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाशी संबंध असल्यामुळे तो जातीय आहे याची त्यांना जाणीव झाली नव्हती. श्री. मोरारजी देसाईंनी त्यांचा राजीनामा मागितल्यानंतर श्री. वाजपेयी आणि अडवाणी या प्रामुख्याने दोघांच्याच प्रयत्नाने ते पुन्हा मंत्रीमंडळात आले. ते श्री. मोरारजी देसाईंनी राजीनामा देईतोपर्यंत मंत्रीमंडळात चिकटून होते. संघाशी संबंध असलेले श्री. वाजपेयी आणि अडवाणींची उपस्थिती त्या वेळी त्यांना जाचक वाटली नाही. श्री. जॉर्ज फर्नान्डिस यांनाही, जोवर श्री. मोरारजी देसाई यांनी अविश्वासाच्या ठरावावरील चर्चा चालू असताना राजीनामा दिला नव्हता, जनता पक्षातील जनसंघ घटकांचा राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ जाचक वाटला नव्हता. १९८० च्या निवडणुकीनंतर तर या प्रश्नावरच जनता पक्षातून निराळे होणारे श्री. जगजीवनराम प्रामुख्याने जनसंघ गटाच्या बळावरच पंतप्रधान होण्याचे स्वप्न बघत होते. दुहेरी सभासदत्वाचा प्रश्नच नाही असे एका मुलाखतीत त्यांनी स्पष्टच म्हटले होते.

जनता पक्षातील लोकांचीच नव्हे इतर पुढाऱ्यांचीही वागणूकही या संदर्भात फारशी निराळी राहिली नाही. श्री. यशवंतराव चव्हाण पूर्वी संघ जनसंघावर भरपूर टीका करीत असत. पण १९६९ मध्ये झालेल्या राष्ट्रपतींच्या निवडणुकीत जनसंघ गटाची मते त्यांचे उमेदवार श्री. संजीव रेड्डींना मिळाली. त्याबद्दल त्यांनी कधीही खंत व्यक्त केली नाही. १९७९ साली जनता सरकारविरुद्ध त्यांनी अविश्वासाचा ठराव मांडला खरा, पण ठरावावरील त्यांच्या भाषणात जीव नव्हता अशी तक्रार त्या वेळी त्यांच्याच पक्षातील लोकांनी केली होती. त्या वेळी तर अशी चर्चा होती की, सदर ठराव मांडण्याची त्यांची इच्छा नव्हती, पण श्री. उन्नीकृष्णनसारख्या कम्युनिस्ट वळणाच्या खासदाराच्या दडपणाखाली त्यांनी तो ठराव मांडला. त्यांचा पूर्वीचा संघ-जनसंघावरील राग बघता आणि ते पूर्वी परराष्ट्रमंत्री होते या पार्श्वभूमीत त्यांनी आपल्या भाषणात श्री. वाजपेयी यांच्या परराष्ट्र धोरणाविरुद्ध तिखट बोलायला हवे होते. पण त्यांनी भाषणाच्या अगोदरच सांगून टाकले की, मला परराष्ट्र धोरणाविषयी काही म्हणावयाचे नाही. परराष्ट्र धोरणाविरुद्ध त्यांच्याजवळ काही नाही असाच याचा सर्वांनी अर्थ घेतला. श्री. चव्हाण आर्थिक धोरणाविरुद्धच प्रामुख्याने बोलले. पण ज्या वेळी संयुक्त मंत्रीमंडळाचा प्रश्न आला तेव्हा उपपंतप्रधानपद मिळू लागताच ज्या श्री. चरणसिंग, श्री. जॉर्ज फर्नान्डिस वगैरेवर त्यांनी टीका केली त्यांचेशीच हातमिळवणी करण्यास ते तयार झाले. ज्या श्रीमती गांधींच्या हुकूमशाही प्रवृत्तीविरुद्ध ते बोलायला लागले होते त्यांचा पाठिंबा मिळाल्यामुळे या सरकारचा जन्म होत आहे याचीही त्यांना जाणीव होती. त्यामुळे ते सरकार औट घटकेचे ठरणार ही कल्पना त्यांच्यासारख्या धोरणी राजकारण्यास असायला हवी होती. पण जनसंघ गटाच्या प्रतिगामीपणाची त्यांनी इतकी भीती घेतली होती की, श्री. मोरारजी देसाई यांच्याशी सहकार्य करून उपपंतप्रधानपद घेण्यासही ते तयार झाले नाहीत. घेतले असते तर ते

त्यांना मिळाले त्यापेक्षा अधिक काळ टिकले असते. त्यांच्या मनातली भीती बघून श्री. वाजपेयींनी त्यांच्यापुढे एक आणखी सूचना मांडली होती. जनता पक्षातील पूर्वाश्रमीचा जनसंघ गट बाहेर राहून सरकारला पाठिंबा देईल, तुम्ही उपपंतप्रधानपद स्वीकारून जनता सरकार टिकू द्या—यासही ते तयार झाले नाहीत. पण १९८० च्या निवडणुकीत निवडून येण्यासाठी मात्र संघ जनसंघाचा पाठिंबा घेण्यात त्यांना काहीच संकोच वाटला नाही. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचा पाठिंबा असल्यामुळेच ते निवडून येऊ शकले असा आरोप नंतर श्री. वसंतदादा पाटील आणि त्यांच्या पत्नी श्रीमती शालिनीताई पाटील यांनी तर केलाच, पण निवडणुकीच्या पूर्वी मी तिथे गेलो असता श्री. चव्हाणांचे मुख्य निवडणूक एजेंट श्री. प्रतापराव भोसले यांनी मला स्पष्टच सांगितले होते की, पूर्वी जनसंघ गट थोडा आमच्याविरुद्ध होता, पण आता मात्र आम्हास सर्वच मदत करीत आहेत.

श्रीमती गांधी यांची वागणूकही फारशी निराळी राहिली नाही. पण त्यांना जनसंघ गटाचा पाठिंबा घेण्याची तशी विशेष गरजही पडली नाही हेही तितकेच खरे. १९६९ साली काँग्रेस फाळणीनंतर त्यांनी जनसंघ गटाचा पाठिंबा मागितला असल्याचा उल्लेख मी केलाच आहे. अत्यंत प्रतिगामी वाटणाऱ्या जनसंघाच्या लोकांचे “शुद्धीकरण” मात्र त्या नेहमी करीत. १९६७ साली उत्तर प्रदेशातील एका मतदारसंघातून श्री. ब्रह्मानंद भारती नावाचे एक स्वामी काँग्रेसमध्ये जुने खासदार श्री. मन्नूलाल द्विवेदी यांचा पराभव करून जनसंघाचे तिकिटावर निवडून आले. १९७१ साली जे वातावरण होते त्यात काँग्रेसच्या नावावर कुणीही निवडून आले असते. पण काँग्रेसचे तिकीट श्री. द्विवेदीसारख्या जुन्या काँग्रेस माणसास वगळून श्री. ब्रह्मानंद भारतीस देण्यात आले आणि ते निवडूनही आले.

जनता सरकारविरुद्ध अविश्वासाचा ठराव अरस काँग्रेसचे श्री. यशवंतराव चव्हाणांनी मांडला ते निमित्त झाले आणि जनता पक्षातील अंतर्गत भांडणे अधिक चव्हाण्यावर आली. त्याचा परिणाम जनता सरकार कोसळण्यात झाला. पण अरस काँग्रेसच्या अनेक खासदारांना सरकार कोसळून पुन्हा मुदतपूर्व निवडणुकीची वेळ यायला नको होती. कारण निवडणुकीत उमे राहून पुन्हा निवडून येणे सोपे नव्हते. कुणाच्या तरी भरीस पडून अविश्वासाचा ठराव मांडण्यात यशवंतरावांनी चूक केली असेही अनेकांना मनापासून वाटू लागले होते. विदर्भातील खासदार श्री. जवादे मला तसे म्हणालेदेखील. पण त्यांनी आपले विचार फार गंमतीदार पद्धतीने मांडले. ते म्हणाले, अहो, आम्ही सहज म्हणून विडी ओढल्यावर जळती काडी जनता पक्षाच्या आवारात फेकून दिली. आम्हास कल्पनाच नव्हती की, तिथे पेट्रोलचा साठा उघडा पडला आहे. आम्ही फेकलेल्या काडीनेच हा भडका उडाला आहे. कसेही करून जनता पक्षाने आता जर ही आग विझवली तर अशी चूक आम्ही पुन्हा करणार नाही.

प्रामुख्याने दुहेरी सभासदत्वाच्या जनसंघ घटकाच्या राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाशी असलेल्या संबंधाच्या प्रश्नावर जनता पक्ष फुटला. निदान म्हटले तरी तसेच गेले. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ ही हिंदूंचीच संघटना असल्यामुळे ती जातीय आहे असा मुख्य आरोप होता. अविश्वासाच्या ठरावावरील चर्चेच्या संदर्भात पंतप्रधान मोरारजी देसाई यांना त्यांच्याच पक्षातील काही पुढाऱ्यांनी राजीनामा देण्यास भाग पाडले आणि त्यानंतर चरणसिंग आणि राजनारायण यांच्या नेतृत्वात ज्या फुटीर पक्षाची स्थापना झाली त्याने जनता सेक्युलर (धर्मनिरपेक्ष) हे नाव धारण केले. उरलेल्या जनता पक्षात राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाशी संबंध असलेला जनसंघ असल्यामुळे तो जातीय आहे हे दाखवावयाचे होते. जनता सेक्युलर या पक्षात राजनारायण यांचेव्यतिरिक्त श्री. मधू लिमये, जॉर्ज फर्नंडिससारखे पूर्वीच्या लोहिया पक्षातील समाजवादीदेखील गेले. त्या वेळी मला एक प्रश्न पडला होता - राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ हिंदूंची संघटना असल्यामुळे त्याची प्रतिमा जातीय आणि संकुचित विचाराची होती तर ज्यांना जनता सेक्युलरचे प्रमुख पुढारी करण्यात आले त्या श्री. चरणसिंगांची प्रतिमा त्याहीपेक्षा अधिक जातीय आणि संकुचित अशी नव्हती काय? त्यांना प्रामुख्याने जाट जमातीचा पुढारी समजले जात असे. जनता पक्षाच्या निर्मितीच्या वेळी जनसंघ आणि समाजवादी पक्षांचा पाठिंबा असूनही श्री. जगजीवनराम पंतप्रधान होता कामा नयेत अशी भूमिका त्यांनी घेतली होती. ते हरिजन असल्यामुळे त्यांची ती भूमिका आहे असा समज तरी होता. जनता कारकीर्दीत पक्षातील बरेच हरिजन खासदारही श्री. चरणसिंगांच्या विरुद्ध होते आणि त्या वेळी समज हाच होता की, ते हरिजन-विरोधी असल्यामुळे त्यांची ती भावना आहे. जनता सेक्युलरचे दुसरे प्रमुख पुढारी राजनारायण. त्यांनी तर जनता कारकीर्दीत श्री. जगजीवनरामांची प्रतिमा मोडण्याचा चंगच बांधला होता. श्री. जगजीवनराम यांचे चिरंजीव श्री. सुरेशकुमार यांचे कुमारी सुषमा चौधरी नावाच्या मुलीशी अनैतिक संबंध आहेत हे जगापुढे मांडण्याचे त्यांचे कार्य या वृत्तीचेच प्रतीक होते. श्री. सुरेशकुमारांचे संबंध तसे होते किंवा नाही हे सांगता येणार नाही. पण श्री. राजनारायण सुरेशकुमार आणि श्रीमती चौधरी यांचे न दाखविता येण्यासारखे फोटो दाखवीत होते हे अनेकांनी बघितले, यात कोणते राजकारण होते?

याच संदर्भात मला आणखी एक प्रसंग आठवतो. वाराणसीत उत्तर प्रदेशचे माजी मुख्यमंत्री श्री. संपूर्णनंदांच्या पुतळ्याचे अनावरण श्री. जगजीवनरामांच्या हस्ते झाले होते. त्यानंतर बहुधा इंदिरा काँग्रेसच्या काही कार्यकर्त्यांनी त्या पुतळ्यास पाण्याने धुतले अशी बातमी प्रसिद्ध झाली. जनता पक्षातील चंद्रशेखर गटापैकी प्रमुख हरिजन खासदार श्री. रामधन यांना गृहमंत्री असलेल्या चरणसिंगांच्या विरुद्ध प्रचार करण्यास चांगले निमित्त सापडले. लोकसभेत हा विषय निघाला असताना ते म्हणाले, श्री. जगजीवनराम यांच्यासारख्या मोठ्या हरिजन पुढाऱ्यास जर गृहमंत्री संरक्षण देण्यात अयशस्वी ठरतात तर त्यांच्या कारकीर्दीत सामान्य हरिजनांची काय परिस्थिती असेल

याची कल्पनाच करता येईल. तसे पाहिले तर हा विषय गृहमंत्र्यांवर टीका करण्यासारखा नव्हता. पक्षातील माणसाने तर ती करण्यासारखा नव्हताच. राज्यातील कारभार तेथील यंत्रणेच्या माध्यमाने होतो. केंद्र सरकारच्या हाती त्यातील फारसे काही नसते. आणि इथे प्रत्यक्षात झाले तरी असे काय होते? काही लोकांनी पुतळा धुतला होता. पुतळा धुण्यामागे अस्पृश्यतेची भावना निश्चित दिसत होती. पण ती कायद्याने सिद्ध करता येण्यासारखी नव्हती. अनावरण करणारे जगजीवनराम अस्पृश्य असल्यामुळे पुतळा आम्ही धुतला असे कुणीही म्हटले नव्हते. आणि भारतीय कायद्यात कृती गुन्हा समजली जाते, आंतरिक उद्दिष्ट नाही. उद्दिष्ट सिद्ध झाल्यास गुन्हाच्या कृतीस अधिक बळकटी येते हे खरे, पण निव्वळ उद्दिष्टाच्या शंकेने कारवाई करणे शक्य नसते. पुतळा धुण्याची कृती ही गुन्हा ठरत नव्हती. देवादिकांच्या मूर्तीदेखील पूजेपूर्वी धुण्याची हिंदू समाजात पद्धत आहे. श्री. रामधन यांचा चरणसिंगांवरील रोष ते हरिजनविरोधी आहेत या भावनेनेच होता. अशाच एका संदर्भात श्री. चरणसिंग यांना आपले पुढारी समजणाऱ्या श्री. मणिराम बागडींनी लोकसभेतच आपला दर्जा बघून बोला असे रामधन यांना सुनावले होते. त्याचीच पुढील प्रतिक्रिया जनता संसदीय पक्षाच्या बैठकीतही झाली होती. श्री. जगजीवनराम यांना आपला पुढारी समजणारे खासदार श्री. मोहनलाल "पीपल" यांनी जनता पक्षातील काही पुढाऱ्यांच्या हरिजन भूमिकेविरुद्ध पायातील चप्पल काढली होती. जनता पक्षातील या वेळपर्यंतच्या भांडणात दुहेरी सभासदत्वाचा किंवा राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाशी असलेल्या जनसंघ गटाच्या संबंधाचा प्रश्न फारसा निर्माण झाला नव्हता. पण स्वतः जाती-जमातीच्या भावनेने पछाडलेले लोक संघ जातीय आहे असे अवश्य म्हणत होते.

श्रीमती गांधींनी लोकशाहीची पायमल्ली करून हुकूमशाही आणली ही जनता पक्षाची भूमिका होती. लोकशाहीच्या प्रस्थापनेसाठीच जनता पक्ष कृतसंकल्प आहे असेही म्हटले जात असे. पण घटनाक्रम सांगतो की, लोकशाहीचा जप करणाऱ्या जनता पक्षातील या काही पुढाऱ्यांना स्वतःसाठी मात्र लोकशाहीचा आचार परवडत नव्हता. माझा तरी असा समज आहे की, जनता पक्ष मोडण्याचे खरे कारण दुहेरी सभासदत्व अगर जनसंघ गटाचा राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाशी संबंध हे नसून काही पुढाऱ्यांना प्रत्यक्षात लोकशाहीचा व्यवहार न परवडणे हेच होते. संघ हिंदूंचीच संस्था असल्यामुळे जातीय आणि संकुचित आहे हे मान्य केले तरी निवडणुकीत राजकीय पक्ष त्याहीपेक्षा अधिक संकुचित आणि जातीजमातींचा विचार करीत होते. जनता पक्षानेही पंजाबमध्ये एका विशिष्ट पंथावर उभारलेल्या अकाली पक्षाशी सहकार्य केले होते. जनता पक्षातील अनेक मुस्लिम खासदार निरनिराळ्या प्रश्नांवर ज्या पद्धतीने विचार मांडीत ते भयानक जातीय वृत्तीचे निदर्शक असत. फार तर असे म्हणता येईल की, मुसलमानांची जातीयता जातीयता नाही, हिंदूंकडून व्यक्त होणारी तीच जातीयता, ही काँग्रेस विचारसरणीची परंपरा जनता पक्षातही आली होती. १९७७ च्या

निवडणुकीत राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाने निवडणुकीत उघडउघड जनता पक्षासाठी काम केले होते. त्या वेळी ते सर्वानाच चालले होते. त्यानंतर निवडणुकीच्या राजकारणात भाग घ्यावयाचा नाही असा निर्णय संघाने घेतला. काही संघ स्वयंसेवकांनी राज्य विधानसभेच्या निवडणुकीत काही उमेदवारांसाठी वैयक्तिक स्वरूपात काम केले नसेल असे म्हणता येणार नाही. कदाचित हे उमेदवार प्रामुख्याने जनसंघ गटाचेच असतील. पण त्या वेळी जनता पक्षाचा एकूण विजय झाल्यामुळे हा प्रश्न कुणीच काढला नाही.

वादास खरी सुरुवात झाली लोकशाहीच्या पायावर जनता पक्षाची उभारणी करून पक्ष निवडणुकी घेण्याच्या निर्णयानंतर. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचा पाया असल्यामुळे जनता पक्षातील इतर पक्षांच्या मानाने जनसंघ घटकाची संघटना निश्चितच बरी होती. जनता पक्षाची घटना लोकशाही पायावर तयार करण्यात आली, त्यामुळे ज्यांचे खालच्या पातळीवर स्थान होते तेच वरच्या पातळीवरही जनता पक्षाचे पुढारी होऊ शकतील अशी घटनेची एकूण रचना होती. त्या वेळी राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाशी संबंध असलेल्या जनसंघ गटाच्या मनात पक्षाचे नियंत्रण आपल्या हाती घेण्याचा विचार होता किंवा नाही हे सांगणे अवघड आहे. त्यांची जी जाहीर भूमिका त्या वेळी दिसली ती कोणत्याही प्रकारचा संघर्ष न होऊ देण्याची होती. पण राजनारायण आणि जनता पक्षातील लोहिया समाजवादी गटातील पुढाऱ्यांच्या मनात हा संशय अवश्य निर्माण झाला. याचे एक कारण होते असे मला वाटते. या गटात सर्वच पातळीवर आपल्यास पुढारी समजणाऱ्यांचीच संख्या अधिक होती. प्रत्यक्ष समाजात काम करणाऱ्यांची संख्या त्या मानाने कमी. संघटना काँग्रेस अगर स्वतंत्र पक्षाची थोडीफार हीच परिस्थिती होती. पण आपल्याजवळ कार्यकर्ते तेवढ्या प्रमाणावर नाहीत याची जाणीव असल्यामुळे त्यांच्या मनात पुढे पक्षावर कोणाचे नियंत्रण होणार याविषयी फारशी खळखळ नव्हती. भारतीय लोकदलाचे श्री. चरणसिंग हे एकमेव पुढारी होते आणि विशेषतः उत्तर भारतात त्यांची पकडही चांगली होती. त्यांची मुख्य महत्वाकांक्षा फक्त पंतप्रधान होण्याची होती. त्यामुळे पक्षाची उभारणी वगैरे बाबतीत त्यांचे मन फारसे लागत नव्हते. श्री. जगजीवनराम यांचीही पंतप्रधान होण्याची इच्छा होती. पण पक्षावर नियंत्रण वगैरेचा विचार सुरुवातीस तरी त्यांच्या मनात नव्हता. श्री. चंद्रशेखर पक्षाचे हंगामी अध्यक्ष असले तरी त्यांच्या गटात फक्त पुढारीच पुढारी होते ! अनुयायी असे नव्हतेच ! तसे अगदी सुरुवातीच्या काळात श्री. मधू लिमयेही जनसंघ गटाविरुद्ध बोलत नव्हते. विधानसभांच्या निवडणुकीनंतर तीन राज्यात भारतीय लोकदलाचे मुख्यमंत्री झाले आणि तीन राज्यात जनसंघ गटाचे. संघटना काँग्रेस आणि समाजवादी गटात याबाबत थोडी कुरबुर झाली. श्री. नानाजी देशमुख यांनी जनसंघ गटाच्या आमदारांना तसा निर्देश दिल्यामुळे हे घडले अशीही कुजबूज होती. याबाबत श्री. मधू लिमये मला म्हणाले, नानाजींचे काहीच चुकले नाही. त्यांच्या सहकाऱ्यांनी त्यांना सल्ला विचारला आणि त्यांनी तो दिला. माझ्या सहकाऱ्यांनी विचारला असता तर मीही तो दिला असता.

सभासद नोंदणीच्या कार्यक्रमास सुरुवात झाली आणि जनता पक्षास तडे पडू लागले. सभासद नोंदणी बऱ्यापैकी झाली. त्याविषयी जनसंघ गटाची कसलीच तक्रार नव्हती. त्यामुळे त्यांच्या कार्यकर्त्यांनी अधिक सभासद नोंदणी केली असे समजण्यास हरकत नाही. या सभासद नोंदणीत राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या स्वयंसेवकांचा खरोखरच किती उपयोग झाला हे समजण्यास मार्ग नाही. झाला नसेलच असे म्हणता येणार नाही. श्री. राजनारायण यांनीही केंद्रीय कचेरीतून सभासदत्वाचे तीन लक्ष फॉर्मस नेले होते. त्यांचा वापर करून त्यांच्या कार्यकर्त्यांनी तेवढे सभासद केले असे मात्र कुणीही म्हटले नाही. मग ते फॉर्मस कुठे गेले हा प्रश्न कायम राहिला. सुरुवातीस एक आरोप होत असे. जनसंघ अगर संघ कार्यकर्त्यांनी खोटी सभासद नोंदणी केली आहे. या-विषयी तक्रारी खूप झाल्या. काही ठिकाणी चौकशीही झाली. पण कुठेही तक्रार खरी असल्याचा पुरावा समोर आला नाही. मी एकदा सदर आरोप करणाऱ्या एका समाजवादी पुढाऱ्यास विचारले - खोटे सभासद केल्याने जनता पक्षाच्या घटनेप्रमाणे एखाद्यास काही फायदा होणे शक्य आहे का ? या प्रश्नाचे तो समाधानकारक उत्तर देऊ शकला नाही. काँग्रेसच्या घटनेत विशिष्ट संख्येत सभासद नोंदविणारा सक्रिय सभासद होत असे आणि सक्रिय सभासदच कुठल्याही निवडणुकीस पात्र ठरे. ही परिस्थिती जनता पक्षाच्या घटनेत नव्हती. एका मंडळात कितीही सभासद असले तरी निवडून येणाऱ्यांची संख्या वाढू शकत नव्हती. सभासद नोंदणी करणाऱ्यास त्याचा निवडणुकीच्या दृष्टीने फारसा उपयोग नव्हता. खोटी सभासद नोंदणी करणाऱ्याचा फायदा नसल्यास मग ती कुणी कशासाठी करील ? कारण त्यासाठी पैसा खर्च करावा लागतो आणि तेवढी नावे पत्त्यासकट द्यावी लागली असती. पण जी नोंदणी झाली ती प्रामुख्याने जनसंघ गटाकडूनच झाली हेही नाकारता येणार नाही. त्यामुळे लोहिया समाजवादी गटाच्या मनात एक प्रकारे भीती निर्माण झाली होती. या नोंदणीच्या पायावर ज्या राज्यात प्रादेशिक पातळीपर्यंत निवडणुका झाल्या त्यात बहुतेक ठिकाणी समाजवादी गटाच्या आग्रहास्तव निवडणुका न घेता निरनिराळ्या गटांच्या संमतीने पदाधिकारी आणि सभासद निवडण्यात आले. पण एवढ्याने समाजवादी गटाचे समाधान झाले नाही. जनसंघ गटाने पुढे काय केले असते हे सांगणे अवघड आहे, पण जिथे निवडणुकी झाल्या त्यापैकी बहुतेक ठिकाणी त्यांची वृत्ती संघर्ष टाळण्याची दिसली.

जुलै १९७९ मध्ये ज्या वेळी जनता पक्ष प्रथम मोठ्या प्रमाणावर फुटला त्या वेळी दुहेरी सभासदत्वाचे - जनसंघ गटाच्या राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाशी असलेल्या संबंधाचे निमित्त पुढे झाले. पण खरे कारण श्री. चरणसिंग यांची पंतप्रधान होण्याची महत्वाकांक्षा हेच होते. जनता पक्षाची जी एकूण संख्या होती त्यात जनसंघ आणि लोकदल एकत्र आल्यास हवा तो निर्णय ते घेऊ शकले असते. पण श्री. देसाईंनी पंतप्रधानकीवरून वाजूला सरकावे असे सांगण्यास जनसंघ गटाचे पुढारी तयार नसल्याने श्री. चरणसिंग यांचा जनसंघ गटावरील रोष वाढला. एखाद्यावर नाराजी झाल्यानंतर त्याविरुद्ध त्यांना कुठलेही निमित्त पुरते. श्री. वाजपेयी आणि अडवाणी यांच्याच

प्रयत्नाने आपण मंत्रीमंडळात पुन्हा येऊ शकलो हेही चरणसिंग विसरले. श्री. राज-नारायण आणि त्यांचे काही सहकारी अगोदरच पक्षाबाहेर पडले होते. जनता सेक्युलर नावाने जो पक्ष स्थापन झाला त्यात भारतीय लोकदलाचे लोक प्रामुख्याने होते यात काहीच आश्चर्य नाही. पण श्री. मधू लिमये, जॉर्ज फर्नान्डिस यांसारखे लोहिया समाजवादीही त्यात सामील झाले. तात्त्विक विचारसरणीच्या दृष्टीने चरणसिंग यांच्याशी कुठल्याही प्रकारे न जमणाऱ्या या वर्गाच्या भूमिकेवर अनेकांना आश्चर्य वाटले. अविश्वासाच्या ठरावावरील चर्चेत जनता पक्षाच्या आर्थिक धोरणावर टीका होत असताना श्री. चरणसिंग हे अर्थमंत्री असूनही उत्तर देण्यास उभे राहिले नाहीत. जॉर्ज फर्नान्डिस यांनी मात्र उद्योगमंत्री असल्याने जनता पक्षाच्या कारभाराचे जोरदार समर्थन केले होते. पण दुसऱ्याच दिवशी त्यांनीही जनता पक्ष सोडला. एका दिवसात त्यांचा हा कायापालट कसा झाला हे गूढच आहे. या वेळी त्या मंडळींनी राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे जे निमित्त केले ते जनता पक्षातील इतर घटकांना तर नव्हेच, पण श्री. मधू दंडवते सांख्य्या दुसऱ्या समाजवाद्यासही पटले नव्हते. हा प्रश्न काही प्रमाणात आम्हालाही सतावीत असला तरी त्यावर पक्ष तोडण्यापर्यंत जाण्याची जरूर नाही असे संघटना काँग्रेस व समाजवादी पक्षाचे काही खासदार मला म्हणाले होते. जनता पक्षातील सर्व समाजवादी म्हणविणाऱ्या खासदारांची तर एक बैठक विश्व युवक केंद्राच्या भवनात नुकतीच झाली होती आणि त्यात समाजवादी विचारास पुढे रेटण्याचा प्रयत्न करीत असतानाही जनता पक्षातच राहाण्याचा निर्णयही झाला होता. श्री. लिमयेची संघविरोधी भूमिका जाहीर झाली होती. जॉर्ज फर्नान्डिस खासगीत संघाविषयी काही शंका व्यक्त करीत. पण पक्ष सोडण्याची त्यांची भूमिका नव्हती. मग ते चरणसिंगांबरोबर जनता पक्षाबाहेर का पडले? मला तरी त्या वेळी एकच कारण वाटले. उरलेल्या जनता पक्षात जनसंघ गटाचा प्रभाव वाढेल आणि आपले स्थान आणखी दुबळे होईल अशी भीती त्यांना वाटली असावी. पण त्याच काळात लोहिया समाजवादी गटातील श्री. उग्रसेन, अर्जुनसिंग भादुरिया वगैरे या खासदारांना मात्र ती भूमिका पटली नाही. ते जनता पक्षातच राहिले हे उल्लेखनीय आहे.

याप्रमाणे दुहेरी सभासदत्वाच्या तात्त्विक बुजगावण्यापेक्षा राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ ही एक शिस्तबद्ध संघटना असल्यामुळे तिचे जनता पक्षावरील नियंत्रण वाढेल हेच जनता पक्ष फुटण्याचे कारण होते. आमची संघटना सत्तेच्या राजकारणापासून दूर आहे असे राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे पुढारी म्हणत असले तरी त्यावर संघाबाहेरील कुणाचाही विश्वास बसत नव्हता. कदाचित याचे एक कारण असावे. आज जरी संघ राजकारणात भाग घेत नसला तरी उद्या त्याने तसा निर्णय घेतल्यास काय करणार अशी काहीशी भीती होती. तसा जाहीर निर्णय न घेताही जनसंघ गटाच्या माध्यमाने तो जनता पक्षात शिरकाव करू शकेल हा विचारही होता. जनता सरकारवर अविश्वासाचा ठराव घेण्याच्या पूर्वीही संघाविषयीचा वाद पसरला होता. श्रीमती इंदिरा गांधी त्यास सारखे

खतपाणी घालीत होत्या. जनता पक्षात या विषयावर वाद वाढणे हे त्यांच्या भूमिकेस साजेसे तर होतेच, पण राजकीय हिताचेही होते. जनता पक्षातील जनसंघाचे लोक राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाशी असलेले संबंध तोडण्यास तयार नव्हते. श्री. अटलबिहारी वाजपेयी यांच्यासारखे लोक हिंदुत्वाऐवजी भारतीय शब्द वापरावा या मताचे असले तरी ते न केल्यास संघाशी असलेले नाते मोडण्याचा विचार मात्र त्यांना मानवत नव्हता. जनता पक्ष आणि सरकार मोडणार या वातावरणास सुरुवात झाली होती. जनता पक्षाचे पंतप्रधान श्री. मोराजी देसाईंची पूर्वी काहीही समजूत असली तरी राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ जातीय आहे या विचारास ते मात्र फारशी किंमत देत नव्हते. जनता पक्षाचे अध्यक्ष श्री. चंद्रशेखर यांची निश्चित भूमिका सांगता येणार नाही. ते इतर समाजवादी अगर चरणसिंगांसारखे राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाविरुद्ध आसूड घेऊन उभे नव्हते. पण त्यांचे मनही अगदी स्वच्छ होते असे मात्र मी म्हणू शकणार नाही.

जनता पक्ष वाचविण्यासाठी त्यांनी एक मार्ग काढला. १९७९ च्या पूर्वार्धात राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे सरसंघचालक श्री. बाळासाहेब देवरस यांना ते नागपूरला भेटले. संघाच्या प्रमुख कार्यकर्त्यांच्या मनात निवडणुकीच्या राजकारणात भाग घेण्याचा विचारही आला नव्हता. आपल्या सभासदत्वाच्या प्रश्नावर जनता पक्ष अडचणीत येत आहे हे बघून त्यांनी संघाच्या घटनेत काही बदल करण्याच्या प्रश्नावर पुढील वार्षिक बैठकीत विचार करण्याचे चंद्रशेखर यांच्याजवळ मान्य केले. या संभाव्य बदलानुसार कुठल्याही राजकीय पक्षाच्या आमदार-खासदारास संघाचे पदाधिकारी होता येणार नाही अशी दुरुस्ती संघाच्या घटनेत होणार होती. ही कल्पना श्री. वाजपेयी आणि अडवाणींनाही मान्य होती. सदर दुरुस्ती सर्वच पक्षांसाठी झाली असती. जनता पक्षाने संघ संबंधावर निबंध घालणे हे मात्र त्यांना मान्य नव्हते. कारण संघात काही तरी वाईट आहे या आरोपास त्याने कबुली दिल्यासारखे झाले असते. पण अनेक संघ स्वयंसेवकांना त्या काळातही दुरुस्तीचा हा विचार पटला नव्हता. संघाची पद्धत तशी नसल्याने कुणी जाहीरपणे बोलले नाही. पण याबाबत ज्यांच्याशी माझे बोलणे झाले त्यांची भूमिका थोडक्यात पुढीलप्रमाणे होती. आमदार-खासदार होऊन आम्हास राजकारणात पडण्याची इच्छाच आहे असे नाही. पण संघ स्वयंसेवकाने आपल्या इच्छेप्रमाणे राजकीय पक्षात जावे या मूळ भूमिकेशी हा बदल सुसंगत दिसत नाही. संघाचे पदाधिकारी होऊ नये असे आमदार-खासदारांवर बंधन का? एखाद्यास दोन्हीकडे काम करावयाचे असेल तर त्याने ते का करू नये? जनता पक्ष मोडू नये यासाठी आपल्या घटनेत ही दुरुस्ती करण्यास संघ पुढारी तयार झाले यावर काही संघ स्वयंसेवकांची प्रतिक्रिया अशी होती की, जनता पक्षाची काळजी आम्ही कशासाठी करावयाची? तो मोडेल अगर टिकेल. जनता पक्षातील अनेक लोक राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघास तर शिष्याच देत आहेत.

संघाच्या पदाधिकाऱ्यांनी विचार करण्याचे मान्य केले म्हणजे ती दुरुस्ती घटनेत

होईलच याविषयी कुणासही संशय नव्हता. पण याने चरणसिंग गटाचे समाधान झाले नव्हते. श्री. मोरारजी देसाईचा राजीनामा येताच त्यांनीही जनता पक्षातून राजीनामा दिला. उरलेल्या जनता पक्षात मात्र या वादाची तीव्रता काही काळ कमी झाली होती. १९८० च्या निवडणुकीनंतर राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे निमित्त करून अगोदर आपल्या नावावर एक निराळा जनता पक्ष स्थापन करणारे आणि पुढे तोही सोडून अरस काँग्रेसमध्ये जाणारे आणि पुढे तीही मोडणारे श्री. जगजीवनराम यांनी दुहेरी सभासदत्वाचा प्रश्नच नाही अशी स्पष्ट भूमिका माझे एक पत्रकार मित्र श्री. मो. ग. तपस्वी यांना १९७८ साली मुंबईच्या विवेक विजयादशमी अंकासाठी दिलेल्या मुलाखतीत मांडली होती. ती वृत्तसंस्थेने प्रसारित केल्यामुळे अनेक वृत्तपत्रांनी छापलीही होती. नंतर त्यांनी ज्या वेळी दुहेरी सभासदत्वाचा प्रश्न काढला त्या वेळी त्या मुलाखतीचा उल्लेख अनेकांनी केला. जर १९८० साली जनता पक्ष विजयी झाला असता तर संघ सभासदत्वाचा प्रश्न जगजीवनराम आणि इतरांनीही फारसा काढला नसता. विशिष्ट परिस्थितीमुळे १९७७ साली निवडणुकीसाठी काम केले, पण पुढे ते करावयाचे नाही, अशी भूमिका संघ पुढाऱ्यांनी विधानसभेच्या निवडणुकीच्या वेळीच स्पष्ट केली होती. पण १९८० च्या निवडणुकीत पराभूत झालेल्या जनता पक्षातील अनेक उमेदवारांनी राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघास त्यासाठी जबाबदार धरले. त्यांनी जनसंघ उमेदवारांसाठी काम केले, पण आमच्यासाठी काम केले नाही, आणि आम्हास पैसाही पुरविला नाही, ही मुख्य तक्रार होती. ही कितपत खरी हे सांगता येणार नाही. कारण या निवडणुकीत पूर्वाश्रमीच्या जनसंघ गटाचेही उमेदवार फार मोठ्या प्रमाणावर पडले. त्यांच्यापेक्षाच नव्हे तर एकूण जनता पक्षापेक्षा सेक्युलर अगर लोकदलाचे उमेदवार अधिक निवडून आले. हे मात्र खरे की, जनता पक्षात जे निवडून आले त्यात इतर वटांच्या मानाने जनसंघ गटाची संख्या थोडी अधिक होती. श्री. जगजीवनराम हे देशातील फार मोठे हरिजन पुढारी आहेत असा सर्वसामान्य समज तोपर्यंत होता. पण या निवडणुकीने त्या समजासही जोरदार धक्का दिला. श्री. जगजीवनराम यांची लोकशाही काँग्रेस श्री. हेमवतीनंदन बहुगुणा अर्थमंत्री होण्यासाठी श्री. चरणसिंगांबरोबर गेल्याने आणि नंतर ते इंदिरा काँग्रेसमध्ये गेल्याने अगोदरच फुटली होती. श्री. जगजीवनरामांबरोबर जे राहिले त्यांपैकी तर कुणी निवडून आलेच नाही. श्री. जगजीवनराम यांचे नेतृत्व मानणाऱ्या हरिजन समाजातील कुणीही उमेदवार निवडला गेला नाही. विरोधी पक्षात सर्वात अधिक हरिजन उमेदवार लोकदलाच्या तिकिटावर निवडले गेले. जनता पक्षात पूर्वाश्रमीचे जनसंघीय श्री. सूरजभान तर निवडून आलेच, पण जनसंघ गटाचे समजले जाणारे एक-दोन आणखी उमेदवारही राखीव जागेवर निवडून आले. श्री. चरणसिंग यांचे नेतृत्व हरिजनविरोधी आहे या समजासही याने धक्का दिला आणि जनसंघ गटात हरिजनांस फारसे स्थान नाही हा विचारही या निवडणुकीने तितकासा बरोबर नाही असे वाटले.

श्री. मोरारजी देसाईच्या राजीनाम्यानंतर श्री. चरणसिंग आणि अरस काँग्रेसचे संयुक्त सरकार आले. एक दिवसदेखील जे संसदेस सामोरे जाऊ शकले नाही त्याने सहा महिने हंगामी सरकार म्हणून कारभार केला हे भारताच्या लोकशाहीतील आश्चर्य आहे. राज्यात राष्ट्रपतींच्या राजवटीची तरतूद भारतीय घटनेत आहे, पण केंद्रासाठी ती तशी नाही. घटनेप्रमाणे कुणालाही सरकार बनविण्यासाठी बोलावण्याचा अधिकार राष्ट्रपतीस असला तरी ज्याच्या मागे स्पष्ट बहुमत असेल त्यासच बोलावण्याची परंपरा आहे. कुणाच्याच पाठीशी स्पष्ट बहुमत नसल्यास सर्वात मोठ्या असलेल्या पक्षाच्या पुढाऱ्यास सरकार बनविण्याची संधी देण्याचा अलिखित संकेत आहे. १९७० च्या डिसेंबरमध्ये श्रीमती गांधी यांनी लोकसभा अचानक विसर्जित करून १९७१ साली मुदतपूर्व निवडणुका घेतल्या होत्या. पण त्या वेळीही लोकसभेचे विसर्जन आणि मुदतपूर्व निवडणुका यात फार अवधी गेला नव्हता. १९८० च्या निवडणुकांच्या वेळी हे सर्व का घडले याचे गूढ मला तरी उकललेले नाही.

श्री. मोरारजी देसाई सरकारविरुद्ध अविश्वासाच्या ठरावावर चर्चा चालू होती ही गोष्ट खरी, पण तो ठराव सभेच्या व्यासपीठावर मंजूर झाला नव्हता. त्यांच्या राजीनाम्यानंतर चरणसिंग आणि त्यांचे सहकारी पक्षातून बाहेर पडल्यानंतर जनता पक्षाजवळ लोक-

२३.

राष्ट्रपतींचा व्यवहार

सभेत स्पष्ट बहुमत उरले नव्हते. १९६९ साली इंदिरा गांधींचे सरकारही अल्प-मताचे झाले होते, पण राष्ट्रपतीने त्याची नोंद घेतली नव्हती. त्या वेळी श्रीमती गांधींनी राजीनामा दिला नव्हता. या वेळी श्री. देसाईंनी तो दिला होता. हे अंतर अवश्य होते. त्या वेळच्या इंदिरा काँग्रेसप्रमाणेच या वेळीदेखील जनता पक्ष हाच लोकसभेत सर्वात मोठा पक्ष होता. त्या पक्षाच्या नव्या पुढाऱ्यास सरकार बनविण्यासाठी पुन्हा आमंत्रण देण्यात काही गैर नव्हते. अनेक राज्यात मुख्यमंत्र्यांनी राजीनामा दिल्या-नंतर त्याच पक्षाच्या नव्या पुढाऱ्यास सरकार बनविण्यासाठी राज्यपालांनी आमंत्रित केल्याच्या अनेक घटना आहेत. जनता पक्षाच्या पुढारीपदावर श्री. जगजीवनराम यांची निवड होण्यात श्री. मोरारजी देसाई यांच्या वृत्तीमुळे थोडा वेळ लागला हे जरी खरे असले तरी ज्या वेळी राष्ट्रपती संजीव रेड्डींनी सरकार बनविण्यासाठी पुढाऱ्यांस बोला-विण्यास सुरुवात केली त्या वेळी श्री. जगजीवनराम जनता पक्षाचे पुढारी निवडले गेले होते. राष्ट्रपतींच्या त्या वेळच्या वागणुकीचे त्यांनी कधीच स्पष्टीकरण केले नाही. त्यामुळे त्याविषयी तर्क लढविण्याचाच मार्ग उरतो. त्यांच्या त्या वेळच्या वागणुकी-विषयी बराच वाद झाला होता आणि जनता पक्षातील काही लोकांनी त्यांच्याविरुद्ध संसदेत महाभियोग चालविण्याचा विचारही बोलून दाखविला होता. पण त्यांनी ज्या चरणसिंग यांना सरकार बनविण्यास पाचारण केले ते एक दिवसही टिकू न शकल्याने अल्पायुषी ठरले आणि लोकसभा विसर्जित होऊन मुदतपूर्व निवडणुकीची घोषणा झाली. त्यामुळे तशी संधीच पुढे कुणाला मिळाली नाही.

अविश्वासाचा ठराव लोकसभेत मंजूर न झाल्यामुळे तो जमेत धरण्याचे राष्ट्रपतींना काहीच कारण नव्हते. पण त्यांनी तो जमेस धरला आणि अविश्वासाचा ठराव मांड-णाऱ्या श्री. यशवंतराव चव्हाण यांना सरकार बनविण्यासाठी पाचारण केले. तो अविश्वासाचा ठराव जमेस धरण्याचे औचित्य जर मान्य केले तर चरणसिंग यांना सरकार बनविण्यासाठी बोलावण्याचे औचित्य तर पटतच नाही. श्री. यशवंतराव चव्हाणांनी नकार दिल्यानंतर तरी मोठा पक्ष म्हणून जनता पक्षाच्या पुढाऱ्यास बोलवायला हवे होते. आणि ते जर अविश्वासाच्या ठरावामुळे योग्य वाटत नव्हते तर मुदतपूर्व निवडणुकीची घोषणा त्याच वेळी करावयास हवी होती. श्री. देसाई यांना नवीन तरतूद होईतो काम पाहाण्यास त्यांनी सांगितलेच होते. त्यांनी काही काळ स्पष्ट बहुमताच्या बळावर कारभार तरी केलेला होता. राष्ट्रपतीने मंत्रीमंडळाच्या सल्ल्यानुसार वागावे अशी जरी घटना असली तरी काही परिस्थितीत त्यांना स्वतंत्रपणे वागावेच लागते. ज्या पक्षाच्या सरकारविरुद्ध अविश्वासाचा ठराव आला आणि पंतप्रधानाने राजीनामा दिला त्याच पक्षाचे श्री. जगजीवनराम असल्यामुळे सर्वात अधिक पाठिंबा असूनही त्यांना पाचारण करता आले नाही अशी जर राष्ट्रपतींची भूमिका असेल तर त्याच भूमिकेनुसार श्री. चरणसिंग यांनाही सरकार बनविण्यासाठी बोलावता येणे शक्य नव्हते. कारण श्री. मोरारजी देसाई यांनी ज्या वेळी राजीनामा दिला त्यावेळपर्यंत

तरी श्री. चरणसिंग त्याच मंत्रीमंडळात होते. त्यानंतर त्यांनी आणि त्यांच्या काही सहकाऱ्यांनी पक्ष सोडला. त्यांच्या पक्षाचे नावही त्या वेळी सेक्युलर उपपद असलेले जनताच होते. अविश्वासाच्या ठरावावरील चर्चेचा रोख चरणसिंग जबाबदार असलेल्या आर्थिक धोरणाविरुद्धच प्रामुख्याने होता.

पण आश्चर्य असे की, राष्ट्रपती संजीव रेड्डींनी चरणसिंग यांना अगोदर आपला बहुमताचा दावा मांडण्यासाठी आमंत्रण दिले. नंतर जनता पक्षाचे पुढारी श्री. जगजीवनराम यांनाही बोलावले. दोघांनीही आपले दावे मांडले. राष्ट्रपती दोघा-ंच्याही दाव्यांवर विचार करीत आहेत अशी चर्चा होती. आणि एकदम वातमी आली की, राष्ट्रपतींनी चरणसिंग यांना सरकार बनविण्यास सांगितले. पण ते सांगत असताना बहुमत आहे किंवा नाही याविषयी त्यांच्या मनात संशय कायमच होता. त्यांनी आपले बहुमत लोकसभेत शक्य तितक्या लौकर सिद्ध करावे अशी सूचनाही दिली होती. श्री. चरणसिंग यांना मंत्रीमंडळ बनविण्यासाठी सांगितल्यामुळे कुठल्याही लोकशाही देशात घडला नसेल असा इतिहास भारतात घडला. अविश्वासाचा ठराव मांडून ज्याने सरकारच्या धोरणाविरुद्ध टीका केली होती त्या पक्षाच्या प्रमुखास उपपंतप्रधान-पद देण्यात आले. जनता सेक्युलर, ज्याचे पुढे लोकदल नाव झाले, आणि रेड्डी काँग्रेस यांचे संयुक्त सरकार झाले. ज्या श्री. हेमवतीनंदन बहुगुणांविरुद्ध ते के. जी. बी. एजंट असल्याची तक्रार श्री. चरणसिंगांनी पंतप्रधान देसाईंकडे केली होती त्यांना अर्थमंत्रीपद मिळाले. एवढ्यातच पुरेसे बहुमत झाले असते तरी फारशी तक्रार कर-ण्याचे कारण नव्हते. श्रीमती इंदिरा गांधी आणि चरणसिंग यांच्यामध्ये असलेले विळ्या-भोपळ्याचे सख्य जगजाहीर होते. पण सरकारमध्ये सामील न होता आमचा सरकार बनविण्यासाठी पाठिंबा आहे हे इंदिरा काँग्रेसचे आश्वासन मिळाल्यानंतरच राष्ट्रपतींनी श्री. चरणसिंग यांना सरकार बनवू दिले. सरकार बनविण्यासाठी तुमचा पाठिंबा आहे, पण सरकार चालू ठेवण्यात तो राहाणार आहे का, हे इंदिरा काँग्रेसचे नेते श्री. स्टीफन यांना स्पष्टपणे विचारण्याची गरज राष्ट्रपतींना भासली नाही. त्यामुळे ज्या मंत्रीमंडळास बहुमताचा एक दिवसदेखील पाठिंबा नव्हता असे सरकार त्यांनी निर्माण केले. कारण सरकार बनताच इंदिरा काँग्रेसने आता आपला पाठिंबा नाही असे ताबडतोब जाहीर करून टाकले. त्यामुळे ऑगस्टमध्ये लोकसभेची जी बैठक झाली त्यात चरणसिंग सरकारला राजीनामा देण्याशिवाय गत्यंतरच नव्हते. त्यानंतर तरी जी परिस्थिती होती त्याच परिस्थितीत ताबडतोब निवडणुका घ्यायला हव्या होत्या. जर शक्य नव्हते तर मधल्या काळासाठी निव्वळ कारभार चालू ठेवण्यासाठी एक सर्वपक्षीय सरकार बनविण्याचा विचारही एक आकस्मिक परिस्थिती म्हणून राष्ट्रपतींना करता आला असता. तसेच ज्या सरकारला लोकमताचा पाठिंबा नाही हे स्पष्ट होते त्या सरकारने तयार केलेल्या वटहुकुमावर राष्ट्रपतीने निदान सही तरी करायला नको होती. कारण त्याने देशाच्या अर्थरचनेवरील बोजा प्रचंड प्रमाणात वाढला.

पण हे सर्व राष्ट्रपती श्री. संजीव रेड्डींनी का केले, राष्ट्रपती असे का वागले, या संदर्भात राजधानीत त्या काळी पुढीलप्रमाणे चर्चा होती. श्री. संजीव रेड्डींचा श्री. मोरारजी देसाईंवर फार राग होता. जनता कारकीर्दीत १९७७ साली ज्या वेळी राष्ट्रपती निवडीचा प्रश्न आला त्या वेळी श्री. मोरारजी देसाईंची इच्छा श्री. संजीव रेड्डींना राष्ट्रपतीपदावर बसविण्याची नव्हती. त्यांनी त्या वेळी जे कारण पुढे केले ते असे होते की, राष्ट्रपतीपद हे एक मानाचे पद आहे, आतापर्यंत फक्त राजकारणातील पुढाऱ्यांनाच त्यावर बसविले गेले, इतर क्षेत्रातील नामवंत लोकांना तो मान आपण कधीच दिला नाही - तो द्यावा या दृष्टीने नृत्यक्षेत्रातील अत्यंत प्रसिद्ध श्रीमती रुक्मिणी अरुंडेल यांचे नावही त्यांनी सुचविले होते. यात कला आणि महिला दोघांनाही एकदम सन्मानित करण्याचा श्री. देसाई यांचा विचार असावा. भारताचे पंतप्रधानपद श्रीमती इंदिरा गांधींनी भूषविले होते, पण राष्ट्रपतीपदावर कोणत्याच स्त्रीची निवड तोपर्यंत झाली नव्हती. कलाक्षेत्रातील महिलेस राष्ट्रपतीपद देण्याचा विचार तसा धक्कादायक वाटत असला तरी श्रीमती अरुंडेलींचे नाव वाईट नव्हते. पण श्री. मोरारजी देसाईंचा हा विचार जनता पक्षातील इतर पुढाऱ्यांना मान्य झाला नाही. श्री. संजीव रेड्डींवर १९६९ साली अन्याय झाला असून तो दूर केल्याच पाहिजे ही भावना बळावली होती. त्यामुळे ते राष्ट्रपती झाले. श्री. यशवंतराव चव्हाण पुढारी असलेल्या काँग्रेसने तर त्यांच्या नावास त्या वेळी पाठिंबा दिलाच होता. विरोध केल्याने काही निष्पन्न होणार नाही, ही जाणीव झाल्यामुळे कदाचित इंदिरा काँग्रेसनेही विरोध न करण्याचे ठरविले. फारसा आटापिटा न होता ते निवडून आले. पण त्या काळी राष्ट्रपतींच्या प्रश्नावर थोडा वाद होता याचा पुरावा म्हणून एक गोष्ट सांगता येईल. त्या वेळी लोकसभेच्या सभापतीपदावर असलेल्या संजीव रेड्डींनी एक निवेदन काढले होते. राष्ट्रपतीपदाच्या वादात मी नाही, माझ्या नावावर एकमत असल्यासच मी त्याचा विचार करेन, असा मजकूर त्यात होता. राजधानीत त्या काळी तरी समज असा होता की, श्री. देसाई यांनी आपल्या नावाला विरोध केला ही गोष्ट श्री. संजीव रेड्डीं विसरू शकले नाहीत आणि ते आंध्र प्रदेशातील रेड्डी वर्गाचे असल्याने श्री. जगजीवनरामांसारख्या हरिजन पुढाऱ्याने पंतप्रधानपदावर बसावे ही गोष्टही त्यांना मानवणारी नव्हती. १९६९ साली श्री. जगजीवनराम यांच्या नावाचेच निमित्त करून जो गांधळ झाला त्यामुळे काँग्रेस पक्षाचे अधिकृत उमेदवार असूनही आपण राष्ट्रपती होऊ शकलो नाही ही बोचणीही त्यांच्या मनात असावी. मोठ्या पदावर असलेल्या माणसाच्या व्यवहाराची परीक्षा कठीण प्रसंगीच होत असते. त्या वेळच्या आपल्या व्यवहाराने श्री. संजीव रेड्डी हे राष्ट्रपतीपदास असलेल्या मर्यादित साजेसे वागले अशी छाप अनेकांप्रमाणेच माझ्यावरही त्या काळी पडली नाही.

पण मी त्याचबरोबर असेही म्हणेन की, श्री. जगजीवनराम पंतप्रधान झाले नाहीत याबद्दलही मला खंत नाही. माझ्या डोळ्यांसमोर त्यांचा सर्व इतिहास संधिसाधूपणाचाच

आहे. १९७९ च्या ऑगस्ट महिन्यात श्री. चरणसिंग अगर जगजीवनराम यांपैकी कोण पंतप्रधान होणार याविषयी वावड्या उडत होत्या. पुणे तरुण भारतने सत्तांतर विशेषांक काढण्याचे ठरविले. त्या वेळी संपादक श्री. देवधर यांनी मी जगजीवनराम यांच्यावर काही लिहावे असे सुचविले. मी त्यांना विचारले, मी जे लिहीन ते तुम्हास परवडेल काय? उरलेल्या जनता पक्षातील जनसंघ गटाचा श्री. जगजीवनराम यांना पंतप्रधानपदी बसविण्याचा विशेष आग्रह होता आणि पुणे तरुण भारतचा कल संघ-जनसंघाकडे पूर्वीपासून होता म्हणून हा माझा प्रश्न होता. श्री. देवधरांनी श्री. जगजीवनराम यांच्याविषयी माझे शब्दचित्र छापण्याची तयारी दर्शविली आणि ते छापलेही. नंतर निवडणुकीच्या पूर्वी निवडणुकीत विजय मिळाल्यास आपल्यासच पंतप्रधान करण्याविषयीच्या निर्णयाचा जो आग्रह त्यांनी धरला तोही मोठ्या पुढाऱ्यास शोभणारा नव्हता. पण श्री. जगजीवनरामांचा आपल्या लोकप्रियतेविषयी किती गैरसमज होता हेही या निवडणुकीत उघड झाले. आपल्या व्यक्तिमत्त्वामुळेच जनता पक्ष जिंकेल या भ्रमात ते होते. निवडणुकीनंतर आपल्याला कदाचित बाजूला सारतील अशी त्यांना भीतीही होती. पण निवडणुकीत भ्रमाचा तो सर्वच भोपळा फुटला.

जनता पक्षातील जनसंघ गटाचा श्री. जगजीवनरामना सुरुवातीपासून पाठिंबा होता. पंतप्रधानकीचा राजीनामा दिल्यानंतर संसदीय जनता पक्षाच्या नेतृत्वपदाचा राजीनामा देण्यात श्री. मोरारजी देसाई यांनी चारदोन दिवस जी खळखळ केली त्या वेळी त्यांच्याकडून राजीनामा घेण्यास श्री. वाजपेयी आणि अडवाणी यांनीच पुढाकार घेतला होता. पण निवडणुकीत जनता पक्षाचे फारच थोडे लोक निवडून आल्यानंतर पंतप्रधानपद हाती लागत नाही हे सगळे स्पष्ट होताच त्यांनी एकदम संघ आणि जनसंघ गटाविरुद्ध भूमिका घेतली. कुणी तरी विचारलेल्या प्रश्नाच्या उत्तरात श्री. वाजपेयी म्हणाले होते की, देशाच्या राष्ट्रपतीपदावर मुस्लिम समाजातील व्यक्ती दोनदा बसू शकली, पण हरिजन व्यक्तीस पंतप्रधानपदी बसविण्यास देश तयार नाही हे दुर्दैव आहे. यात श्री. वाजपेयींचा श्री. जगजीवनराम यांच्याबाबत कुठल्याही प्रकारचा आकस व्यक्त होत नव्हता. पण तरीही श्री. जगजीवनरामनी तो तसा होता अशी भूमिका घेतली. जनता पक्षाच्या कार्यकारिणीत इतरांनी जाब विचारताच त्यावर आपली चूक झाल्याचेही त्यांनी कबूल केले, पण त्याच रात्री संघ-जनसंघाविरुद्ध भूमिका घेणारे पत्रक प्रसिद्ध केले. पुढचा त्यांचा प्रवास फार वेगाने झाला. अगोदर त्यांनी आपल्या नावाने जनता पक्ष कायम केला. त्यासच ते असली जनता पक्ष म्हणत. तेथून ते अरस काँग्रेसमध्ये गेले. पण तिथेही त्यांचे नेतृत्व कुणी न स्वीकारल्याने त्यांनी निराळ्या काँग्रेस पक्षाची स्थापना केली. ते इंदिरा काँग्रेसमध्ये जाणार हा समजही सतत कायम राहिला. राजधानीत याबाबत असा प्रवाद होता की, १९८० च्या पूर्वी इंदिरा गांधींची इच्छा जगजीवनरामनी त्यांच्या काँग्रेसमध्ये यावी अशी होती, पण नंतर प्रवेश मिळाल्यास जाण्यास जगजीवनराम तयार होते, पण त्या मात्र तयार नव्हत्या.

१९५२ ते १९८० या २८ वर्षांच्या काळात झालेल्या सात सार्वत्रिक निवडणुका मी बघितल्या. १९५२ प्रमाणेच १९८० सालीही पत्रकार या नात्याने असलेल्या उत्सुकतेमुळे मी आपल्या खर्चाने काही मतदारसंघात हिंडलो. १९५२ साली उत्तर प्रदेशात हिंडलो होतो तर १९८० साली महाराष्ट्रात. या २८ वर्षांच्या काळात निवडणुकीचे सर्व तंत्रच बदलले. पूर्वीच्या अनेक गोष्टींना अर्थच उरला नाही. पैसा आणि गुंडगिरी ही निवडणूक जिंकण्याची प्रमुख साधने बनली. एक गोष्ट मात्र सतत कायम राहिली. लोकांच्या नाजूक भावनांना खतपाणी घालून त्याचा आपल्या हितासाठी वापर करण्याची वृत्ती. १९५२ च्या निवडणुकीत समाजवाद्यांनी स्वतंत्रपणे निवडणुका लढविल्या होत्या. उत्तर प्रदेशातील फैजाबाद मतदारसंघातून समाजवादी पुढारी आचार्य नरेंद्र देव उमे होते. याच मतदारसंघातून काँग्रेसचे उमेदवार म्हणून बाबा राघवदास यांना उमे करण्यात आले होते. भगवान रामचंद्राची अयोध्या म्हणून प्रसिद्ध असलेला भाग याच मतदारसंघात होता. त्यामुळे या भागात धार्मिक भावनांची पकड भरपूर होती. निवडणुकीचा प्रचार चालू असताना एक पत्रक वाटण्यात आले. या पत्रकात नाटकातील प्रवेशासारख्या काही वाक्यांचा संवाद होता. भगवान रामचंद्रांचा दरबार भरला आहे. हनुमान, सुग्रीव, विभीषण हे रामभक्त हात जोडून उमे आहेत. सीतामाता रामाच्याच मांडीवर बसल्या आहेत. भगवान रामचंद्र आपल्या भक्तजनांस सांगतात : पृथ्वीतलावर एक निवडणूक होत आहे. त्यात एका बाजूने नरेंद्र देव म्हणजे राजांचा देव म्हणजे रावणच उभा आहे आणि दुसऱ्या बाजूने राघवदास म्हणजे माझाच दास उभा आहे. रावणाची शक्ती मोठी, पण विजय माझ्या दासाचा म्हणजे राघवदासाचाच झाला पाहिजे. सर्व भक्तजन घोषणा करतात, विजय राघवदासाचाच होणार. प्रत्यक्षात राघवदास हेच विजयी होतात. आचार्य नरेंद्र देव यांची बुद्धिमत्ता, विद्वत्ता, तत्त्वनिष्ठा, सर्वसामान्यांचे जीवनमान उंचावण्याची विचारसरणी जागच्या जागी राहाते.

१९७१ सालीही “ते म्हणतात इंदिरा हटवा, मी म्हणते गरीबी हटवा—आता तुम्हीच विचार” करा ही घोषणा यशस्वी ठरते. श्रीमती गांधी गरीबी हटविणार यावर मतदारांचा विश्वास बसतो. पुढे सहा वर्षांच्या कारकीर्दीत काही काळ आणीबाणीच्या रूपाने अनिर्वेध सत्ता हाती असूनही गरीबी हटविण्याचे काम किती झाले हा प्रश्न निराळा. १९७० साली १०० रुपयांस मिळणारी वस्तू ज्या वेळी त्यांनी जनता पक्षाच्या हाती कारभाराची सूत्रे दिली तेव्हा किमान १८४ रुपयांना मिळू लागली. तसेच त्या वेळी जनता सरकार श्रीमती गांधींनी पायदळी तुडवलेली लोकशाहीची मूल्ये प्रस्थापित करण्याच्या घोषणेवर कायम झाले होते. पण जनता पक्षातील अनेक पुढाऱ्यांना आपल्यावर मात्र लोकशाहीची बंधने नको होती. त्यामुळेच अडीच वर्षांपेक्षाही कमी अवधीत जनता पक्ष कोसळला. धार्मिक राजकारणाविरुद्ध स्वातंत्र्यापूर्वीही चर्चा होती. स्वातंत्र्यानंतर जाती, धर्म आणि वर्गाविरहित सामाजिक जीवनाचे स्वप्न बघण्यात आले. पण २८-३० वर्षांच्या या कालखंडात जाती, धर्म आणि वर्गाचा विचारच अधिक

वाढला. निवडणुकीत उमेदवार निवडण्याचा तर तो पायाच ठरला. सर्व भारतीय समाजास एका सूत्रात बांधण्याची मूळ कल्पना होती. ज्या वेळी हिंदू कोड बिल पास झाले त्या वेळी सदर कल्पनेची ही सुरुवात आहे असे म्हटले गेले. पण पाऊल मात्र त्याप्रमाणे त्यापुढे पडले नाही. जनता सरकार सत्तेवर आल्यानंतर त्यास कारभार करता येत नाही, जे कारभार करू शकेल असेच सरकार हवे, ही घोषणा १९८० च्या निवडणुकीत देण्यात आली. ती घोषणा मतदारांना पटली आणि त्यांनी ही घोषणा देणाऱ्यास निवडून दिले. जनता कारकीर्दीत महागाई वाढली असे म्हटले गेले. तेही लोकांना पटले. पण नंतर या दोन्ही आघाड्यांवर जी परिस्थिती झाली त्याविषयी काही बोलणेच अवघड आहे.

जवळजवळ चाळीस वर्षे पत्रकार म्हणून जीवन जगल्यानंतर मला तरी असे वाटते की, लोकशाही ही शासनाची एक चांगली पद्धत आहे, पण तिच्या यशस्वितेसाठी लोकप्रतिनिधींचीच नव्हे तर मतदारांचीही किमान बौद्धिक पातळी हवी. यासाठी विशिष्ट शिक्षण हे मला अभिप्रेत नाही, पण कै. काकासाहेब गाडगीळ यांनी आपल्या एका पुस्तकात “सुबुद्ध ग्यानवा” लोकशाहीसाठी आवश्यक म्हटला आहे, त्याचा तो विचार मला अगदी बरोबर वाटतो. भारताच्या घटनेप्रमाणे लोकप्रतिनिधीस कुठलीही लायकी आवश्यक नाही. मतदारासही ती नाही. हल्ली अगदी खालच्या दर्जावर चपरासी म्हणून काम करणाऱ्यासही काही लायकी आवश्यक असते, पण श्रेष्ठात श्रेष्ठ अधिकाऱ्यावर नियंत्रण ठेवण्याचा अधिकार असलेल्या मंत्र्यास अगर पंतप्रधानास मात्र ती आवश्यक नाही. आणि लोकप्रतिनिधीसही ती नाही. समितीच्या चर्चेत मतदारांसाठी काही लायकी हवी असे मत डॉ. राजेंद्र प्रसादांचे होते. पण त्या वेळचा सामान्य जनप्रवाह कुठल्याही लायकीचे बंधन न घालता प्रौढ मताधिकार देण्यावर होता. काही नेत्यांनी तीच भावना उचलून धरली. ब्रिटिश अमदानीत असलेले उत्पन्नाचे बंधन सामंतशाहीचे द्योतक म्हणता येईल. पण ज्ञानाच्या लायकीचेही बंधन नसावे याचे समर्थन करणे भारतीय लोकशाहीने स्वीकारलेले रूप बघता अवघड आहे. या संदर्भात ख्यातनाम कायदेपंडित श्री. नानी पालखीवाला यांनी जनता कारकीर्दीत मद्रासमधील आपल्या एका भाषणात मांडलेले विचार समर्पक वाटतात. ते म्हणाले, “जनसामान्यांस अक्षरशः आणि गरीब ठेवणे हा राजकारण्यांचा मुख्य हितसंबंध आहे. सारासार विचार करण्याची क्षमता निर्माण न झाल्याने हा वर्ग सहज वाहावतो. भारतीय लोकशाहीचे हेच एक खरे दुखणे आहे.

यासंबंधी दोन-तीन घटना सांगता येण्यासारख्या आहेत. त्यातील पहिली घटना आता भाजपचे खासदार श्री. जगन्नाथराव जोशींनी सांगितली होती. १९७७ च्याच निवडणुकीतील गोष्ट. श्री. जोशी प्रचारासाठी कर्नाटकात होते. त्या वेळी कर्नाटकाचे मुख्यमंत्री श्री. देवराज अरस आपल्या नातेवाईकांची तुंबडी कशी भरतात याचे वर्णन करीत असताना श्री. जोशी म्हणाले, श्री. देवराज अरसनी आपल्या जावयास

वीस एकर जमीन दिली. यावर श्रोतृवर्गातील एक म्हातारा उठून म्हणाला, दिली तर काय झाले? जावई माणसास तेवढी दिलीच पाहिजे! आम्हालाही पाच एकर जमीन त्यांनी दिली आहे! आपल्या नातेवाईकांसाठी सरकारी अधिकाराचा वापर करणे याचे त्यांना काहीच सोयरसुतक वाटले नाही.

श्रीमती गांधी वंशसत्ता स्थापन करण्याच्या प्रयत्नात असून त्या पंतप्रधान झाल्यास आपल्या जागी श्री. संजय गांधी यांना बसवतील असा प्रचार १९८० च्या निवडणुका जवळ आल्या असताना होत होता. घर-कामकाज करणाऱ्या एका प्रतिष्ठित बाईने ही चर्चा सुरू झाली असताना म्हटले की, मग त्यात काय झाले? राजाचा मुलगा गादीवर बसणार नाही तर काय आम्ही बसणार आहोत? आणीबाणीच्या काळात कुटुंब नियोजनाची मोहीम संजय गांधींनी ज्या पद्धतीने हाताळली त्याचे समर्थन कुणीही करू शकणार नाही. १९७७ च्या निवडणुकीत तीच श्रीमती इंदिरा गांधी यांना अधिक भोवली असेही म्हटले जाते. पण या मोहिमेचे समर्थन करणारी एक हिंदू स्त्रीही मला भेटली. मी तिला त्या काळातील विचारसरणीचे प्रतीक समजतो तिचे म्हणणे असे की, संजय गांधींची वागणूक अगदी बरोबर होती. घटना निर्माण झाल्यापासून राज्यकर्त्यांनी सर्व सामाजिक बंधने फक्त हिंदूंवरच लावली. एकापेक्षा अधिक लग्ने करू नका, दोनापेक्षा अधिक मुले होऊ देऊ नका वगैरे. भारतीय राजकारणातील संजय गांधी ही पहिलीच अशी व्यक्ती होती, जिने मुसलमानांसाठीदेखील कायदा आवश्यक आहे हे दाखवून दिले. भारतीय राजकारणात उगाचच दुरदूर करणाऱ्या कम्युनिस्टांनाही त्यांनी त्यांची जागा दाखवून दिली. श्री. राजनारायण यांचे खरे व्यक्तित्व कसल्या प्रकारचे आहे हे सर्वप्रथम संजय गांधींनीच दाखविले. वंशसत्ता निर्माण झाली तरी हरकत नाही. ही भावना यातून निर्माण झाली होती. १९८० च्या निवडणुकीचा जो निकाल लागला त्यात या भावनेचा बराच वाटा होता. या निवडणुकीत श्री. संजय गांधींनी आपले जवळजवळ १०० खासदार निवडून आणले होते. एकदा व्यक्तीशी निष्ठा निर्माण झाली की तत्त्वनिष्ठा बाजूला सरते आणि नंतर लोकशाही टिकू शकत नाही. इतका खोलवर विचार करण्याची भारतीय मतदारांच्या मनाची तयारीच झालेली नसल्यामुळे हे सतत घडत गेले असे मला वाटते. अज्ञानामुळे गरीबी आणि गरीबीमुळे अज्ञान हे रहाटगाडगे सतत चालू राहिले.